

ئاستانە

منتدى ائىيىم
www.iqra.ahamontada.com

ئىسلام و خۆرئانوا پىلانە گەورەكە

نووسىنى: ئەحمەد رازى

دکتۆر مەحمەد رازی

د. مەحمەد موحەممەد رازی، لەدایکبووی سالی (١٩٩٢)

- بڕوانامەی ئیجازەتی مەلایەشی لەلایەن مامۆستا شیخ موحەممەدی بەرزنجییەوه (٢٠١٠). بڕوانامەی بەکالۆریۆس لە زانستی فەرمووده بە پەلی نایاب لە زانکۆی مەدینە. بڕوانامەی ماستەر لە بەشی پۆشبییری و بانگەوازیی ئیسلامی بە پەلی نایاب لە هەمان زانکۆ. بڕوانامەی دکتۆرا لەسەر پۆزەهلەتاسان. بڕوانامەی (قراءة الحفص و الشعب و ابن كثير و أبو جعفر). لەگەڵ دەیان ئیجازاتی پەرتووکی مۆسڵەهەکانی وەک بوخاری و موسلیم و هەر چوار سونەنەکە و چەند پەرتووکیکی تر بە ئیجازەتی (خاصة من معين لمعين في معين) لەلایەن گەورە موسنیدانی هیند و خەلیجی وەرگرتوو.

پەرتووکی نووسراوەکانی:

- سەراپی ئیبلەد - ئیسلام و پۆژاوا
لەگەڵ پێنج پەرتووکی چاپنەکراو بە زمانی کوردی و عەرەبی.
هەرۆهەها خاوەنی چەندین نووسینی زانستی و وتاری فەلسەفییە.

وانە هزرییەکانی:

- ١- وەڵامدانهوی مولحیدان/ ١٠ تراک
 - ٢- ماسۆنیەت چییە؟/ ٤ تراک
 - ٣- پۆلی میدیا و ئیبلەم لە شتواندنی وێنە ئیسلام/ ٢ تراک
 - ٤- ئافرەت و مافەکانی لای ئیسلام و ئەیارانی/ ٢ تراک
 - ٥- وەلامێک لەسەر شوبه و گومانێ کۆیلە و کەنیزەک لەناو ئیسلامدا/ ١ تراک
 - ٦- مارکسزم/ ٣ تراک
 - ٧- نووسین بە لاتینی لەتێوان چەپۆکی ئیمپریالیستەکان و نەزۆکی کورد و نیشتمان و یستەکان/ ١ تراک
 - ٨- ئیمپریالیستاسی/ ٣ تراک
 - ٩- مێژووی فەلسەفەی یۆنانی/ ٩ تراک
 - ١٠- سیکۆلارزم ناسی/ ٤ تراک
 - ١١- بەزینییه کان کین؟/ ٤ تراک
 - ١٢- فەلسەفەی فەلسەفە/ ٩ تراک
 - ١٣- وەلامی پرسە فەلسەفییەکان/ ٥ تراک
 - ١٤- پۆزەهلەتاسی و زانستی فەرمووده/ ٩ تراک
- لەگەڵ دەیان وتاری جیاواز لەسەر بێردۆزە جیاوازهکانی وەک: داروین، سیکمۆند فرۆید، دیکارت و فەلسەفە ماتریالیزمییهکان و یۆنانییەکان.

شیکردنهوی وانە زانستییهکان:

- ١- پەرتووکی (نظم الوراقات) ١٥ تراک
 - ٢- پەرتووکی (الجزرية) ١٧ تراک
 - ٣- پەرتووکی (الرحبية) ١٨ تراک
 - ٤- پەرتووکی (ألفية العراقي) ٨ تراک
 - ٥- پەرتووکی (مائة المعاني) ١٦ تراک
 - ٦- پەرتووکی (شذور الذهب) ٣٥ تراک
 - ٧- پەرتووکی (إظهار) ٨٠ تراک
 - ٨- پەروانییۆی لە قورئانی پیرۆزدا/ ٩ تراک
- لەگەڵ شیکردنهوی پەرتووکی: (منهاج الطالبين، ألفية ابن مالك، جواهر البلاغة، مغني الطالب و ... ههله).
- هەرۆهەها چەندین وانە و سیمیناری تر بە زمانی عەرەبی.

ئىسلام و خۇرئالوا
پىلانە گەرەكە

ناوی نووسەر : ئەحمەد پازی
دیزاینی ناوه وه و بهرگ : پیکخواوی ئاستانه
نۆبەتی چاپ : سییه م ۲۰۲۳
تیـــــراژ : ۱۰۰۰ دانـــــه

له بهریوه به رایه تی گشتی کتیبخانه گشتیه کان - هه ری می کوردستان
ژماره سپاردنی (۲۶۰۰) ی سالی ۲۰۱۹ پیدراوه

ئىسلام و خۇرئاوا پىلانى گەورەكە

نووسىنى

ئەحمەد پازى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیشەكە

لە كۆتايىيە كانى ماوەى دەسلەتلى عوسمانىدا، دواكەوتوۋىي لە تەواۋى بوارە كاندا بەرۋكى جىھانى ئىسلامىي گرتىۋو. لە سەروو ھەموۋىشيانەۋە دواكەوتوۋىي سىياسى و سەربازى كە دەرئەنجامەكەى كەوتنى خەلافەتى عوسمانىي لى كەوتەۋە، دواترىش تەواۋى زەۋىيە كانى نىۋ ئەو ئىمپىراتورىيەتە بوونە بەشى ولاتانى خۇرئاۋاى داگىركەر لە پىش ھەموۋىيانەۋە بەرىتانىا و فەرەنسا. خۇرئاۋاىيە كان ۋەك ھەنگاۋى يەكەم سەركەوتوۋبوون لەۋەى لە پروۋى سىياسىيەۋە شكۆى مۇسلمانان بشكىتن. لە سەروبەندى پروۋخاندنى خەلافەتى عوسمانىدا، جىھانى ئىسلامىي كەوتە دۇخىكى مەترسىدارەۋە. لاۋازى لە تەواۋى بوارە كاندا بەرۋكى جىھانى ئىسلامىي گرت، ئىمپىريالىستى خۇرئاۋاىي لە پال داگىركارى سەربازى، تەواۋى ھەۋلە ھزرى و ئايدىۋلۇژى و راگەياندىنە كانى لەپىناۋ سەرخستنى ئامانجەكەيدا خستە گەر. لە رپى خۇرھەلاتناس و ناۋەندە كانى لىكۆلئىنەۋەۋە كارىان دەكرد لە سەرناۋەژوۋ كوردنەۋەى راستىيە كان و لىلكردنى شوناسى مۇسلمانان.

دواى سەرھەلدىنى شۇرشى بەلشەفى و ھاتنەپىشەۋەى شىۋىيەكان، دۇخى مۇسلمانان لە تەواۋى پروۋەكانەۋە مەترسىي گەۋرەى بە خۇيەۋە بىنى. ھاۋتەرىب لەگەل خۇرئاۋا، يەكىتتى سۇڧىيەت ھەنگاۋى گەۋرەى دەنا بۇ لاۋازكردنى ئىسلام بەتايىبەتى لە ناۋچەكانى بەلقان. دواى پروۋخاندنى

بلۇكى خۇرهللالت، خۇرئالاولا سىستەمىكى جىهانى نوئى به سەر كردهايتىي
ئەمەرىكا راگه ياند كه تييدا كارى له پيشينه يان لاواز كردهى موسلمانان و
دورخستنه و هيان بوو له جىهانى ئىسلامى. ئىتر تەواو دەستكراوه بوون بۇ ليدانى
جىهانى ئىسلامى. زايۇنيە كانى جىهان تواناي دارايى و لۇجىستىيان خسته
خزمەتى ئەو پرۇژەيەو، به تەواوى پلانىانەو له سەر چەندىن خال كارىان
دەكرد، به تاييەتى بابەتى بلاو كردهوئى بىرەوشتى، بەو پىيەى دروست لەو
گەشتبون ئەوئى به چەك و هيز ناكربت، دەكرئت له رىنگەى تىكدانى
رەوشتەو پوو بدات، وەك دەلئىن: (كأس وغانية يفعلان في الأمة المحمدية
مالا يفعله ألف مدفع) «پىكىك و گۇرانيەك كارىك دەكات به ئومەتى
موحه مەد كه هەزار تۆپ ئەنجامى نادات.» دواتر له رىنگەى تۆپىكى
فراوانەو، بزوتنەوئى مژدەدەران به لەبەرچاوغرتنى دۇخى لاوازى ئابوورى و
هزرى موسلمانان چالاكىيە كانىان چر كردهو. له راستيدا ئامانجى سەرەكىي
بزوتنەوئى مژدەدەران بانگەواز نەبوو بۇ مەسىحييەت، هيندەى پلانىك بوو بۇ
دورخستنهوئى موسلمانان له ئايىنە كەيان، وەك زەويمەر سەرۇكى كۆمەلەى
مژدەدەران له كۆنگرەى قودسدا دەلئىت: (إن مهمتكم - أيها المبشرون - ليس
بإدخال المسلمين في النصرانية، فإنهم لن يدخلوا بهذه السرعة، إن مهمتكم أن
تفصلوهم من الدين) «مژدەرانى بەرپز، كارى ئىو ئەوئى نىيە موسلمانان بكن
به نەسرانى، ئەوان بەم زوويە نابنە نەسرانى، كارى سەرەكىي ئىو بريتىيە له
دورخستنه و هيان له ئايىنە كەيان.»

له دوو دەيەى رابردودا، مەترسىيە كان بۇ سەر جىهانى ئىسلامى كەوتنە
قۇئاغىكى تەواو مەترسىدارەو. له پرووى سەربازىيەو، ئىمپىريالىستى نوئى له
بەرگىكى نوئدا دەر كەوت، بنكەى سەربازىيان له تەواوى جىهانى ئىسلامى
دامەزراند، بانگەشەى هزرى نەتەوئى و عالەمانىيەت وەك جىگەرەوئى
شەرىعت و پەيوەندى ئايىنى بەرەپشچوونى گەرەى به خۇيەو بىنى.

پىلانەكان لە ژيژ پەردەى مافەكانى مرؤف و مافى ئافرەت و ئازادىيە
تاكەكەسى و مافى كەمەنەتەوھى و ئايىنىيەكان تا دەھات زەقتەر دەبوونەوھ.

لە گەل بەرەوپىشچوونى راگەياندىنى بىستراو و بىنراو و خوئىراو و بلابوونەوھى
بە ئاسانى بە نىو تەواوى جىھاندا ماكىنەى راگەياندىنى نەياران بە شىۋەيەكى
مەترسىدار لە دژى ئىسلام و موسلمانان كەوتە كار، بە سەدان ناوەندى زەبەلاح
لە سەرانسەرى دونىادا شەو و پوژ لەم پىناودا كار دەكەن و زايۋنىيەكان
دەستىكى بالايان لەم بوارەدا ھەيە.

بابەتى مافەكانى ئافرەتان، يەككە لەو بابەتانەى بە ھۆيەو زۆرتىر
ھىرش كراوئە سەر ئىسلام. ھەول دەدرت خىزانى ئىسلامى وەك خىزانىكى
دىكتاتور و درپندە و دژە ئافرەت وىنا بىكرت، بۆ ئەم مەبەستەيش سەدان
پىنكخراوى ھەمەچەشنەيان لە خۆرھەلاتى ئىسلامى دروست كردووە.

بابەتى مافى كەمەنەتەوھ و ئىتتىكىيەكان يەككى ترە لە و دەلاقانەى كە
نەياران لىۋەى ھىرشى ئارەوا دەكەن، بە ئومىدى ئەوھى ئىسلام جگە لە خۆى
و لايەنگرانى، ھىچ پەنگ و بىر كەردنەوھەكى جىاوازى قەبوول نىيە، سەدان
پىنكخراو لە ژيژ پەردەى ئەم بابەتەدا لە جىھانى ئىسلامىدا كار دەكەن.

لە پال ھەموو ئەمانەدا لە سى دەيەى رابردوودا، بابەتى لىكاندى تىرۆر
و تۆمەتبار كەردنى موسلمان بە تىرۆر زۆرتىر گىرنگىي پى دراو، بە تايبەتى
دواى پروخانى يەككىتى سۆفىيەت و يەك جەمسەرى دەسەلاتى جىھانى
بە سەر كەردايەتتى وىلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمەرىكا، ھەلەمان نە كردووە ئەم
ھەنگاھ بە پى مەترسىترىن ھەنگاو دژى موسلمان ھەژمار بىكەن كە بە
ھۆيەو لە سەرانسەرى جىھاندا ھەزاران موسلمان كوژران و چەندىن ولات بەم
ھۆيەو داگىر كران و تەواوى چالاكىي پوئىشبرى و بانگەوازى موسلمانان
كەوتنە دۆخىكى مەترسىدارەوھ.

لەم پەرتووكەدا ھەولمان داوھ بە شىۋەيە كى زانستىي ورد پىلاننى ھەمەپرەنگ و ھەمەچەشنى خۇرئالوايىيە كان لە نمونەي گۆرپىنى پروگرامە كانى خوتندن، زىندوو كوردنەوھى ھزرىي نەتەوھىي، مەترسىي راگەيانندن و تەواوى بابەتە كانى پەيوەست بەم بوارە و چەندىن بابەتى گىرنگى تر كە لە ئىستادا پىۋىستە موسلمانان لە ھەموو كات زياتر ھۆشيارىيان بەرانبەرى ھەيىت، بە تايبەتتەر كۆمەلگەي كوردى ۋەك بەشىكى دانەبراو لە جىھانى ئىسلامى.

ئەحمەد موحەممەد رازى

مەدىنەي پىرۆز - پايزى ۲۰۱۹

۰۰۹۶۶۵۶۸۳۴۹۰۱۹

Ahmadalrazi7@gmail.com

دەروازە و مېژوو

مېژووی پەيۋەندىيە كانى نىۋان خۇرئالوا و ئىسلام، دەگەرپىتەۋە بۇ سەرەتاي دەركەۋىتى ئىسلام. تەماشاكردىكى ئايەتەكانى سەرەتاي سوورەتى روم ئەۋەمان بۇ رۈۋن دەكاتەۋە كە مۇسلمانان لەگەل كەمىي ژمارەيان و نەبوۋى كىيانىكى سەربەخۇ، كەچى بە وردى و دوۋدلىيەۋە پروانىيەتە پرووداۋە جىھانىيەكانى ئەۋ كات كە خۇي دەبىنييەۋە لە كىپر كى و دەسەلات و ھەيمەنەي ھەردوۋ ئىمپراتۇرىيەتى ساسانى و پۇمانى، لە پال مۇسلماناندا، ھاۋكات موشرىكەكانى مەككە بە ھەمان شىۋە چاۋدىرىي دۇخى ئەۋ كاتەي جىھانيان دەكرد.

دىارە ھەريەك لە مۇسلمانان و موشرىكەكان خاۋەنى تىپروانىنى تايىبەت بوۋن سەبارەت بە لايەنگىريان، بۆيە ھەريەكىك لەۋ دوو ھىزە جىھانىيە مۇسلمانەكان ۋەك سروشتى ئايىنى خۇيان، پىيان خۇش بوۋ لەۋ كىپر كى جىھانىيەدا تەرازوۋى ھىز لە بەرژەۋەندىي دەۋلەتى رۇمانى بىت، بەۋ پىيەي ئەۋان خاۋەن پەرتوۋك و ئايىنىكى ئاسمانىن، خاۋەنى چەندىن خالى ھاۋبەشن لەگەل مۇسلمانەكاندا. لە ھەمان كاتدا دەبىنين موشرىكەكان پىيان خوش بوۋ و بەرژەۋەندىيان لەگەل سەرکەۋىتى ساسانىيەكاندا بوۋ، ديارە ئەم پىخۇشبوۋن و پىخۇشەنبوۋنە ھەر ۋا شتىكى سادە نەبوۋە، بەلكوۋ دابەشبوۋنى كۆمەلگە بوۋە بۇ دوو قوتابخانەي بىرۋاۋەپرى جيا لە يەكترى. سەرکەۋىتىن و سەرەكەۋىتى ھەريەكيان ۋاتاي قورسى و سوۋكىي تەرازوۋى ھىزى ئىمان و شىرك، سەرکەۋىتىن و سەرەكەۋىتى ھەر لايەكيان سنوۋرى جوگرافىي بەزانىبوۋ. دەبىنين دواتر خۋاي گەۋرە لە ئاسمانەۋە ھەۋالى داھاتوۋى ئەم كىپر كى

جيهانييه به مۇسلمانان دەگەيەنەت، ھەوالى ئەو بە مۇسلمانان دەدات كە رۆمەكان دواى چەند سالىكى تر سەر دەكەون بە سەر فارسەكاندا ۋەك قورنان نامازەي پى دەكات ﴿غُلِبَتِ الرُّومُ﴾ ۝ فِي أَذَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿[الروم: ۲-۳]

لە دواى ھېرشى خاچەپرستان و بەربەريەتى ئىمپېريالىستى نوى، مۇسلمانان بەرھەنگارى خۆرئاوايەكى دۆزەن و داگىرکەر بوونەو كە دىھەوئە ھەموو شت لە ناو بەرئەت. دىھەوئە سىياسەتى تەنبا مەن پەپرەو بىكات، ژيان و ماف و نازادى و خۆشگوزەرانى و ھەموو شت بۆ خۆى رەوا دەبينەت. جگە لە خۆى، كەس مافى ژيان و گوزەرانى نىيە. ئىتر ھەر لەو كاتەو تەوەكوو ئىستا خۆرئاوايىيەكان تەواوى ھەوللى سەربازى و سىياسى و بازىرگانى و راگەياندىيان بەرانبەر مۇسلمانان خستەو تە گەر و لە ھەوللى ئەو دەا بوون مۇسلمانان ۋەك ھېزەكى دېرندە و داگىركار بناسىن. ھەر بۆ ئەم مەبەستە چەمكى (Pan Islamism) ھېنايە پىشەو. بە گشتى ئەم چەمكە بەرھەمى دەستى سىياسەتمەدارانى خۆرئاوايە، ئەوان ھەمىشە گەلانى خۇيان لە مەترسى گەلانى ئىسلامى ئاگادار دەكەنەو، بە بيانوى ئەو ھى گوايە گەلانى مۇسلمان گەلانىكى دېرندە و نەخۆندەوارن و بە ناوى ئىسلامەو كۆدەبنەو بە مەبەستى لەناوېردنى شارستانىيەتى خۆرئاوايى مەسىھى. سىياسەتمەدارانى ئەوروپا ئەوكات و ئىستائىشى لە گەلدا بىت ھەمىشە وایان پىشانى مىللەتانى خۇيان داو كە مۇسلمانان خەلكانىكى دېرندە و توندېرەون، گەر دەسلەتايان ھەبىت، دىن و خەلكانى ئەوروپا دەخۆن و پارچە پارچەيان

دەكەن. ھەر لەم دىدگايەۋە سەرۋكى ئەمىرىكا (رېتشارد نىكسون)^(۱) دەلىت^(۲) :
 "مۇسلمانان ھېزىكى خۇنناۋىن لە رېنگەي ھېز و شىمىرەۋە بىلاۋ بوونەتەۋە،
 گەر لىيان بگەرپىن دەبنە ھېزىكى جىۋپۇلۇتىكى توندېرەۋ. " تۆمەتىكى لەم
 شىۋەيە لە كاتىكدا خودى ئەمىرىكا بوۋەتە مايەي كوشتىنى چەندىن مىليۇن
 كەس، گەر بە شىۋەيەكى سەرپىيى بەراۋرد كارى بگەين لەنيۋان ئەۋ كەسانەي
 بە ھۆي سىياسەتى دوزىنكارى ئەمىرىكاۋە لەناۋ چوون، ئەۋە ژمارەيەكى
 بىچ ئەندازىيە بە بەراۋرد بە ژمارەي كوزراۋانى سەردەمى پىغەمبەر (ﷺ).
 گەر ژمارەي تەۋاۋى كوزراۋانى سەردەمى پىغەمبەر (ﷺ) كۆۋ بگەينەۋە، بە
 باۋەردار و يىباۋەرانەۋە، ناگاتە چۈار سەد كەس.^(۳)

لە بەرانبەر تۆمەتبار كەردنى ئىسلام و مۇسلمانان بە كۆمەلگۈزى، دەكرىت
 بېرسىن بۇچى ھەمىۋان يىدەنگەن لە بەرانبەر كۆمەلگۈزىيە كانى ستالىن كە
 بوۋە مايەي لەناۋچوونى نىزىكەي چىل مىليۇن كەس و ھىچ كەس بە ئەنجامدانى
 تىرۇر تاۋانبارى ناكات. بەلام ھەر مۇسلماننىك لە جىگەيەكى ئەم دونىايە
 بەرگىر لە مافەكانى خۇي بىكات، راستەۋخۇ تۆمەتى تىرۇرى دەدرتتە
 پال. دەكرىت بېرسىن، تىرۇرىست كىيە؟ لە سەرانسەرى دونىادا كى تىرۇر
 ئەنجام دەدات؟ دەپرسىن كاتىك تەقىنەۋەيەك ياخود كارىكى تىرۇرىستى
 رۈۋ دەدات، راگەياندىنى ئەۋرۈۋى چۆن بەۋ خىرايىيە دەيدەنە پال گروپىنىكى
 ئىسلامىي دىيارىكراۋ و زىاد لەمە تەۋاۋى وردەكارىيەكانى پەيۋەست بە كارە

(۱) رېچارد نىكسون ماۋەي ژيان: ۹ى كانوونى دۈەمى ۱۹۱۳ تاۋەكوۋ ۲۲ى نىسانى ۲۰۱۴.
 ۳۷مىن سەرۋك كۆمارى ۋىلايەتە يەكگرتۈەكانى ئەمىرىكا بوۋ. لە ماۋەي ۱۹۶۹ تاكوۋ ۱۹۷۴.
 رېچارد نىكسون تاكە سەرۋك كۆمارى ئەمىرىكايە كە ۋازى لە پۆستەكەمى ھىتابىت.

(۲) الفرصة السانحة: رېچارد نىكسون، ترجمته الى العربية أحمد صدقي مراد، طبعة القاهرة
 ۱۹۹۲، ص ۲۸، ۱۵۲، ۱۵۳.

(۳) الدرر في اختصار المغازي والسير. لابن عبد البر. الناشر: المجلس الأعلى للشؤون
 الإسلامية بمصر_القاهرة. سنة ۱۹۶۶ ص ۷۷.

تېررورىستىيە كە بىلادە كەنەو، بىگرە زۆر جار نىيەت و ويستى پىشەختەي كارە تېررورىستىيە كانىش بىلادە كەنەو. ھەموو ئەم زانىيارىيە وردانە پرسىياري گەرە لە ھەزرى ھەر كەسىكى عاقلدا دروست دەكەن. لەم چوارچىۋەدا دەكرىت پرسىياري ئەو بىتە پىشەو، ئايا ۋەزىرى پىشەو دەرهۋى ئەمىرىكا «ھىلارى كلېنتون» راستگۇ نەبو لەوۋى كە دەلىت: داعش لەلايەن ئەوانەو دامەزراو؟ «ترامپ» راستگۇ نەبو لەوۋى كاتىك رايگەياند كە داعش لەلايەن «ئوباما» ۋە دروست كراو؟ ھالى ئەوروپايش لەم لايەنەو ھىندە باش نىيە. دىموكراتىخوازانى ئەوروپا لە ئىستا و رابروودا زۆرتىن پىشەلكارىيان ئەنجام داو لە ھىرشى خاچەرىستان و قۇناغى دواتر لە سەردەمى ئىمپىريالىستى نويدا، ھىرشىكى دىندانەيان كەردە سەر خۇرەھەلات، چەندىن ولاتىيان داگىر كەرد و بە سەدان ھەزار كەسىيان كۆمەلگۇر كەرد و زمان و كەلتورى خۇيان بە سەر تەواۋى ناۋچە كەدا زال كەرد، بە تايبەتى سەپاندنى زمانى خۇيان بە زۆر بە سەر دانىشتۋانى ئەو ولاتانە لە چوارچىۋەدا داگىركارىيە كاندا. ولاتىكى ۋەك شانشىنى بەرىتانىا بە تەنبا ۲۰۰ ولاتى داگىر كەرد و توانىي ھەموو جىھان، جگە لە دوو ولات بىخاتە ژىر دەسەلاتى خۇي. فەرەنساي باوكى دىموكراتىيەت و لە ژىر ناۋى جىيايدا نىكەي ۳۲ ولاتى داگىر كەرد و تەواۋى خىر و بىر و سەرچاۋە دارايىيەكانى ئەو ولاتانەي بە تالان برد و كارىگەرى نەرتى لە سەر ئەو ولاتانە بە جى ھىشت. بە شىۋەك تاوەكوو ئىستايىشى لە گەل بىت دانىشتۋانى ئەو ولاتانە لە ژىر كارىگەرىيەكانى ئەو داگىركارىيە دەنالىنن، بە تايبەتى ھىرشە ئىمپىريالىستىيەكانى لە ماۋەي نىۋان سالانى (۱۳۵۴-۱۹۸۰ز)، بە جۇرىك لە سەر تاوە توانىي ژمارەكە لە ولاتە لاۋازەكان بىخاتە ژىر دەستى خۇيەو، دواتر لە رىي ئەو داگىركارىيەنەو ئىرادەي ولاتانى زلەيىزى لە بەرانبەر خۇيدا لاۋاز كرا. لە كۇتايىدا، بە ھۆي كىشمە كىشمىيان لە سەر داگىركارى و ھەژموونى سىياسى و سەربازى و ئابورىي

خۇيان لە گەل بەرىتانیای گەورە، بەرپە کەكەوتنى گەورە لەنێوانیاندا پرووی دا. دواتر سالى ۱۹۱۶ هەردوو لا پێککەوتن لە سەر دابەشکردنى میراتى دەولەتى عوسمانى، ئەوى كە ناسراوە بە پەیماننامەى ساىكس بىكۆ^(۱) لەنێوان هەردوو دىبلۆماتىكارى فەرەنسى «فرانسۇ جۇرج بىكۆن» و «مارك ساىكس» دواتر ئەم پێکەوتننامەى نەهامەتییەكى گەورەى بە دواى خۆیدا هێنا. بە ھۆیەو و لاتانى ئىسلامى پەرەوازە بوون، نەهامەتى بەرۆكى ھەموو لایەكى گرتەو، جەنگىكى ئابوورى و ھزرىيان دژى ئەو ولاتانە دەست پى کرد. لەو کاتەو تا ئىستایشى لە گەل یت تەواوى بەرھەلستکارانى سیاسەتى خۇرئاوا بە تىرۆرىست ناو دەبن. باشوورى کوردستانىش وەك بەشێكى دانەپراو لە ولاتانى ناوچەكە كەوتە ژێر کاریگەرى ئەو جەنگە سەربازى و ھزرىیەو، بە شۆیەك لە چوارچۆی دابەشکارییەکانى ناوچەكەدا، کوردستان کرا بە چوار بەشەو. دواى ئەم زنجیرە نەهامەتییەى سەر شانى کورد دەبوو گوتارى کورد پروو نە ستەمى خۇرئاواىیەکان بووایە بەرانبەر کورد، بەلام بە شۆیەكى سىروشتى باس لە ئىسلام و میژووى ئىسلام دەكەن.

تەنیا بەرىتانيا و فەرەنسا نین كە ولاتانى ئىسلامیان داگیر کردبوو، بەلكوو لە پال ئەم دوو ولاتەدا ژمارەىكى بەرچاو لە ولاتانى تری خۇرئاواىیە لە نمونەى ئىسپانىا و ھۆلەندا و ئىتالىا و پورتوگال، زۆرێك لە ولاتانى ئەفریقا و ئاسىایان داگیر کرد. زیاد لە ھەموو ئەمانە داگیرکاری پرووسى كە

(۱) پێکەوتننامەى ساىكس-بىكۆ كە بە فەرەمى پێککەوتننامەى ناوەندى ئاسىایە، ماوەى پێککەوتننامە: ۲۳ى تشرینی دوهمى ۱۹۱۵ تاكوو ئازارى ۱۹۱۶، پێککەوتننامەىكى نەینى بەرىتانیای گەورە بە ئێرلەنداوە لە گەل فەرەنسا، ھەرەھا بە پاڤیوونى ئىمپراتۆرى پرووسیا بوو. ئامانجى ئەم پێککەوتننامەى، دابەشکردنى خاکی ئەو ولاتانە بوو كە لە ژێر دەستى ئىمپراتۆریەتى عوسمانى بوون. ئەم خاكانە دران بە ھەر یەكە لە پرووسیا و بەرىتانيا و فەرەنسا. ناوى ئەم پێککەوتننامەى لە ناوى مارك ساىكس پاڤیوونى دىبلۆماتى بەرىتانی و فرانسوا جۇرج پىكۆن سكرتێرى یەكەمى بالیۆزخانەى فەرەنسا لە نەندن وەرگیراوە.

بە خوتنپۇتۇر ئىن داگىركارى مېژوو ناسراو، بە دەيان مىللەت و كەمەنەتەوئى چەوساندوۋەتەو، ھەمىشە سىياسەتى پاوانخوۋى لىسەر جىسابى ئەوانى تر پەپەرەو كىرەو. بە شۆپەك لى سەرەتەي دامەزاندنىيەو، پانتايىيەكەي يەك مىليۇن كىلومەتر بوو، بەلام ئىستا پانتايىي ئەو ولاتە ۱۷ مىليۇن كىلومەترە، جگە لەو ولاتانەي كە داگىرى كىرەو بە زەبرى ئاگر و ئاسن چەندىن مىللەتى ناوچەكەيان ناچارى وىستى خۇيان كىرەو، لە كاتىكدا ئەو ولاتانە نەك ھەر پىچەوانەي كەلتورن، بگرە ئايىن و رەگەزىان تەواو جىاوازە لە ولاتى داگىركار. لە نمونەي كۆمارەكانى: تاتارستان، شىشان، داغستان، ئەنگۇشيا، كازان، سىبىريا، ناوچەكانى بەلقان، شەركەسىا و ... ژۆرۇكى تر لەو ناوچانەي كە بە ژۆرەملى بە دەۋلەوتى رۇوسىاۋە لىكىتراون.

ھەموو ئەمانە ۋەك سەرەقەلەمىكەن لەبارەي ھەژموني داگىركارى رۇوسى و ئەوروپى، دواتر ھەول دەدەين بە درىژى لەم بارەيەۋە بدوئىن. ھەموو ئەمانە لەپىناۋ ئەوئى تاۋەكوۋ ئەوانى تر بە دروستى لە تىرۇرى كىردارى و ھزرى ئەوروپى بگەن. ھەلبەت سەلماندى ئەم بابەتە بۇ كەسائىكى بىناگا لە مېژوو ياخود كارىگەر لە ژىر ھەژموني شارستانىيەتى خۇرئاوا كارىكى دژاۋە^(۱) دەكرىت ئەوانى تر كاتىك لەم بابەتە تى بگەن كە كار و ھەنگاۋەكانى ئەوان پىچەوانە بىكرىتەو و بدرىتە پال ئىسلام، واتە دەكرىت بىرسىت ئەو ولاتانى ئىسلامى بوون يان مۇسلمانەكان بوون ۲۰۰ ولاتى دونىايان داگىر كىرد؟ ئەو مۇسلمانان بوون نىزىكەي پەنجا دەۋلەتى دونىايان بەژۆر خزانە سنوورى جوگرافىي خۇيانەۋە؟ ئەو مۇسلمانان بوون ئەمىركىيان داگىر كىرد و سنوورى دەستكرىيان لەنتوان ولاتانى ئەمىركىي باشوور و باكوردا دروست كىرد و لە رپى ھىزى سەربازى و بە ھاۋكارى دەسەلاتدارە بەكرىگىراۋەكانەۋە، ئەو

(۱) ھەلبەت كاتىك باس لەو ئەوروپا دەكرىت، مەبەستمان پىي سىستىمى سىياسى و دەسەلاتدارەكانە، ئەو ھەكوۋ مىللەت و گەلانى ئەوروپا.

سنوورەيان بە سەر خەلگدا چەسپاند و بە زۆر زمان و كەلتورى خۇيان بە سەر دانىشتوانى ئەو ناۋچانەدا سەپاند؟ ياخود مۇسلمانان ۋالاتانى ئەوروپايان داگىر كىردوۋە و بىنكەى سەربازىيان تىدا بونىاد ناۋە؟ گرىمانەيە كى لۇژىكىيە، دەپت ئەو كات لەبارەى مۇسلمانەۋە چى بگوترايە، ئەو كات تەۋاۋى راگەيانەنەكانى دۇنيا دەھاتنە سەر خەت و دۇنيانان پەر دەكرد لە ھەلا و ئەو كات سەد بەرانبەرى ئىستا دژايەتتى ئىسلاميان دەكرد. پەنگە گۇمانى ئەۋە بوروۋژىتەرت كە ئەم بەراۋرد كاريە گرىمانەيە نالۇژىكىيە بەۋ پىيەى پالئەرى تىرۆر و توندپەۋى لای مۇسلمانان خۇدى ئايىنە، بەلام بە پىچەۋانەۋە پالئەرى ئەم بابەتە لای خۇرئالوايىيەكان، سىياسەت و بەرژەۋەندىيە. ھەلبەت پۋانىنىكى لەم شىۋەيە پىچەۋانەى واقع و پروۋداۋە مېژۋويىيەكانە، بەۋ واتايەى ھەمىشە پالئەرى ئايىنى زالتەر بوۋە بە سەر پالئەرى سىياسى و بەرژەۋەندىيە ئابۋورىدا.

لە كۇتايىدا ئەۋەى گىرگە و ماپەى سەر كۆنەكردنە، خۇدى سەم و پەشە كۇژىيەكەيە، ئىتەر پالئەرىكەى ھەر چى يىت جىۋاۋازىيەكى ئەۋتۋى نىيە. دىسانەۋە دىنەۋە سەر ئەۋە بابەتە و دەپرسىن ئايا خۇرئالوايىيەكان تەنبا بە پالئەرى سىياسى جىھانى ئىسلاميان داگىر كىرد؟ پالئەرى ئايىنى يەكىك لە بەھىزەرتىن پالئەرىكانى ھىرشى خۇرئالوايىيەكانە بۇ سەر جىھانى ئىسلامى لە سەرۋەندى جەنگى جىھانىيەكەم. «لۇيد جۇرج» ۋەزىرى دەرۋەى ئەۋە كاتەى بەرىتانىا جەنگى يەكەمى جىھانى بە جەنگ و ھىرشى خاچى دوۋەم ناۋ دەبات. ھەر لە چۋارچىۋەى ئەۋە پالئەر و كاردانەۋە ئايىنىيەنە دۋاى داگىر كىردى دىمەشق لە سالى ۱۹۲۰، ژەنەرال «گۇرۇ» چۋوۋە سەر گۇرەكەى «سەلاھەدىن» و شەقىكى لە گۇرەكەى ھەلدا و بە جۇرتك لە خۇشحالىيەۋە گوتى: «ئايىنى سەلاھەدىن ئەۋە ئىمە گەراينەۋە»^(۱)

(۱) بىۋانە: احذروا الاساليب الحديثة في مواجهة الإسلام: الدكتور سعد الدين صالح، مكتبة الصحابة ۱۹۹۸. ص ۲۹-۳۰.

نەك ھەر لە سەر ئاستى ناۋەندە فەرمى و سىياسىيە كانىيان ھېرش كراۋە، بەلكو ناۋەندە ئايىنىيە كانى خۇرئالوا دەۋرىكى كارىگەريان بىنىۋە لە پىكخستن و نەجامدان و سەرپەرشتىكردنى ئەو ھېرشانە. لەوانە ھەولە كانى كلىساي بىزەنتىيى خۇرەھەلاتى ئۆرسۇدۇكىسى بۇ سەر جىھانى ئىسلامى لە سالى ۹۷۲ز بە سەر كىردايەتتى «يۇھنا تىزىمكس» و چەندىن ناۋچە جىھانى ئىسلامىيان داگىر كىرد، لەوانە شارى «نسىبىن» ئەمە جگە لە ھېرشى خاچپەرستىي يەكەم كە لە سالى ۱۰۹۵ بە ھاندانى «بابا ئارىانى دوۋەم» كوشتارىكى گەۋرەيان دژى مۇسلمانان نەجام دا و دواتر ھېرشى خاچپەرستىي دوۋەم كە تىيدا قودسىيان داگىر كىرد. تەنبا لە قودسدا نىكەى ۷۰۰ ھەزار كەسىيان كۆمەلكۇر كىرد.^(۱) ھەر لەم چوارچىۋەدا نوۋسەرى فەرەنسى «جان جاك رۇسو» دەلىت: "ئەوانەى كە جەنگى خاچپەرستىيان نەجام دا، جەنگاۋەرى قەسىسىيە كان و ھاۋەلانى كلىساكان بوون، لەپىناۋى كلىسادا جەنگاون."^(۲) «يوجىن رۇستۇ» راپوژكارى ئاسايىشى نىشتىمانى سەرۋكى پىشۋورتى ئەمىرىكا «جۇنسۇن» لەم بارەۋە دەلىت: "پىۋىستە چاك بزانىن جىاۋازى و ناكۆكىي ئىمە لەگەل غەرب لە سەر دەۋلەت نىيە، بەلكو ناكۆكىي ئىمە لەگەل ئەوان ناكۆكىيە لەنىۋان شارستانىيەتى ئىسلامى و شارستانىيەتى مەسىحىدا."^(۳) بەيەكدادانى مۇسلمانان لە تەۋاۋى ناۋچەكانى دۇنيا بەلگەيەكى حاشاھەلنەگرە كە بە ھۆيەۋە ھەزاران كەس بوۋنە قورىانى، دواترىش كە دەيانەۋىت كۆچ بىكەن بەرەۋە ئەۋروپا، پىيان لى دەگرن و بە ناچارى لە پىنگەى قاچاخەۋە ھەۋلى گەيشتن بە ئەۋروپا و خۇرئالوا دەدەن و ھەزارانىان لە پىنگە لەناۋ دەچن و دەخنىكىن.

دەكرىت پىرسىن، ھۆكارى نەھامەتىيەكانى ولاتانى ئىسلامى چىيە و

(۱) الشیخ محمد الغزالي هموم الداعية، ص ۳۵. ب: دار القلم. سنة ۲۰۰۶.

(۲) قادة الغرب يقولون دمروا الإسلام و أبیدوا أهله، جلال العالم الطبعة الأولى ۱۹۷۴ ص ۲۸.

(۳) قادة الغرب يقولون، ص ۲۸.

ئەو رېژە زۆرەى ھەژارى لە ولاتانى خۇرھەلات و ئەفرىقا، بۇچى و لەپاي چى؟ ئايا خۇرئالوايىيەكان ناتوان لەو دۆخە دەريازيان بکەن؟ جىگەى تىپرامانە خۇراک و پىداويستى و ھاوکارىيەكان ناگات، بەلام سەدان جۆر چە کوچۆلى ئەمىرىكى دەگاتە سووريا و عىراق و يەمەن و ولاتانى ترى ناوچەكە، بەلام ھىچ ھاوکارىيەك ناگاتە ئەو ولاتانە. سىياسەتتىكى دووفاقىي ناپەوشتى، دەسەلاتدارانى ناوچە ئالۆزەكان رېنگە دەدەن بىنکەى سەربازىي خۇرئالوايىيەكان لە ناوچەکانيان دابمەزرىت، بەلام ناتوان ھاوکارى و بشتىوانى بگەيەنن بە جەماوەر و ھاوالاتىيانى تر، يان ئەوئەتا ھەموو لايەك ھاوکارى يە کترن لەپىناو بەرژەوئەندىيە تايەتییەکانى خۇيان. لەم چوارچىوئەدا فەيلەسووفى فەرەنسى بەناوبانگ «گاروودى» رپو دەکاتە خۇرئالوايىيەكان و دەلالت: «دەپرسىن لەکاتىکدا خىر و بىرى زەوى بەشى تەواوى دانىشتوانى جىهان دەکات، لەپىناو چىدا ئەمىرىکا، ولاتانى تر ناچار دەکات لە سەر بەھەدەردانى لە سەدا پازدەى زەويەکانيان، تاوہکوو نرخى دانەوئەلەى ئەمىرىكى وەک خۆى بىمىنئەو»^(۱) پرسیارى راستەقىنە ئەوئەى کى بەرپرسە لە جىهانى ئىسلامى؟ ئەمىرىکا و خۇرئالوايىيەكان بە چ ماف و پىوئەتک تەواوى خۇرھەلاتى ئىسلامىيان کۆنترۆل کردووە؟ مېژووى جوولەکە و مەسىحى لىوان لىوہ لە تاوانى گەورە دەرھەق مەوقايەتى بە گشتى و مەسلمانان بە تايەتتى. بە ھىچ پىوئەتک مەزەندە ناکرىت، ھەر لە کوشتن و لەناوبردنى پەيامبەران و نانەوہى ئاشووب و ناژاوہ لە سەر زەوى، تاوہکوو داگىرکردنەوہى قودس و تىکشکاندننى ئىرادەى مىللەتتىكى تر و دروستکردنى ئىسرائىل و چەوساندنەوہى مەسلمانانى فەلەستىن. بە جۆرئک لە چوارچىوئەى دەستىزىيەکانيان، زىاد لە ۵۳۰ ناوچەى جىاجىاي فەلەستىنى دووچارى کاولکارى ھاتون و زياتر لە پەنجا

(۱) الاسلام دين المستقبل روجيہ جارودى ترجمہ عبد المجيد بارودى. دار الإيمان للنشر والتوزيع ۱۹۸۳. ص ۵۴.

هەزار ھاۋولاتىي فەلەستىنى كۆرۈۋەن. بە تەنیا لە سالى ۱۹۴۸دا، نىزىكە سەد و شەش ھەزار فەلەستىنى بوۋنەتە قوربانىيى تاۋانى دەستى زايۇنىيەكان، تەنیا لە تاۋانىكى ۋەك كارەساتى سەبرا و شاتىلادا نىزىكەي سى ھەزار و پىنچ سەد كەس بوۋنە قوربانى. ئەمە جگە لە ھەفتا تاۋان و قەسەبىخانەي جياۋاز لە سەر خاكى فەلەستىن.^(۱) ئەمە تەنیا ۋەك سەرقەلەمىك لە تاۋانى زايۇنىيەكانى ئىسرائىل، جگە لە مېژوۋى دېرىنى تاۋانى جوۋلەكەكان و ھەستى دوژمنكارانەيان ۋەك قورئانى پىرۈز وئىناي دەكات ﴿لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا﴾ [المائدة: ۸۲]

لە بەرانبەردا نەتەۋە يە كگرتوۋەكان بەرپرسيارن لە دابەشكردنى فەلەستىن لە سالى ۱۹۴۷ و لەناۋچوۋنى ھەشتا ھەزار ھاۋولاتىي فەلەستىنى. بىرپارىزكى لەو شىۋەيە لەلەين نەتەۋە يە كگرتوۋەكانەۋە، جگە لە ھەۋلىكى دوژمنكارانەي ئەمىرىكا و خۆرئالوايىيەكان بەرانبەر مۇسلمانان، زىاتر شتىكى تر نەبوۋ. گەر مۇسلمانان ھىندە دېندە و خۆنخۆرن، ئىۋە چۆن تۈانىتان بەو ئاسانىيە مۇسلمانان پەرتەۋازە بكن؟ ئەمە ئەو پىرسىارەيە كە ھىچ كات ۋەلامەكەي دەست ناكەۋىت. لە راستىدا خۆرئالوايىيەكان تەنیا تىرۋورى سەربازىيان بە كار نەھىناۋە لەپىناۋ جىبەجىكردنى ويستەكانيان، زىاد لەمە چەندىن كەرەستە و شىۋازى جۆراۋجۆريان لەپىناۋ سەپاندنى ويست و ئىرادەي خۇيان بە كار ھىناۋە. لەو چۈرچىۋەيەدا تىرۋورى ھزرى گەۋرەترىن چەكى دەستى خۆرئالوايىيەكانە بۇ لىدان و لاۋازكردنى ئىرادە و ھەژموۋنى مۇسلمانان، بەو پىيەي باش لەۋە تىگەشتىبوۋن، تەنیا سەر كۈتكردنى سەربازى بەس نىيە لەپىناۋ بەرەنگارىۋونەۋەي مۇسلمانان و تىكشكاندنى ئىرادەيان، بەلكو ھاۋتەرىب لەگەل ئەم بابەتە بابەتى تىرۋورى ھزرى گەۋرەترىن چەكى دەستى خۆرئالوايىيەكان بوۋە.

(۱) بىروانە: اعلان جهاز الإحصاء الفلسطيني تاريخ ۱۵ مايو، ۱۹۴۸.

«جوانفيل» ھارپى تىزىكى «لوسى نۆيەم» پادىشاى فەرەنسى دەگىرپتەو ۋە ماوھىيەى كە لە زىنداندا بوو، گەيشتبۇو ۋە باوۋەدى كە تەنيا بەكارھىنانى كەرەستەى سەربازى لەپىناو سەركوتكردنى مۇسلمانان ھەنگاۋىكى دروست نىيە، بەلكو پىۋىستە ھاوتەرب لەگەل ھەنگاۋى سەربازى رپوشوتنى جەنگى ھزرى دژى مۇسلمانان كورت بىكرتەو، ھەنگاۋىكى لەم شىۋە بە تەنيا ۋەركى فەرەنسا نىيە، بەلكو ۋەركى سەرشانى تەواۋى ۋەلاتانى خۇرئالوايە.^(۱) لەو چوارچىۋەدا خۇرەلاتناسى فەرەنسىيە سىياسى «ھانوتو» دەلىت: «پىۋىستە مۇسلمانان بىگۇرپدرىن ۋە ئاراستە بىكرىن بەرەو شارستانىيەتى ۋەروپا بە مەبەستى رىشە كىشكردن ۋە كۆتايىپىھىنانى مەترسىيە شارستانىيەت ۋە ھەزمۇنى مۇسلمانان.»^(۲) ھەموو ئەمانە لەپىناو چەسپاندنى ئىمپىريالىستى ۋەروپى لە خۇرەلاتى ئىسلامى ۋە شىۋاندنى ناۋبانگى ئىسلام ۋە كەداركردنى مۇسلمانان ۋە نىشاندانى ئىسلام ۋەك ئايىنىكى شىۋا ۋە پر لە تايغەى جىاۋاز ۋە دژۋانەيىيە نالۋژىكى، ئەمە جگە لە جىاۋازى نەتەۋەيى ۋە جوگرافىيە نەياران. ھەموو ئەمانە لەپىناۋى رىشە كىشكردى ئىسلام ۋە دژۋكردنى ۋەتەن مۇسلمانان ۋە ھەلگەپاندەۋەى ئىسلام لە ئاراستە روۋنەكەى خۇى.

لەپاستىدا كرۋكى جەنگى ھزرى لە ھەنگاۋەلى لەم شىۋەدا خۇى دەبىنىتەو. ھەلبەت ئەم ھەنگاۋانە لەپىنى نوئەرە خۇرئالوايىيەكانەۋە ئەنجام دەدرىن، لەوانە چەندىن بە ناۋ پىسۇر ۋە شارەزى بۋارى شەرىعەت ۋە مىژۋى ئىسلامى، بىروانامەكانىيان لە خۇرئالوا بەدەست دەھىن، لە بەرانبەردا تەواۋ دەبنە گورپايەلى خۇرئالوا ۋە كەرەستەيەكى گونجاۋ بۇ جىبەجىكردى ئەجىنداكانىيان. بەشىك لەم خەلكانە ئەستەمە لەۋە تىبگەن كە بە شىۋەكى راستەخۇ فىلىيان

(۱) معركة المصحف في العالم الإسلامي شيخ محمد الغزالي، دار القلم للطباعة والنشر والتوزيع - دمشق سنة ۲۰۰۵ ص ۱۶۲.

(۲) الله أو الدمار، سعد جمعة. ص ۶۶. ب: المختار الإسلامي بمصر - القاهرة.

لى كراوه. لەم بارەيەو ە بىرمەندى ئەمرىكى «مارك توين» دەئيت: "فيلكردن لە خەلگى و ئاراستە كەردنىان بە شىۋەيە كى چەواشە كارانە، ئاسانتەرە لەو ەي باوەرى پى بەئيت كە فيلى لى كراوه." چەواشە كەردن و فيلكردن لەوانى تر و بەتايەتەي جىهانى ئىسلامى كارىكى تەواو ئاسانە لاي خۇرئالوايىيە كان، بە تايەتەيتر ئاراستە كەردنى جىهانى ئىسلام بەرەو ئەو ئاراستە بىر كەردنەو ەيەي كە ئىسلام ئايىنىكە ليوانليۋە لە تىرۆر و توندەرەوى.» كەم نەبوون ئەوانەي كەوتنە ژىر كارىگەرى و بەرەنجامى ئەم ەو ەلانىۋە، خۇرئالوايىيە كان بۆ چەسپانى ئەم فۆرمە لە بىر كەردنەو ە و ئاراستە كەردن، چەندىن كەرسەتە و شىۋازى جۇراو جۇريان گەرتوۋەتە بەر، بە كورتى بەشيك لەو ەو ەل و كەرسەتەنە دەخەينە روو، لە پىناۋى ئەو ەي مۇسلمانان ەوشيار بن لە ميژۋوى تىرۆرى ەزىرى خۇرئالوايىيە كان.

ئىرادەي پەرۋەردگار وايە كە لە جىهاندا دوو ەزىرى خۇرەھەلاتى و خۇرئالوايىيە بە ەمەيشە لە بەرانبەر يە كەتريدا بوۋەستەنەو ە. بە درىژايىي ميژۋوى ئەم دوو ەزىرە بە پى قۇناغە ميژۋويىيە جىاوازە كان، بۆ ەمەيشە درى يە كەترى ەستاونەتەو ە. لە قۇناغىكدا فارسە كان و پۇمە كان نۆنەرايەتەي ئەم كىشمە كىشمەيان كەردوۋە، قۇناغى دواتر كىشمە كىشمى نيوان مۇسلمانە كان و پۇمە كان، پاشان درىژ بوۋەو ە بۆ بەر كەوتنى مۇسلمانان و خاچىيە كان، دواترىش بەر يە ككەوتنى نيوان عوسمانىيە كان و خۇرئالوايىيە كان. دوا قۇناغ ەزموونى زەبەلاخى خۇرئالوايىيە كان و مۇسلمانانى بىكىيانى خۇرەھەلات. لە راستيدا خۇرئالوايىيە كان سەر كەوتوۋ بوون لە كۆنترۆلكەردنى مەيدانى كىشمە كىشمە كان، بەو پىيەي لە پال ەزموونى سەربازىي، تەواۋى كەرسەتە كانى جەنگ و بەرەنگار بوونەو ەي ەزىريان خەستبوۋە گەر. لامان سەير نەيىت گەر پىمان وا يىت شارستانىيەتەي ئەوروپىي نۆي، لە سەر پاشماۋەي شارستانىيەتەي خۇرەھەلات بونىاد نراو ە. لە رپى ەزىرە ئىمپىريالىستە كانىانەو ە زۆرىك لە كەلەپوور و سامانى نەتەو ەي

و زانستى خۆرھەلاتيان دزى و گواستيانەۋە بۇ ئەۋروپا. دەستىنوسخانە و مۇزەخانە كانى ئەۋروپا گەۋرەتەرىن شاھەتەدەرى ئەم پاستىيەن، بە جۇرئەك ھېچ مۇزەخانەۋە و عەنتىكەخانەيەكى خۇرئاۋاي نىيە چەندىن سەرمايەى گىرنگى خۆرھەلاتى تىدا نەيىت. پىرسىيارەكە ئەۋەيە ئايا ئەم سەرمايە نەتەۋەيىيە گىرنگانەى خۆرھەلات بە دىارى پىيان دراۋە، ياخود لەپىيى ھىرشى ئىمپىريالىستىيە كانىانەۋە تالانىان كىردۈۋە. دەرئەنجامى ئەم بابەتە ژمارەيەكى زۆر لە مۇسلمانان بى ئاگان لە شارستانىيەتى رەسەنى خۇيان و بە شىۋەيەكى شىتەنە سەرمامى شارستانىيەتى خۇرئاۋا بوون. ئەۋەى جىگەى سەرسۇرمانە، دۋاي ئەۋ ھەۋلە فراۋانەى خۇرئاۋايىيەكان لەپىناۋ ئالۆزكىردنى دۇخى مۇسلمانان خۆرھەلاتى ئىسلامى ھىشتا چاۋەپىيى ئەۋەيە خۇرئاۋايىيەكان بەختەۋەرى و خۇشگۈزەرانىيى بۇ دەستەبەر بىكەن، ياخود دۇخىكى ھىمەن لە خۆرھەلاتدا بخولقىنن، پىناگا لەۋەى خۇرئاۋايىيەكان ئەۋ كات دژايەتىيى خۆرھەلاتيان دەكىد كە ئىسلامى تىدا نەبوو، ئىستەكە ئىسلامى تىدايە، زىاتر لە جارەن دژايەتى دەكەن.

لە بەشەكانى ئەم پەرتوۋكەدا ھەۋل دەدەين بە شىۋەيەكى زانستىيانە دىارتەرىن ئەۋ پىلان و بەرنامەپىژىيانە بخەينە پروو كە خۇرئاۋايىيەكان لە پىگەيانەۋە ھەۋلى لىدانى ئىسلام و لاۋازكىردنى مۇسلمانان دەدەن.

دروستکردنى دووبەرەككى لەنيۋان مۇسلماناندا

يەككىك لەو كەرەستانەي كە جىھانى خۇرئالۋا گرتۈۋىتە بەر لەپىناۋ ھەلۋەشاندەۋەي جىھانى ئىسلامى ۋە تىكشاندىنى ئىرادەي مۇسلمانان، دروستکردنى دووبەرەككىيە لەنيۋان مۇسلماناندا. لە چوارچىۋەي ئەم ھەۋلانەدا «لوان براۋن» دەلىت: "ھەر كات مۇسلمانان يەك بىگرن، دەبنە مايەي دروستبۈۋنى شومى ۋە لەعنەت بۇ سەر جىھان، لەگەل پەرتەۋازەبۈۋنيان جىھان سەلامەت دەيت. (۱)"

ۋەك پىشتراستكردنەۋەي ئەم بابەتە «ئالمس سىمۇن» دەلىت: "پىۋىستە باش ئەۋە بزانىت كە يەكپىزى مۇسلمان دەيتە ھۆكارى زالبۈۋن بە سەر ئەۋروپادا، بۇيە دەيت رېڭگى بىكرىت لە دروستبۈۋنى يەكپىزى نيۋان مۇسلمانان. (۲)"

ھەر لە چوارچىۋەي ھۆشدارىدان لەسەر مەترىسى يەكپىزى ۋە بەھىزىۋنى مۇسلمانان «ئارنۇل تۈيىنى» لە پەرتۈۋكى (الاسلام والغرب والمستقبل) دەلىت: "ئىستا يەكپىزى مۇسلمانان چەقى بەستۈۋە، ئەۋان ۋەك ئەۋەي دەمانەۋىت پەرتەۋازەن، بەلام دەيت بە ۋىيايىيەۋە لە مەترىسى بەئاگاھاتنەۋەي مۇسلمانان بىراۋىن."

(۱) الفكر الاسلامى وسموم التغريب و التبعية. أنور الجندى، دار الفضيلة للنشر والتوزيع والتصدير، سنة ۱۹۹۹. ص ۳۷

(۲) كيف هدمت الخلافة الإسلامية، عبد القيوم ذلول، دار الأمة للطباعة والنشر والتوزيع، بالإمارات الطبعة الثانية، سنة ۱۹۹۰. ص ۱۹۲.

خۇرئالۋاپىيە كان لە چەندىن جىڭەدا باسيان لە مەترسىيە بەئىگەھاتنەۋەي
موسلمانان دەكەن، بەۋ پىيەي ئەۋان باش لەۋە تىڭەيشتون كە يە كىرىزىي
موسلمانان گەۋرەترىن مەترسىيە لەسەر جىھانى خۇرئالۋا ۋ پەرتەۋازەيىيان
خەزەتى گەۋرە بە سىياسەتى ئەۋان دەكات. خۇرئالۋاپىيە كان بۇ ساتىكىش لەم
بابەتە بى ئاگا نەۋون، زۆرىك لە موسلمان بى ئاگان لە سىروشتى ئەم پىلانە.
ناسىنى دوژمن كارىكى دژۋار نىيە، بەلام چۆنىيەتتى دژايەتىكىردنى دوژمن
كارىكى تەۋاۋ دژۋارە.

خۇرئالۋاپىيە كان لە چەندىن جىڭە ۋ شۆئى تايىبەتدا باسيان لە راستى ئەم
بابەتە كىردۈۋە. سىمىسى ئەمەرىكى شەرەزى كاروبارى پاكىستان لەم بارەيەۋە
دەئىت: "گەر ئازادىي تەۋاۋ بىرئىت بە موسلمانان لە جىھانى ئىسلامىدا، لە ژىر
سىستىمى دىموكراتىدا بژىن، بە دلىيى سەركەۋىتى گەۋرە بە دەست دەھىنن،
بۆيە تەنبا لە رپى دىكتاتورىيەتەۋە دەۋانرئىت موسلمانان كۆنترۆل بىكرىن ۋ
لە ئايىنەكەيان دوۋر بىخىنەۋە."^(۱)

لەم چۈرچىۋەدا سەرنۈسەرى گۇڧارى تايىم لە پەرتۈۋكى (سفر اسيا)
ئامۇڭگارى كارىبەدەستانى ئەمەرىكا دەكات ۋ تىشك دەخاتە سەر ئەۋەي
پىۋىستە ئەمەرىكا لە ۋلاتانى ئىسلامى چەندىن دىكتاتورىيەتى عەسكەرى
دروست بىكات، تاۋەكوۋ ئەۋەي جارىكى تر ئىسلام نەگەپىتەۋە مەيدانى
كىپر كى جىھانىيە كان ۋ كۆنترۆل كىردنى سەركىرايەتتى جىهان.^(۲)

بە گرتەي «عەبدولەۋەد ۋ يۈسۈف ئەلدەشمەقى» ھەندىك جارى خۇرئالۋاپىيە كان
دەكەۋىتەۋە بىريان كە جۆرىك لە دەلاقەي ھەۋاگۆر كى بدن بەم مىللەتەنە،
تاۋەكوۋ ئەۋەي نەكەۋنە ئاستى تەقىنەۋە. «ھانوتۆي» ۋەزىرى دەرەۋەي فەرەنسا

(۱) جند الله، ص ۲۹ ۋەرگىراۋ لە كىتەبى قادات الغرب يقولون. ھەمان سەرچاۋەي پىشۋو...

(۲) شىبھات حول الإسلام والرد عليها، محمد قطب، دار الشروق - القاهرة سنة ۱۹۹۲ ص ۲۴۹.

دەئىت: "ئەو دۆرۈر و تىكشكاوانە ھەمىشە مايەى مەترسىن، بەلام ھىشتا ئەوان دوور نەكەوتونەتەو ھە ئامانجەكانيان." (۱) دوور نىيە بەم نرىكانە خۇرئالوايىيەكان پەردەى راستىيەكان لە سەرىەكتى ھەلبدەنەو، بە جۆرىك لە پال دژايەتىكردى ئىسلام، جەنگى راگەياند و خستەپرووى راستىيەكان دژى يەكتى ئەنجام بەن.

لە مېژووى نوڭدا پى ناچىت ھىچ كەس ھىندەى خۇرئالوايىيەكان تاوانى ئەنجام دايىت. سايكۇلۇژىاي سىياسەتى ئەوروپى لە سەرىەو ھەستە بونىاد نراو كە پىوستە ھەمىشە دوژمىنىك ئامادەيىت، تاوەكوو ئەو پىوھى سەرقال بن و لە ناوخۇدا يەكتى نەخۇن. لە دواى جەنگى جىھانىى دووم خۇرئالوايىيەكان رىكەوتن لە سەرىەكخستى ھەولەكانيان لەپىناو دژايەتىكردى ئىسلام و مۇسلمانان، تا رادىيەكى بەرچاو سەركەوتو بوون لە تىكشكاندن و لاوازكردى مۇسلمان لە سەرىەر دوو ئاستى سەربازى و شارستانى. قۇناغى دواتر، قۇناغى بەئاگاھانئەوھىيە. مۇسلمانان تى دەگەن لەوھى كە چەندىن سەدەيە مۇسلمانان بە ناپەوا ئاراستە كراون و لە پال ھىرشى سەربازىدا، دووچارى ستەمى ھىزى و كۆمەلايەتى ھاتوون. ئەو كات بە دروستى تى دەگەن لەوھى گەورەترىن ئامانجى خۇرئالوا دامالىنى مۇسلمانان بوو لە ئايىنەكەيان. ئەو خۇرئالوايىيەكان بوون بەو شىوھى خۇيان دەيانوىست ئىسلاميان بۇ راقەكردىن. ئىسلام بەو شىوھى خۇنراو و لىكۇلىنەوھى لەبارەو كراو كە ئىرادەى خۇرئالوايىيەكان رىستورىانە، ئەوكات ئەو پىوستە ئەنجامى بەدىن گەپانەوھىيە بۇ لای پەروەردگار و ھەولى پەروەردەكردى نەوكانمان بەدىن و لە سەرىەرنامەى راستەقىنەى ئىسلام پەروەردەيان بكەين، دوور لە راقەى نادروست و گومرايى، ھەلەت ھەلۇرىست و تىگەيشتى خەلكى بەرانبەر واقع و بابەتەكانى پەيوەست بە واقعەو خۇى لە چوار بەشى سەركىدا دەبىنىتەو:

۱- بەشىكىيان دەزانن لە راپرودودا چى پرووى داوه و ئىستائىش چى دەگوزەرت، تاوه كوو رۇژى قىامت چى دەبىت و چى دەگوزەرت. ئەم حالە تايبەتە بە پەيامبەران و ئەو ھاوئلانى پەيامبەر كە خودى پەيامبەر (ﷺ) نەينىي فېركردوون وەك «حوزەيفەى كورپى يەممان» (خوای لى رازى بىت).

۲- خەلكانىكى تر ئاگادارى ئەوئەن لە راپرودودا چى پرووى داوه و تا رادەبەكى باش ئاگادارى ئەوئەن پرووداوه كان لە داهاتودا بەرەو چ ئاراستەبەك ھەنگاو دەنن. ئەمەيش زانايان و لىكۆلەرەوان و خەلكانى شارەزاي مۇسلمان و پۇشنبىر ھەستى پى دەكەن. ھەلبەت نەگەر ئەم جۆرە ھەستە لای تەواوى مۇسلمانان ھەبووایە، ئەوا بە دلتىايى خۇرئاوايىبە كان نەيان دەتوانى بەو شىوہە زەفەر بە جىھانى ئىسلامى و مۇسلمانان بىەن.

۳- كەسانىكى تر باش ئاگادارن لەوہى لە مېژودودا چى پرووى داوه، بەلام بىئاگان لەوہى ئەو واقىعەى ئىستا بەرەو كوئ دەبىت. حالى زۆرىنەى خوئندەواران و بانگخوازانى ئىستا بەم شىوہە. زۆر جار گوتارى ئەم جۆرە لە خەلكانى مۇسلمان و بانگخواز دەكەونە ھەلەى كوشندەو، بە جۆرىك بىئاگان لەوہى كى سودمەند بووہ لەم جۆرە گوتارە بە شىوہەكى راستەوخۆ ياخود ئاراستەوخۆ چووتە گىرفانى كىوہ. دەكرىت خەلكانىك لەبەر بىئاگايىي خوئان پاداشت وەربگرن لە سەر ئەم جۆرە گوتارە، بە مەرجىك نىاز و نىەتتىكى خراپ و دونىايى لە پشەوہ نەبووت، دەبىت بە وريايىبەوہ مامەلە بکەين لەگەل ئەو پرووداوانەى كە دەگوزەرتن، ئەو بابەتانەى كە ھەق و راستىن، دەبىت بە شىوہە ھەق و راستى بلاقو بکرىنەوہ. وەك خوای گەورە ورنای ئەم دۆخە دەكات و دەفەرمووت ﴿وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ [الإسراء - ۱۰۵] «ئىمە قورئانمان بە ھەق و راستى دابەزاندوہ بە ھەق و راستىش بە خەلکمان گەياندوہ».

زىاد لەمە دەيىت بە وردى ئاگادار بين لەوئى مەرج نىيە ھەر كەس قسەى حەقى كرد، مەبەستى پىي سەرخستنى حەق و راستى يىت، دەكرىت قسەكە حەق يىت، بەلام مەبەستىكى بۆگەن و پووچى لە پشتەوئە يىت. لەوئىش گەنگەر ئەوئە مەرج نىيە ھەر كەس بە نيازىكى پاكەوئە قسەى كرد، راستەوخۆ لىي وەرگىرىت. وەك ئەوئى ئىمامى «شاتىي» دەفەرموئەت: "دەكرىت ئىستدلال و بەلگەھىنانەوئەكە پووچ يىت." كەواتە دەيىت پەيامەكە حەق يىت و بە مەبەستىكى حەقىش گوترايىت و لە كۆتايىيشدا نەم حەقە لە سەر بەلگەيەكى بەھىز بونيات نرايىت، بۆيە زۆر جار بانگخووزان لە حالەتى سىھەمەوئە تى دەكەون، واتە پەيام و مەبەستەكەيان حەقە، بەلام بەلگەھىنانەوئەكەيان لاوازە.

۴-خەلكانىكى تر نەدەزانن لە پابردوودا چى كراوئە و چى پرووى داوئە، لە دژى موسلمانان پىي ئاگائىش لەوئى ئىستا و داھاتوو چ پلان و مەترسىيەك لە دژى موسلمانان بە رپۆئە دەچىت. ئەوئى جىگەى داخە زۆرىك لە موسلمان لەم چىنە ھەژمار دەكرىن. ئەم چوار جۆرە تايبەتە بە موسلمانان، لە ھەزرى نەيارانى ئىسلامىش بە ھەمان شىوئە دەبىنرىت. بەشىكى بەرچاو لە نەيارانى ئىسلام پىيان وايە ئىسلام ھۆكارى سەرەكىي زۆر لە فەيتنە و ناشووبەكانى سەر زەويە لە ئىستا و پابردوودا. لە لايەكى ترەوئە بەشىكى تريان نازانن چى دەگوزەرىت و دووروزىك ھىچ لەبارەى ئىسلامەوئە نازانن، لەوانەيە ئەمانە بىوئەيترىن و سادەترىن بن بەرانبەر موسلمانان.

جارىكى تر دەگەرپىنەوئە سەر ئەو رپچكانەى كە مىللەتانى كوفر لە دژى ئىسلام و موسلمانان بە كارىان ھىنان. يەكىك لە ديارترىن ئەو پلانانە دوژمنكارىيانەى كە خۆرئاوايىيەكان لەپىناوى لىدانى موسلمانان كارىان لە سەر كەردوئە، دروستكەردنى دووبەرەكى و كىشمەكىشمى ناوخۆيى و دابەشكەردنى موسلمانان بووئە. وەك ئەوئى دارپژەرانى سىاسەتى ئىمپىريالىستىي خۆرئاوايى دەلەين: "ئىشە شەر فەرى كەردووين كە گەورەترىن مەترسى لە سەر خۆرئاوا

يە كېزىسى مۇسلمانانە، بۇ يە ھەمىشە كارمان كىرەۋە بۇ تىكەدان و ئالۇز كىردى
ئەو يە كېزىسە. ^(۱) بە رۋانىيىك لە دۇخى ئالۇزى ئىستاي مۇسلمانان،
سەر كەۋتىنى پىرۋىزى خۇرئالواپپىيە كان و نەيارانى ئىسلام بە چاۋى خۇى
دەپنىت، بە جۇرئىك ھەر گىروپ و كۆمەلەيە كى مۇسلمان گىروپە كەى
بە رانبەرى بە مايەى مەترسى ئاۋ دەبات.

خۇرئالواپپىيە كان و نەيارانى ئىسلام سەر كەۋتوۋ بوون لە سوۋدوۋەر گىرتن و
بە كارھىتئانى ئەم رېبازانە دۇى يە كىتى، ھەلەت ھەۋلى خۇرئالواپپىيە كان
پەيۋەست بەم بابەتە نۇى نىيە، بەلكوۋ دەمىكە كارى تىدا دە كىرت، سالى
۱۹۹۱ لە گۇڧارى (العالم الإسلامى) ى ئىنگىلىزى بابەتتىك لە نووسىنى
«مىستىر چارلس» بىلاۋ كراۋەتەۋە، تىيدا ناۋىراۋ دەلىت: «ئەۋەى گومانى تىدا نىيە
ھەۋلى مۇدەدەرە مەسىھىيە كان پەيۋەست بەم بابەتە كارىكى تەۋاۋ قورسە. بەو
پىيەى كۆمەلە تەبشىرىيە كان يە كېزىن، چۈنكە يە كېزىسى ئەۋان گونجاۋترىن
ھۆكارە لە پىناۋ چالا كىردى ھەنگاۋى مۇدەدەرە كان.» ^(۲)

ھەر لەم چۈرچىۋەدە گۇڧارى (ارساتيات التبشير البروتستانتية) لە (بال)
ى سويسرا دەردەچىت، زىنجىرەيە ك نووسىنى لەلايەن «شلا تار» لە يە كىك لە
ئەلۋەى ئەو زىنجىرە نووسىنانەدا دەلىت: «بە راستى بابەتى يە كېزىسى تەبشىرى
يە كىكە لە گەۋرەترىن ھەنگاۋ كە دەپت، كارى لە سەر بىكرىت و گىرنگىي
پى بىرئىت، تاۋەكوۋ پىرۋىزى مۇدەدەرە مەسىھىيە كان سەر كەۋتىنى گەۋرە بە
دەست بىيىتت، پىرۋىزە داگىر كارىيە كەيان بەرەۋىشچوۋنى بەرچاۋ بە خۇيەۋە
بىيىتت» ^(۳). نەسرانىيە كان بەم شىۋەيە كارىان كىرد، بۇيە تۋانىيان بەم شىۋە

(۱) ھومۇم الداعية، ص ۷۵.

(۲) الغارة على العالم الاسلامى، ا. ل شاتلية، لخصها ونقلها إلى العربية؛ مساعد اليافي و
محّب الدين الخطيب منشورات العصر الحديث بجدّة سنة ۱۳۷۷ الهجري ص: ۱۲۱

(۳) ھەمان سەرچاۋەى پىشوو.

فراوانه ههنگاوه كانيان سهر كه وتنى بهرچاو به دهست بهيئت. لهم پيئاوه دا چه ندين هاوپهيمانيتي گه وره يان له گه ل نه ياراني سهر سه ختي ئيسلاميدا به تايبه تي جووله كه كان گرندا، ههروه ها له گه ل ته واوي نايين و نايديو لوزيا كانى تر له سهرانسه رى جيهاندا. له يه كيك له راپورته كانى له هه مان گوڤارى پيشودا هاتوو (پيويسته له پيئاوى دژايه تيكردنى موسلمانان خومان له هه موو لايه ك به تايبه تي بته رسته كان نزيك بكهينه وه.)^(۱)

نه گهر به راورد بكهين له نيوان هه وله كانى هه ر دوو لايه ن ده گهينه نه و راستيه ي كه نه گهر بيتوو خو ره لاتي ئيسلامى به و شيوه ي مه ترسيده ر دژايه تي يه كيان نه كرده، به دلنبايى دوو چارى نه و داگيركاريه سهر بازي و هزرى و ئابووريه ي ئيستا نه ده هاتن، به يه كخستن و كو كردنه وه ي موسلمان ه جياوازه كان له رووى هزر و بير كردنه وه كه كارنكي نه ستم نيه، ده كرت كار له سهر خاله هاوپه شه كان بكرت له پيئاوى بهر نه گار بوونه وه ي نه ياراني هزرى. بوچى په يامبه ر (ﷺ) توانيى ناشته وايى له گه ل جووله كه كان بكات له دژى قوره يش؟ بو ناكرت دوو موسلمان و دوو نورژخوين پيكه وه له دژى ئيلحاد و عالهمانيه ت كار بكه ن؟ بو ناكرت له گه ل بووني جياوازيه هزريه كانياندا، پيكه وه دژى دوژمنه هاوپه شه كه يان كار بكه ن؟ ده كرت نه و پرسيا ره جدييه بخهينه بهر باس و ليكولينه وه وه، ناي پيويسته له پيئاو بهر گرگيردن له دين و ژيني موسلمانان، له هه موو بابته كاندا هاوپا بين؟ مه رجه له پيئاو بابته لاوه كييه كاندا كيشه گه وره كانى ئوممه ت پشتگويى بخهين؟ ده كرت گرنگي به شه رفه ي ئافره تاني باوه ردار نه ده ين، له پيئاوى نه وه ي پياوه كانيان پيان وايه كه زيك به ده ستي چه پ ده كرت يا خود ناكرت؟ يان به ته واوي پشت له براى موسلمانان بكهين له پيئاوى نه وه ي فلانه زاناي خوش ده ورت يان رقى لييه تي، يان هاتوچوى مزگه وتيك ده كات كه تو نورژى لى

(۱) هه مان سهرچاوه ي پيشوو، لا ۱۲۶.

ناكەيت؟ ئەمانە و چەندىن وردە بابەتى تر. ئەگەر چى لە چوارچىۋەى دەقە راستەقىنەكانى شەرعدا جىگىيان نەبىتەۋە، دەكرىت ئەم جۆرە جىاۋازىيانە بىنە كۆسپ لە بەردەم بەرگرىكردن لە ئىسلام و قورئان و مۇسلمانان كە ھەموو لايەك كۆدەنگىن لە سەر پاراستن و بەرگرىكردن لىيان. بە دلىيائى بەشىك لەم بابەتانە جىاۋازى فىقھىن و ھەموۋان كۆدەنگىن لە سەر ئەۋەى كە جىاۋازى فىقھى بابەتلىكى سىروشتى و ئاسايىيە و تەنانت لە ھەندىك بابەتى بىرۋاۋەرىشدا جۆرىك لە جىاۋازى بىرۋاۋەرى بوۋنى ھەيە، لەپىناۋ ھەنگاۋىكى لەم شىۋەيەدا پىۋىستە ھەموو لايەك بگەرىنەۋە بۇ قورئان و سۈنەت. ھەۋل بەدىن لانى كەم جىاۋازىيەكى نىۋانمان تەندىرۈست بگەين و لە چوارچىۋەى ئەو سىۋىرە بەرتەسكە دەرېچىن كە زۆرىك لە رېبازە ئىسلامىيەكان بە نارۋا بۇ خۇيان كىشەۋە و كرەۋىيانەتە قوربانىي ياساكانى قورئان.

لە واقىيى ئەمىرۋدا پىۋىستە جارىكى تر بانگىخۋازان وردتر لە قورئان بىرۋانن، بە تىگەشتىنلىكى دەقى دۈۋر لە تەحرىفات و تەفسىراتى پۈۋچى دۈۋر لە پۈۋچى قورئان. ھەلبەت ھەموو ئەمانە واتاى دۈۋر كەۋتەنەۋە لە تىشك خستەنەسەر ھەللە و كەمۈكۈرتىي ئەۋانى تر نىيە، بەلكۈۋ واتاى ئەۋەيە كە ناكۆكىي ناۋخۇيى نەبىتە ھۆى پەكخستىن ئاراستەى بەرگرىكردن لە چەسپاۋەكانى ئىسلام. پۈۋنتر بلىين دۈنىايەك گىرفت دەھىنەنە پىشەۋە، لە سەر ئەحكامە فىھقىيەكان و بە تەۋاۋى پىشت بگەين لە بەرگرىكردن لە ئەحكامە عەقائىدى و بىرۋاۋەرىيەكان. پىۋىستە ھەنگاۋى لەپىشەنەمان بەرگرىكردن بىت لە بىنەماكانى ئىسلام دژى ھىرشى بىباۋەرىان و دۈرمانن. بە دلىيائى دۈۋر كەۋتەنەۋە لە يەكۈۋن و يەكرىزى ئىسلامى واتاى رازىبۈۋن بە پەرتەۋازەى و فرە گۈتارى و رادەستبۈۋن بە پلانى خۇرئالوايىيەكان.

دەزگا و دامەزراۋە خۇرئالوايىيەكان ئەۋ ھەلەيان قۇستۈتەۋە و سۈۋدىيان بىنىۋە لە ناكۆكى و پەرتەۋازەيىي مۇسلمانان و چەندىن دامەزراۋەى تايىبەتايان

بە گىرنگدان بەم بابەتە دامەزراندو، لەوانە دامەزراوەی «پاند». مێژووی ئەم دامەزراوەیە نزیكەى هەشتا سالە و كار لە سەر شىواندن و ئىسلاام و تۆمەتبارکردنى موسلمانان بە تىرۆر و توندپەروى دەكات. راپۆرتەكانى ئەم دەزگایە لە تەواوى خۇرئاادا بە گىرنگىيەوه مامەلەيان لە گەڵ دەكرێت. زیاد لەمە ئەم دامەزراوەیە پەيوەندیيەكى راستەوخۆى لە گەڵ وەزارەتى بەرگرى و دەزگای هەوالگرى ئەمەرىكى و نووسینگەى لىكۆلىنەوه فیدرالىيەكان لە ئەمەرىكا هەيە، چالاكیيەكانى ئەم دامەزراوەیە لە دواى پرووداوەكانى یازدەى سێبەمبەرەوه بەرەوپێشچوونى زیاتریان بە خۆیەوه بىنى. هەولە تاكتیکەكانى بە ئاراستەى بەگژداکردنى ئىسلامیيەكان بە پرووى یەكتەدا گۆپرى. لە یەكێك لە راپۆرتەكانى لە سالى ۲۰۰۴ بە ناوى (العالم المسلم بعد ۱۱-۹) لە دووتوێى پێنج سەد لاپەرەدا بلاو کردەوه، تێیدا بە شىوێهەكى ورد باس لە جیاوازی و ناكۆكى نێوان موسلمانان و نەخشەى ئایدیۆلۆژى ئىسلامیيەكانى جیهان دەكات. هەر لە درێژەى كار و چالاكیيەكانیدا سالى ۲۰۰۵ ئەم دەزگایە راپۆرتێكى تری بە ناوى (الإسلام المدني الديمقراطي الشركاء و الموارد والاستراتيجيات) تێیدا تیشك دەخاتە سەر چۆنیەتیی مامەلەکردن لە گەڵ كۆمەلە و رێكخراو و رێباز و قوتابخانە ئىسلامیيە جیاوازهكان.

سالى ۲۰۰۶ ئەم دەزگایە راپۆرتێكى تری تايبەت بە بزووئەوه جیهادیيەكان و كۆمەلە ئىسلامیيە تیرۆریستەكان (وەك خۆى دەلێت) نامادە دەكات، هەر لە درێژەى هەولەكانیان سالى ۲۰۰۷ ئەم دامەزراوەیە راپۆرتێكى لە ژێر ناوى (بناء شبكات مسلمة ومعتدلة) لە دووتوێى ۲۱۷ لاپەرەدا بلاو کردەوه كە تێیدا نەخشەریگەیهك دەخاتە پێش چا و لەبارەى چۆنیەتیی مامەلەکردن لە گەڵ موسلمانان و تیشك دەخاتە سەر ئەم خالانەى خوارەوه: ^(۱)

(۱) استراتيجيات غربية لإحتواء الإسلام قراءة في تقرير راند ۲۰۰۷ باسم خفاجي ص ۱۳.

يەكەم: پېۋىستى بەرەنگارىۋونەۋەى توندناژۇكان بە تەۋاۋى كەرەستە ھزىرىيە بەردەستەكان، بە تايىبەتى سوۋدوۋەرگرتن لە ئىسلامىيە ميانپەرۋەكان لەپىتتاۋ بەرەنگارىۋونەۋەى ئىسلامىيە توندپەرۋەكان.

دوۋەم: پېۋىستى بەرەنگارىۋونەۋەى خۇرئاۋا لە گەل تەۋاۋى ئاراستە ھزىرىيەكانى نىۋ جىھانى مۇسلمانان بە گشتى، نەۋەك ئەۋەى تەنبا تىشك بخرىتە سەر ئىسلامىيە توندپەرۋەكان ۋە بە تەۋاۋى پىشت لەۋانى تر بىكرىت.

بە رۋانىنىكى كورت تى دەگەين لەۋەى پىلانەكانيان لە نىۋ جىھانى ئىسلامى بە گشتى پەپرەۋ دەكرىت ۋە كارى لە سەر دەكرىت بە تايىبەتى تر لە كوردستان. بە تايىبەتتر بانگەشەكانى پەيوەست بەۋەى گوايە ئىسلام ئايىنى كوردى نىيە، بەلكوۋ زەردەشتىيەت ئايىنى رەسەنى كوردە. لەپىتتاۋ دژايەتىكردى ئىسلام تەۋاۋى ئايىن ۋە ئايىنزاكان زىندوۋ دەكەنەۋە ۋە ھەۋلى بەھىزكردىيان دەدەن لە چوارچىۋەى ماف ۋە ئازادىيەكاندا. كاتىك داۋاى ئەۋە بىكرىت كە مۇسلمانىك لە خۇرئاۋا دەسلەلاتى پى بىدرىت، بە بىيانوۋى ئەۋەى مۇسلمانان لە خۇرئاۋا كەمىنەن ئەۋە مافى ۋەرگرتنى دەسلەلاتيان نىيە. بە پىچەۋانەۋە، كاتىك داۋاى ئەۋە دەكرىت مۇسلمانان لە خۇرەسلەلاتى ئىسلامى دەسلەلات بىگرنە دەست، راستەۋخۇ بىيانوۋى ئەۋە دەھىتە پىشەۋە كە تەنبا ئىۋە ئاژىن ۋە چەندىن ئايىن ۋە ئايىنزاى تر لەم ۋەلاتەدا ھەن، تەنانت كار گەيىشتەۋە ئەۋەى ھەۋلى لابرەدى ۋەنەى ئايىن دەدرىت لە خۇندنگاكاندا بە بىيانوۋى ئەۋەى دەكرىت خەلكىكى مەسىحى ۋە نامۇسلمانى تىدا بىت ۋە ۋەنەكى لەم شىۋەيە خۇشحالان نەكات، بە بى ئەۋەى بە گرنگىيەۋە لە ھەستى مليۇنان مۇسلمانى ئەم ۋەلاتە بىرۋان.

سىيەم: گرنگىدان بەۋ رىتم ۋە ئاراستانەى كە زىاتر بە شىۋەيەكى گشتى كار لە سەر زانستى كەلام ۋە فەلسەفە دەكەن، ياخود ئەۋەى لە سەردەمى نويدا

پىيان دەگوتىرت عەقلانىيە كان. دامەزاندنى كەسايەتییە كان لە ناوەندە ئایینی و حکومییە كان بە مەبەستى گۆرپىنى مەملانىكە لە مەملانى ئىسلام و خۇرئالواو بۇ ئىسلام و ئىسلام. بىلابوونەوئى ئەوئى پىي دەگوتىرت قوتابخانەى عەقلانىيەت لە جیهانى ئىسلامیدا، پرسیارى گەورە بە دوای خۇیدا دەهینیت. لە راستیدا خۇرئالواوییە كان خۇیان راستەوخۇ نایەنە نۆ ئەم یارییەو، بەلگەو بە شیویەكى زیرەكانە درێژە بە گەمەكەیان دەدەن لە رپى نۆئەرهكانیانەو پەشتگیری ئەم جۆرە لە ئاراستە و بیرکردنەوانە دەكهن. بەو پىیەى ئەوان باشتەر دەتوانن ئامانجى خۇرئالواوییە كان پىيكن، نۆئەرانى خۇرئالوا بە شیویەكى راستەوخۇ گومان لە تەواوى بابەتە شەرعییە كان دروست دەكەن لە نمونەى گومانخستەسەر نۆرژى بە كۆمەل و حىجابى ئافرەتان و بەشكى بەرچاو لە بابەتە فیهیە كان (بۇ ئەم بابەتە بە ئارەوا خۇیان ھەلواسیو بە كۆمەلێك لە زانایانى موعتەزىلە و كەلامییە كۆنەكانەو، لە كاتێكدا موعتەزىلە و كەلامییە كۆنەكان دوور و نزىك پەیوەندییان بەم جۆرە تۆمەتانى ئەوانەو نىیە). بەو پىیەى جیاوازییەكى زۆر ھەیە لەنۆان كەسانێك كە سەرقالى دیراسە و لێكۆلینەوئى زانستى كەلامن، سوود لەم زانستە وەردەگرن وەكوو كەرەستەك بۇ بەرگریکردن لە ئىسلام لەگەل كەسانێك كە سوود لەم زانستە وەردەگرن، لەپىناو سەرخستنى پلان و پڕۆژەى خۇرئالواوییە كان.

چوارەم: سەرلەنۆى دارپشتنەوئى لێكدانەوئى دەقە ئایینیە كان بە شیویەك كە مەفھوومى حەقیقى ئىسلام بگۆرپت، تاوەكوو ئەوئى بە شیویەك بتوانن ئىسلام لە سەر راستە رینگاكەى وەلا بنین. دەقەكانى قورئان و سوننەت بەرەو ھەلدێر بەرن، ئەگەر ئەم ھەولانە سەرکەوتوو نەبوون، ئەوا لە رینگەى لێدان لە سەرچاوەكانى ڕاڤەى قورئان و فەرموودەو ئەم ھەنگاوە بنین، گەر ھەنگاوتكى لەم شیویەیش گرتى بۇ ھاتە پىش، ئەوا دەكریت لە رینگەى گوتارى مزگەوتە كان و ناوەندە ئایینیە كانەو ئەم بابەتە بگۆرن. بە شیویەك

ئىسلام لە چوارچىۋە دەقىيە كەيدا قورئان و سوننەت لە نىۋ ھزرى مۇسلماناندا بەھايە كى ئەوتۇى نەمىنىت، تەنيا چوارچىۋەى گىرنگىدانە كانى كورت بىكرىتەۋە بۇ پەرسىشە كىرارىيە كانى ۋەك نۇر و پۇرۇو.

لە راستىدا ئەم پلانە مەترسىدار و زىرە كانەيەى خۇرئالوايىيە كان جىڭەى راۋەستان و ھەلۋىستە كىرەنە، بە شىۋەيە كى كارىان لە سەر ئەم پلانە كىرەۋە ۋەك ئەۋەى ستافىكى گەۋرە لە بىرمەندانى مۇسلمان داپىزەرى ئەم پلانە بوۋىن. بەداخەۋە بە ھۆى سادەيىي كالفامىي مۇسلمانانەۋە تەۋاۋى پىلانە كانىيان بەو شىۋەيەى خۇيان دەيانۋىست بە دروستى سەرى گىرت. بەداخەۋە ئىستا پىۋەرە كان تەۋاۋ ئاۋەژوۋ بوۋەتەۋە، سەردەمانىك دوۋرۋىي بەۋە دەگوترا كە ئاشكرا بىت كە پەيۋەندىيە كى ناتەندىرۋىست لە گەل بىباۋەراندە ھەيە، بەلام لە ئىستا دوۋرۋىي ئەۋەيە كە پەيۋەندىيە كى باش لە گەل مۇسلمانىكدا ھەبىت كە لە ھەندىك بابەتدا بىرۋىچۈۋىتەن جىۋاز بىت. سەردەمانىك خۇشەۋىستى بۇ مۇسلمانان و دوۋرەكەۋتەۋە لە بىباۋەراندە نىشانە و پىۋەرى باۋەر بوۋ، بەلام ئىستا بە پىچەۋانەۋەيە. سەردەمانىك پىۋەرى مەردايەتى لە بەرھەلىستىكردنى بىباۋەراندە بوۋ، بەلام ئىستا خەلكى لە ھەمۋە لايەكەۋە بۇ لاي ئەۋان كۆچ دەكەن. سەردەمانىك مۇسلمانان ھىندە بەھىز بوۋن، تەننەت سىۋورى جوگرافىي بىباۋەرانىشىيان لە زولم و ستەم دەپاراست، بەلام ئىستا مۇسلمانان تەننەت بەرگىريان لە مالىە كانى خۇيان پىچ ناكىرت. سەردەمانىك مامۇستايان و وتارخۇرئان بە پەرۋش بوۋن بۇ خالى خەلگ، بەلام ئىستا بابەتەكە تەۋاۋ پىچەۋانە بوۋەتەۋە، خەلگ و گىشت مۇسلمانان بە پەرۋش بۇ دۇخى زانىيان و بانگخۋازان. سەردەمانىك مامۇستايان ئامۇزگارىي خەلگىيان دەكرد، بەلام ئىستا بابەتەكە بە تەۋاۋى ئاۋەژوۋ بوۋەتەۋە. ئەمانە و ھەزاران گۇرپانكارى كە لەنىۋان دۇخى ئىستا و راپردۋى مۇسلمانان دروست بوۋە.

۵- پىشتىگىرىكردن و پالپىشتىكردنى ئەۋەى پىچى دەگوتىت ئىسلامى ميانرەۋ و

جيا كىرەنەۋەى لەۋەى كە پىي دەگوتىرت ئىسلامى توندىرەۋ، يە كىكى ترە لەۋ ئامانجانەى كە ئەم دامەزراۋىيە كارى لە سەر دەكات، بە مەبەستى ئەۋەى ئىسلامىك يىننە بەر دەست كە ھاۋتەرىب لە گەل بەرژەۋەندىيە سىياسى و ئابۋورىيەكانى ئەۋان كار بىكات و ھىچ كات نەيىتە ئەستەنگ لە بەردەم بەرژەۋەندىيەكانى ئەۋان. ئەۋەى ئەۋان بە ناۋى ئىسلامى ميانپەرەۋ ناۋى دەبەن، گوزارشتە لە ئىسلامىكى جىۋەى و لاستىكى بەۋ شىۋەيە خۇيان دەيانەۋىت بەرژەۋەندىيەكانى خۇيانى تىدا جى دەكەنەۋە. ئەم فۇرەمە لە ئىسلام كە بە ئىسلامى ميانپەرەۋ ناسراۋە، لە ئىستاي جىھانى ئىسلامىدا گرنگىيەكى بەرچاۋى پىي دەدرىت و دەيانەۋىت بىكەنە جىگرەۋەى ئىسلامى پراستەقىنە، تاۋەكوۋ ئەۋەى مۇسلمانانى بە تەۋاۋى پىي لە خشتە بەرن. ئەم دامەزراۋىيە لە راپۇرتىكدا، ئىسلامى ميانپەرەۋى لە چەند خالىكدا كورت كىردۈۋەتەۋە:

أ- ئىسلامى ميانپەرەۋ بە شىۋەيەكى ئاساى مامەلە لە گەل دىموكراتىيەتى خۇرئاۋاىي دەكات و بە تەۋاۋى قەبۇلىيەتى ۋەك پەپرەۋى گونجاۋى سىستىمى ژيان و بەرپۇتەبردن و ھوكمدارى مۇسلمانان و جىھانى ئىسلامى. زىاد لەمە بە توندى دژى ھەر بىر و بۇچوۋىتىك دەۋەستىتەۋە كە كار بىكات لەسەر ھەۋلدان بۇ دامەزىراندنى دەۋلەتىك لە ژىر سايەى شەرىعەتدا. بە پراۋىنىكى خىراى ئىستاي جىھانى ئىسلامى دەبىنن، ئەم دىدە كارىگەرىي بەرچاۋى لە سەر مۇسلمانان دروست كىردۈۋە، بە شىۋەيەك خەلكى مۇسلمان دىموكراتىيەت و تەۋاۋى پرۇژە خۇرئاۋاىيەكانىان پىي قەبۇلە جگە لە دەۋلەتى شەرىعەتى بونىادىراۋ لە سەر قورئان و سۈننەت.

ب- دانانى ياسا و پىسا دوور لە سەرچاۋەى شەرىعى و سوۋدوۋەرگرتن لە سەرچاۋە ياساىيەكانى ياساى فەرەنسى و بەرىتانى ۋەك ئەۋەى ئىستا لە كوردستان و زۇرىك لە ۋلاتانى عەرەبى دەگوزەرىت.

ج- زەقکردنەۋەى بابەتەكانى پەيۋەست بە مافى ئافرەت و ئەۋەى لە جىھانى ئەمىرۇدا بە مافەكانى ئافرەت و ئازادىي ئافرەت ناسراۋە، ئەم بابەتە لە جىگەى خۇيدا بە شىۋەى كى ورد قسەى لەبارەۋە دەكەين.^(۱)

د- رېزگرتن لە مافى ئەۋانەى كە بە كەمىنەكان ناۋ دەبرېن، بىج جىاۋازى لە كەمىنە ئايىنى، نەتەۋەى و ئىتكىيەكان، بە تايىبەتى كەمىنە ئايىنىيەكان، داۋاكردن بۇئەۋەى زۆرىك لە پۇستە گىرنگ و ھەستىارەكانيان پى بدرت.

ئىمە ئەم بابەتە پىچەۋانە دەكەينەۋە، دەپرسىن ئايا لە خۇرئالوا كە تىيدا بە شىۋەى كى گشتى مۇسلمانان كەمىنەن، رېگە دەدرت بەۋەى مۇسلمانان جومگە ھەستىارەكانى دەسلات و بەرپۆۋەردن ۋەربگىرن؟ لە بنەپەتدا ئەم بابەتە بۇ خۇى جى سەرنجە، واتە مۇسلمانان لەنئو جىگە و مەيدانى خۇيان مافى ئەۋەيان نىيە و ناتوانن جومگە ھەستىارەكانى دەسلات و بەرپۆۋەردن بگىرنە ئەستۇ، لە بەرانبەردا پىيان دەگوتىرت، دەيت كەمىنە نامۇسلمانەكان جومگە ھەستىارەكانى بەرپۆۋەردن و دەسلات لە ۋلاتانى زۆرىنە مۇسلمان بگىرنە دەست، ۋەك ئەۋەى لە ۋلاتانى جىھانى ئىسلامى بەرپىسان و دەسلاتداران ۋەك ئەۋەى كىر و عومەر بن. پىرسىارەكە ئەۋەى ئايا خۇرئالوايىيەكان ئەم جۆرە داۋاكارىيە ئاراستەى كى دەكەن؟ لە دەسلاتدارانى باۋەردارى دادپەرۋەر دەكەن، ياخود لە دەسلاتدارانى ستەمكارى نۆتەرى خۇيان، يان پىش ئەۋەى مۇسلمانان داۋاى مافى خۇيان لەۋانى تر بگەن ئەمان داۋا دھكەن.

ھ- رەخساندىنى دەرەت بۇ نامۇسلمانان لە ئايىنە جىاۋازەكانى تر، تاۋەكوۋ ئەۋەى بتوانن بە شىۋەى كى ئازادانە جىگەى پەرىشتى و عىبادەتى خۇيان دروست بگەن، بە شىۋەى كى ئازادانە بانگەشە بۇ ئايىنى خۇيان بگەن.

(۱) بۇ رېزبەندىي ئەم خالانە، بىۋانە: لاپەرە ۱۱۵ و پەرتوۋكى ولتستېين سبىل المجرىمىن» للدكتور محمد يسري إبراهيم. دار اليسر بمصر - القاهرة سنة ۲۰۱۱. لەگەل ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو.

و-پېژگرتن لەوہی کە پېی دەگوتریت مافی مرؤف بە ھەموو شیوہ کانییەوہ، بە تاییبەتی ئەوہی پېی دەگوتریت ئازادی گۆرپینی ئایین، وەک ئەوہی لە ھەموو ولایتیکی ئیسلامی مەیدانیکی تاییبەت ھەبە بۆ سەرپرین و مل پەراندنی ھەموو ئەو کەسانە ی کە لە ئایین ھەلگەرپاونەتەوہ.

ئەمە ئەو جۆرە ئیسلامیە کە بە شیوہی کە پوو کەشانە دەلین قەبوڵمانە. لە راستیدا ئەمە تەنیا فۆرمیکە لە بانگەشەکردن، دەنا ئەو جۆرە ئیسلامی ئەوان پېی دەلین ئی(سلامی میانرەو) دوور و نزیک قەبوڵیان نییە. لە ھەنگاوئیکی لەم شیوہیدا تەنیا مەبەستیان ئەوہی، وەک ھەنگاوی سەرەتا ئیسلامییە ئوسولییەکانی پێ لاواز بکەن، زیاد لەمە تەواوی ئەو بابەتانە ی ئەوان داوای دەکەن، ئەوان ناتوانن بەو شیوہی دەیانەوێت لە ئیمە نیوھیندە بەرجەستە بکەن. لە راستیدا ئەوان نەک ئیسلامی میانرەو، بەلگوو ھیچ فۆرم و شیوہە ک لە ئیسلامیان ناوێت. ھەموو جۆر و شیوہ و بیرکردنەوہی ک دوور و نزیک پەیوەندی بە ئیسلامەوہ ھەبێت، ئەوان بە شیوہی ک توند پەتی دەکەنەوہ و جێی قەبوڵ نییە.

لە فەرھەنگی خۇرئاواایییەکاندا، ئیسلامی بەو کەسە دەگوتریت کە بابەتی جیاکردنەوہی ئایین لە دەولەت پەت بکاتەوہ و کار بکات، یاخود ئامانجی بێت لە دامەزراندنی دەولەتیکە ئیسلامی، یاخود لانی کەم ھەول بەدات خەلکی شەریعەتی ئیسلامیان قەبوڵ بێت وەکوو سەرچاوەی سەرەکی و کۆتایی بۆ دەستبەرکردنی یاسا و ھۆکمداری. بە کورتی ئەمە پێناسە ی ئیسلامییە لە فەرھەنگی خۇرئاواایییەکاندا، ھەلبەت ئەم جۆرە بیرکردنەوہی بیرکردنەوہی تەواوی مۆسڵمانانە، مەبەست ئەو مۆسڵمانانە ی کە بە راستی وەک بەرنامە ئیسلامیان قەبوڵە، ئیتر بابەتی کارکردن و ھەولدان بۆ پرازیکردنی خۇرئاواایییەکان جگە لە ھەولئیکی بێنەجام کارئیکی تر نییە.

گۆپىنى پىرۇگراممەكانى خويىدن

يەككىكى تر لەو كەرەستانەى كە خۇرئاوايىيەكان لەپىناو لاوازكردنى ھەزموونى مۇسلمانان و دەستەبەر كىردنى ئامانجەكانيان بە كارى دەھىنن، ھەولڈانە بۇ دەستكارىكردن و گۆپىنى تەواوى پىرۇگراممەكانى خويىدن بەو ئاراستەيەى كە لە خزمەتى پىرۇژە و ئەجىنداي سىياسى و سەربازى و ئابورى و ئايدىئۇلۇژىي ئەواندا يىت. ھەلەت ھىچ پلانكىكى خۇرئاوا و ئەمەرىكا لەپىناو لىدانى ئىسلام و لاوازكردنى مۇسلمانان بە شىۋەكى سادە نەبوو، بەلكو پىشتەر بە وردى دىراسە و لىكۆلىنەو لەبارەى ئەم بابەتەنەو كراو، پاشان بە وردى كارى لە سەر كراو، تاوەكوو ئەوئى تۋانىوانە جىبەجىي بەكن.

يەككىك لەو كەرەستانەى كە تەواوى خۇرئاوايىيەكان بە جىاوازىي ئاراستەكانيانەو لە سەرى كۆكن، بابەتى گۆپىنى پىرۇگراممى خويىدننى ناوئەندەكانى خويىدننى ئاسايى و فىرگە و خويىدننگە ئايىنىيەكانە. ھەلەت ھەنگاۋىكى وەھا بە شىۋەكى راستەوخۇ دەستى پى نەكردو، بەلكو لە سەرەتاو وەك دەستپىك بۇ ئەم ھەنگاۋە، ھەولى لاوازكردنى پۇشنىرى و شارستانىيەتى خۇرەھەلاتى ئىسلامىيان داو، بە مەبەستى خستەنەپرووى ئەوئى كە ئىسلام و مۇسلمانان لە رابردودا خاۋەنى ھىچ پىشكەوتنىك نەبون، ئەوئى ھەيانبوو لە خەلكانى ترمە وەريان گرتو، وەك ئەوئى فەيلەسووفى فەرەنسى «ئارسنت رېنان» دەلەت: "ئەوئى پى دەگوترت فەلسەفەى عەرەبى، جگە لە دووبارەكردنەوئى فەلسەفەى يۇنانى شتىكى تر نىيە."^(۱) بەناو بىرمەندانى

(۱) التبشير والاستعمار في البلاد العربية، للدكتور مصطفى خالدي، والدكتور عمر فزوح، الكتب العصرية بيروت، سنة ۱۹۵۳ ص ۲۱۸.

كارىگەر بە پرۇژەى خۇرئالوا بانگەشەى ھەمان بابەت دەكەن، ھەموو ئەم بانگەشانە لەپىناو شارەنەو و بەھەندورنەگرتنى شارستانىيەتى خۇرەللاتى ئىسلامىيە و ناچار دەيىت بانگەشەى ئەو بەكرىت، مۇسلمانان ئەم بابەتەيان لەوانى ترەو و ھەرگرتەو. ھەلەبەت ئەم جۇرە گوتارە يىنەمەكەيە بەرانبەر خۇرەللاتى ئىسلامى و بەرھەمى كۆدەنگىي تەواى لىكۆلەرەوان و بىرمەندانى خۇرئالوا نيە، بەلكو ھەندىك جار لىكۆلەرەوانى وىژدان زىندو ناتوان ئەو راستىيە بشارەنەو راستەقىنەى ھەول و توانا زانستىيەكانى خۇرەللاتى ئىسلامى دىدە دەگرن. وەك ئەو دى دىكتۇر «جۇرچ سارتۇن» سەرۆكى يەكىتتى نىودەلەتتى مېژووى زانست، دواى ئەو بەتوندى رەخنە لەو كەسانە دەگرت كە ھەول و ماندووبوونى زانايان و لىكۆلەرەوانى خۇرەللاتى ئىسلامى بە ھەند و ھەرناگرن و پىيان وايە جگە لە دووبارە كەرنەو ھە ھەرەنگ و فەلسەفەى ئەوانى تر شىكى تر نيە، دەلەت: "مۇسلمانان نەھاتوون لە سەرچاوە يۇنانى و سانسىرىتەيەكانەو بابەتەكان و ھەرگىرن، گەر نا، بە پىچەوانەو ئەو ھەى مۇسلمانان پىشكەشيان كەردو و سودىكى نەدەبوو، مۇسلمانان سەرکەوتو بوون لە تىكەلەردنى سەرچاوەى ھىندى و يۇنانىيەكان، پاشان تىشك دەخاتە سەر ئەو، ئەو ئىسلامىيەكان كەردووانە ئەگەر داھىنان نەيىت، ئەوا شىكى نيە ناوى زانست و داھىنان يىت."^(۱) يىگومان ئەمە راستىيەكى تالە و پىوستە خۇرئالوايىيەكان بە دروستى بىزان و لى تى بگەن، بەو پىيەى بەشىكى بەرچاوە لە خۇرئالوايىيەكان بە چاويلەكى ئىستە مېژو دەنوسنەو و لە چاويلەكى رەوانىنى ئىستەى ەدەبەو باس لە رەدو دەكەن و باس لەو دەكەن كە ەدەب جگە لە شەر و فەتەنە و گەرت سەرمايەكى مەزىيە تران نيە، بەلام كاتىك دىنە سەر قەسە كەرن لە سەر ھىندستان و ئەو جىاوازيە ناينى و مەزھەبى و فەلسەفەى كە لەو ولاتە بوونى ھەيە باس لەو دەكەن كە ھىندىيەكان بەھوى كەمىي ئاستى زانستىيەنەو دووچارى ئەم

(۱) ھەمان سەرچاوەى پىشوو... لا ۲۱۳.

جۆرە لە پەرتەوازىيە و جىاوازىيە ھاتوون، ئەمە لە كاتىكدايە بەشىكى بەرچاۋ لە
پىشكەوتنەكانى خۇرئالايىلانە لە دواى بزاۋتى ئىمپىريالىستى خۇرئالايىيەدە دەر كەوتوۋە
و سەرى ھەلداۋە. ئەمە ئەو پىرسىيارە راستەقىنەيە كە ۋەلامەكەي بە دروستى
لە پىش چاۋى ھەموو لايەكە، بەۋەي كە خۇرئالايىيەكان تۈنبايان زۆرتىر
سوۋد لە ئەزمۈونى ئەو ۋالاتانە ۋەرىگىر كە داگىرىان كىردوون. دەكرىت بىرسىن
خۇرئالايىيەكان چۆن سەركەوتوۋ بوون لەۋەي، سىستىمى خۆئىندىن و فېربوونى
خۇرەلەلەتتى بىگۆرپ بۆ پەروەردە و فېربوونىكى خۇرئالايىيە و دايانىرپىن لە تەۋاۋى
پەسەنەيەتتە ئايىنىيەكان. خۇرئالايىيەكان بە زىرەكى پلانەكانيان بە پىۋە دەبەن
لە سەروپەندى دژايەتلىكردى ھەر بەرنامەيەك، ھەنگاۋى سەرتا ھەۋلى بى
نەرزىشكردى دەدەن. لە دىدگايى تاكى مۇسلىمانى خۇرەلەلەتتى و نىشاندىنى ۋەك
مەترىيەكى گەورە لايى تاكى مەسىھىيە خۇرئالايىيە.

خۇرەلەلەتتەسى بەرىتانى «ھاملىتۇن ئەلەكساندەر روسكىن جب» باس لە
گىرنگىي گۆرپانكارىيى بەرپەتتى لە سىستىمى خۆئىندىنى خۇرئالايىيەدە دىكات و لەۋ
بارەيەۋە دەلىت: "زالبۇون و دروستكردنى گۆرپانكارى لە خۇرەلەلەتتى ئىسلامىدا
پەيۋەستە بە سەر زالبۇون و دروستكردنى گۆرپانكارى لە سىستىمى خۆئىندىن و
فېربوونى خۇرەلەلەتتى ئىسلامىدا". واتاى ئەۋەي ھەر ھەنگاۋىك بە ئاراستەي
كۆنترۆلىكردن و داگىر كىردى جىھانى ئىسلامى پىۋىستە بە كۆنترۆلىكردنى
سىستىمى خۆئىندىن دەست پى بىكات، واتاى ئەۋەي تاۋەكوۋ سىستىمى خۆئىندىن و
فېربوونى خۇرەلەلەتتى نەيەتە ژىر پىكىفى سىستىمى خۇرئالايىيە مەسىھىيەۋە،
تەۋاۋى ھەۋلەكان بە ئاراستەي كۆنترۆلىكردنى خۇرەلەلەتتى ئىسلامى شىكىست
دەيىن. ئەگەر ھاتوۋ خۇرئالايىيەكان سەركەوتوۋ بىن لە زالبۇون بە سەر سىستىم
و پىرۆگىرامەكانى خۆئىندىن، ئەۋا بە ئاسانى دەتۈن سەركەوتوۋ بىن بە سەر
تەۋاۋى كايەكانى تردا و دەتۈن بە تەۋاۋى خۇرەلەلەتتى ئىسلامى بىخەنە ژىر
دەستى خۇيانەۋە.

پاشان «جب» لە قسەكانى بەردەوام دەيىت و لەم بارەيەو دەليىت: "ئەو پرۆگرامەى كە لە ناوهندكانى خوئندنى جيهانى ئىسلاميدا ھەيە، بەبى ئاگادارى خۇيان، واى لى كەردوون كە لە روالەتدا وا بکەونە پروو كە دوور و نزىك پەيوەندييان بە ئايىنەوە نيىە، ھەلەبەت تەواوى ئەم گۆرپانكارىيانە بە ھۆى ھەولەكانى خۇرئالواوہە."

لە درێژەى قسەكانيدا قەشە «جب» بەردەوام دەيىت و دەليىت: "ھەر چەند ئىستايە كەپزى مۇسلمانان بە شۆيەكى فەرمى و ياسايى كۆتايى ھاتووە و رۆشنەبىرى خۇرئالوا تەوانىوہەتى لە ناوەندەكانى خوئندندا رەگى خۆى دابكوتيت، لە گەل ئەوہى لە پرووى كۆمەلایەتییەو بەرەپشچوونى بەرچاوە بەدەست ھاتووە. رۆشنەبىرى ئايىنى تەقلیدی تەواو سنووردار كراوہ، دەيىت ئاگادار بين تا ئىستايىشى لە گەل يىت، پەيمانگا ئايىنىيەكان ھەر ماون. تا ئىستايىشى لە گەل يىت، ئەوانەى قورئان دەخوئتن و خەلگى فيرى قورئان دەكەن و ناوەندەكانى فيرکردنى قورئان بەرپۆە دەبن، ھەر وەك پيشووتر ماون و كەميان نە كەردووە. تا ئىستايىشى لە گەل يىت سىحرى ئايەتەكانى قورئان ھەر بەردەوامە كارىگەرى بەرچاوى ھەيە لە سەر مۇسلمانان، دوور نيىە جارنىكى تر بە ھۆى گەورە و بەرزراگرتنى پەيامبەرە كەيانەوہ، موحەممەد (ﷺ) ھەستەنەو و راپەرپىنىكى گشتگير بە خۇيانەوہ ببينن.

ئەگەرى ھەستانەوہى مۇسلمانان و كۆمەلە ئىسلاميەكان لە سەرانسەرى دونيادا، ئەگەرنىكى كراوہیە و بە خیرايىيەكى چاوەرپوانكراو گەشە دەكەن و لە ھەر شوئىكەوہ دژايەتى بکړن، لە جىگەيەكى ترەوہ سەر دەرەھيئن. لە راستيدا بزواتە ئىسلاميەكانى سەرانسەرى دونيا زۆرئك لە كەرەستەكانى سەرکەوتنيان لە بەر دەستدايە، تەنيا سەرکەردەيەكى بەھيزيان پيويستە بۆ ئەوہى كۆيان بکاتەوہ و تەواناكانيان يەك بخت، سەرکەردەيەك لە نمونەى

سەلاھەدىنى ئەيووبى. ^(۱)

ئەم دەرىپىنەنى «جب» بەرانبەر بە جىھان و شارستانىھەتى ئىسلامى جىگەى
ھەلۋىستە كىردنە، دە كىرت لە سىچ رەھەندى جىاوازەو، خۇندنەو بۇ گوتە كانى
بىخەينە پروو.

لە سەرەتاي بۇچونە كانىيەو «جب» رافەيە كى كارەستبارى بۇ دۇخى
ئىستاي جىھانى ئىسلامى دەخاتە پروو، ئەم واقىيە تالەى ئەمروى مۇسلمانان
مەترسى گەرەى لە سەر ئىستا و داھاتوى مۇسلمانان دروست كىردو،
بووئە ھۆكارى لاوازى و دواكەوتوويىيان. ئەم زانىنە بە تەنیا مەرج نىيە،
بەلكو ئەوئە پىۋىستە ھەلۋدانە بۇ ھەستانەو و پىشكەوتنى مۇسلمانان، ئەوئە
وەك ھەنگاۋى گىرنگى ئەم دەستىكە پىۋىستە، ھەلۋدانە بۇ دروستكىردنى
جۇرئىك لە بە كىزى نىۋان مۇسلمانان و دووركەوتنەو لە پلان و بەرنامە
خۇرئاۋايىيەكان. بە درژايى مېژوو ھىچ كات مۇسلمانان ھىندەى ئىستا زەلىل
و ژىردەستە نەبو، ھەلۋەت ئەم تىگەيشتە لە دۇخى مۇسلمانان بەم شىۋەيەى
ئىستا لاي تەواۋى مۇسلمانان بوونى نىيە، بەو پىيەى بەشېك لە مۇسلمانان
پىيان وايە لە گەل بوونى دەرەتەى دىندارى و بانگەواز كىردن لە مزگەوتەكان،
ئىتر دۇخەكە تەواۋ ئاسايىيە و مۇسلمانان تۋانىۋايە تەواۋى مافەكانى خۇيان
دەستەبەر بىكەن، وەك ئەوئە فۇرمىك لە ملەلانى لە جىگەيەكى ھەستىار
وتارى دايت، بىچ ئاگا ئەوئە كە ئىمە لە بىنەرەتە لە ولاتىكى ئىسلامى دەرژىن و
خۇرئاۋايىيەكان بە زەبرى ھىژ ھەژموونى سەربازى و ئابورىى خۇيان بە سەردا
سەپاندو، بىچ ئاگا ئەوئە ئەوئە ئەو دەلاقە تەسكەى پىي دەگوتىرت ئازادى،
لە بەرانبەر ھەزاران لادان و خراپە رىگەى پىچ دراۋە زىاد لەمە سانسۇرئىكى
زۇر دەخەنە سەر زۇرئىك لە بابەتە ئايىنىيەكان و رىگە بە باسكىردىيان نادەن.

(۱) بىروانە: الغزو الفكرى والتيارات المعادية للإسلام، علي عبد الحليم محمود، جامعة الإمام
محمد بن سعود الإسلامية سنة ۱۹۸۱. ص ۴۸۱.

زىياد لەمە دەزگا بالاكاني دەولەت ناونیشان و ناوەرۆكى وتار بۇ وتاریژان و مامۇستیان دەستنیشان دەكەن، لە راستیدا رینگەدان بە بەرپاکردنی دروشمە ئایینیەکان کە سەدان سالد بەردەوامە لە بنەرەتەو گرنگییەکی ئەوتوی نییە. ئەم جۆرە لە گوتارە بۇ خەلکانی بانگخوازە، دەکرت خەلکانی ئاسایی وەک ئەوێ هەبە لە بابەتەکان تی نەگەن. لە کۆنەو گوتراوە هەر کەس لە عیزەت و شکۆمەندیدا نەزایبەت، مەحالد لە هەستی زلیلی و ژێردەستی تی بگات.

بەشی دووهمی بۆچوونەکانی «جب» سەبارەت بە شیوازی داگیرکردنی مۆسلمانان، پرووی راستی سیاسەتی خۇرئالوايیەکان بەرانبەر مۆسلمانان دەخاتە پروو کە بە گرنگییەو بەس لە مەترسیی راستەقینە مۆسلمانەکان دەکات لە ساتی بەناگهاتنەو و یەکگرتوویی نیوانیان. ئەوان بە جۆرێک لە فۆبیاو دەروانە ئەگەری هەستانەوێ داهاووی مۆسلمانان و دەیانەوێت ببنە بەربەست لە بەردەم هەر هەولێکی هەستانەو و بەناگهاتنەوێ مۆسلمانان. بەو پێیە هەر هەنگاوێکی پێشکەوتن و بەناگهاتنەوێ مۆسلمانان، واتە هەستانەوێ یەکجاری خۆرەلاتی ئیسلامی و لاوازیوونی هەژموونی سیاسی و سەربازی و نابووری خۇرئاوا بە سەر جیهانی ئیسلامییەو. خۇرئالوايیەکان لە ئاراستەکردنی سیاسەتەکانیان لە خۆرەلاتی ئیسلامی بنەمای پەرتکە و زال بێ بە کار دەهینن.

بەشی کۆتاییی قسەکانی «جب» راستییەکی تال وەبیری خۇرئالوايیەکان دەهینتەو، هاوکات هەواییکی دلخۆشکەر دەخاتە بەر گوێی مۆسلمانان کە مۆسلمانان هیچ کات دەستبەرداری ئایینیەکیان نابن. درەنگ یاخود زوو جارێکی تر هەلدەستەو و هیز و شکۆمەندی بۇ خۆیان دەگیرنەو وەک پەيامبەری خۆشەویست (ﷺ) دەفەرمووێت: (لا تزال طائفة من أمتي قائمة بأمر الله لا يضرهم من خذلهم أو خالفهم حتى يأتي أمر الله وهم ظاهرون على الناس)^(۱)

واتە: بەردەوام كۆمەلنىك لە ئومەتە كەي من لە سەر حەقن فەرمانى خىواي گەورە جىبە جى دەكەن، ئەوانەي پشتيان تى دەكەن و پىچەوانەيان كار دەكەن، ناتوانن زىانيان پى بگەيەنن، بەو شىۋەيە بەردەوام دەبن، تاۋەكوو فەرمانى خىواي گەورە دىتە جى، ئەوانىش سەر كەوتتون بە سەر خەلكىدا. ئەمە ئەو راستىيەيە كە ھەمىشە خۇرئالايىيە كان لىي ترسان، ھىچ كات لاوازي و پەرتەوازييەي موسلمانان نەبوۋتە ھۆكارى پەواندەنەۋەي ئەم ترسەيان، ھىچ كات دىلئارام و دىنيا نابن، تاۋەكوو ئەو كاتەي موسلمانان دانەرنن لە ئايىنە كەيان و ۋەك خۇيانى لى نەكەن: ﴿وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً﴾ [النساء: ۸۹] «ئاۋاتەخۋازن لە ئايىنى پەرۋەردگار ھەلئان بگىرپنەۋە و بتانخەنە سەر ئايىنى خۇيان» چونكە ئەوان زۆر باش دەزانن گەر بىتوو موسلمانان بە پشتبەستن بە بنەماكانى ئەو ئايىنە راستەۋە، جارىكى تر بىنەۋە مەيدان بە دىنياسى تەۋاى يارىيە كە لە بەرژەۋەندىي خۇيان دەگۆرن، بۆيە بە گشتى ئەوان ئىسلام ۋەك ئايىن و بىروباۋەر بە خالى سەنتەرى پىشكەۋتن و بوۋزاننەۋەي موسلمانان دەيىنن، ھەر خۇدى ئىسلام كەرەستەي كۆكەرەۋە و پنتى يەكپىزى و يەك دەستى نىۋان موسلمانانە ھەر بۆيە بەۋپەرى تواناۋە كار دەكەن لە سەر ئەۋەي، بتوان لانى كەم سەر كەوتوو بن لە دوورخستەنەۋەي موسلمانان لە ئايىنە كەيان، ۋەك خىواي گەورە دەفەر موۋىت: ﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ﴾ [البقرة: ۱۰۹]، واتە «ئاۋاتەخۋازن زۆرىك لە ئەھلى كىتاب كە بتانگىرپنەۋە، كافىر بىنەۋە دۋاى ئەۋەي ئىمانتان ھىناۋە. لە ئىرەيىي دەرونى خۇيان ئەم ئاۋاتەيان ھەيە، دۋاى ئەۋەي كە حەقيان بۆ روون كراۋەتەۋە و بە تەۋاى حەقيان ناسىۋە.» ھەر بۆيە خۇرئالايىيە كان بە تامەزۋرى و ماندوۋنەبوۋنەۋە كار دەكەن لە سەر گۆرپىنى پەيەرە و پرۆگرامى خوتىندىن.

لە تەۋاى دۇنيادا ھەر كەس و لايەنىك بىھەۋىت پرۆگرامىكى خوتىندىن

بنووسىتەو، ئەوا بە دلىيى بە سوودوهرگرتن لە بنەماكانى بىروباوهرى خۇى دەينووسىتەو، مەسىحيە ئايدىؤلۆژىيەكان دەيانەوئەت بەو شىوہە پروگرامى خوئندن بنووسرىتەو، تاوہ کوو ئەوہى نەوہەكى بەهیز و باوهر بوو بە بنەماكانى مەسىحيەت و ھەژموونى خاچپەرستى پەرورەدە بىت. بە ھەمان شىوہ زايونىيەكانىش دەيانەوئەت نەوہەك پەرورەدە بکەن كە تا ئەوہەرى سنوور پابەندى بنەما زايونىيەكان بىت. تەواوى ھەولەكانى خۇى لەپىتئوى سەرخستنى پروژەى زايونى بختە گەر. بە ھەمان شىوہەش مولحيدان و بىباوهران ھەول دەدەن نەوہەك پەرورەدە بکەن، جگە لە ماددە ھىچ شتىكى تر نەناسىت و باوهرى بە ھىچ شتىكى تر نەبىت، ئەوہى پى دەگوترىت خودا و نايىن دوور و نزىك پەيوەندى لە گەل نەبىت.

لە دۆخىكى ئاوادا پئوستە موسلمانان لانى كەمىش بىت لەپىتئوى راگرتنى بالانسى ھەزرى و ئايدىؤلۆژى لە گەل ئەوانى تر، پروگرامىكى خوئندنى پتەو بونىادنراو لە سەر بنەما ئىسلامىيەكان دابرىژن. يىگومان دارپژەرانى پروگرامى خوئندنى جىھانى ئىسلامى دوور لە بنەما ئىسلامىيەكان لە سى ھال تىپەر نابن، يان ئەوہتا دوور و نزىك باوهرپان پى نىيە، يان گومانىان لى ھەيە يان بە شىوہەك لە شىوہەكان جىبەجىكارى پلانى خۇرئالوايىيە، ھەندىك جار ھەر سى ھالەتەكە پىكەوہ كۆ دەبنەوہ. ئەو پروگرامى خوئندنەى كە ئىستا لە زۆرىك لە ولاتانى عەرەبى و ئىسلامى پىادە دەكرىت: پروگرامى سەپىنراوى دەستى ئىمپىريالىستە.

دەكرىت ئەو پرسىارە خۇى بختە روو، ئەگەر راستە ئەو پروگرامەى خوئندنەى ئىستاي جىھانى ئىسلامى بەرھەمى دەستى ئىمپىريالىستەكانە بۆچى باسى مەسىحيەت و يەھوودىيەت ناكات و دوور و نزىك ھىچ كەس بە ھۆيەوہ نەبووہتە مەسىحى و جوولەكە؟

تىۋرىستەكانى ھزرى خۇرئالوايى بە وردى ۋەلامى ئەم پىرسىارە دەدەنەۋە. لەم چوارچىۋەيەدا «سەمۇئىل زەۋىمەر» لە كۆنگرەي تەبشىرى قاھىرە كە سالى ۱۹۰۶ بە رېۋە چو، بەشىك لە مژدەدەران لەو كۆنگرەيەدا گلەيىي ئەۋەيان كىرد كە ھەۋلەكانىيان سەبارەت بە بەمەسىحىكىردنى مۇسلمانان لە خۇرەلەت بەرئەنجامىكى ئەۋتۈي نەبۋە. «زەۋىمەر» ۋەلامى نارەزايىي ئەم مژدەدەرانە دەداتەۋە و باس لەۋە دەكات ئامانچ لە پىرۋەي مژدەدان و گۆرپىنى پىرۋىگرامى خۇرئەن و دامەزراندنى قۇتابخانە تەبشىرىيەكان تەنبا ئەۋە نىيە كە خەلكى بىكەن بە مەسىحى، بەلكوۋ كارى گرنگ و لە پىشىنەي مژدەدەرە مەسىحىيەكان ئەۋەيە مۇسلمانان لە ئايىنەكەيان ھەلبىگىر ئەۋە و لانى كەم ساردىيان بىكەنەۋە لە ئىمانەكەي خۇيان. پاشان تىشك دەخاتە سەر ئەۋەي لە دۇخىكدا مۇسلمانان بە ھىچ شىۋەيەك قۇتابخانە مەسىحىيەكانىيان پى قەبۇل نىيە، پىۋىستە ھەۋل بەدىن لە بەرانبەردا قۇتابخانەي عالەمانىيان بۇ دابمەزىنن، تاۋەكوۋ ئەۋەي بتوانىن بە بى كىشە ئامانچەكانمان دەستەبەر بىكەين.

ئەمە پىلانى پىرۋە تەبشىرىيەكانە لە جىھانى ئىسلامىدا بەۋەي ھەۋل دەدەن مۇسلمانان داپىرنن لە ئايىنەكەيان و بىيانخىزىنە نىۋ پىرۋەي بەعالەمانىكىردن. بەم شىۋەيە خاچپەرىستىي نىۋ پىرۋەكانى لە نىۋ جىھانى ئىسلامىدا بەرجەستە دەكات. لە كۇتايىدا سەركەۋتوۋ بوون لە لەناۋىردنى پىرۋىگرامى فىركىردن لە خۇرەلەتى ئىسلامى و ھىنانەكايەي پىرۋىگرامىكى خۇرئالوايى لە جىگەي ۋەك ئەۋەي لە جەزائىر پىۋى دا. خۇرئالوايىيەكان لە جەزائىر نەك توانىيان پىرۋەسى پەروەردە و فىركىردن بىخەنە ژىر پىكىفى خۇيانەۋە، بەلكوۋ سەركەۋتوۋ بوون لە گۆرپىنى زمانى بەشىكى بەرچاۋ لە جەزائىرىيەكان بۇ زمانى فەپەنسى، بە زۇر زمانى فەپەنسىيان سەپاند بە سەر ھاۋلاىيانى جەزائىردا. لە ۋلاتى مەغرىب دۋاي پىككەۋتەنى ۳۰ ئازارى سالى ۱۹۱۲ دەسەلەت درا بە فەپەنسىيەكان كە زمان و كەلتۋورى خۇيان بىخىزىنە نىۋ

تەۋاۋى دامەزراۋەكانى مەغرىبەۋە، ئەم بېرىارە بوۋە ھۆكارى دوورخستەۋەى رەسانەيەتتى ئىسلامى لە ناۋەندەكانى خوتندىن و ھىئانەكايەى سىستىمىكى عالەمانى دوور لە ھەموو سىروشت و بەھايەكى ئىسلامى، دواترىش ھەولەكان بەم ئاراستەيە لە نىمچەدوورگەى ھىندى و پاكىستان بەردەوام بوو.

سالى ۱۷۸۱ يەككىك لە مژدەدەرانى مەسىحى بە ناۋى «ورن ھىستىنكر» قوتابخانەى «كلكتا»ى بنىاتنا لەپىئناو پەرۋەردەكردنى نەۋەيەكى موسلمان و ئامادەكردنىان بە كەلتور و پۇشنىبىرى خۇرئالواى، تاۋەكوو نەۋەى جومگە سەرەككەيەكانى دەسلەلات و دادگا بگرنە دەست. نەۋەى جىگەى سەرنجە ئەم فېرگەيە لە سەردتاۋە لە پال پىرۇگراممە خۇرئالوايىيەكاندا، چەندىن پىرۇگراممى ئىسلامىي تىدا دەخوتىرا ھەربە ھۆيەۋە ژمارەيەكى زۆر لە فېرخوازانى موسلمانى ئەو ناۋچەيە پرويان تى كىرد. دواتر تەۋاۋى پىرۇگراممە ئىسلامىيەكانى تىدا سىرايەۋە و لە جىگەى ئەوانە چەندىن پىرۇگراممى عالەمانى بوونە شوتىنگرەۋەيان و تەۋاۋى پىرۇگراممەكان تىدا بە زمانى ئىنگىلىزى دەخوتىران، دواتر لە پىرۇسەيەكدا، ئىمپىريالىستى ئىنگىلىزى، ھەستا بە داخستنى تەۋاۋى قوتابخانە ھوكىمىيەكان. زمانى ەھرىبى كە كەردەستەى تىگەيشتى موسلمانانە لە ئايىنەكەيان، لە ناۋەندەكانى خوتندىن قەدەغە كرا و زمانەكانى ئىنگىلىزى و فەھرەنسى بوونە جىگەرەۋەيان.

بىرۋەكەى گۆرپىنى سىستىمى خوتندىن و گۆرپىنى زمانى خوتندىن بۇ زمانى ئىنگىلىزى، لەلايەن «لۆرد ماكولى»يەۋە بەرنامەى بۇ داپىژرا و جىبەجى كرا. «ماكولى» سالى ۱۸۳۲ لە سەروپەندى باسكردنى ئەم بابەتە دەلىت: "مەبەست لەم پىرۇژىيە بەرھەمھىئاننى خەلكانىكى ھىندى پەنگ و بىر و ھىز ئىنگىلىزىيە".^(۱) لەم رېنگەيەۋە ئىمپىريالىستى نەۋروپى توانىي خۆى بخىزىتتە نىو

(۱) پروانە: غزو في الصميم، عبد الرحمن حسن حنبكة الميداني دار القلم دمشق بيروت، سنة ۱۹۸۲، ص ۳۲.

قولايى زۆرىيى ولاتانى ئىسلامىيە و توانىيان تەواوى دامەزراوۋە فېركارى و پەرورەدەيەكانى جىھانى ئىسلامى كۆنترۇل بىكەن. خۇرئالوايىيەكان بەباشى لەو تىگەيىشتون كە گەورەترىن كەرەستە بۇ جىيەجىكرەدى پىرۇزەي ئىمپىريالىستى، دەستگرتنە بەسەر ناوەندەكانى خۇندىندا، وەك ئەوۋى مۇدەدر «بىزوز» دەلىت: "پراستىيەكان ئەوۋەمان پىچ دەلىن كە بابەتەكانى فېركردن و پەيۋەست بە پەرورەدە و فېركردنەوۋە، باشتىن كەرەستەن تاوۋەكوو لە پىيانەوۋە ھەژمىۋى خۇمان بە سەر جىھانى ئىسلامىدا بەپىنن. ئەمىرىكىيەكان لەم پىگەيەوۋە سەرگەوتوۋ بوون لە چەسپاندنى حوكمى خۇيان بە سەر ناۋچەكانى سوورىا و لوبىناندا."^(۱)

لە چوارچىۋەي ئەم باسەدا تىشك دەخەينە سەر دوو ولات كە دوۋچارى زۆرتىن كارىگەرى خۇرئالواي ھاتوون: مىسروەك ناۋەندىكى گىرنگى جىھانى ئىسلام پروپەروۋى زۆرتىن ھىرش و ھەۋلى سەپاندنى ھەژمىۋى خۇرئالوا بوۋەتەوۋ، بە تايبەتى سەردەمى ئىمپىريالىستى فەرەنسى و دواتر ئىنگىلىزى. ئىمپىريالىستە ئىنگىلىزەكان لە سەردەمى خۇياندا بە تايبەتى لە سەردەمى حاكىمى ئىنگىلىز لە مىسر «لۆرد كرۆمەر» ناۋىراۋ يەكىك لە قەشە نىزىكەكانى خۇي بە ناۋى «دانلوب» دەرچوۋى كۆلىزى لاھوت كىرە پراۋىزكارى حوكومەت، «دانلوب» سەرگەوتوۋ بوو لەوۋى بە شىۋەكى زىرەكانە، پىرۇگرامەكانى خۇندىن بىگۇرپىت، لە پىچەندىن كەرەستە و شىۋازى جىاۋازوۋە، لەوانە:^(۲)

- ۱- سەپاندنى زمانى ئىنگىلىزى وەك زمانىكى زىندوۋ و فەرمىي ولات و ۋەلانى زمانى عەرەبى و نىشاندىنى وەك زمانىكى لاۋەكى.
- ۲- گۆرپىنى وانەي پەرورەدەي ئىسلامى بۇ وانەيەكى لاۋەكى.

(۱) ھەمان سەرچاۋەي پىشوو، لا ۲۵

(۲) بىروانە: احذروا الأساليب الحديثة ص ۱۵۴.

۳- ھەۋلەدان بۇ لاۋازكردنى زىمانى عەرەبى لە پىي قەدەغەكردنى سەرچاۋەكانى فېربوونى زمان ۋە نەھوى عەرەبى.

۴- زىادكردنى خويندنى مېژۋى نوپى خۇرئالوا بە شىۋەكەكى چرپەر لە ناۋەندكانى خويند ۋە ناساندن ۋە لىكۈلېنەۋەى كەسايەتتېە ديارەكانى خۇرئالوا لە نمونەى ناپليۇن ۋە وىلسۇن ۋە فرىزر ۋە نوپار... ھتە، سەرەپرايى خويند ۋە لىكۈلېنەۋە لە مېژۋى نوپى ئەۋروپا بە شىۋەكەكى چرپەر ۋە ۋەلانىى يەكجارى مېژۋى ئىسلامى. زىاد لەمە پىسپۇرى مېژۋى ئىسلامى گۆرپرا بۇ پىسپۇرى مېژۋى سەدەكانى ناۋەراست ۋە ۋەلانىى تەۋاۋى مېژۋ ۋە كەسايەتتېە ئىسلامىيەكان. مېژۋى ئىسلامى بە تەۋاۋى پىشتگۈى خرا تەنيا ئەۋ بابەتەنە نەيىت كە لەپىناۋ زىندۋكردنەۋەى خىلاف ۋە دوۋبەرەكىدا دىخەنە پرو، ۋەك زەكردنەۋە ۋە خىستەنەپروۋى ناكۈككېەكانى نىۋان «عەلى» ۋە «مەۋاۋىە» (خاۋيان لى پازى بىت) زەكردنەۋەى ھەل ۋە كەمۇكورىتتېەكانى دەرلەتەنى ئىسلامى، بە تايىبەتى دەرلەتى عوسمانى. پلانكىكى لەم شىۋەكە لە بىنەرەتەدا پلانكىكى زايۇنىيە، ۋەك لە پىرۇتۇكۇلاتى عەقلمەندەنى زايۇنىدا تىشك دەخاتە سەر لىكۈلېنەۋەى مېژۋ ۋە زەكردنەۋەى پروۋداۋە مېژۋىيە ئالۋزە نەخۋازراۋەكان ۋە ۋەلانىى خالە گەشاۋەكانى ناۋ مېژۋ.

۵- نىشانەدانى چەندىن بابەتى زانستى پراكتىكى، ۋەك ئەۋەى پىچەۋانەى شەرىع ۋە ئىسلام بىن لە نمونەى دۋزىنەۋەى پزىشكى ۋە زانستە پراكتىيەكانى ۋەك، فىزىيا ۋە كىمىيا ۋە خىستەنەپروۋى چەندىن بەناۋ تىۋرىي زانستى ۋەك تىۋرىي پەرەسەندىنى «چارلس دارۋىن» ۋە تىۋرىيكانى «دۋركايم»، «ئۇگست كۇنت» ۋە «لىفى برىل» چەندەن تىۋرىي سەيروسەمەرەى تر كە لە بىنەرەتەدا بە تىۋرىي مولچىدانە بونىاد نراۋە لە سەر پەتكردنەۋەى خودا ۋە پىرۋزىي ئايىنەكان، زۆرۈك لەم بىردۋۇز ۋە تىۋرىيائەنە خىزىرانە نىۋ پىرۋگرامەكانى خويندەۋە ۋە دۋاترىش دىرژر بوۋنەۋە بۇ نىۋ كاىەكانى ژيان ۋە ژىارى خەلكى لە

نمۇنەنى تىۋرىيى تىۋرىيى پەيرەۋى سەرمايەدارى و ياسا خۇرئالوايىيە كان و ۋەلانىنى تەۋارى تىۋرىيە ئابورى و زانستى و ياساى و كۆمەلەيەتتە ئىسلامىيە كان، بابەتگەلىك كە زانايانى ئىسلام بە سەدان سەرچاۋى گىرنگىيان لەم بارانەۋە خىستۋەتە پرو، بەلام تەۋارى ئەم بابەتەنە لە مەيدانى گىشتىي مۇسلمانان دور خراۋنەتەۋە، تاۋەكوۋ ئەۋە گەنجان و لاۋانى مۇسلمان و ئەۋە نوئ تەۋا يىشاگان بن لە رابردۋى زانستى و مەعرفىي خۇيان. تەنیا ئەم سەرچاۋە دەخىرنە پرو كە بە شىۋەك لە شىۋەكان باس لە بابەتە لاۋەكىيەكانى پەيۋەست بە ژيانەۋە دەكەن، لەمەش مەترسىدارتر ھەۋلەكان چىر كراۋنەتەۋە لەپىناۋ قەدەغە كەردنى كۆمەلىك سەرچاۋە و پەرتۋوكى ئىسلامى بە تۆمەتى ئەۋە، گۋايە لە گەل ئەم سەردەمەدا ناگونچن و دەبنە مايەى بىلاۋ كەردنەۋەى ئەۋەى بە ھزرى توندېرەۋى ناۋ دەبىرت.

يىدەنگىي دىلۋوزان و بانگخوزان بەرانبەر بە ھەنگاۋەكانى ئەۋانى تر، جۆرىك لە سەركەشى و جورئەتى لاي نەياران خۇلقاندە، بۆيە ھەر نەۋەك لە زانايان بەرپرسيارن بەرانبەر دۆخى قۇناغى خۇيان و دۋاى خۇيان، بۆ نمۇنە گەر زانايان و دىلۋوزانى پىشتەر بەجدى قەسيان بىكرادىە لە سەر گۆرپىنى پروگرامەكانى خۇتەن، بەدلىيى بەم شىۋەي ئىستا نەدەتۋانرا قە بىكرىت لەبارەى لابرەن و ۋەلانى يە كجارەكىي پەرتۋوك و سەرچاۋەى زانستە ئىسلامىيە رەسەنەكان. گەر ئەۋەى پىشۋو لە زانايان و بانگخوزان و دىلۋوزان يىدەنگ نەبۋنایە لە ھەمبەر جىبەجىنە كەردنى شەرىعت، بەدلىيى ئىستا باسوخواسى لابرەنى ۋەشەى مۇسلمان لە سەر پىناس و دۆسىيە فەرمىيەكان نەدەكرا. گەر لە قۇناغى پىشۋودا زانايان و دىلۋوزان ھەلۋىستى جىددىيان ھەبۋايە لە ھەمبەر بابەتلىكى ھەستىارى ۋەك ناپۇشتەى ئافرەتان، ئەۋا بە دلىيى نەياران بەو شىۋەي ئىستا دەر فەتيان نەدەبۋو لەبارەى حىجابەۋە بدۋىن. گەر جىلى رابردۋى مۇسلمان بە خەمخۇرىيەۋە بەرانبەر دۆسىيە ھەستىارەكانى

رابدوويان يېدەنگ نەبۇنایە و بە وریاییەو بەرگریان لە هزر و بنەماکانی
خۆیان بکردایە، بە دُنیايی دۆخە کە هیچ کات وەکوو ئیستا نەدەبوو. بە
هۆی پشتکردن لە واقع و گۆرئەدان بە ناریشەکان و پشتکردن لە جیلی تازە
و خەمنەخواردن یاخود خەمساردی بەرانبەر بابەتە هەستیارەکانی پەیوەست
دین و ژینی موسلمان دۆخیکی مەترسیداری وەک ئیستای هیناوتە کایەو
و نەوێه کی بێتاگایی لاستیکی پەروردهبیت، نەوێه ک بێتاگا لە نایین و
بیروباوەری. زیاد لەمە نەوێه ک دژایەتی بیروباوەری نایینی و پەسەنایەتی
خۆی دەکات وەک نەوێ «زوەیمەر» وە کووونەوێه کدا لە شاخی (الزیتون)
لە قودس لە سالی (۱۹۳۵) گوتی: "لە راستیدا ئیمە دواي هەولێکی زۆر، لە
ماوەی سییه کی سەدەي نۆزە، تاوەکوو ئەمڕۆ توانیومانە دەست بگرین بە سەر
تەواوی بەرنامە فێرکاریه کانی و لاتانی ئیسلامی، سەرکەوتوو بووین لەوێ
خەلکانێک پەرورده بکەین لەناو و لاتانی ئیسلامی. خەلکانێکی ماددەپەرست
کە دوور و نزیک هیچ پەيوەندیه کيان بە ئیسلامەو نیه و ناشیانەوێت
هیچ لەبارەي ئیسلامەو بزانن. هەولە کانمان بە ئاراستەي دارپینی موسلمانان
لە نایینه کەيان سەرکەوتنی گەورەي بە دەست هیناوتە."^(۱) پووتر، توانیان
موسلمانان لە نایینه کەيان دوور بخەنەو و نەيشهتە ئیو نایینی مەسیحیهو،
بەلکوو وەک سەرگەردانێک لە ئیو جەنجالی هزری ئەم دونیايدا بیان هیلینهو.
هەر بۆیه ئیمپریالیستەکان هەولێ نەوێان دەدا لە پێی دارپشتنەوێ جارێکی تر
پروگرامە کانی خۆندنەو سەرکەوتوو بن لەوێ نەوێه کی موسلمانێ تەمبەل
بەرهم بهینن. نەوێه ک کە تەنیا وێلێ پشودان و ئارەزوێه کانی بیت، نەوێه ک
تەواوی جوولە و چالاکیه کانی لەپیناوی وێست و ئارەزوێه کانی دایە، تەنانەت
خۆندن و هەولەدانی بۆ پارە و دارایی و تەواوی جوولە و هەلسوکهوتە کانی

(۱) اسالیب الغزور الفکری للعالم الإسلامي، علي محمد جريشة و محمد شريف الزبيق، دار
الوفاء سنة ۱۹۷۹ ص ۶۴.

لەپىتئەلە بەرجەستە كەردنى ئارەزە كەندايە، بە جۇرئەك رەست و ئارەزە كەن لای ئەوان تەكەللى ھەموو بابە تەك بوو.

موسلمانانى خەمخۆر و راستەقىنە لەنئەنە دوورپانىكى پەر لە ئارەشەدان، لە لایەك ھەولەدان بۇ بەرپەچدانەوئە ھەولە دوورمەنكارىيە خۇرئالوايىيە كەن، لە لایەكى تر ئازارى خەمساردى و خۆئەساردى موسلمانان بەرانبەر كاروبارى ئايىنە كەيان و ئەو مەترەسيانەى كە رووبەروويان دەپەتتەو، بە تايەتەى خەمساردى و پەنئەگەى زانايان و بانگخووانى ئىسلام سەبارەت بە دۆخى موسلمانان. ھەلەت رەخەنى ئىمە لەبارەى بانگخووانەو رەخەنى كە گەشتگەر نىيە و مەبەستەن پە ھەمووان نىيە، بەلام ھەر جۆرە خەمساردى و پەشتەگوى خەستەنەك، دۆخەكى خراپ بەدوای خۇيدا دەپەتتە. لە راستەدا ھەلەن ئەگەر پەمان وا پەت تەوای بەرپەسارىيەتەى ئەو دۆخەى تەى كەوتەوين دەكەوتە ئەستوى خۇرئالوايىيە كەن و پەلانە دوورمەنكارىيە كەنيان لە دۆرى خۇرەھەلاتى نەسلاى، بەلكو لە پال ھەولە دوورمەنكارىيە كەنى ئەوان، بەشەكى بەرچاوى بەرپەسارىيەتەى دۆخەى ئالۆزى ئەستەى موسلمانان و جەھانى نەسلاى لە ئەستوى خەدى موسلمانان و بە تايەتەتەر خەلەكەنى دەستەبۇزى نەو دۇنيای موسلمانانە لە زانايان و پەشەوايان و بانگخووانان. ئەتەر كاتى ئەو ھاتووە موسلمان رەياتر مامەلە كەن و تۆكەتر پەلانە كەنيان دابەرتەن، تاوەكوو لەو زەياتر نەبنە مايدە گالەوگەمەى دەستەى ئابورى و سەسەتەى خۇرئالوايىيە كەن. ئەتەر كاتى ئەو ھاتووە موسلمانان ھەول بەن شەوى لەكە داركراويان بگەرنەو، شەوى كە چەندەن دەپە لەبەن پەى خۇرئالوايىيە كەندا پەرتەى پە دەكەرت و لە سەر خۆن و جەستە و شەوى موسلمانان سەما دەكەن، لە چوارچەوئە ھەولە نەياران بە مەبەستەى لەدان لە بنەماى فەركارى و ھەزرى موسلمانان، قەواری نەسرائىلى پەشى شەرى بەر دەكەوتە و ھەر لەگەل دامەزەندەنى دەولەتەى زەبۇنى و ناوەندە ئەكادەمىيە زەبۇنىيە كەن ھەولە كەنيان بەم ئارەستەپە

چەر كردهۋە. ھەلبەت لە پرووى سىياسىيەۋە ئىسرائىل درېژەپىدەرى ئەجىنداي سىياسى و دوژمنكارانەى ئەوروپا و ئەمەرىكايە لە بەرانبەر مۇسلمانان.

لەو چوارچىۋەدا سالى ۱۹۶۷ ۋەزىرى بەرگرىي ئىسرائىل داۋاي كورد كۆنگرىيەكى گىرنگى زانستى لەبارەى پروگرامى خويندنى عەرەبى لە قودس و ھەندىك ناۋچەى تر بىبەستىرت. ۋەك بەدەمەۋەچوونى ئەم داۋايەى ۋەزىرى بەرگرى لە ۱۹۶۷/۱۰/۱۴ كۆنگرىيەك بە رېۋەچوو. دواترىش لە ۱۹۶۷/۱۰/۲۶ كۆنگرىيەى دوۋەم بە رېۋەچوو، تىيدا برپار درا تەۋاۋى ئەو بابەتانەى كە لە چوارچىۋەى پروگرامەكانى خويندندا دەبنە مايەى زىان و مەترسى بۆ سەر ئىسرائىل، ياخود بە شىۋەيەك لە شىۋەكان ھەۋلى شىۋاندنى ناوبانگى ئىسرائىل دەدەن، دەيىت لە پروگرامەكانى خويندندا لا بىرىن. زىاد لەمە لابردنى ھەر بابەتتەك لە بابەتەكان كە دوور و نرىك بىتتە مايەى مەترسى بۆ سەر ئىسرائىل. بۆ نمونە لە تىشكخستەنەسەر بابەتى جىھاددا دەلەين: "جىھاد واتە شەر و جەنگ دژى موشرىكەكان. ئەۋە خەۋارىجەكانن گەۋرەى دەكەن تا دەيخەنە رىزى بنەماكانى ئىسلامەۋە و دەيكەن بە شەش روكن، بەلام ئەھلى سوننە جگە لەو پىنچ بنەمايە دان بە ھىچ بنەمايەكى تردا ناينن."^(۱) يان كاتىك باسى پىروۋزى مەزگەۋتى ئەقسا دەكرىت تەنھا ئەۋھندە ئامازھى پى دەكرىت كە "عەبدولمەلىك دەستى كورد بە دروستكردنى مەزگەۋتى ئەقسا و قوبەى سەۋز لە سالى ۶۹۱، لەو كاتەدا شەرى لەگەل عەبدوللەى كورى زوبەيدا بوو، بۆ ئەۋەى خەلگى رۋو لە مەككە نەكەن كە ئەۋى لىيە، بەلگەۋ بىنە قودس چونكە خۇى دەسەلاتدار بوو بە سەر

(۱) بىروانە: تاريخ العرب والمدينة الإسلامية، الياس دانيال القسم الأول، ل ۶۴ لە پەرتوۋكى التعليم ومستقبل المجتمعات الإسلامية في التخطيط الإسرائيلي ماجد عرسان الكيلاني، دار السعودية للنشر والتوزيع، ص ۲۵.

ئەوڭدا. ^(۱) ھەر لەو چوارچىۋەدا كاتتىك باس لە مزگەوتى ئەقسا دەكرىت لە نىۋو پروگرامە كانى خوتىندى ئىسرائىلدا، ناۋى مزگەوتى ئەقسا سىرداۋەتەۋە و لەبرى ئەۋ، بە ناۋى مزگەوتى عومەرى كوپى خەتتاب ناۋ دەبرىت، ئەۋىش بە مەبەستى ئەۋەى لە چوارچىۋەى پىرۋىزىيە كەى، ۋەك يە كەمىن پروگەى مۇسلمانان دای برىن، بەم شىۋەى رىتىمى پروگرامى قوتابخانە ئىسرائىلىيە كان دزەى كىردۈۋەتە نىۋو پروگرامە كانى خوتىندى ۋىلاتانى مۇسلماننىشىن.

كاتتىك باسى ئىسلام دەكەن ھەۋل دەدەن ۋەك ئايىنىكى دىۋىتەزەۋىن بىناسىن، ھەۋل دەدەن ئىسلام ۋەك ھۆكارى تەۋاۋى دۋاكەۋتۋى و نەھامەتىيە كانى خۇرەھەلات بىناسىن. بە تايىبەتى لكاندى شوناسى دۋاكەۋتۋى بە ئىسلام و ناساندنى مۇسلمانان ۋەك دۋاكەۋتۋىتىن مۇۋقى جىھان، بە تەزەۋە دەلىن: تا ئىستا حاجىيە ھەزارەكان ھەر ۋەكۋو خۋى باۋوپايرانىان بە پى حەج دەكەن. زىاد لەمە باس لەۋە دەكەن خەلگى ناۋچە ئىسلامىيە كان خەلگى كانى دۋاكەۋتۋى و دۋور و نىزىك پەيۋەندىيان بە شارىستانىيەت و پىشكەۋتەۋە نىيە، لە پەراۋىزى پىشكەۋتە كانى كۆمەلگەى مۇۋقايەتيدا دەۋىن، بە لام توركە كان بۆيە پىش كەۋتن چۈنكە تۋانىيان خۇيان لە چوارچىۋەى دىدە ئايىنىيە كان داپرىن. خۋى «كەمال ئەتاتۈرك» دامەزىنەرى كۆمارى توركىيە نۋى دەۋرىكى كارىگەرى بىنى لە دامالنى توركە كان لە تەۋاۋى بەھا و رەۋىشە ئايىنى و ئىسلامىيە كان و دامالنى و قەدەغە كىردنى ھەر بابەتىكى ئىسلامى بە شىۋەك بە ھۆى ھەۋلەكانىيەۋە لە ھەمبەر دژايەتىكىدىن ئىسلام بۈۋە كەسايەتىيەكى خۇشەۋىست و جىقەۋوللى ھەمۋو لايەك، جۈۋلەكە و خۇرئالوايىيە كان ۋەك يە كىك لە پالەۋانە گەۋرەكانى سەدە دەيناسىن. ھەر

(۱) التاريخ للصفوف السادسة، هيلة ابراهام عبد الكريم. الظاهر شركة صبرسكي للنشر، تل ابيب، ۋەرگىراۋ لە ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو لا ۱۱۷.

لەو چوارچىۋەدە ئىسرائىلىيە كان لەپال ھەژموۋنى سەربازى ۋە سىياسىي خۇياندا، تۈنبايىن ھەژموۋنى فەرھەنگىي خۇيان بە سەر ناۋچە ژۇردەستە كانى فەلەستىندا سەپىنن ۋە ماۋەى نىزىك بىيىست سال رېنگر برون لەۋەى لە ناۋچە فەلەستىنىيە كانى ژۇر دەستىيان، ھىچ جۇرە بابەتتىكى ئايىنى بخوتىرت. لە كۇتايىدا رېنگەيان دا ھەندىك بابەتى ئايىنى بە شىۋەكى سادە ۋە سەپىنى بخوتىرتە نۇرۇگرامە كانى خوتىندەۋە، لە نموۋەى بابەتە كانى ئاداب ۋە شىۋازى نانخواردن ۋە پارىزگارى لە مافى دراۋسى ۋە چۆنىتىيى مامەلە كىردنى مېھربانانە لە گەل ئازەلان ۋە ئەنجامدانى ھەلسۈكەۋتى باش لە گەل تەۋاۋى خەلكى.

ھەلبەت كوردستان ۋەك بەشىكى دانەپراۋ لە كۆمەلگەى خۇرەلاتى ئىسلامى بەدەر نىيە لەو دۇخە ۋە بابەتە كانى ئايىن ۋە پەرۋەردەى ئىسلامى كەمترىن گىرنگى پى دەدرت، ياخۇد مامۇستايەكى ناپسۇر ۋانەكە دەگىرتە دەست ۋە بەم شىۋە گىرتى گەۋرە بۇ قوتايىيان ۋە فېرخۋازان دروست دەكات بىگرە بە پېچەۋانەى مەبەستەۋە بابەتى ناتەندروست پېچەۋانەى رۇخى ئىسلام بە خوتىندەكارە كانى دەگەيەنىت. ھاۋكات كەمكىردنەۋەى پىشكى ۋانەى پەرۋەردەى ئىسلامى ۋە دەستنىشانكىردنى كاتتىكى نەگونجاۋ بۇ خوتىندەۋەى ئەۋ ۋانەيە، دۈر گىرتى ترن كە دۈۋچارى ئەزمۈۋنى فېرخۋازان دېن. زىاد لەمە لە سەر ئاستى زانكۇ ۋە پىرۇگرامى خۇرئالوا ھەژموۋنى خۇى بەسەر تەۋاۋى ناۋەندە زانستى ۋە ئەكادىمىيە كانى خۇرەلاتى ئىسلامىدا سەپاندۈۋە. گەر بابەتى مېترو ۋە كۈۋە نموۋە ۋە بىگىر، دەبىنىن زۇربەى ناۋەندە زانكۇيى ۋە ئەكادىمىيە كان بە تەۋاۋى پادەستى پىرۇگرامە خۇرئالوايىيە كان بۈۋەك ئەۋەى لە زۇربەى زانكۇ خۇرئالوايىيە كان دەخوتىرت، بۇ نموۋە لە لىكۇلىنەۋەى بابەتە كانى پەيۋەست بە مېتروۋە ۋە، دەبىنىن باس لە مېترو دەكرىت بە شىۋەى دارپىنى لە ئىسلام ۋە ژۇرلىۋخستىنى ئەۋ قۇناغ ۋە رۈۋداۋانەى پەيۋەندىيان بە ئىسلامەۋە ھەيە، ياخۇد باسكىردنى بە شىۋەى سەپىنى ۋە زەكىردنەۋە ۋە تىشكىخستەسەر

بابەتە نەخوازراۋەكانى نىۋو ئەو مىژۋوۋە. لە نموونەى بابەتەكانى ناكۆكىي نىۋان «ئىمامى عەلى» و «مىعاۋىيە» و جەنگى نىۋان «عەبدولمەلىكى كورپى مەروان» و «عەبدوللاى كورپى زوبەير» و بەرىيەكەۋتنى نىۋان ئومەۋى و عەباسىيەكان و كۆتايىيەھاتنى تراژىدىي دەسلەتلى ئومەۋىيەكان و دواتر جەنگ و بەرىيەكەۋتنەكانى نىۋان عوسمانى و سەفەۋىيەكان و دەيان ناۋىشانى تىرى خوتناۋى كە لە قۇناغىكى دىيارىكراۋى مىژۋوۋىدا پرويان داۋە. ھەموو ئەم بابەتەنە بە شىۋەيەك دەخىرنە پروو گەر بىتتو بە تەنبا ناۋىشانەكانى بخىرنە پروو، پاستەوخۇ خوتنەر بەو شىۋەيە تى دەگات كە موسلمانان جگە لە خوتن ناۋىشانىكى تىران نىيە لە مىژۋودا. زۆر جار لەم بابەتەنە كىشە لەۋەدايە كە ئەم پرووداۋ و بابەتە مىژۋوۋىيەنە ۋەك خۇيان ناخىرنە پروو، ياخود بە جۆرئىك لە جۆرەكان لە پىشتى ئەم پرووداۋە مىژۋوۋىيەنە ھەۋلى گەياندى پەيامى تى دەدرىت، دواترىش خىستەنە پروۋى بابەتەكان بە شىۋەيەكە كە دۇخىكى ئالۇز و نەخوازراۋ لاي خوتنەر دەخولقېنن، تاۋەكرو ئەۋەى خوتنەر و لىكۆلەر ۋە تى بگات كە تەۋاۋى لايەنە نەيارەكانى نىۋو ئەم پرووداۋە مىژۋوۋىيەنە ۋەك يەك تاۋانبارن، تەنبا لەپىناۋى مەبەست و ئامانجە دونىايىيەكانى خۇياندا تەۋاۋى ئەم پرووداۋە خوتناۋىيەنەيان خولقاندە، زىاد لەمەيش دەيانەۋىت بە پروۋنى ئەۋەمان پى بلىن كە كارەكتەرە سەرەكىيەكانى نىۋو ئەم مىژۋوۋە پەرۋەردەى دەستى ئىسلامن بەرمەبنای ئەم پرووداۋانە دەيانەۋىت پىمان بلىن، ئىسلام جگە لە كارەكتەرنكى شەپانگىز و خوتنەرپىز زىاتر، ھىچ كات ناتوانىت تاكىكى سەرگەۋتوۋى ئاشتىخىۋاز بەرھەم بەيىنىت و دەۋلەتەنى ئىسلامى لە مىژۋودا جگە لە خوتنەرپىزى و كوشتار و كاولكارى زىاتر ھىچى تىران بەرھەم نەھىناۋە.

بەشىكى زۆر لەۋەى ئامازەمان پى كەرد. لە پروگرامەكانى مىژۋوۋى ناۋەندەكانى خوتنەن و زانكۆكاندا رەنگى داۋەتەۋە، دەبىت لە پروگرامەكانى خوتنەن ناۋەندە ئەۋروپىي و خۇرئالوايىيەكاندا چى بگوزەرەت؟ دەبىت وىناى

تاكى موسلمان لەم ناوەندانەدا چۆن بىت؟ ڕووداوە نەخوازراوەكانى نىو ميژووى ئىسلامى بە چ شيۆهەك باسى لىوە بکرت؟

ئەمە لەبارەى بابەتەكانى پەيوەست بە ميژووە، لە بوارى ليكۆلینەو ئەدەبىيەكاندا دۆخەكە باشتر نىيە. بە چاوخشانىك بە پرۆگرامەكانى ئەدەبىي عەرەبى لە چوارچىوەى ناوەندە زانکۆيىيەكانى ولاتانى عەرەبى و ئىسلامى دەبينىن گرنگىيەكى بەرچاو بە جوړەكانى شىعرى ھەجوو و شىعرى عىشق و ئەفین و خۆشەويستى و گالتەوگەپ و ئافرەت دەدرت. زۆرەى ليكۆلینەوكانى پەيوەست بە قۇناغە ميژوويەكانى شىعر خۆى لە زەقکردنەوى سەردەم و قۇناغەكانى جاھىلى و ئومەوى و عەباسىدا دەبينتەو ئەوئەى باسى نىيە لە ليكۆلینەوكانى پەيوەست بەم بوارە باسکردنى قۇناغى شىعرى سەردەمى پەيامبەر (ﷺ) و خولەفاكانى راشىدين و شاعىرانى ئەم دوو قۇناغەيە. ھەموو ئەم زەقکردنەوى قۇناغەكانى دواتر خەفەکردن و ژيړليونانى ئەو دوو قۇناغەيە تاوەكوو ئەوئەى لەو ڕيئەو پىمان بلىن لە قۇناغەكانى پەيامبەر (ﷺ) و راشىديندا شىعر و دەرپرینى ئازاد بە زەبرى ھىز سەركوت كراو، بۆيە لەو قۇناغانەدا ھىچ جوړە شاعىرىك ھەلنەكەوتوو. لە ليكۆلینەو جوگرافىيەكاندا بە شيۆهەكى بەرنامە بۆ دارپژراو ستەمىكى گەورە لە جوگرافىيى جىھانى ئىسلامىي و ھەولى زانايانى موسلمان سەبارەت بەم زانستە كراو، لە ناوەندەكانى خویندندا بە شيۆهەكى چرپەر جوگرافىيى خۇرئاوايى و ئەوروپىي دەخوئىرتت تەنيا بە شيۆهەكى سادە و سەرپىيى ليكۆلینەو لەبارەى جوگرافىيى خۆرھەلات و جىھانى ئىسلامى دەكرت. لەو چوارچىوەيەدا باس لەو دەكرت كە تەواوى خۆرھەلاتى ناوەرپاست عەرەبن و بنەرەتى عەرەبىش دەگەرپتەو بۆ يەمەن جوگرافىيى يەمەنىش برىتيە لە ناوچەكانى سەعدە و ھەزرە مەوت و تەغز و ھەندىك شار و ناوچەى تر كە ئىستا ئەو ناوچانە دواكەوتووترىن ناوچەكانى جىھان و لە ئابوورىيەكى تەواو خراپدا دەژىن، ئەوئەى لىپىناو ئەوئەى خەلكى

شەرم بىكەن خۇيان بدەنە پال ھەر مىللەت و نەتەۋەيەكى تر جگە لە خۇرئالوا و تەۋاۋى شارستانىيەت و پەسانەيەتى لە خۇرەھلەت ۋەرىگىرئەتەۋە بدرئە پال خۇرئالوا.

ئەم شىۋازە لە شاردنەۋە و داننەنان بە ھەۋلەكانى شارستانىيەتى ئىسلامى چەندىن بابەتى تىرى گرتۋەتەۋە، لەۋانە ھەۋلى بەرچاۋى مۇسلمانان لەبارەى زانستى پزىشكى و پىشكەۋتەنە پزىشكىيەكان، بۆيە دەبىنىن لە ئىستا لىكۆلىنەۋە پزىشكىيە كۆنەكان لە چوارچىۋەى لىكۆلىنەۋەكانى سەردەمدا دەنگ و باسكىكى نىيە. لە بابەتى لىكۆلىنەۋەكانى فەلسەفەشدا بە ھەمان شىۋە، لە ئىستا لە چوارچىۋەى لىكۆلىنەۋە نۆيەكانى سەردەمدا شتىك نىيە ناۋى فەلسەفەى ئىسلامى بىت ئەۋەى گرنگى پى دەدرت تەنيا فەلسەفەى خۇرئالوايىيە بە رىتم و قوتابخانە جىاۋازەكانىيەۋە. تەنيا لە دۆخىكدا باس دەكرت كە ئەم قوتابخانەيە تەۋاۋى ئەزمۇنى فەلسەفەى خۇى لە خۇرئالواۋە ۋەرگرتۋە بى ئەۋەى دوور و نرىك ئاۋر بدرئەۋە لە ئەزمۇن و ھەۋل و جىدەستى فەيلەسوفە مۇسلمانەكان لە پىشخستى ئەزمۇنى فەلسەفەى مۇۋاپىيەتى، ئەمە لە كاتىكدايە ئەزمۇنى فەلسەفەى خۇرئالوايى لە ژېر كارىگەرى فەلسەفەى روشدىيەت و غەزالى و چەندىن فەيلەسوفى مۇسلمانى تر بونىيات نراۋە.

بەلام لە ئىستادا ئەۋەى پى دەگوترت فەلسەفەى ئىسلامى لە ناۋەندەكانى خۇندىن و زانكۆيىدا ھىچ باسكىكى نىيە، ئەم بابەتە بە ھەمان شىۋە درېژ دەبىتەۋە بۇ تەۋاۋى كايەكانى تر لە نمۇنەى بابەتەكانى سىياسەت و ئابۋورى. ئەم ھەموو كارىگەرىۋنە بە خۇرئالوا و ئەزمۇنى خۇرئالوا لە كاتىكدايە ئەزمۇنى مۇسلمانان لە تەۋاۋى ئەم كايانەدا بە تەۋاۋى ۋەلانراۋە و بە ھىچ شىۋەك دەنگوباسكىكى نىيە. دواتر تامەزىۋىۋون بۇ خۇرئالوا نەخۇشىيەكە كە تەۋاۋى خەلكانى ئەكادىمى ئىمەى گرتۋەتەۋە، بە شىۋەيك تاكى خۇرەھلەتى كاتىك زانكۆ تەۋاۋەكات، ناۋاتەخۋازە بگاتە ئەزمۇنى خۇرئالوايىيەكان يان ھەر چۇن بىت خۇيان بگەيەنە

ئەوروپا و خۇندەنە و لىكۆلىنەۋە سەرچاۋە خۇرئالوايىيە كان ئاۋاتى سەرەتا و كۆتايىيى ئەوانە. ئەم ھەستى خۇبە كەمزانىنە لاي تاكى موسلىمانى خۇرەھەلاتى جۆرىكە لە گرفتى دەروونى، دەرئەنجامى ئەم ھەستى خۇبە كەم زانىنە خۇى لە پىرۆز كەردنى تەۋاۋى ئەزمۇنە خۇرئالوايىيە كان و بە كەمزانىنە تەۋاۋى ئەزمۇنە ئىسلامى و خۇرەھەلاتىيە كاندا دەيىنەتەۋە. لە كۆتايىدا تاكىكى پوۋ لە خۇرئالوا و پشت لە پەسەنايەتى ئىسلامى دېتە بەرھەم تاكىكى بىن ئاگا لە تەۋاۋى پەسەنايەتىيى خۇى كە بە ھىچ شىۋەيە ك كەم تا زۆر ناتوانىت خەلگەنى ولاتى خۇى سوود لە ئەزمۇنە كانى ۋەرىگرت.

تەۋاۋى پەرۋەردە و فېر كەردنى خۇرەھەلات بە مىللەتى كوردەۋە بە ئارپاستەى پىرۆز كەردنى ئەزمۇنە خۇرئالوا و پىشكەۋتنە زانستىيە كانى خۇرئالواۋەيە نەۋەك ئەۋەى چۆن فېرى ئەزمۇنە زانستىيە كانى ئەۋان يىت، ۋەك دەگوترت (اذا عرف السبب بطل العجب) گەر بىتتو خەلگەنىك لە دەرۋەى ئەزمۇنە خۇرئالوايى تۋاناكەنى بخەنە گەر، تۋانا زانستى و ئەكادىمىيە كانىيان لە دەرۋەى ھەژمۇنى خۇرئالوا راستەۋخۇ ژيانىيان پوۋبەروۋى مەترسى دەيىتەۋە.

ستراتىژى بىنەپەتىيى خۇرئالوايىيە كان لەۋەدا خۇى دەيىتەۋە كە نايىت ھىچ كات خۇرەھەلاتىكى بەھىز بوۋنى ھەيىت، ھەر بەھىز بوۋن و پەرەسەندىكى خۇرەھەلات واتاى لاۋازبوۋنى ھەژمۇنى خۇرئالوايىيە، ئەمەيش لەپىناۋى ئەۋەى تاۋەكوۋ ھۆكارى دۋاكەۋتۋىيە كانى خۇرئالوا بىبەسترتەۋە بە پابەندبوۋنى بە ئىسلامەۋە. چارەسەرى دۇخى دۋاكەۋتۋىيە دەبەستەۋە بە دوۋر كەۋتنەۋە لە ئىسلام و ۋازھىنەيان لە بەھا ئىسلامىيە كان و ھەۋلىش دەدەن ھىچ كەس و لايەنىك تۋانا زانستىيە كانى پىش نەكەۋىت، مەگەر لە ژىر ھەژمۇن و چەترى خۇرئالوا نەيىت. خۇرئالوايىيە كان تەۋاۋى ھەۋلە كانىيان دەخەنە گەر لەپىناۋ لاۋاز كەردنى ناستى زانستى. يەكىك لەۋ كەرەستانە تىكەل كەردنى پەگەزى كوپان و كچانە لە ناۋەندە كانى خۇندەندا، ۋەك ھەۋلىكى جىدى بۇ

لاواز كوردنى ئاستى زانستى قوتابىيان و فىرخوازان يە كىتك لە سەرچاۋە كانى دامەزراۋەى «فرانكلىنى ئەمىرىكى» تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە: دەرچوۋنى كچان لە گەل كورپان و تىكەل كوردنپان دۆخىكى تەۋاۋ تەندروست و ئاسايىيە و دەيىت خىزانە كان بە ئاسايى قەبوۋلى بىكەن، بەۋ پىيەى دۆخىكى لەۋ شىۋەيە گوزارشتە لە ھەستى قەبوۋل كوردن و خۇشەۋىستى نىۋان ھەر دوو پەگەز و رىزگرتن لە ھەستە كانى يە كترى بە دەستلىدان و ماچكردن و پەيۋەندى جەستەيى نىۋان ھەر دوو لايان، ھەموو ئەم جۆرە پەيۋەندىيان ھەتا دەگاتە ئاستى پەيۋەندى سىكىسى نىۋانىيان ھالەتتىكى ئاسايى و تەندروستە و ھىچ گىرەتتىكى پەرۋەردەيى و فىركارىي بە دۋاى خۇيدا ناھىيىت، بە پىچەۋانەۋە ھۆكارىكى باشە بۇ پەيۋەندى تەندروستى نىۋان ھەردوۋ لا!!^(۱) ھەموو ئەم ھەۋلانە لە پىناۋ لىكەلۋەشاندنى جىھانى ئىسلامى و لاواز كوردنى ئاستى زانستى خۇندكاران و دامالنى بەرگى رەۋشت لە دامەزراۋەى خىزان و لە بەرە كەلۋەشاندنەۋەى تەۋاۋى كۆمەلگە. لە سەرۋو ھەموو ئەم ئامانجانەۋە تىكدانى دۆخى ئاسايىيە خۇرەھەلاتى ئىسلامىيە.

خۇرئالوايىيە كان باش لە گرنگى پىرۋسەى پەرۋەردە و فىركردن تىگەيىشتوۋن، ئاگادارى ئەۋەن ھەر بەرەۋىشچوۋنىك لە بوۋارى پەرۋەردە و فىركردندا، كارىگەرى ئەرتنى لە تەۋاۋى كايە كانى كۆمەلگە بە دۋاى خۇيدا دەھىيىت، لەم نىۋەندەيشدا مامۇستا ۋەك كارەكتەرنكى پەرۋەردەيى و زانستى دەۋرنكى بەرچاۋى ھەيە لە ئاراستە كوردنى قوتابىيان و فىرخوازان، بۇيە ھەر تۆكەبۋونىكى مامۇستا لە پروۋى زانستى و پەرۋەردەيىيەۋە، كارىگەرى ئەرتنىي بەرچاۋ بە دۋاى خۇيدا دەھىيىت و پىچەۋانە كەيشى ھەر راستە. ھەر نىزىك لەم ھەۋلانە لە كۆنگرەى تەبشىرى مەسىحى كە سالى ۱۹۳۵ لە قودس

(۱) بىۋانە: حصوننا مهددة من داخلها، محمد محمد حسين، مكتبة المنار الاسلامية الكويت

بەسترا، يەككىك لە ئەندامانى كۆنگرەكە بە ناوى (ھدى نىي) چەند تىيىنى و پىشنيارىكى خستە بەردەم ئەندامانى كۆنگرە و تىيدا دەلىت: "بە راستى بەس نىيە بۇ مامۇستايانى قوتابخانە تەبشيريەكان، تەنيا مەسىحى بن، بەلكوو زياد لەوھى كە مەسىحين، پتويستە مەسىحيەكى توند بن، لە ناخى دلەوھ مەسىحى بن و بە دلسۆزيەوھ كار بكەن بۇ بەرجەستە كردنى نامانجەكانى مەسىحيەت و بلاوكردنەوھى ئايىنەكەيان لە سەرانسەرى جىھاندا و ئەم مەبەستانە بكەنە نامانجى گەورەى ژيانى خۇيان." كەواتە خۇرئاواييەكان چەندە مەبەستيانە پروگرامى لاواز و فشەل لە نيو كۆمەلگەى ئىسلاميدا بلاو بكەنەوھ، ھىندەيش كار دەكەن لە سەر ئەوھى كە مامۇستا و كارەكتەرى فيركارى و پەرورەدەيى لاواز بخزىنە نيو ناوەندەكانى خوئىندەوھ، ئەوان بە پرونى لەوھ تى گەيشتون كە مامۇستاي سەرکەوتوو دەتوانىت گۆرانكارى گەورە لە ناوەندەكانى خوئىندن و ھزر و بىر كرنەوھى لاواندا بەرجەستە بكات، لە چوارچىوھى ئەم بابەتە نووسەرى پەرتووكى (المشكلة الشرقية) كە لە سالى ۱۹۵۷ لە لەندەن چاپ كراو، دەلىت: "يىگومان دەيت بزائىن كە مژدەدەرەكان شىكستيان ھىنا لە شيواندى عەقىدە و بىروباوھرى موسلمانان و تىكدانى بىروباوھريان، بەلام دەكرىت سەرکەوتوو بين لە گەياندى ئەم مەبەستە لەرپى زانكو و دامەزراوھ زانكوئيى خۇرئاواييەكانەوھ، بۆيە پتويستە ژمارەيەك كەسايەتتى لاواز لە خۆرھەلاتەوھ بە مەبەستى درژەدان بە خوئىندن بەيئىرنە نيو زانكو خۇرئاواييەكان و تەواوى خزمەتگوزاريەكانيان پىشكەش بكرىت و لە كۆتاييدا ھەر چۆن يىت برۋانامەى بەرزيان پى بەخشىرت، تاوھكوو ئەوھى لە كۆتاييدا بىنە موزدەدەرى نەناسراو و بىنە گەيەنەرى كەلتوور و شارستانىەتى خۇرئاوايى مەسىحى و...ھتد" ھەر لەم سەرچاويەدا نووسەر لە درژەى ئەم بابەتەدا دەلىت: "من باوھرى تەواوم وايە كە دەيت ئەم زانكو خۇرئاواييەكانە بە تەواوى بخزىنە خزمەتى شىتە خۆرھەلاتىيەكان، تاوھكوو

ئەۋەى تىيدا بىروانامەى بالا بە دەست بەيتىن و لە رېئى بىروانامە كانيانەۋە بىنە خاۋەنى پىنگەيە كى زانستى و كۆمەلەيتى لە خۆرەلەت و ئامادەساز بن بۆ ئەنجامدانى چالاكىي ناپاراستە وخۆى بەمەسىحىكردن و بىنە كارەكتەرىك لە ناۋەندەكانى خۆئىندى خۆرەلەت، تاۋەكوۋ ئەۋەى بە شىۋەيە كى سەرگەۋتۋانە مەبەستەكانى ئىمە جىبەجى بگەن، ھەموو ئەمانە بە ناۋى چاكسازىكردن و رېفۆرمىكردن لە ئايىنى ئىسلام و ھىزىر و بىر كىرەنەۋەى مۇسلماناندا.

خۇرئالوايىيەكان بەم شىۋەيە كار دەكەن لەسەر تىكدان و لەبەرەك ھەلۋەشاندىنى سىستېمى ناۋەندەكانى خۆئىندى خۆرەلەتتى ئىسلامى. بەشىكى ئىم ھەۋلەنە لە رېنگەى پەرۋەردەكردىنى مامۇستاي لاۋاز و ناتەندىروست و خزاندىيان بۆ نىۋ ناۋەندەكانى خۆئىندى خۆرەلەت. لە راستىدا پەرۋەردە و فېر كىردن لە ۋلاتانى ئىسلامىدا لە دۇخىكى مەترسىداردايە، پۇژ لە دۋاى پۇژ بەرەۋ دۋاۋە دەجىت. جىگەى ھەلۋىستەكرەنە بۇجى دۋاى چەندىن سەدەيە لە بوۋنى وانە زانستىيەكانى فېزىيا و كىمىيا و بەردەۋامىي قوتابى لە خۆئىندى ئىم زانستانە بۆ ماۋەى چەندىن سال، تاۋەكوۋ ئىستا داھىننىكى لە بۋارە زانستىيەكان لە سەر دەستىيان پۈۋى نەداۋە. تا ۋەكوۋ ئىستا ناۋەندەكانى خۆئىندى خۆرەلەتتى ئىسلامى نەيان تۋانىۋە، زانايەكى گەۋرەى بۋارى ناۋەكى پىشكەش بگەن؟ بۆ زانكۆكانى ئەۋان دەتۋان چەندىن گەۋرە زاناي بۋارە زانستىيەكان پىشكەش بگەن، بەلام زانكۆ و ناۋەندەكانى خۆئىندى ئىمە تەۋاۋ نەزۇكن لە بەرھەمەيتىنانى كارەكتەرى زانستىيە لەۋ شىۋەيە. خۆرەلەتتى ئىسلامى دەستىكى بالاى ھەيە لە پەرۋەردەكردىنى گۇۋرانىيىژان و سەماكەران و ئەۋ كاراكتەر و كەسايەتتىيانەى كە ھىچ پىنگەيە كىيان نىيە لە پىشخستىنى دۇخى زانستىيە ۋلات.

تۆمەتبارکردنى ئىسلام و مۇسلمانان بە تىرۇر

لە راستىدا تىرۇر ئەو چەمكە لاستىكىيە كە لە سەرانسەرى جىھاندا دەسلەت و حوكومەت و دامەزراوەكان دۆرمانان و نەيارانى خۇيانى پىچ تاوانبار دەكەن. بەتايىبەتير خۇرئالوايىيەكان و زايۇنىيەكان ھەمىشە ئەم چەمكە وەك چەكىك دژى ھەر مۇسلمانىك لە سەرانسەرى دونىادا بە كاردەھىتن. لكاندى ئەم چەمكە بە مۇسلمانانەو دەورنىكى كاريگەرى ھەيە بۇ شەرىعتدان بە لەناوبردن و كوشتارى مۇسلمانان. زايۇنىيەكان و مەسىحىيە توندېرەوكانى خۇرئالوا سەرگەوتووبون لە دروستكردنى جۇرىك لە پاي گشتى لە ئەوروپا و بەشىكى بەرچاۋ لە خۇرەلەت سەبارەت بە ناساندنى تاكى مۇسلمان وەك تاكىكى تىرۇرىست و لكاندى تىرۇر بە خودى ئىسلامەو و زەقكردنەوئى ئەو بۇچونەى كە ئەو تەنيا و تەنيا ئىسلامە كە لە سەرانسەرى جىھاندا تىرۇر بەرھەم دەھىتت.

ئەو چەمكە باوئى ئىستا لە جىھاندا باوئە بە ناوى جەنگى دژى تىرۇر، لە بنەرەتدا چەمكىكى زايۇنىيە مەسىحىيە رادىكالە دژى ھەر مۇركىكى ئىسلامى لە سەرانسەرى جىھاندا كە لە سالى ۱۹۷۹ لە كۆنگرەى قودس بە ناوى (حول الإرهاب الدولي) لەلايەن «بنىامين ناتەنياھۇ» زەق كرايەو. ھەر لەو كۆنگرەيدا چەند بنەمايەكى ئايدىۋلۇژىي گرىنگ خرايە پوو بە مەبەستى شەر كرىن و قەلاچۇكردنى ئەوئى پىچ دەوترىت تىرۇرى ئىسلامى.

لەو كۆنگرەيدا بە ئامادەبوونى ھەر يەك لە «جۇرج بووش» و «رېتشارد بابىس» و سىناتۇر «ھەرى جاكسۇن» و «شىمۇن پىرېز» ئەم چەمكەى لە سەر

ئاستى سىياسى و پراگەياندن زەق كرايەۋە تاۋەككۈ ئەۋەى بىتوانن لە ژېر ئەم چەمكەدا ئىسلام ۋەك ئايىن لە تەۋاۋى خۆرەھەللاتدا لاۋاز بىكەن. ئەمە ۋەك چەمكى جەنگى دژى تىرۆر، دەئا خۇدى تىرۆر لە بىنەپەتدا ۋشەيەكى نۇي نىيە، بەلكۈ مېژۋىيەكى كۆنى ھەيە بە ھۆى پووداۋە خۇرئالۋى و جەنگ و توندرپەۋىيەكانى ئەۋرۈۋاپاۋە لەدايك بوو، بە تايىبەتى ئەۋەى لە فەپەنسا و بەرىتانىا پوۋى دا كە پىيان دەۋت (التخويف الحوكمي) واتە ترساندىنى فەرمى و ھوكۈمەت بەرپرسىارە لە ترساندن و تۇقاندنى خەلكى. ئەم زاراۋىيە بە شىۋەيەكى زەق بىنەپەتەكەى دەگەپتەۋە بۇ سەرەتاي شۆرشى فەپەنسى لە سالانى ۱۷۸۹ ھەتاۋەكۈ كۆتايىي شۆرشى فەپەنسى ۱۷۹۸ بەم شىۋەيە بە كار دەھات، دواتر كۆتايىي سەدەى ھەژدە بە شىۋەى تىرۆر بە كار ھات.

كەۋاتە دەرگەۋتنى ۋشەى تىرۆر لە بىنەپەتدا بەرئەنجامى زولم و سىتەم و سىياسەتى دىزۋى خۇرئالۋايىيەكانە كە ۋەك كەرەستەيەكى سەرگۈتكەرانە دژى يەكتىرى بە كاربان ھىناۋە، بەلام چەمكى جەنگى دژى تىرۆر سالى ۱۹۷۹ لەلايەن زايۋننىيەكانەۋە بە مەبەستى دژايەتىكىردنى ئىسلام خرايە پوۋ، دواتر لە سالى ۱۹۹۶ لە ھەنگاۋىكى نۇندا ھەستان بە داپشتەۋەى سەرلەنۇنى نەخشەى خۆرەھەللاتى ناۋەپراست لە ژېر ناۋى كاركردن لە سەر پلانى «بىرنارد لۈيس» كارى لە پىشېنەى داپشتەۋەى نەخشەى خۆرەھەللاتى ناۋەپراست خۇى لە داگىركردن و تىكشكاندىنى عىراقدا دەيىنىيەۋە، دواترىش لاۋازكردن و تىكشكاندىنى يەك لە دۋاى يەكى ژمارەيەك لە ۋلاتانى عەرەبى تىرى ناۋچەكە. بەشداربوۋى سانى پلانى داپشتەۋەى خۆرەھەللاتى ناۋەپراستى نۇي بە ناۋى «كلين بىرىك» ھەمان ئەۋ كەسانە بوون كە بەشدار بوون لە پەيماننامەى «دووبارە داپشتەۋەى تۋانا بەرگىيەكانى ئەمەرىكا» ھەنگاۋى يەكەمى ئەم پىرۆژەيە درۈستكىردنى سىنارىۋى پووداۋەكانى يازدەى سىپىتېمبەر بوو كە تىيدا ئىسلاميان ۋەك كەرەستەيەكى بەرھەمھىنانى تىرۆر بە تەۋاۋى خۇرئالۋا

ناساند، لە كاتىڭدا خۇيان دروستكەر و بەرھەمھېنى سەرەكىي ئەو پروداۋە بوون. لە چەندىن شوئندا بە راستەوخۇ و ناراستەوخۇ دان دەئىن بەۋى كە خۇيان خۇلقىنەرى ئەو پروداۋەن كە دواتر پالئەرى تۆلەي ئەم كارە ھەزاران ھەزار مۇسلمان لە سەرئەسەرى دۇنيادا بوونە قوربانى و ئەمىرىكىيەكان ۋە خۇرئالوايىيەكان سەرگەۋتوۋ بوون لەۋەي چەمكى تىرۆر بىكەنە شوناس و نازناۋى ئىسلام و مۇسلمانان.

لەم چوارچىۋەدا «برنارد لوىسى» زايۇنى دەلىت: "بە راستى ئەو تىرۆرى ئەمىرۆ مۇسلمانان بەرجەستەي دەكەن، بەشىكى كەمە لەو بەرگىيەي كە ئىسلام لە رابردوۋا بەرئەنەر خۇرئالوا ئەنجامى داۋە"^(۱) دواترىش ئەم تىگەشتەنە لاي زۆرىكى زۆر لە سىياسەتمەدار و دارپژدەرانى سىياسەتى دەۋرى ئەمەرىكا بە تەۋاۋى زەق بوۋەۋە. «نكىسۇن» سەرۆكى پېشۋى ئەمەرىكا لە پەرتوۋكى (الفرصة السانحة) دا دەلىت: "مەبەستى ئەمەرىكا بە ئىسلامىيە ئوسۇلىيەكان (تىرۆرىستەكان) ئەوانەن كە دەيانەۋىت شارستانىيەتى ئىسلامى بىلاۋ بىكەنەۋە و شەرىعەتى ئىسلامى سەرلەنۇي زىندوۋ بىكەنەۋە و كارى پى بىكەن. ئەوانەن كە دەيانەۋىت ئىسلام لە يەك كاتدا ھەم ئايىن بىت و ھەمىش دەۋلەت. ئەم دەرىپىنەي «نكىسۇن» جىڭەي ھەلۋىستەكردنە و پېۋىستە بە ۋىيىيەۋە لە سەرى بوۋەستىن، تاۋەكوۋ بەۋردى تى بىگەين لەۋەي كە ئەۋان كاتىك باسى تىرۆر دەكەن، راستەوخۇ مەبەستىيان پى ئىسلامە.

لەم جۆرە دەرىپىنەۋە تى دەگەين لەۋەي كە ئەۋان چ جۆرە ئىسلامىيان دەۋىت و دلىان چ جۆرە ئىسلامىك دەخۋازىت. ئەۋان كىشەيان لە گەل ئەو فۇرپەمەي ئىسلام نىيە كە بە تەنبا خۇي لە پەرىستش و پەيۋەندىي نىۋان خودا و بەندەكاندا دەبىئىيەۋە، ئەم جۆرە لە ئىسلام ھىچ كات ماىيە مەترسى

ئىيە بۇ ئەوان وەك ئەوئى لە ئىستى لە زۆرىيى جىھاندا بەرجەستە دەكرىت، بەلام خۆرئالوايىيەكان بەم فۆرمەيش پازى نىن. لە فەرھەنگى ئەواندا ھەموو مۇسلمانىك تىرۆرىستە، تەنانت ئەگەر نەيشزانن چەك بە كار بەيتن. ئەوان ھەر بە چاوى تىرۆر لە مۇسلمانان دەپوانن، گەر چى خۆيان يىبەرى بکەن لە تەواوى ئەحکامە شەرىيەكان، مۇسلمانان ھەر مەھوكمەن بە تىرۆر، تەنانت گەر تەواوى ئايەتەكانى خۆشويستىن و پىلېبونەو بە شىوئەكى پوچ تەئويل بکەن، گەر بىتو خۆيان يىبەرى بکەن لە تەواوى جوولانەو و بزوتنەو ئىسلاميەكان. مۇسلمان مەھوكمە بە تىرۆر، تەنانت ئەگەر پىشى وايتى ئىسلام تەنبا پەيوەندىيى نيوان خودا و بەندەكانە و دوور و نزىك پەيوەندىيى بە ھوكمدارى و بەرپۆەبردنەو ئىيە. لە كۆتايىدا خالى پازىكەر و بنەست لای ئەوان دووركەوتنەوئە لە ئىسلام و شۆئەكتەوتنى ئايىن و بىروباوېرى ئەوانە، وەك قورئانى پىرۆز وئىئى ئەو پاستىيەمان بۇ دەكات و دەفەرمووت: ﴿وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ﴾ [البقرة: ۱۲۰] واتە: «جوولەكە و نەيارانىان ھىچ كات لىت پازى نابن، تاوەكوو ئەوئى شوئىن مىللەت و بىروباوېرى ئەوان نەكەوت.»

واقىيى ئىستى جىھانىش ئەوئەمان پى دەئىت كە خۆرئالوا بە ھىچ جوړىك لە جوړەكان لە مۇسلمانان پازى نىن و جى قەبوولى ئەوان نىن، خواى گەورە زۆر جار پاستىيەكانمان لە زارى خۆيانەو بۇ دەخاتە پوو، ئەوئى لە ناو دەروونياندا ھەشاريان داو، بۆمان دەخاتە پوو و لە پراگەياندەكانى خۆياندا ئەم پاستىيانە ئاشكرا دەكەن. ئەم ئاشكرايونەيش لەپىناوى ئەوئى ئەو مۇسلمانانەى لە قورئان و واقع تى ناگەن، بە دروستى لە زمانى خۆيانە و خالى بن، لەوئى ئەوا لە ناخياندا چىيان ھەشار داو و چ پلايىكيان ھەيە بۇ جىبەجىكردى خواست و ويستە دوژمنكارانەيان و لە زارى خۆيانەو پاستىيەكان بىيستىن. وەك ئەوئى «مارگرىت تاستر» سەرۆك وەزىرانى

پېشۋى بەرىتانىيا دان بەۋ راستىيەدا دەئىت و بەرۋونى تېشك دەخاتە سەر ئەۋ بابەتە و دەئىت: "سەر كوتكردن و دژايە تىكردنى ئىرھابى ئىسلامى تەننات ئەۋ موسلمانانەش دەگىرتەۋە كە دژى ۋوداۋە كانى يازدەى سېتىمبەر و بىلادن و بزۋوتنەۋەى تاللىبانن ... زىاد لەمە جەنگى دژى تىرۋر ھەموۋ ئەۋ كەسانە دەگىرتەۋە كە بە شىۋەك لە شىۋەكان دژى قىەم و بىنەما خۇرئاۋايىيەكانن ياخود نايەنەۋىت بىنەما خۇرئاۋايىيەكان بىكەنە رېتىمى ژيانى خۇيان، تەننات ھەموۋ ئەۋ كەسانەش دەگىرتەۋە كە بەرژۋەندىيەكانىان لەگەل خۇرئاۋا يەك ناگىرتەۋە." ^(١) ھەر لەم چۈرچۈيەدا بىرمەندى گەۋرەى ئەمىرىكى «فۇكۇياما» دەئىت: "ئەۋ كېشمە كېشم و بەرىە ككەۋتنەى ئەمىرۋ ھەيە، ھەر ۋا بە ئاسانى دژى تىرۋر نىيە، بەلكوۋ جەنگىكى سەرتاسەرىيە دژى ئىسلامىيە ئوسۇلىيەكان و بىرۋاۋەپەكەيانە كە بوۋتە ئاستەنگى راستەقىنە لە ھەمبەر ھەژمۋونى خۇرئاۋا و دەۋلەتى عالەمانى لە خۇرەللاتى ئىسلامىدا."

«فۇكۇياما» لە دىرژەى قسەكانىدا دەئىت: "مەترسىي ئەم ئايدىۋلۇژىيە بىنەپەتخۋازە مەترسىدارترە لە ئايدىۋلۇژىيە شىۋەيىيەت، بۆيە پېرىستە لەپىناۋ بەرەنگارىۋونەۋەى ئەم مەترسىيە راستەقىنەيە جەنگ بەرپا بىكرىت، دۇخيان دوۋچارى شىۋان بىكرىت، تاۋەكوۋ ئەۋەى ھەموۋ لايەك پارزى بن، بە مۇدېرنەى خۇرئاۋايى و دەۋلەتى عالەمانى" ^(٢) خۇرئاۋايىيەكان ئەۋ بابەتە دەۋرۋرژىنن كە كېشمە كېشمى ئەۋان لەگەل ئىسلام يەكسانە بە بەرەنگارىۋونەۋەى بەرىبەرىت و تىرۋر و دۋاكەۋتۋىيە ئىسلام دژى فەلسەفەى ژياندۆستى و ئاۋەدانى خۇرئاۋايىيە.

لە كۇتايىدا دىيانەۋىت پىمان بلىن دەستخستنى پېشكەۋتن دوۋر لە زمان و

(١) پروانە: مجلة الصمود حرب على الارهاب أم حرب على الاسلام و قىمە ٢٢/١٠/٢٠١٨.

(٢) پروانە: گۇۋارى نىۋز وىك ژمارەى سالانەى خۇى بە بەرۋارى دىسەمبەرى ٢٠٠١ ۋەرگىراۋە لە ھەمان سەرچاۋەى پېشۋو.

كەلتورى ئەوان مەھالە، ھەر پىشكەۋتنىك دوور لە شووناسى خۇرئاۋايى جگە لە دواكەۋتورى زياتر شتىكى تر نىيە. لە راستىدا بىر كىردنەۋەيە كى لەم شىۋەيە تەۋاۋ نالۇزىكىيە. لە بەرانبەردا دەپرسىن كى ئەۋ مافەي بە شىۋە دا تەۋاۋى پىشكەۋتنە كان بۇ خۇتان قۇرخ بىكەن؟ بۇ پىيتان ۋايە فرۇكە نافرېت گەر بىتوۋ فرۇكەۋانەكە خۇرئاۋاي نەيىت و بە زمانى ئىنگىلىزى نەدوۋت؟ ياخود كۇمپانیا بەرپۇە ناچىت، گەر خاۋەنەكە قىزەرد و سىپىست نەيىت؟ ياخود كارى مېدىيى سەر كەۋتوۋ نايىت گەر بىتوۋ بە شىۋەيە كى نىمچە رپوت نەيىت؟ رېكلام شىكست دەخوات، گەر بىتوۋ جەستەي ئافزەتى لە گەلدا نەيىت؟ لە راستىدا ئىسلام نەك دوۋرمنى پىشكەۋتن نىيە، بەلكوۋ گەۋرەترىن كەرەستەي ھاندانى مىللەت و نەتەۋەكانە بۇ پىشكەۋتن. ئەۋرۋوپىيە كان باش دەزانن بە درىژايى سىازدە سەدەي راپردوۋ، پىشكەۋتن و خۇندىن و خۇندەۋارى سەرچاۋەكەي خۇرەللاتى ئىسلامى بوۋە و كارەكتەرەكانى نىۋ مەيدانەكە مۇسلمانان بوۋن. خۇرئاۋايىيە كان زۇررىك لە ئەزموۋن و پىشكەۋتنەكانى خۇيان لە بۋارە زانستىيە جىۋاۋەكاندا لە مۇسلمانانەۋە ۋەرگرتوۋ، ئەگەر سەتم و داگىركارى ئەۋان نەبوۋايە بەرانبەر جىھانى ئىسلامى، ئەۋا ھىچ كات نەيان دەتۋانى پىشى مۇسلمانان بىكەۋن. مۇسلمانان ۋەك سۋارى مەيدانى پىشكەۋتنە زانستى و شارستانىيەكان دەمانەۋە، لە بەشەكانى دواتردا بە درىژى باسى ئەم بابەتە دەكەين.

دەگەرپىنەۋە سەر ۋەلامى ئەۋ پىرسىارە، ھۆكارى دواكەۋتورىيى خۇرەللاتى ناۋەرپاست بۇ ئەۋە دەگەرپىتەۋەكە ئىسلام فەرمانپەرۋايە لەم ناۋچەيە و بوۋەتە رېنگر لە بەردەم پىشەكەۋتن و بەرەۋپىشچوۋنى خۇرەللاتى ناۋەرپاست، يان كۆمەلىك سىستىمى غەرەبى نىزىك لە خۇرئاۋا ھۆكەم دەكەن؟ گەر بلىن ئەۋە ئىسلامە فەرمانپەرۋايى ئەم ناۋچەيە دەكات، ئەۋە درۋىيە كى گەۋرەيە، خۇيان و تەۋاۋى جىھانىش دەزانن بانگەشەيەكە لەم شىۋەيە دوۋرە لە راستىيەۋە.

گەر بلىن نەخىر ئىسلام حوكم ناكات، ئەو قسە و شاھىدى ئىوھە و دەپرسىن، نىتر دژايەتى و شەپفرۆشتن بە ئىسلام و موسلمانان بۆچى و لەپىناوى چىدا؟ يان لەبەرئەوھە و لاتانى خۆرھەلاتى ناوہراست موسلماننشىن، ئەوانىش مېژووھە كى كۆنيان ھەيە لە دژايەتىکردنى موسلمان و بەرەنگاربونەوھى ھېژ و تواناكانيان. ھەموو ئامازەكان ئەوھمان پى دەلېن، دژايەتىکردنى ئەمەرىكا و خۇرئالوا دژى خۆرھەلاتى ناوہراست لە بنەرەتدا بە پالئەرى ئايىنىيە و جەنگى ئەوان لە دژى موسلمانان بە پالئەرى ئايىنىيە، ئەو ك بەرگرى لە پىشكەوتن و شارستانىيەت.

وہك پىشتەر ئامازەمان پى کرد، بۆ يەكەمىن جار ئىسرائىلىيەكان بە پالېشتى «جۆرج بووش» چەمكى جەنگى دژى تىرۆريان ھىنايە كايەوہ. تەواوى خۇرئالوايىيەكان لە سەروو ھەموويانە و لىكۆليار و بىرمەندانى ئەمەرىكى و خۇرئالوايىيە ئەو راستىيە دەزانن كە «جۆرج بووش» لە خانەوادەيەكى ئايىنىيە توندپەوى دژە ئىسلام لە داىك بووہ و باپىرە گەورەي يەكېك بووہ لە وتارىيژەكانى كلىسا و مامۇستاي زمانى عىبرى و ئادابى خۆرھەلاتى بووہ لە زانكۆى نىويۆرك.

بووشى باپىر يەكېك بووہ لە نەيارانى سەرسەختى ئىسلام و خۆرھەلاتى ئىسلامى، ناوبراو لە پەرتوو كەيدا بە ناوى «موحەممەد دامەزرئەرى ئايىنىيە ئىسلام و ئىمپراتۆرىيەتى موسلمانان» لە پال سووكايەتتەيەكى زۆر بە ئىسلام، «موحەممەد» بە دامەزرئەرى ئايىنىيە ئىسلام ناو دەبات و پىي وايە ئەم ئايىنە دوور و نزىك پەيوەندىيە بە خودا و ئاسمانەوہ نىيە، دواترىش دژايەتى توندى خۆى بۆ موسلمانان دەردەبرېت بە مار و مېروو و سەرچاوى تەواوى نەھامەتتەيەكانى كۆمەلگەى مرقۇقايتى ناويان دەبات و چەندىن بوھتانى ناپەوا دەداتە پال پەيامبەر (ﷺ) و لەناو ئەواندا باس لەوہ دەكات كە پەپامبەر خۆندەوار بووہ و زانىويەتى بنووسىت و بخوئىتتەوہ.

كاتىك باس لە يەكتر قەبوولكردن دەكرت، تەواوى ئايىنەكان بە توندى دژايەتتى ئايىن و پىرۆزىيەكانى ئىمە دەكەن و تەواوى پىرۆزىيەكان ئاراستەى پەيامبەرى ئىمە (ﷺ) دەكەن، بە پىچەوانەو ئىمە بە چاۋىكى پىر لە پىز و شكۆۋە لە تەواوى پەيامبەرانى تر دەروانىن و باۋەرەتەن و بە پەيامبەرانى تر ۋەك بەشەك لە بنەماكانى بىروباۋەرى خۇيان ھەژمار دەكرت، بەلام لە بەرانبەر ئەم جۆرە پروانىنە «بووشى باپىر» لە پەرتوۋكەكەيدا باس لەۋە دەكات كە بۆيە خۇاي گەۋرە رېڭگەى داۋە ئىسلام بەو شىۋەىە بىلەو بىتتەۋە، تاۋەكوۋ بىتتە سزايەك بۆ ئەو كەسانەى كە لە رېڭگەى راست لايان داۋە و دوور كەۋتوۋنەتەۋە، پاشان دەلەت: "خودا ئارامى لەبەر پىرا، زۆر توۋرە بو، ھەتا غەربە موسلمانەكانى كىر بە ھۆكارى سزادان، زىاد لەمە ئىسلام كەرسەتەىەكە بۆ سزادانى تەواوى ئايىنەكان." لە بەرانبەر ئەم ھەموو توندپەۋىيەدا، ھىچ كەس ھەيە ناۋىراۋ تۆمەتبار بىكات بە توندپەۋى؟

نەزىك لەم بىر كۆرۈنۈشە ئايىنىيە سەرۋىكى پىشۋوى فەرەنسا لە يادەۋىيەكانى خۇيدا دەگىرەتەۋە و دەلەت: "لە سەرەتاي سالى ۲۰۰۳ لەلەين «جۆرج بووش» سەرۋىكى ئەمەرىكاۋە پىۋەندىم پىۋە كرا، لە راستىدا تەۋاۋ بەو پەيۋەندىيە سەرم سورماۋ و توۋشى شۆك ھاتم، «بووش» داۋاي لى كىرەم كە پازى بىم لە سەر بەشدارىكردنى سوباي ۋلاتەكەم لە ھاۋەيىمانىي ئەمىرىكى بۆ لىدانى عىراق بە بىانوۋى ئەۋەى گۈايە ئەمە شەپرى يەنجوج و مەنجوجە و دەيت كۆتايىيان پى بەيتىرت. بەو پىيەى يەنجوج و مەنجوج لە نەزىك شارى بابل لە عىراقى كۆن خۇيان ھەشار داۋە. بە راشكاۋى پىي وىم، ئەم ھىرشە ھىرشىكى ئىمانىي پىرۆز و ئەركىكى خۇدايىيە كە تەۋرات و ئىنجىل ئامارەيان پى كىرەۋە. (۱) ئەمە غەقلىيەتى كارەكتەرنكى سىياسىي ۋەك «جۆرج بووش» لە سەردەمى غەۋلەمە

(۱) بىروانە: گوتارى: بالصوت والصورة حرب على الإسلام أم حرب على الإرهاب نووسىنى السعيد الخميسى ۱۱-۸-۲۰۱۸ موقع نافذة مصر.

ۋە پىشكەۋەتنى ۋە كرانەۋەنى شارستانىيەنى مىللەتەنى دۇنيا بە پروۋى يە كدا.

لە راستىدا ئەۋەى «بووش» ۋە تۈۋىيەنى شىئىكى نۆى نەبۈۋە، ھىندەى درىژەپىدەرى ئەۋ رېنمايىيەنەيە كە لە ناۋ تەۋرات ۋە ئىنجىلى ئىستادا بوۋنى ھەيە، ھەر بۆيە خۇرئالوايىيە كان بە تەۋاۋى ئاراستە جىاۋازە كانىيەنەۋە نامادەسازى دەكەن بۆ جەنگىكى گەۋرە لە فەلەستىن. ۋەك ئەۋەى لە «سفرى ئەشەيى» ھاتۈۋە كە پىش ھاتنەۋەى مەسىح ۋە فەرمانەۋاى لەسەر زەۋى، دەپىت شەپىكى گەۋرەى وىرانكەر بە ناۋى «ھەرمجدون» لە فەلەستىن پروۋى بىدات كە تىپدا مىليونان كەس دەبنە قورىانى. لە راستىدا ئەمە بىرۋاپاى زۆرىكى زۆر لە ئەمىرىكىيە كانە بەبى جىاۋازى لەنئۋان ئەمىرىكىيە تۈندۈپەۋ ۋە ئاينىدارە كان ۋە ئەمىرىكىيە عالەمانىيە كان، ھەر دوۋ لايان برۋاپان بە ھەمان كىشەمە كىشىمە بەرەكەۋەتنى كۆتايىيى نئۋان ئايىن ۋە شارستانىيەتە كان ھەيە. جىاۋازىيەك نىيە لە ئاراستەى بىر كەردنەۋەى سەر كەردە ئاينىيە كان ۋە بىرمەندە عالەمانىيە كانىيان. جىاۋازىيى نىيە لەنئۋان سەر كەردە ئاينىيە كانى ۋەك «جىرى فالويل» ۋە «بات رۋېنسون» لە گەل بىرمەندەنى عالەمانى ۋەك «فرانسىس فۇكۇياما» ۋە «سامۋىل ھانىتىنگۇن» ھەر دوۋ لايان ھەۋلى ھەلگىرساندنى جەنگى «ھەرمەجدون» دەدەن، ئەۋيان بە بىرىكى ئايىنى ۋە ئەۋى تىران بە بىرىكى عالەمانى.

لە راستىدا جەنگى ئەمەرىكا دژى عىراق ۋە بەشىكى بەرچاۋ لە جەنگە كانى تىرى جەنگى ئايىنىن، ياخۇد لانى كەم پالئەرى ئايىنىيان ھەيە. دانپىدانانى «بووش» بەۋەى كە ئەم جەنگە جەنگى خاچپەرستىيى نۆيە، لە يە كىك لە كۆنگرە پۇژنامەنوسىيە كاندا راستى ئەم بابەتە پىشتراست دەكاتەۋە. نەك ھەر خۇدى «بووش» بەلكۈۋ بەشىكى بەرچاۋ لە سەر كەردە سەربازىيە كانى ئەمەرىكا لە چەندىن شۈتنى جىاۋازدا ئەم راستىيەيان دركاندەۋە. لە چاۋپىكەۋەتنىكى تەلە فزىۋنىدا لە ۲۰۰۴/۵/۲۶ يە كىك لە سەر كەردە سەربازىيە كانى ئەمەرىكا

باس لەۋە دەكات كە «بووش» ئەم جەنگەى لەپىناۋى مانەۋە و پاراستنى ئاسايىشى ئىسرائىلدا بەرپا كىردوۋە، جگە لەمانەش بەشىكى بەرچاۋ لە نووسەران و شارەزايانى سىياسەتى ئەمەرىكا ئەم بابەتەيان پىشتراست كىردوۋەتەۋە.

نووسەرى پەرتوۋكى (ال بوش بورتىرە السلالة الحاكمة) تىشك دەخاتە سەر ئەم پراستىيەى كە «بووش» بە پالئەرى ئايىنى جەنگى دژى تىرۋرى ھەلگىرساندوۋە. رۇژنامەى نىۋيۋرك تايمز لە ۲۰۰۴/۴/۱۴ لە راپۇرتىكى شىكارىدا تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە «بووش» ژمارەىكى بەرچاۋ لە موژدەدەرە مەسىحىيەكانى حوكومەتەكى رەۋانەى عىراق كىردوۋە. لە راستىدا ئەم جۆرە لە بىر كىردنەۋەىيە تەنبا بىروباۋەرى «بووش» نىيە، بەلگىۋە بە درىژايى مېژۋى ئەمەرىكا زۆرىك لە سەرۋكە ئەمەرىكىيەكان كەمتازۋر ھەلگىرى جۆرىك لە دەمارگىرى و توندپەۋى ئايىنى بوون، بەشىكى بەرچاۋ لە سىياسەتەكانى دەرۋەيان بە پالئەرى ئايىنى ئەنجام داۋە. ھەر لەم رۋانگەيەۋە «ۋىلسۇن» بىست و ھەشتەمىن سەرۋكى ئەمەرىكا (۱۸۵۶-۱۹۲۴) پىي وايە كە خودا ئەمەرىكاي دروست كىردوۋە و ھەلى بىزاردوۋە بە سەر تەۋاۋى گەلانى تردا. «ئەمەرىكىيەكان گەلى ھەلپىژراۋى خودان».^(۱) زۆرىك لە سەرۋكەكان دەسەلاتدارن و داپىژەرانى سىياسەتى ئەمەرىكى بەم شىۋەىيە بىر دەكەنەۋە. گوزەرىك بە نىۋ سەرچاۋەكانىندا ئەم بابەتە پىشتراست دەكاتەۋە، ھەر لەم چوارچىۋەدا «بىرنارد لويس» راپۇرتكارى كۆشكى سېپى ئەمەرىكا لە پەرتوۋكەكەيدا بە ناۋى (ماهو الخطأ الحادث في العلاقة بين الإسلام والغرب) بەرۋونى تىشك دەخاتە سەر دەمارگىرى ئايىنى سىياسەتى ئەمەرىكى و بە ئاشكرا باس لەۋە دەكات كە جەنگى ئەۋان لە تەۋاۋى جىھاندا،

(۱) بېۋانە: پەرتوۋكى حرب القىم عبد الكرىم بوفەر، دار الأحمديە للنشر جده سنة ۲۰۰۳ ص

جەنگى ئايىنىيە. چەندىن بىرمەند و فەيلەسوۋى ئەمىرىكى لە سەرچاۋەكانى خۇياندا ئەم بابەتەيان پىشتراست كىردوۋەتەۋە. «نىكسۇن» لە پەرتوۋكى (الفرصة السانحة) و «فۇكۇياما» لە (نهاية التاريخ) و «سامۇيل ھانتىنگتۇن» لە (صراع الحضارات) و پەرتوۋكى (من نحن) ئەمە جگە لە چاۋپىنكەۋتەنە تەلەفۇزىۋن و پۇژنامەۋانىيەكانىيان كە راستىي ئەم بابەتەيان پىشتراست دەكەنەۋە. ئەگەر بىتتو ئەم بابەتەيان پىچەۋانە بىكرىتەۋە سەرۋكى ۋىلايتىكى عەرەبى لە كاتى بىرپارىتقى سەربازى، ياخود سىياسى لە راگەياندەۋە كە كۆمەلىك زاناىانى ئىسلامى لە نىزىك بوون و كار و بىرپارەكانى پىرۇز بىكەن، ئەو كات دەبىت ھەلۋىستى ئەۋانى تر چۇن بىت، ئەمە لە كاتىكدا چەندىن دىمەنى پىرۇزكردنى پىۋانى ئايىنى بە ھاۋشانى سەرۋكەكان دەبىنرەت.

لە چوارچىۋە گىشتىيەكەيدا جەنگى دژى تىرۇر دەرخەرى راستىي پلان و ستراتىژى ئەمەرىكا و خۇرئالوايىيەكانە بەرانبەر بە جىھانى ئىسلامى و ھەۋلى سەپاندنى ھەژمۋونى سىياسى و ئابۋورى و سەربازىيان بە سەر جىھانى ئىسلامىدا. لەم چوارچىۋەدا «رۇبەرت درىفۇس» دەلىت: «پىۋىستە ۋىلا تە يەكگرتۋەكانى ئەمەرىكا دوور بىكەۋىتەۋە لە سىياسەتى خۇسەپاندن و خۇفەرزكردن بە سەر ۋىلاتانى خۇرەھەلاتى ناۋەپراست»^(۱) لە پال ئەمانەدا ھەزاران بەلگەى تر لە بەردەستدان كە راستىي دەمارگىرى و پالئەرى ئايىنى لە جەنگى دژى تىرۇر پىشتراست دەكەتەۋە. ھەر زوۋ ئەۋروپىيەكانى ھاۋپەيمانى ئەمەرىكا راستەۋخۇ دانىان نا بە ھەلەى بەشدارىكردنىان لە پىرۇژەى ئەمىرىكى و بەشدارىكردنىان لە پال ئەمىرىكىيەكان لە جەنگى عىراق.

لە راپۇرتىكى سىياسىي گۇفارى (دىۋاس فورىن پولىس) پىرسىيار ئاراستەى سەد و شازدە شارەزاي ئەمىرىكى و لە ناۋىشنىاندا ۋەزىرى دەرەۋەى ئەمەرىكا

(۱) لعبة الشيطان رۇبەرت درىفۇس دار الثقافة الجديدة، ص ۳۰ ۋە رىگىراۋە لە پەرتوۋكى: و لتستبىن سبىل المجرىمىن، ص ۴۵.

و دوو بەرپۆتەبەرى ھەوالگىرى ئەمىرىكى، لەگەڵ ژمارەيەكى بەرچاوا لە شىكارانى سىياسى لەبارەى جەنگى دژى عىراق، لە سەدا ھەشتا و شەشى بەشداربووانى ئەو پاپرسىيە پىيان وايە جەنگى عىراق ھەلەيەكى ستراتيژى بوو كە ئەمىرىكىيەكان و ھاوپەيمانەكانيان ئەنجاميان داوہ. «بووش» و ستافەكەى تىگەيشتىنىكى ھەلەيان ھەبوو دەريارەى واقىيەى عىراق،^(١) «ھينرى كىسنجەر» يە كىك لە كەسايەتییە ديارەكانى ئەمەريكا دەلێت: "شكستى ئەمەريكا لە عىراق، واتە دۆران و شكستى شارستانىيەتى خۆرئاوایى لە دووسەد ساڵ پىشكەوتن و سەرکەوتن."

پرسىارى جدى لەوہدايە نایا داگیركارى عىراق لەلایەن ئەمەريكاوہ بە زيان شكايەوہ بە سەر ئەمەريكادا ياخود نا؟ بە گەواھىيى زۆرىك لە سىياسەتمەدارانى ئەمەريكا و دارپۆزەرانى سىياسەتى دەرەوہى ئەمەريكا، جەنگى ئەمەريكا لە عىراق ھەلەيەكى گەورەى ئەمىرىكى بوو جگە لە زيانتيكى ئابوورى و سەربازى، ناويانگى ئەمەريكاي لە سەرانسەرى جىھان لەكەدار كرد، ئەمە جگە لەو خەرجىيە زۆرەى ئەمەريكا لەو جەنگەدا خەرجى كرد. بە پى پاپۆرتىكى رۆژنامەى دەيلى تەلەگراف لە ١٦ ئازارى ٢٠١٣، ئاماژە بەو دەكات، ويلايەتە يەكگرتوہكانى ئەمەريكا لە جەنگى عىراقدا نزىكەى ٨٠١ ميليار دۆلارى خەرج كردووە، لەو شەپەدا گەر بىتوو لە پال ئەو خەرجىيانە سوودى سەر قەرەزەكانى ئەمەريكا ھەژمار بكرىت، ئەوا خەرجىيەكانى ئەو جەنگە دەگاتە نزىكەى ٣ ترليۇن دۆلار، ئەمە جگە لە كوژرانى چەندىن ھەزار سەربازى ئەمىرىكى و كەمئەندابوونى ھەزارانى تر. ھەرەھا جگە لە كوژرانى زياتر لە دوو مليۇن ھاوڵاتىيى عىراقى و داتەپىنى ژىرخانى ئابوورى عىراق و دزان و لەناوچوونى ھەزاران پارچە شوئەنەوارى عىراقى و وێرانبوونى شارەكان

(١) بڕوانە: رۆژنامەى الوطن پۆژى ٢٠٠٦/٧/٦ وەرگىراوہ لە پەرتووكى: ولتستبين سبيل المجرمين د. محمد يسرى ابراهيم، ص ١٠٤.

و داتەپىنى ئابورىي نەو ولاتە و دروستبىونى جەنگى تايىقى و هاتنەكايەى دەسلەتتىكى گەندەل كە لە رېيەو ھەزاران مىليار دۆلارى داھاتى عىراق براىە دەرەو. نەوروپىيەكان لە ھەموو لايەك زياتر نەو پاستىيە دەزانن كە لە پروكەشدا نەوئى ئەنجام درا تەنيا لابرەنى «سەددام» بوو، پروداوھەكانى دواى «سەددام» جۆرە تىگەشتىتىكى لاي بەشىكى بەرچاو لە ھاولەتتىيانى عىراق دروست كرد كە ئاواتەخووزى سەردەمى «سەددام» نەبون، ئەمە جگە لەوئى ھەنگاوى ئەمەريكا بە ئاراستەى داگىركردنى عىراق سوودىكى بەرچاوى بە سياست و ستراتيژى ئىرانى گەيانە و ئەمەريكەكان عىراقىيان لە سەر سىنىيەكى زىر پىشكەشى ئىران كرد، بە شىوئەك بەشىك لە شەقامەكانى عىراق بە ناوى خومەينى و خامەنەئىيەو نەو نراون.

ھەموو ئەم ھەولانەى ئەمەريكا و خۆڭاوايىيەكان بە مەبەستى جەنگى دژى تىرۆر بوو، ئىتر تۆمەتباركردنى مۇسلىمانان بە تىرۆر بۆچى و لەپىناوى چى؟ لە بەرانبەر ئەم ھەولانە بۆچوونى ژمارەيكى ديار لە لىكۆلەران و كەسانى خاوەن وىژدانى خۆڭاوايى تۆمار دەكەين كە بە جۆرىك لە واقىيەت و ھەستى وىژانەو پاستىيەكان دەرەبەرن كە راستى و ئاراستىيى تۆمەتباركردنى مۇسلىمانان بە تىرۆر و خوئىرپىژى دەخەنە پروو، تاوھكوو نەوئى ئىمە بە وىژدانەو قسە بكەين. لەو پرووھە كە ئىمە لە يەك چاويلەكەو ناپروانىنە خۆڭاوايىيەكان، بەلكوو لەبارەى ھەلۆستىيان بەرانبەر مۇسلىمانان دەكرىن بە چوار بەشەو:

يەكەم: سياستەتمەدارانى خۆڭاوا؛ ئەوانەى كە ھەرپەمى دەسلەتتى خۆڭاوايان بە دەستەوئە بە شىوئەك لە شىوھەكان سياستى ئىستاي جىھانى لە خۆرھەلات و خۆڭاوا بە رېئو دەبن، بەو جۆرى دەيانەوئەت بە وىستى خۆيان بەرمەبنای بەرژھەندىيە سياسى و ئابورىيەكانيان مامەلە لە گەل مىللەتانى سەرانسەرى جىھاندا بكەن. لە راستىدا ئىمە كاتىك باس لە سياستى دزىوى خۆڭاوايى و تاوانەكانيان دەرھەق بە خۆرھەلاتى ئىسلامى دەكەين، مەبەستان لىي ئەم

چىنە دەستىرۋىشتەۋى خۇرئالوايە.

دوۋەم: خەلڭكائىكى شارەزا و عاقلەمەند دەيانەۋىت بە شىۋەيەك لە شىۋەكان پرووداۋەكانى رابردو و ئەۋەى ئىستا دەگوزەرتت وەك خۇى بخەنە پرو، بەلام بە ھۇى راگەياندن و دامەزراۋە ھەژموندارەكانى خۇرئالوا و سىنارىۋ جۇراۋجۆرەكانىيەۋە بە تەۋاۋى زال بوۋە بە سەر عەقل و قەلەمياندا لەبەر ئەمە ناتوانن وەك خۇى لە واقع تى بگەين و راستىيەكان بېيكن. لە كاتىڭدا سىياسەتمەدارانى خۇرئالوايى سەرگەۋتوۋ بوون لە دروستكردنى رايەكى بەر فراوان لە خۇرەھلەتى ئىسلامى بە ئاراستەى بەرژەۋەندى و سىياسەتەكانى خۇيان. بە دلىيى دروستكردنى ئەم رايە لاي خەلڭكانى خۇيان تەۋاۋ ئاسانتەرە بە تايىبەتى لاي خەلڭكانىك كە بە جۇرئىك لە جۆرەكان بە گرنگىيەۋە لە ئايىن و بىروباۋەرى خۇيان دەپروانن بى ئەۋەى پىۋىست بكات ھان بەرپىن دژى ئىسلام دەۋىت.

سىيەم: چىنئىكى ئەمىرىكىيەكان و خۇرئالوايىيەكان ئەۋەى مەبەستىيە تەنيا تام و چىژى ژيان و خۇشگوزەرانىيەكانى ژيانە، ئەۋەى بە لايانەۋە گرنگە تەنيا چىژ و خۇشىيە دونىايىيەكانە ئەۋەك شتىكى تر. بە ھىچ جۇرئىك بە گرنگىيەۋە لە ئىسلام و ھىچ ئايىنىكى تر ناپروانن، تەنيا ۋەك بابەتتىكى لاۋەكى لە ھەۋال و پرووداۋەكانى جىھان دەپروانن. كاتىكىش دوۋچارى پروبەپروۋبۈنەۋەيەكى ھزرى دەبنەۋە، راستەۋخۇ بۇچونىيان دەگۇپىت بەۋ پىيەى ھەلگىرى ھىچ ھزىر و ئايدىۋلۇژيا و بىروباۋەرىكى تۈكمە نىن، دەتوانىن بلىين بەشىكى زۇر لە خۇرئالوايىيەكان بەم شىۋەيەن، دوۋر و نرىك كىشمەكىشم و بەرەككەۋتنى شارستانىيەتەكان بە لايانەۋە گرنگ نىيە. بەشىكى بەرچاۋى خۇرئالوايىيەكان لەم جۆرە بى ئاگايىيەدا دەژىن، ئەمەش پلانى بە مەبەستى سىياسىيە خۇرئالوايىيەكانە تاۋەكوۋ ئەۋەى ئەم بەشىى نەتەۋەكەيان بەۋ شىۋەيە بىت و لە كۇتايىدا بە ھەر دۇخىڭدا وىستىيان ئاراستەيان بكنە. لە راستىدا ئەم

چىنەي خۇرئالوا كە ژمارىيە كى بەرچاوى ھالائىيان خۇرئالوا پىك دەھىنن، ماددەيە كى خامى باشن لە بەردەم بانگەوازي ئىسلامى و دەيت بە شىۋەيە كى نەرمونيان بانگەواز بىكرىن، بە پىچەوانەي خۇرئالوايىيە ئايىنىيە رادىكالە كانھوۋە ناراستە كىرديان ھەنگاۋىكى دژوار نىيە.

چوارەم: چىنپىك لە خۇرئالوايىيە كان كە نەكەوتونەتە ژپىر سىياسەت و ھەژمون و توندپەۋىي ئايىنىي سەركردە خۇرئالوايىيە كان و لە چوارچىۋەي ھەژمونى خۇرئالوايىدا تۈانىۋانە عەقل و قەلەم و بىر كىرەنەۋەيان بە سەلامەتى بەيلىنەۋە، بەلكو بە شىۋەيە كى ئەكادىمى دوور لە دەمارگىرى ئايىنى و نەتەۋەيىي لىكۆلىنەۋەي ھەزرى و بىروباۋەپى ئەۋانى تر دەكەن. لە پاستىدا ھەر چەند ئەم جۆرە بىرمەندانە ژمارەيان تەۋاۋ كەمە، بەلام دەتۈانن بلىن لە دۋاي پرودۋاۋە كانى جەنگى جىھانىي دوۋەمەۋە، ژمارەي ئەم جۆرە كەسايەتى و لىكۆلەرانە بە شىۋەيە كى بەرچاۋ پرو لە ھەلگىشانە. ژمارەيە كى زۇربان چالاكىيە كانيان بە ناراستەيە كى واقىيى چىر كىرەۋەتەۋە، ئەم بىرمەندانە لە رپى واقىيىبىنىيەۋە خەمەتىكى بەرچاۋ بە باسوخۋاسى ئىسلام دەكەن، ھەر چەند ئەۋان لە خىستەنپروۋى بۇچۈنە كانيان تەنبا خىستەنپروۋى راستەقىنەيە و دوور و نىزىك مەبەستىيان بەرگىرىكەن نىيە لە ئىسلام، بەلام لە كۆتايىدا راستگۆيى و واقىيىبىنىي ئەۋان بە بەرژەۋەندىي ئىسلام و مۇسلمانان كۆتايى دىت. بەۋ پىيەي لە ھەر جىگەيە كى ئەم جىھانەدا راستىيە كان ۋەك خۇيان بخرىتە پرو، بە دلىيىي بە سوود و بەرژەۋەندىي مۇسلمانان كۆتايى دىت. لە پاستىدا كاتىك ئىمە باسى خۇرئالوايىيە كان دەكەين، دوور و نىزىك مەبەستىيان پى لەم چىنە نىيە، بەلكو مەبەستىيان دەستەي يەكەمە بە تايىبەتى دۋاترىش دەستەي دوۋەم.

لېرەدا ھەۋل دەدەين بەشپىك لە گەۋاھىي دانپىدانانى راستەقىنەيە خۇرئالوايىيە كان بىخەينە پرو كە بەلگەي دروستن لەبارەي بەرائەتى ئىسلام

و لە تىرۆر و توندېھوى و توندوتىژى بىرمەندى ئىنگىلىزى «توماس ئارنۆلد» (۱۸۶۴-۱۹۲۰) دەلىت: "ئەو ھىزرى كە لە خۇرئالوا بىلاو بووئەتەو كە گوايە ئىسلام لە پىنگەي شمشىرەو بىلاو بووئەتەو. مۇسلمانان لە ژىر زەبرى شمشىردا ئەم ئايىنەيان قەبوول كىردو، دوورە لە راستىيەو. غەقىدە و بىروباهەپرى ئىسلامى پەيوەستە بە لىبوردەيى و ئازادىيى ژيانى ئايىنىي تەوايى ئايىنەكان بەبى جىاوازى. بە درىژايىي مېژووى دەسەلاتى ئىسلام شۆتىكەوتوانى ئايىنەكانى تر لە خۆشى و ئازادىيەكى بىژىنەدا ژياون، تەوايى مافەكانيان پارىژراو بوو. ئەمە لە كاتىكدايە نمونەيەكى لەم شۆيەيەمان لە ئەوروپا لە بەردەستدا نىيە، ھەتاوەكو ئەم دوايىيانە نەيىت."

بابەتى بەزۆر مۇسلمانكردنى خەلك و چەسپاندنى ئىسلام بە زەبرى ھىژ لە چوارچىۋەي دەقەكانى ئىسلامدا بە تەوايى قەدەغە كراو، دەقەكانى قورئان ئەم بابەتەيان ھەرام كىردو، ھاوكات بوونى ئەم ژمارە زۆرى دەستە و تاقم و پىيازە مەسىحىيە جىاوازەكان بە درىژايىي مېژو لە ژىر دەسەلاتى مۇسلماناندا بەلگەيەكى حاشاھەلنەگرە لە سەر ئەو لىبوردەيى و خۆشگوزەرائىيەكى كە مەسىحىيەكان تىيدا ژياون.^(۱) پاشان ناوبراو لە شۆتىكى تردا زىاتر تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەلىت: "بە درىژايىي مېژو ھىچ ھەولكىمان نەبىنوو كە لەلايەن مۇسلمانانەو درايت لەپىناو ناچاركردنى خەلكى لە سەر ھەرگىز و قەبوولكردنى ئىسلام ياخود دروستكردنى دامەزراوئەك لەپىناو پىشە كىشكردنى ئايىنى مەسىحى و ئايىنەكانى تر، خۆ ئەگەر ھەر يەك كىك لە خەلىفە مۇسلمانەكان ھەر كام لەو دوورپىنگەيان ھەلپۇرادايە، ئەوا بە دلىيائى شىتك نەدەما ناوى ئايىنى مەسىحى بىت لە خۆرھەلاتى ئىسلامى، ھەك

(۱) بىروانە: پەرتووكى ناوبراو بە ناوى الدعوة الى الاسلام . ت: حسن ابراهيم حسن، عبد المجيد عابدين، اسماعيل النحرولى مكتبة النهضة المصرية القاهرة ۱۹۷۱، ص ۶۲.

ئەو پىنگە ئاسانەى كە ھەر يەك لە «فرىناند نىزا بىلا» گرتىانە بەر لە پىنناو رېشە كىشكردنى ئىسلام لە ئىسپانیا يان ئەو ھەولانەى كە «لوسى چوارەم» گرتىيە بەر دژى رېبازى پروتستانتىي مەسىحى لە فەرەنسا يان ئەوئى كە جوولە كە كان دوور خانەوہ لە ئىنگلتەرا بۆ ماوہى سى سەد و پەنجا سال.

مانەوئى ئەو ژمارە زۆرەى كلىساكان لە جىھانى ئىسلامىدا ھەتاوہ كوو ئىستا بەلگەيە كى يىگومان و يە كلاكەرەوئىە لە سەر لىبوردەيى ئىسلام و سنگفراوانىي دەسلەتە ئىسلامىيە يەك لە دواى يەكە كانى ناوچەكە^(۱) ھەر لە چوارچىوئى تىشك خستەنەسەر ئەم بابەتە، لىكۆلىار و نووسەرى گەورەى نەمىركى «ويل ديوارنت» (۱۸۸۵-۱۹۸۱ز) لە پەرتوو كە بەناوبانگە كەيدا (قصة الحضارة) دەلىت: "لە راستىدا تەواوئى مەسىحى و جوولەكە و زەردەشتى و سابىنەكان لە سەردەمى خىلافەتى ئومەييە كاندا لە ئەندازەيە كى فراوانى نازادى و لىبوردەيىدا ژيانىان بە سەر بردووە كە لەم پوژگارەدا بە ھىچ شىوئىەك وئەنى نىيە، بە راستى تەواوئى ئەو ئايىنانە نازاد بوون لە بەرپوئەردى سىرووتە ئايىنىيەكانى خۇيان و ھىشتەنەوہ و پارىژگارىكردن لە كلىسا و پەرسىگاكانىيان، تەنبا ئەوہ نەيىت كە باجى يەك دىنار تا چوار دىنار بە سەرياندا جىبەجى كرابوو، ئەم باجەيش رەھبان و ئافرەت و مندال و بەندە و پىروپەكەوتە و نەخۆش و كەمەئەندام و ھەزارەكانى لى ھەلاوئىر كرابوو." پاشان بەردەوام دەيىت و دەلىت: "ئەو باجە تەنبا لە سەر خەلكانى بە توانا و دامەزراو لە پرووى دارايىيەوہ وەردەگىرا، تاوہ كوو ئەوئى گىيان و ئايىن و مولك و مالىيان بپارىزىرت بەو پىيەى موسلمانان سەرباز بوون و بە پىچەوانەوہ ئەوان لە تەواوئى جوئەكانى خزمەتى سەربازى بەخىشرايوون. ئەوان لە بەرانبەر ئەم پاراستن و خزمەتگوزارىيەدا تەنبا بپرىكى كەم پارە لە خەلكانى دەولەمەند و خاوەن توانا وەردەگىرا." پاشان بەردەوام دەيىت و دەلىت: "تەواوئى ئايىنەكان لە ماوئى خەلافەتى ئىسلامىدا بەخۆشى لە ژىر سايەى گەورەكانى خۇياندا دژيان،

(۱) ھەمان سەرچاوەى پىشوو لاپەرە ۱۴۷ بۆ ۱۴۸.

بە پىي ياسا و داۋمىرەكانى خۇيان حوكم دەكران...» درىژە بە قسەكانى دەدات و دەلىت: «مىژوونوسەكان باس لەۋە دەكەن كە تەنیا لە سەردەمى مەنموند ۱۱ ھەزار كلىسا ھەبوو، نەمە جگە لە چەندىن ھەيكەل و مەعبەدى جوولەكە و ئايىنەكانى تر، زىاد لەمە حاجىيە مەسىحيەكان لە سەرانسەرى دونياۋە دەھاتن بۆ سەردانىكردنى شوئە پىروژەكانيان لە فەلەستىن، مۇسلمانەكان بەۋەپرى دىسۆزىيەۋە پارىژگارىيان لەو زيارەتكارانە دەكرد و ئاسايىشيان دەپاراستن، تاۋەكوو واى لى ھاتبوو والىي نەنتاكىيە لە سەدەى نۆيەمدا چەندىن پاسەوانى تايبەتى دانابوو لەپىناۋى پارىژگارىكردنى ژيانى مەسىحيە سەردانىكەرەكان بە ھۆى جياۋازى مەزھەبى و بىروباۋەپرى نىوانيان، مۇسلمانان پىگرييان دەكرد لە كوشتارى نىوانيان و زىاد لەمە دەسلەتاتى ناۋچەكە پاسەوانيان لە كلىساكان دانابوو تاۋەكوو مەسىحيە جياۋازەكان لە پرووى بىروباۋەپروە ھىرش نەكەنە سەر يەكتىرى.^(۱)

ھەر ۋەك پىشتراستكردنەۋەى نەم راستىيە، «ئىدوارد برودى» خاۋەنى پەرتوۋكى (تارىخ حضارات العالم القرون الوسطى) دەلىت: «نەۋەى كە پىۋىستە دەرى بېرىن بە ئاشكرا نەۋەيە كە بگوتىرت بە راستى دەسلەتاتى عوسمانىيەكان بە ھىچ جۆرنىك دەمارگىرييان بەرانبەر مەسىحيەكان نەبوو، بەلام سەردەمانىك بوو لە ديۋانى تەفتىشى مەسىحيەكان خەلكى بە ھۆى بىروباۋەپرى جياۋازىيەۋە دەكوژران و لە ناۋ دەبران و پروۋەپرووى ترس و توقاندن دەبوونەۋە، سەردەمانىك مۇسلمانەكان و جوولەكەكان بە بى بەزەمىيانە لە ئىسپانىا دەكوژران و ۋەدەر دەنران.^(۲)

(۱) بىروانە: قصة الحضارة ويل ديورانت، ترجمه محمد بدران، دار الجيل بيروت ج ۱۳، ص ۱۳۰-۱۳۱.

(۲) پەراۋىزى لاپەرى پىشوو بىروانە: پەرتوۋكى بەناۋبانگەكەى بە ناۋىل (تارىخ الحضارات العام) ۋەرگىترانى: فرىد داغر» يوسف أسعد داغر، منشورات عويدات بيروت ج ۳ ص ۵۸۹-۵۹۰.

ھەر لەم چوارچۆپەيەدا ۋەك پشتراستكردنەۋەي ئەم راستيانە، خۆرھەلاتناسى ئەلمانىي بەناۋبانگ «زىگرىد نولدكە» لە پەرتووكەكەيەدا (شمس العرب تسطع على الغرب) دەلىت: "لا اكره في الدين) ئەمە فەرمانى قورنانه، لە سەر ئەم بنەمايە موسلمانھەكان ھىچ كات بە زۆر ناين و بيروباوەرى خۇيان زال ئەكردووە و خەلكيان ناچار ئەكردووە بێنە ناو ئىسلامە. تەۋاۋى مەسحىيەكان و جوولەكە و زەردەشتىيەكان و ناينەكانى تر پيش ئىسلام، دووچارى چەوساندنەۋە و توندوتىژى ھاتبون، بەلام لە ژيژ سايەي دەسەلاتى ئىسلاميدا بە تەۋاۋى پىنگەيان پىچ درابوو بە بەرجەستەكردنى سروسە ناينەكانى خۇيان، بە شىۋەيەكى نازادانە و شەرەفمەندانە تەۋاۋى پەھبان و پياۋانى كلىسا بە نازادانە نەركەكانى خۇيان بەرجەست دەكرد و بە شىۋەيەكى دروست پارىزگارى لە كلىسا و پەرستگاكانيان دەكرا، ئەم جۆرە مامەلەيە لوتكەي لىبورەيى و قەبوولكردنى ئەۋانى تر نىيە؟ ئەو جۆرە لە لىبورەيى لە چ قۇناغىكى تىر مىژوويدا بوو؟

ھەر ۋەك پشتراتكردنەۋەي ئەم بابەتە، يەككىك لە بەتريكە پىرۆزەكانى سەدەي نۆيەم بۆ يەككىك لە بەتريكەكانى براى لە قوستەنتىنە دەنوسىت "ئەم موسلمانانەي ئىمە لايان دەژين، بە ھىچ شىۋەيەك زولم و ستەممان لى ناكەن و بە خراپە مامەلەمان لەگەل ناكەن. ئەۋان بەھۆي دادپەرۋەريانەۋە تەۋاۋ جياوازن لە خەلكانى تر."^(۱) ئەۋەي خستىمانە پوو، پووۋ راستى ناينى ئىمەيە. تەۋاۋى موسلمانان ھەر بەم شىۋەيە پەرۋەردە كراون، زولم و ستەم و ھەۋلدان بۆ سىپىنەۋەي ئەۋانى تر بە تەۋاۋى دوورە لە خو و پەشت و پەسەنايەتتىي موسلمانان. ھەر كات دەسەلات و بەرپۆبەردن لاي موسلمانان بوويت جگە لە دادپەرۋەرى و يەكسانى، شتىكى تىران بەرجەستە ئەكردووە. ئەۋە موسلمانان

(۱) بىروانە: (شمس العرب تسطع الغرب) ۋە رگىترانى فاروق بىيىزون، و كمال الدسوقي، دار الجليل بيروت لبنان الطبعة الثامنة ۱۹۹۳، ص ۳۶۴.

بوون لە رېئى شمشىر و زەبر و زۆرەو ھەوللى لەناوبردنى ئايىنەكەيان دراو،
و ەك ئەو ەي «تۆماس ئارنۆلد» ئاماژەي پى دەكات.

لە سەر ئاستى ناوخۆيى، ئەو ەي جى داخە خوئەرانى كورد تەواو بىئانگان لە
مىژووى ئىسلام، بەلگەو ئەو ەيش مەترسیدارتر لە چاویلکەي خۇرئاواو دەرواننە
مىژووى مۇسلمانان و لە دیدى ئەوانەو ئىسلامیان ناسیوو. ئەو ەيش جىگەي
مەترسیە کاتىک مەوۇف لە دید و چاویلکەي دۆژمنەو ئايىن و کەلتورى
خۆي بناسیت. و ەك ئەو ەي بیرمەندى فەرەنسى «دیباسکە» ئاماژەي پى
دەكات و دەلالت: "هیچ کات خۇرئاوا بە دروستى ئىسلامى نەناسیوو و ناشتوانیت
بیناسیت. ھەر لەو کاتەو ەي ئىسلام دەرکەوتوو، خۇرئاوايىبەکان راستەوخۆ
کەوتنە دژایەتیکردنى و چەندىن بابەتى ناراستیان پىچایە ئىسلامەو. ھەموو
ئەمانە لەپىناو لاوازکردنى ئىسلام، تاوکوو ئەو ەي ھەر چۆن بىت شەرعییەت
بەدەن بە ھەولەکانیان لە دژایەتیکردنى ئىسلام و کوشتن و لەناوبردنى مۇسلمانان
دۆژمنایەتیی بەردەوامى ئەوان بوو ھۆکاری ئەو ەي کە لە ھزر و بیرکردنەو ەي
تاکی خۇرئاوايیدا چەندىن دیدى دۆژمنکارانە بچەسپیت." (۱)

پالئەرى سەرەکیی ناساندنى ئىسلام و ەك ئايىنى بەرھەمەینى تیرۆر و
مۇسلمانان و ەك تیرۆریست بە مەبەستى لەناوبردن و لیدانى ئىسلامە، بۆیە
سیاسەتمەدارانى خۇرئاوا ھەول دەدەن لە چەندىن رېگە و بە بەکارھێنانى چەندىن
کەرەستەي جیاواز ناو و ئاتۆرەي ناشیرین و دزۆ بختەنە دواي مۇسلمانان.

(۱) بېروانە: گۇڤارى الأمان اللبناية ژمارە ۵۷ سالى دوهم ئازارى ۱۹۸۰

مافەكانى ئافرەت وەك كەرەستەيەك بۇ لەكەداركردنى موسلمانان

يەككىكى تر لەو بابەتانەي كە وەك كەرەستەيەكى ناشىركردنى موسلمانان بەكاردىت ئەوئەيە كە لە سەردەمى نويدا بە مافەكانى ئافرەت ناو دەبرىت. لە كۆتايى سەدەي رابردودا، نووسەرى فەرەنسى «ميسو لامى» لە بابەتتىكى رۇژنامەي (العالمين)ى فەرەنسى بە ناوى «رېنگەي دروست بۇ لەناوبردنى ئىسلام» دەنووسىت: «لە راستيدا بەرەنگاربونەوئەي ئىسلام بە ھىزى چەك ھىچ لە تواناكانى كەم ناكاتەو، بە پىچەوانەوئەي دەيتە ھۆكارى زياتر و زياتر بۇ بىلابونەوئەي، بەلكو پىوستە چەند رېنگەيەكى تر لەپىناوى ئەم نامانجەدا بگىرنە بەر.» ئەم نووسەرە دواى ئەوئەي چەندىن رېنگەي جۇراوجۇر لەپىناوى ئەم مەبەستەدا دەخاتە روو، پاشان دەنووسىت: «پىوستە ئافرەتان وەك چەكىك بۇ لەناوبردنى ئىسلام بە كار بەيتىرن، ئەوئەيش ئامانجى گەورەي ئىمەيە. سەركەوتىكى گەورە تۆمار دەكەين، گەر بىتوو ئافرەتى موسلمان بگەيەننە ئەو ئاستەي، خۇي ھەلىت بە لەناوبردنى ئىسلام.» ھەر لە درىژەي ئەم بابەتە «مستەر گلاستۆنى» ئىنگىلىزى دەلىت: «يەكىك لە كەرەستەكانى لەناوبردنى دەسەلاتى ئىسلامى و لاوازكردنى موسلمانان، دارىنىنى ئافرەتانە لە بالاپۇشى. لە برىي ئەوئەي ئافرەتان بە حىجابە خۇيان داپۇشن، پىوستە ئەو حىجابە قورئانى پى داپۇشرىت. پىوست كەرەستەكانى سەرقالكرردنى ئوممەتى ئىسلام ئافرەت و مەي و ماددە ھۆشبەرەكان و سكىس بە نىو جىھانى ئىسلاميدا بىلابو بگەينەوئە. ^(۱)»

(۱) مكانة المرأة فى الاسلام، دكتور محمد عمارة، دار السلام بمصر سنة ۲۰۱۰. ص ۱۲.

لە راستىدا خۇرئالوايىيە كان زىرەك بوون لەۋەى لە يەك دەلاقەۋە نەھاتنە نىۋ جىھانى ئىسلامىيەۋە، بەلگۈۋ لە چەند دەلاقەيەكى جىاۋازەۋە خۇيان خزاندەۋتە نىۋ جىھانى ئىسلامى. ئەۋان بە بەردەۋامى لە ھەۋلى بىر كەرنەۋە و دۆزىنەۋەى رېنگاي نۆندان لە پىناۋى بەرجەستە كەرنى ئامانچ و پىلانە كانيان و سەپاندنى ھەژمۇون و دەسەلاتى خۇيان بە سەر تەۋاۋى جىھانى ئىسلامىدا. خۇرئالوايىيە كان باش لەۋە تى گەشتون كە تاكە ئايىنىك بىتتە رېنگر لە بەردەم دروستبۇنى زۆلم و زۆر و ستەم و نادادى و چەۋساندەۋەى چىنە كان، تەنيا ئايىنى ئىسلامە. ئايىنىك دەيەۋىت لوتكەى دەسەلات ۋەربگىرت و ژيانى مروۋفە كان بە تەۋاۋى بگۆرپىت. ھەنگاۋىكى لەم شىۋەيە مايەى رەزامەندى و ويستى خۇرئالوايىيە كان نىيە، ئەۋان دەيانەۋىت ھەژمۇونى خۇيان بە سەر تەۋاۋى زەۋىدا سەپىنن، بەلام لوتيان دەتەقېت بە پروۋى ئايىنىكدا كە سنوور بۇ ھەژمۇونى و ئىرادەيان دادەنېت و پىچەۋانەى ئەۋان بە چاۋى رېزەۋە تا ئەۋبەرى لوتكە لە تەۋاۋى مروۋفە كان دەۋانېت. بە بى رەچاۋ كەرنى رەش و سىپيان. ئەمە لە كاتىكدا ئەۋان ھەتارە كۈۋ سەدەى نۆزدە، كۆيلە كانيان ۋە كۈۋ مروۋف نەدەبىنى، چۆن رازى دەبن بە ئايىنىك كە باس لە يە كسانىي تەۋاۋى بوونەۋەرە كان دەكات لە ژن و پىاۋ و سەرۋاك و سەر كەردە و خەلگانى ئاسايى.

ئىسلام كە لىۋانلىۋە لە سۆز و بەزەبى، كوشتنى مروۋفېك يە كسان دەكات بە تاۋانى كوشتنى تەۋاۋى دانىشتۋانى سەر زەۋى. يىگۈمان سىياسىيە خۇرئالوايىيە كان ئەم جۆرە لە ئايىنەيان پى قەۋۋل نىيە و زىاد لەمەش ھەمىشە و ھەمۋو كات ھەۋل دەدەن بە توندترىن شىۋەى دژايەتتى بكن، بە جۆرىك لە سەرانسەرى دۇنيادا ھەزاران مۇسلمان دە كۆژرىن و بە چەندىن شىۋە و رېنگەى جۇراۋجۇر لە ناۋ دەبىرن. ئەمەرىكا و خۇرئالوايىيە كان لە مېژۋى نۆيدا، چەندىن ولاتى خۇرەلاتيان داگىر كەرد و چەندىن مىللەتيان كەردە كۆيلە و ژىردەستەى خۇيان و بە شىۋەيەكى مەترسىدار چەندىن جەنگى خۇرئالوايىيان

تېدا ھەلگىرساندن. زىاد لە جەنگى سەربازى و جەنگى ساردى ناراستەوخۆى خۇرئالوايىيەكان بە كەرەستەى جىاواز لە دژى موسلمانان، تەواو مەترسىدارتر و كاريگەرترە لە تەواوى جەنگەكانى تر. كاريگەرىتىرىنيان ليدانە لە بنەما كۆمەلايەتسيەكانى ولاتانى ئىسلامى لە رېنگەى تېكدان و ھەلۋەشاندىنەوھى دامەزراوھى خىزانەوھ.

ئەمە لە كاتىكدا دۆخى ئافرەتان و خىزان لای خۇيان تا ئەو پەرى سنوور لە دۆخىكى خراپدا بوو، جگە لە كالايەكى بازارگانى و كەرەستەيەكى سىنكىسى تىكردنى ئارەزووى پىاوان شتىكى تر نەبوون. لە زۆربەى ئاوەندەكانى خۇرئالواو كارى قورسيان پىچ دەكرا و ەك سەرجاوەى دارايى لىيان دەروانرا، ەك «ماركس» دەلەت: "پىرستە تەواوى ئافرەتان كار بكن"، بۆيە كاتىك وىستيان ئەو گۆرپانكارىيەى خۇيان دەيانەوئەت لەبارەى ئافرەتەو بىخولقنن، نەيان توانى ھەنگاوەكانيان بە ناوى ئازادىي ئافرەتانەو بىنن بەو پىيەى خۇيان ئەزموونىكى باشيان لەو بارەيەو نەبوو، ئافرەتانى خۇرەلەتى ئىسلامى لە لوتكەى رېژ و شكۆدا دەژيان ەك ئىستا كاروبارى دەرەويان ئەنجام نەدەدا. ەك زۆرئك لە بىرمەندە خۇرئالوايىيەكان خۇيان ئەم بابەتەيان پشتراست كردووەتەو، ئافرەتانى جىھانى ئىسلام بەو پەرى شكۆو لە چوارچىوھى خىزانەكانياندا دەژيان، ئەوان كەرەستەى گەشتن بە بەھەشتن لای مىندالەكانيان و لىباسى ھەيا و حورمەتى پىاوەكانيان. خۇرئالوايىيەكان توانىيان گوززىكى كوشندە لە دامەزراوھى خىزانى ئىسلامى بووشتنن لە رپى وروژاندنى بابەتى ئازادى و ئازادىي جلوبەرگى ئافرەتان و دەرختنى جەستە و لەشولاريان، دواى ھەولئىكى زۆر لە رېنگەى راگەيانندن و چەندىن كەرەستەى جۆراوچۆرى تر، توانىيان ئافرەتانى موسلمان دابرنن لە بەرگى بالاپۆشى و ھەيا و حورمەت و ھىچ بەھايەكى بۆ نەھيئەنەو. بەو پىيەى ئافرەتان لە نىو دامەزراوھى خىزاندا دەورئكى كاريگەر و بەرچاوى ھەيە و بەرپرسيارىتتىي پەرورەدەكردنى نەوھەك لە سەر شانىەتى،

بۆيە بە لەدەستدان و ترازانىان زىانىكى گەورەمان بەر دەكەوت، لەدەستدانى ئافرەت واتاى لەدەستدانى تەواوى بەھا و پىرۋىيەكانى كۆمەلگە و داتەپىنى بنەماى گشتىي كۆمەلگە.

دەگىرنەو دەوى كودەتاي «ئەتاتورك» قەيسەرى ئەلمانىا سەردانى ئەتاتوركى كرد، توركە عالەمانىيەكان كۆمەلگە ئافرەتيان نامادە كرد تاوەكوو ئەوئى بە جلوهرگى خۇرئاوايىيەو پىشوازىي قەيسەر بكن. پىيان وا بوو قەيسەر بەم دۇخە تەواو خۇشحال دەيىت، بە پىچەوانەو كاتىك قەيسەر چاوى بە دۇخەكە كەوت نىگەرەن بوو، بە جۇرئىك لە نىگەرەنىيەو بە سەرۋىك وەزىرانى توركىيائى گوت: "پىتان واىە من خۇشحال دەم، كاتىك ئافرەتانى ئىوئى بەم شىوئە دەيىنم... لە راستىدا ئىوئە گەلگەن هېچ رېژىكتان نىيە لاي مىللەتانى تر، ئەو رېژەي هەتەنە تەنىيا بە ئىسلامەوئە. ئىوئى موسلمانان ژمارەتان چەندىن مىيۇن كەسە، ئەگەر بىتوو ئافرەتانى خۇيان بەم شىوئە رپووت بكنەوئە، نىشانى بەن بە دلىيائى گالئەتان بە شوناس و كەلتوورى خۇتان كىردوئە. ئەو ئىسلامەي كە خۇتانتان پىدا هەلۋاسىوئە، بەرەو كالبوونەو و لەناوچوون دەچىت تكتاتان لى دەكەم كارى وا مەكەن، بە پىچەوانەو پەشىمان دەبنەوئە لە هەنگاوەكانتان. شەرەف و ئاپرو لاي ئىوئى موسلمان بابەتتىكى پىرۋز و قەشەنگە، ئىتر بۇچى خۇتانى لى دەزەنەو." (۱)

كە واىە سەير نىيە كاتىك خۇرئاوايىيەكان بە چاويكى بى نرخیيەوئە لە خەلگەنى ئىمە برۋانن و گالئەشىمان پى دەكەن ئەم بابەتە دەرەوئەشەي خراپى بە دەوى خۇيدا هىئا، يەككىك لەو دەرئەنجامە نەرىنى و كەمبۈونەوئە رېژەي ھاسەرگىرى وەك دەيىنىن لە ئىستادا بابەتى ھاسەرگىرى بە شىوئەكى مەترسىدار رپووى لە كەمبۈونەوئە كىردوئە، ئەوانەش كە ھاسەرگىرىيان كىردوئە

(۱) مسألة السفور والحجاب عبد الودود شلبي، هدية مجلة الأزهر ۱۴۰۵هـ ص ۳۲.

لە دۇخىكى باشدا ژيان ناگوزەرتىن. مەترسىي گەورە لە سەر دامەزراۋى خىزانى مۇسلمانان لە ئارادايە لە نمۇنەى خيانەتى ھاسەرگىرى، لىدان، سوكايەتەيكرەن، رازى نەكردنى يەكترى و دابىنەكردنى بژيويى پياۋى خۆرھەلاتى ئىسلامى. كاتىك دەبىنن ئافرەتان لە خۇرئالو كار دەكەن و داھاتى خۇيان ھەيە، بەخىوكرەنيان ئەركى سەرشانى پياۋەكانى نىيە، ئىتر پياۋان ھەست بە ستەملىكرەۋىي خۇيان دەكەن، دۇخى ناتەندروستى خىزانى خۇرئالو جۇرنىك لە پشويى و نادلىيى لاي خىزانەكانى ئىمە دروست كەردوۋە. لەم رۋانگەيۋە ئافرەتەنى مۇسلمان لە ناۋىشاندا ئافرەتەنى كورد، پىۋىستە باش ئەو راستىيە بزانن كە بابەتى مافى ئافرەتان و بەرگرى لە مافەكانيان جگە لە چاولىكەريەكى كۆرئەنى بى ئەرزشى خۇرئالو زياتر شتىكى تر نىيە، ئەۋەى ئەۋان داۋاي دەكەن، تەنبا بەرژەۋەندى و بەرگرىكردنە لە پياۋان و دوور و نرىك پەيۋەندى بە مافى ئافرەتەنەۋە نىيە.

ئەۋەى ئەۋان دەيانەۋىت پروتكرەنەۋەى ئافرەتەنە بە ناۋى نازادى و دارپىنيانە لە تەۋاۋى بەھا مەۋىيەكان. ئەم جۆرە لە بىركرەنەۋە و ئاراستەكردن لە بىنەپەتدا ئاراستەكردنىكى زايۋىيە، ۋەك لە پىرۋتۇكۋولاتى عەقلمەندانى جۈۋلەكەدا ھاتۋە دەلىت: "پىۋىستە ئافرەتان بىكەينە گەۋرەترىن كەرەستە لەپىناۋ دەستخستنى نامانجەكانمان."

دەبىنن لە سەردەمى نویدا ئافرەتان بە جۇرنىك لە جۆرەكان دەبنەۋە كۆيلە و ۋەك كۆيلەى سەدەكانى ناۋەراست. دەبىنن زۆرنىكان لەبەر دۇخى خراپىي دارايى و كەمدەرامەتى دەچنەۋە ژيۋر بالى پياۋ، تاۋەكوۋ واى لى دىت بە تەنبايەك پياۋ دەبىتە سەرىرشتىي كار و ئاگادارى زياتر لە پەنجا ئافرەت و كۆكرەنەۋەيان لە شىۋەى دەستە و باند بە مەبەستى بازىرگانىكردن. ھەر لە چوارچىۋەى ئەم پلانەدا، لە سەروپەندى داگىركردنى مىسر لەلايەن ئىنگلىزەكانەۋە پەرتوۋكىك بە ناۋى (المرأة فى الشرق) نووسرا، تىيدا

بانگەشەى نازادىي نافرەتان و لەناوېردنى بالاپۇشى و تىكەلاوکردنى ژن و پياو دەكات، ئەم پەرتووكە لە سەردەمى خۇيدا ھەرايە كى گەۋرەى نايەۋە.

قۇناغى دواتر پى بە پىي ئەم پەرتووكە «قاسم ئەمىن»ى مىسىرى، لە سالى ۱۸۹۹ پەرتووكى (تحریر المرأة)ى نووسى، بە ھەمان رېتىمى شىۋازى پەرتووكى پېشوو، ديسان ئەم پەرتووكەى «قاسم ئەمىن» لە سەردەمى خۇيدا دەنگدانەۋەى فراۋانى بە دۋاى خۇيدا ھىنا و بوۋە مايەى خۇشحاللىي خۇرئالايىيەكان و چەندىن بەشى ئەم پەرتووكە ۋەرگىرپرانە سەر زمانە جىاۋازەكانى خۇرەلەتى ئىسلامى و بە ھەزاران دانەى لى چاپ و بلاۋ كرايەۋە، لە سەر ئاستى راگەياندىنى خۇرئالايىيە سەردەمە گىرنگىيەى بەرچاۋى پى درا.^(۱)

ئىمپىريالىستە خۇرئالايىيەكان لە سەروۋ ھەمويانەۋە ئىمپىريالىستى ئىنگىلىزى، بە گەرمى ھاۋكارى و پىشتىۋانى ھەر كەس دەبوون كە بانگەشە بە ناۋ نازادىي نافرەتان و ۋەلانى بالاپۇشى بىكاتەۋە. ھەر لەۋ چۈرچىۋەدە، لە دۋاى سالى ۱۹۱۹ «ھودا شەعراۋى» كىچى «مۈھەمەد پاشا»ى بە كىرگىراۋى داگىركارى ئىنگىلىز، لە دژى بالاپۇشىي نافرەتان خۇپىشاندىكى نافرەتانەى ساز كرد. لەۋ خۇپىشاندىنەۋە ژمارىيەكى زۆر جلوبەرگى بالاپۇشىيان لە مەيدانى ئىسماعىلىيە و مەيدانى تەحرىرى ئىستا سوتاندى.^(۲) دواتر لە سالى ۱۹۲۳ يە كىتتىي نافرەتانى مىسىريان دروست كرد، «ھودا شەعراۋى» كرايە سەرۋكى ئەۋ رېنكخراۋە و لەلايەن خۇرئالايىيەكانەۋە ھاۋكارى ماددى و مەعنەۋىيان پىشكەش كرا. دىكتۇرە «رېدى» سەرۋكى يە كىتتىي نىۋەدەۋلەتى سەردانىكردن و لە نىزىكەۋە كار و چالاكىيەكانىيان بە سەر كىردەۋە، دواتر سالى ۱۹۴۵ بە ھاۋكارىي رېنكخراۋە خۇرئالايىيەكان، پارتى نافرەتانيان بۇ دروست كردن. بەم شىۋە لە ژىر ناۋى

(۱) بىروانە: الحركات النسائية في الشرق وصلتها بالاستعمار والصهيونية العالمية محمد فهمي عبد الوهاب دار الاعتصام ص ۱۷.

(۲) ھەمان سەرجاۋەى پېشوو.

ئازادى و پرزگار بونى ئافرىتان دەست كرا بە پروتكردنەوى ئافرىتان لە مىسر و ھەندىك ولاتانى ترى ئىسلامىي ناوچەكە.

لە راستىدا پلانى ئەمىرىكىيە كان و خۇرئالوايىيە كان بە ئاراستەى ھەلۋەشاندىنى جىھانى ئىسلامى، لە بنەپەتدا پلانىكى جۈلەكەى زايۇنىيە. جۈلەكە كان بە زىرەكى و توانايىيان سەرگەوتوو بوون لە كۆنترۆلكردىنى سەنتەرى بىرىرى زۆرىك لە ولاتانى خۇرئالواى و لە سەروو ھەموويانەو ئەمەرىكا. جۈلەكە كان لەمىژەو بەردەوامن لە دارشتنى پلانە كانيان، خۇشەختانە لە سەدەى نۆزدەھەمدا بەشىك لە پلانە شەيتانىيە كانيان لە سەر ئاستى نۆدەولەتى ئاشكرا بوون، لە ژىر ناوى پرتۆكۆلاتى عەقلمەندانى جۈلەكە، تىيدا تىشك دەخەنە سەر چەندىن پلانى دۆزەخى لە پىناو داگىر كرىن و دەستگرتن بە سەر تەواوى جىھاندا. لەوانە لە پرتۆكۆلى يەكەمدا ھاتوو: "دەپت ھەول بەدىن خەلكانى گەلانى تر بىناگا و بېھۇش بن، دۆخىك بخولقنىن لە رېگەى مەى و بلاوكردنەوى ئارەزەكانەو مىللەتانى تر بىناگا بكەين. ھاوكارانمان تەواو پىشتىوانمان بوون لەم بابەتەدا، ھەمىشە ھاوكارانمان ھەوليان داوۋە ئافرىتانى سەفور و بەدپروشت بەكار بەپىنن لەپىناوى لەخستەبردنى گەلانى تر."

لە راستىدا بوارخۆشكردىن بۇ ئەوۋى پىنى دەگوتىت ئازادى سىكىسى و جەستەى، لە بنەپەتدا مەبەست پىنى ئازادى نىيە ھىندەى مەبەست لىنى لەخستەبردن و بەكۆيلەكردىنى خەلكانى ترە. بۇ ئەم مەبەستەيش چەندىن رېگە و كەرەستەى جۇراوچۇريان بەكارھىنا، تاوەكوو ئەوۋى بە شىۋەكى دروست ئافرىتان بخزىننە نۆ ئەم مامەلەيەو. يەككىك لەو كەرەستانەى كە لە رېيەوۋە ئافرىتان دەخزىننە نۆ ئەم دۆخەو، راگەياندىن و مىدىيە، ئەوۋى ئىستا لە جىھانى نۆدا پىنى دەگوتىت دەسەلاتى چوارم، بەلام لە خۇرەلاتى ناوەرپاست زىاد لەمە دەسەلاتى يەكەمە و ھەمىشە و ھەموو كات ئەم دەسەلاتە دژى ئايىن بەكار ھىنراو.

ھەلەمان نە كىردوۋە گەر بلىين سەرەتاي پىرۋژەي بە خۇرئالوايىكردنى ئافرەتان لەم رېنگەيەۋە بوو. ژمارەيەكى زۆر ئافرەتاني سفقور خىزىرئانە نىۋ دۇنياي رايگەياندن و بەردەم شاشەكان و سىنەما و فىلىمەكان، ئەمە جگە لە نىمايشكردنيان بە شيۋەيەكى مەترسیدارانە لە بەرگى رېۋژنامە و گۇۋارەكان. جگە لە ھەولدان بۇ ئاسايىكردنەۋەي دياردە دزىۋەكانى پەيۋەست بە پىرۋژيەكانى خىزان، لە نموونەي ئاسايىكردنەۋەي خيانەتى ھاسەرگىرى و غىرە و شەھامەتى پىاۋەتى و دەسەلاتى باوك لە مال، تەننەت لە بەشىك لە رېۋژنامە و گۇۋارەكاندا بە مانىشتىكى گەۋرە دەنوسرا «عەيە و رېزگرتن دەيىتە كۆسپ لە بەردەم سەرکەۋتن».

لە چوارچىۋەي ئەم ھەولانەدا، رېكخراۋە خۇرئالوايىيەكان ھاۋكارەكانيان لە خۇرەلاتى ئىسلامى لە رېنگەي خستەنەپروۋى راپرسى و ئامارى ساختەكاريان لە سەر ئامانجەكانيان دەكرد، لەوانە گوايە لە ئامارنىكى نویدا زۆرىەي ئافرەتاني ولاتانى ئىسلامى ھەست بە بۇشايىي دەروۋنى دەكەن و دۇخى دەروۋنيان تەۋا ناچىگىرە و لە ژېر ستمى باوكسالارى و ترس و تۆقىنىكى گەۋرەدا دەژين. ئەۋەي جىگەي نىگەرانييە ئەۋەي پىي دەگوتىت رېكخراۋەكانى بەرگى لە مافى ئافرەتان ھىندە بە رق و دەمارگىريەۋە كار دەكەن بە شيۋەيەك لە ولاتىكى ۋەك ئەمەريكا رېكخراۋىكى ئافرەتان بە ناۋى (حركة تقطيع أوصال الرجال - بزوتنەۋەي پارچەپارچە كردنى پىاۋان) دروست بوو.

رېكخراۋەكانى بەرگى لە مافى ئافرەتان لە كىشەي گەۋرەدان ھىندە بە گرنگىيەۋە لە دەستكەۋتە تايبەتييەكانى سەرىەرشتىاراني رېكخراۋەكان دەپوانىت، ھىندە بە گرنگىيەۋە لە كىشە و مافەكانى ئافرەت نارۋانىت و تەنيا ۋەك جۆرنىك لە چاولىكەرى خۇرئالواي دروست بوون. ئەۋ دياردانەي كە گوايە ئەۋ رېكخراۋانە كار دەكەن لە سەر نەھىشتىنى و رېشە كىشكردنى لە

نمۇنەى بېرىۋېرىشكەن بە ئافرىتان ۋە چەۋساندەنەۋىيان ۋە كۈشتەن ۋە زىندانىكەردىيان دور ۋە نىزىك پەيۋەندىيان بە ئىسلامەۋە نىيە. ئىسلام بە دەقى رۈۈن ۋە ئاشكرا لە رېنى قورئان ۋە فەرمۇدەۋە تەۋاى ئەم بابەتەنى قەدەغە كەردەۋە، بۇيە لە سەرچاۋە كۆن ۋە نۆيەكانى مۇسلماندا شىتەك نىيە بە ناۋى كېشەى ئافرىتان ياخۇد بزاۋتى رزان.

بەدرىۋىيى مېۋىۋى جىھانى مۇسلمانان تا ئەم كۆتايىيانە رېكخراۋ ۋە دامەزراۋىيەك نەبۇۋە بە ناۋى بەرگىرى لە مافەكانى ئافرىتان، بەۋ پىيەى گىرە ۋە كېشەكېشەكى لەم شىۋىيە بۈۈنى نەبۇۋە، بەلام لە خۇرئاۋا ئافرىتان لە دۇخىكى ناتەندىرەست ۋە دىۋاردا رىيان، بۇيە ئەم رېكخراۋانە سەريان ھەلدەۋە. بەلام لەنىۋ دۇنيانى مۇسلماناندا شىتەك نىيە بەم ناۋەۋە، بۇيە بۈۈنى رېكخراۋەكانى بەرگىرى لە مافى ئافرىتان بابەتىكى ناپۇستە. خۇرئاۋايىيەكان مېۋىۋىيەكى كۆنەيان ھەيە. لەگەل ئەم بابەتەدا ۋەك ئەۋ بزاۋتەى كە خانمە نۇۋسەرى فەرەنسى «سىمۇن دى بوفۋار» (۱۹۰۸-۱۹۸۶) ھەلى گىرساندە. ناۋىراۋ لە درىۋەى بانگەشەكانىدا دەلىت: "ھاسەرگىرى زىندانىكى ھەمىشەيىيە بۇ ئافرىتان، تىيدا تەۋاى ۋىست ۋە ئارەزۋەكانى لى زەۋت دەكرىت، بۇيە پىۋىستە پىۋىسەى ھاسەرگىرى ۋە دامەزراۋەكانى گىرگىدەر بە ھاسەرگىرى لەناۋ بېرىن ۋە ئايىنەكان ھۆكارى سەرەكىي چەۋساندەنەۋى ئافرىتانەن." (۱) گوتەكانى «دى بوفۋار» دەكرىت بۇ رىنگەى خۇرئاۋاى خۇى پاست يىت، بەلام بۇ دۇخى ئىسلام ۋە مۇسلمانان تەۋاۋ جىاۋازە. دەيان ئايەتى قورئانى ۋە سەدان فەرمۇدەى پەيامبەر (ﷺ) بە رۈۈنى تىشەك دەخەنە سەر گىرگىيى رېزگىرن لە ئافرىتان لە سەروۋ ئەۋ مافانەۋە لە ئىسلامدا تەۋاى رىيان ۋە بىۋىۋى ئافرىتان لە ئەستۋى پىاۋاندەيە، بەلام لە خۇرئاۋا پىۋىستە ئافرىتە خۇى بىۋىۋى خۇى پەيدا بىكات

(۱) تحرير المرأة بين الغرب والإسلام د. محمد عمارة مكتبة الإمام البخاري للنشر و التوزيع ص ۴۸.

وہک «کاترین بورت» دەلیت: "تەواوی ئەو رېكەوتننامانەى تایبەت بە ژنان و ئافرەتان وارۆ کران سى دەستە سەرپەرشتییان دەکات.

یەكەم: مېینە توندپەوہەکان

دووہم: دوژمنانی سەرخستنی خیزان و خستەوہى نەو

سێہم: خەلکانیک کە ئامانجى سەرەكى و کوتایییان گەیشتنە بە جەستەى ئافرەتان. ^(۱)

مېینە توندپەوہەکان ئەوانەن کە رقیكى شاراوہیان بەرانبەر پیاوان ھەيە و ھەولێ ریشە کیشکردن و بنەپرکردنى پیاوان دەدەن. یاخود خەلکانیکى سەرمايەدارى کە سەرکەوتن و قازانجى خۆيان لە پشپوى و شکستى خیزانەکاندا دەبینیتەوہ، یاخود خەلکانیکى ئارەزووويستن کە ئامانجى سەرەتا و کوتایییان گەیشتنە بە جەستەى ئافرەت. گەر ئەم چين و توێژانە دارپێژەرى ستراتیژى مافەکانى ئافرەت بن، ئەوا بە دنیایى ھيچ کات نە ئافرەتان و نە مافەکانیان ناگەنە ھيچ ئامانجیک. ھەموو ئەم لیكترازان و ھەلۆشاندنەوہى خیزان بە ناوى ئازادى و تەنانەت منداڵەکانمان لە بەردەم مەترسیى گەورەدان بە ناوى ئازادییەوہ. وہک ئەوہى «پیتشارد ویلکیز» دەلیت: "بە پێى یاسای نەتەوہ یە کگرتوہکانى پەيوەست بە مافى منداڵان، تیشک دەخاتە سەر ئەوہى کە منداڵان مافى ئازادى و پادەرپرینیان ھەيیت، لە ناو ئەوانەیشدا دەيیت مافى ئازادى سیکسى ھەيیت. ھەر کەس و لایەنیک نەکوێ لە مافى منداڵان بکات لە بەرجەستەکردنى سیکسى لە گەل گەورەدا ئەو تەنیا مافى منداڵە کەيشى زەوت نە کردووە، بە لکرو مافى گەورە کەيشى زەوت کردووە. ^(۲)

ئەم پروفیسۆرە لە کوتایى قسەکانیدا دەلیت: "لە راستیدا کۆمەلگەى

(۱) ھەمان سەرچاوەى پێشوو، ۴۸.

(۲) ھەمان سەرچاوەى پێشوو، ۴۸.

ئەوروپىي كەوتۈنەتە نىۋ مەيدانى مەرگەۋە دەيانەۋىت تەۋاۋى جىھانىش بە دۋاى خۇياندا پەلكىش بىكەن. خۇرئالوايىيە كان ھەۋل دەدەن لە پىنگىھى چەندىن كەرھىستى جۇراۋجۇرھۈە پىرۋسەى بە خۇرئالوايىكردنى بگىھىنە لوتكە، لەھوانە دروستكردنى ئەۋ فىلم و زنجىرە فىلمانە كە دەبنە مەترسىي راستەۋخۇ لە سەر ئافرىتان و لىكترازانى شىرازەى خىزان. لە لىكۋلىنەۋىيە كى وردى يە كىك لە دەزگا پىۋەندىدارە كان، تىشك دەخاتە سەر ئەۋى كە پىژەى لە سەدا ھەفتا و پىنجى ئەۋ فىلم و زنجىرە فىلمانە، باس لە بابەتە كانى خۇشەۋىستى و سىكس و خىانەتى ھاسەرگىرى دەكەن كە ھەر يە كىك لەم بابەتەنە دەبنە مەترسىي راستەۋخۇ لە سەر دامەزراۋى خىزان.^(۱)

كوردستانىش ۋەك بە شىكى دانەبراۋ لە جىھانى ئىسلامى، پىشكى شىرى بەركەۋتۈۋە. لەم دۇخە ئالۋزە نا تەندروستەدا، راستەۋخۇ بەبى ھىچ فلتەرىك ئەۋ زنجىرانە بە شىۋەى دۇبلاژ دەخەنە نىۋ مالى كوردىيەۋە كە بە ھەردۋو پىۋەرى ئايىنى و كۆمەلەيتى تەۋاۋ نامۇن بە كۆمەلگەى ئىمە. بە تايىبەتى لە مانگى پىرۋزى پەمەزاندا زىاتر چىر دەبىتەۋە كە زۇر جار بەرھەمەينانى ئەم فىلم و زنجىرە فىلمانە و كىپىنەۋەيان لە كۆمپانىا بەرھەمەينەرە كان و دۇبلاژ كىردن و پەخشكردنىان پارەيە كى خەيالىيان پىۋىستە كە تەنبا تىچۋى دۇبلاژ ۋە دۇبلاژ كىردنى سەدان ھەزار دۇلارە، ئەمە جگە لە بەرھەمەينانى كە پارەيە كى زۇرى تىدەچىت. لەم چۈارچىۋەيدا ۋەك تىشك خىستەسەر زىانە كانى ئەم زنجىرانە لىكۋلەرى ئەمىرىكى دىكتور «ھوب نامر لور» دەلىت: ئەۋ فىلمە بازىرگانىيانەى كە ئىستا لە سەرانسەرى جىھاندا بلاۋ بوۋنەتەۋە كەرەستەيە كى كارىگەرن بۇ وروژاندنى ئارەزۋى سىكسى و لەۋەيش مەترسىدارتر بىر كىردنەۋىيە كى ناتەندروست سەبارەت بە سىكس و ئارەزۋە

جەستەيىيە كان لاي كچان و كوراني تازەپىنگە يىشتوو دروست دەكات. (۱)

ئەگەر بىر يار يىت ئەم فيلم و زنجيرە فىلمانە بۇ ولاتانى خۇرئالوا جىنگەي
مەترسى بن، ئەوان بۇ گەنجان و لاوانى ولاتانى خۇرئالوا ئەوا بە دلىيىي
مەترسىيە كەيان بۇ ولاتى ئىمە زياتر و زياترە.

(۱) فتايتنا بين التغيريب والعفاف د. الناصر العمر.

كۆنگرە و كۆنفرانسەكانى پەيوەست بە كىشەكانى ئافرەتان و ژنان

گرېدان و بەستنى كۆنگرە و كۆنفرانسەكانى پەيوەست بە كىشە و گىرتهكانى ژنان لە سەرانسەرى دونىادا بە گشتى و لە ولاتانى خۆرەللاتى ئىسلامى بە تايىبەتى، يەككىكە لەو ھۆكارانەى كە ئافرەتانى مۇسلمانى لە خۆرەللاتى ئىسلامىدا پىن لە خشتە دەبرىت.

لەپراستىدا ئەو كۆنگرانە دوور و نزىك پەيوەندىيان بە كىشەكانى ئافرەتانەوہ نىيە ئەوہى سەرەتا و كۆتايىيە لەم كۆنگرە و كۆنفرانسە بابەتى ئازاد كىردنى ئافرەتانن. پىرسىيارەكە لىرەدا ئەوہىيە چ ئازاد كىردنىك و ئازاد كىردن لە چى و بۆچى؟ ئازاد كىردن لەو گىرته ئابوورى و كۆمەلایەتییانەى كە بە ھۆى ھەژارپەوہ سەپاۋە بە سەر خىزانەكاندا؟ بىنگومان، نەخىز، بەلكو ئازاد كىردىيان لەو چوارچىۋە ئايىنى و كۆمەلایەتییە پتەۋەى كە شوناسى رەسەن و پراستەقىنەى ئافرەتانى مۇسلمانى خۆرەللاتە، تاۋەكوو بىنە كەرەستەيەكى سادەى دەستى خۆرئاۋايىيەكان بە مەبەستى سەرسخستنى پىلان و ئەجىندا سىياسىيەكانيان.

زۆرىيە كات خۆرئاۋايىيەكان و ئەمىرىكىيەكان ھەوليان داۋە خودى جىھانى ئىسلامى بىكەنە مەيدانى ئەو جۆرە كۆنگرە و كۆنفرانسە، ھەر بۆيە زۆرىيە كۆنگرە و كۆنفرانسەكانيان لە نىۋولاتانى جىھانى ئىسلامىدا گىرى دەدا، ھەموو ئەمانەش بە مەبەستى لىدانى بىنەما گىرنگ و پىرۋىزىيەكانى خىزانى مۇسلمانە.

لە يەككىك لەو كۆنگرانە لە ۱۹۸۶/۲/۱۵ لە يەككىك لە ولاتانى كەندەو بىريار درا كار بىكرىت لە سەر ھەلۋەشاندىنەوہ و لەناۋىردنى تەۋاۋى ئەو ياسا و

رېئىمىيىيەنى كە پېش ھەزار ساللە بارەى ئافرەت و پېنگەى ئافرەت لە خېزان و مالىدا خراۋنەتە پروو، بە ديارىكراوى مەبەست لەو ياسا و رېئىمىيىيە، شەرىعەتى ئىسلامە، تەننەت زمانى عەرەبىيىش پارىزاو نەبوون لەم ھېرشانە. بە شىۋەيەك لە ژېر ناوى قوۋلەكردنەوى بېرى يەكسانى لەنيۋانى ژن و پياۋدا لە كۆنگرەيەكى پەيۋەست بە دۆزى ئافرەتان لە ولاتى مىسر پېشنيارى ئەو كرا كە لېكۆلەرانى و پسپۇرانى زمان ھەولە كانيان بخەنە گەر لەپېئناوى لابرەنى (ن) نسوۋى ئافرەتانە لە زمانى عەرەبىدا، وەك ھەنگاۋىك بۆ نەھىشتى جياۋازى نيۋان ژن و پياۋ. ئەم جۆرە كۆنگرانە و كۆنفرانسەنى كۆتايىي سەدەى نۆزدەھەمدا دەورەكى كاريگەرييان ھەبۋە لە دروستكردنى ئەم دۆخەى ئىستا.

تېكەلكردنى كوپان و كچان:

يەككى تەر لەو كەرەستانەى كە لە رېيەۋە گەنجان بە تايبەتى ئافرەتانى پى لە خستە دەرت، برىتيە لە تېكەلكردنى ھەر دوو رەگەزى نىر و مى و لە ناۋەندەكانى خويندەن و شوئە گشتى و تايبەتەكاندا. ھەنگاۋىكى لەم شىۋەيەش بە ناوى ئازادى و كرەنەۋە و يەكسانى نيۋان ژنان و پياۋان تەۋاى لېكۆلېنەۋە زانستى و دەروونى و كۆمەلەيەتتەكان لە سەرەنسەرى دۇنيادا مەترسى و زيانەكانى تېكەلاوكردنى نيۋان ھەر دوو رەگەزىان پىشترەست كەردوۋەتەۋە.

لە ئىستا ناۋەندە پەرۋەردەيى و فېركارىيەكانى خۇرئالوا لە ھەولى جياكردنەۋەى ھەر دوو رەگەز، بەلام بەداخەۋە تازەبەتازە لە ناۋەندەكانى خويندەنى ولاتانى ئىسلامى ھەولى تېكەلكردنى كچان و كوپان دەرت كە لەۋانەيە زيانەكانى ئەم جۆرە لە تېكەلكردنە لاي ھەموو لايەك ئاشكرا نەيىت. ھەول دەدەين گوتە و گوزارشتى بەشىك لە خۇرئالوايىيەكان لەم بارەيەۋە بخەينە پروو سەبارەت

بە زىانەكانى ئەم دىاردە مەترسىدارە لەوانە «دكتۇر جون كىشلەر» يە كىك
لە دەروونناسە بەناوبانگە ئەمىرىكىيەكان لە زانكۆى شيكاگو دەلئەت: "لە
راستىدا لە سەدا نەوئەدى پىاوى ئەمىرىكى دووچارى لاوازى سىكىسى هاتوون،
لە سەدا چلىان دووچارى نەزۆكى هاتوون. پروتىي بىئەندازەى نافرەتان و
دەرکەوتنى جەستەيان لە رىكلام و راگەيانەكان ھۆكارى سەرەكى ئەم دۆخە
ئالۆزەى پىاوانى ئەمەرىكان." (۱) "فەیلەسووفى ئىنگلىزى «بىتراند راسل»
دەلئەت: "مەرجىكى گرنگ ھەيە بۆ بەردەوامبوونى ژيانى ژن و مېردايەتى،
ئەویش برىتييە لە جياکردنەوئەى ژيانى كۆمەلایەتى لەو ياسايانەى كە رېگە
دەدات بە تىكەلکردنى ھاوړپىيەتى نيوان كوران و كچانى بىنگانە. بەو پىيەى
بەشىكى بەرچاو لە ھۆكارەكانى دروستبوونى تەلاق و لىكترازانى خىزانى
بەم ھۆيەوئە دروست دەيئەت. (۲) "وەك ئەم لىكۆلەرە تىشكى دەخەنە سەر كە
ھۆكارى سەرەكىي داتەپىتنى دۆخى خىزان و لاوازى ھەستى پەيوەندىي
سۆزدارى و جەستەيى لای پىاوان لە دۆخى ناتەندروستى تىكەلپىيەوئە سەرچاو
دەگرەيت. بە شىوئەك پىاوان لە كۆنترۆل دەردەچن و ناتوان بە ھاوسەرەكانى
خۆيان رازى بن، بۆيە ھەمىشە بىر و ھۆشيان لای نافرەتى ترە. لە دۆخىكى
ئاودا ياساكانى خۇرئالوا رېگە بە فرەژنى نادەن، بە شىوئەكى ئاسايى پىاوان
ھانا بۆ دۆخىكى ناتەندروستى پەيوەندىي ئاشەرى و ئارەوشتى دەبەن لە گەل
رەگەزى بەرانبەريان، بۆيە ھەتا دىت رېژەى تەلاق و لىكجىابوونەوئە پروو لە
ھەلکشانە. لە سالى ۱۹۷۹ رېژەى تەلاق لە سەدا ۴۰ بوو، لە ئىستادا رېژى
تەلاق گەيشتەوئە لە سەدا ۷۰ و ۸۰ كە بەشىكى ديارى ھۆكارى ئەم
لىكترازانە سستى و ساردىي پەيوەندىي ھاوسەرەنە لە چوارچىوئەى مالد كە

(۱) جريدة الأخبار ژمارە ۲۶ / محرم ۱۳۳۷، ص ۲.

(۲) من مفاهيم العلوم الاجتماعية أنور الجندى، دار الكتاب اللبناني للطباعة والنشر و التوزيع، ص ۱۳۸.

وايە پروونە كە ھۆكار و پالئەرى سەرەككى پىرۋژەى تىكەلكردى ئافرەتان و پياوان لەناۋىردنى پىرۋژەى خىزانە لە نىۋ كۆمەلگەى ئىسلامىدا.

لە راستىدا ئافرەتان لە خۇرئالوا لە دۇخىكى ئاجىگىردا دەرئىن. ئەوان دىيەنەۋىت ئەو ئەزمۇنە تالەى خۇيان بگوازەنەۋە بۇ ئىمە، ئەگەر بەراۋردىك بىكەين لەنىۋان ماف و پىژى ئافرەتان لە خىزان خۇرئالوا و ئىسلامدا بە پروونى تى دەگەين لەۋەى جىاۋازىيەكە تەۋاۋ فراۋانە.

تەنەدان لە مافى ئافرەتان لە چۈرچىۋەى ئىسلامدا

پىۋىستە چاۋىك بىخىتىن بە نىۋ دۇخى ئافرەتان لە خۇرئالوا، دواتر ئاۋرىك بىدەينەۋە لە مافەكانى ئافرەتان لە چۈرچىۋەى ئىسلامدا، سەرەتا پىۋىستە پىگوزەرىك بىكەين بە دۇخى ئافرەتاندا لە قۇناغە مېژۋىيەكانى پىش ھاتنى ئىسلام بە خىستەنپروۋى دۇخى ئافرەتان تى دەگەين لەۋەى كە لە رابردودا و پىشھاتنى ئىسلام ئافرەتان لە دۇخىكى ناتەندروستدا ژىاون.

ئافرەت لاي يۇنانىيەكان

ئەۋەى لە سەردەمى نىۋدا لە تەۋاۋى كايە سىياسى و كەلتورى و ھونەرىيەكاندا زۆرتىن قسە و باس لەبارەى قۇناغى مېۋقايەتى لە يۇنان بە گشتى دەكرىت ۋەك زىرپىنتىن قۇناغى مېژۋى مېۋقايەتى و لانكەى شارستانىيەت، با سەرنج بەدىن بزانىن دۇخى ئافرەتان بە تايىبەتى لە لانكەى شارستانىيەت لە چ دۇخىكىدا بوۋە، ئافرەتانى يۇنانى نەۋەك تەنىيا مافى نازادىيان نەبوۋە، بەلكىۋ بوۋە و ئىرادەيان بە تەۋاۋى لى زەۋت كراۋە، بە جۆرىك كە كرىن و فروشتىيان پىۋە دەكرا. تا ۋاى لى ھاتىۋو ئافرەت ۋەك

كالاھە كى يىنرخ سەير دەكرا. لە ھەر جىگە و شوئىك بوواھ مەترسىيە دەستىزىكرنە سەرى ھەبوو.^(۱)

ئافرەت لای ھىندىيە كۆنەكان

دۇخى ئافرەتان لای ھىندىيە كۆنەكان باشتەر نەبوو لە دۇخى ئافرەتان لای يۇنانىيەكان. چەندىن ياسا و پىنمايى سەير و سەمەرەيان لەبارەى ئافرەتانەو ھەبوو. يەككە لە سەيرتەين ئەو ياسايانە ھەر كات پىاوتك بىردبايە، دەبوو راستەوخۇ دواى مردنى ھاوسەرەكەى بسووتىنرايە. لای ئەوان ئافرەتان جگە لە كەرەستەيە كى تىركردنى ئارەزوو سىكسىيەكان زياتر شتىكى تر نىيە.^(۲)

ئافرەت لای جوولەكە

ئافرەت لە ئايىنى تىكدرەوى جوولەكەدا دۇخى لەوانى تر باشتەر نىيە. لە تەورات و تەلمودى پىرۆزى ئەواندا باس لەو دەكرىت كە ئافرەت بە ھىچ شىوئەك مىراتىي پى نادرىت. زىاد لەمەش بە شىوئەكى قىزەوانە دەروانە ئافرەت، كاتىك ئافرەتەك دەكەوتتە سووپى مانگانەو كە بوونەورىكى قىزەون لىي دەروان و پىرستە پىاو لىي دوور بىكەوتتەو و لە مالىكدا لەگەلى نەمىنىتتەو.

ئافرەت لای رۇمانىيەكان

(۱) المرأة ماذا بعد السقوط بدرية العزار، ص ۱۷ يان بىوانە: المرأة المتبرجة، ص ۹ يان المرأة وحقوقها في الاسلام مبشر الحسيني سەرچاوەكانى پىشوو.

(۲) ھەمان سەرچاوەى پىشوو.

ۋەك تەۋاۋى قۇناغە كانى تىرى مېژوو، ئافرەتانى سەردەمى رۇمانى تەۋاۋ
دوۋرىبون لە حق ۋ مافە سەرەتايى ۋ ئاسايىيە كانى خۇيان. بە شىۋەيەك
پىاۋى رۇمانى مافى ئەۋەى ھەبۋە كە لە سەر بابەتتىكى سادە ۋ ساكار
ھاسەرەكەى بكوژىت. پىيان ۋا بوۋە ئافرەت كاتىك دەكەۋىتە سوۋرى
مانگانەۋە دەيىت بە تەۋاۋى بىبەش بكىرت لە ژيانى ئاسايى، بەجۇرىك گەر
خۇى دەستى لە ھەر شتىك دايىت راستەۋخۇ ئەۋ شتە بە پىس دەزانرا. زىاد
لەمەش لە سەروپەندى سوۋرى مانگانەۋە، مەگەر پىاۋىك زۇر مېھربان
بوۋايە مال جى بەيلىت، بە پىچەۋانەۋە زۇرىك لە پىاۋان لەۋ دۇخەدا بە زۇر
ئافرەتانيان لە مال دەكردە دەرەۋە تا ئەۋ كاتەى پاك دەبونەۋە. بەشىكى تىران
لە دەرەۋەى مال خىمەيان بۇ ئافرەتە كانيان ھەلدەدا، لە كاتى پىۋىستدا نان ۋ
خواردن لە بەردەم خىمەكەى دادەنرا.^(۱)

ئافرەت لاي نەسرانييەكان

لە ئەدەبىياتى مەسىحييەكاندا ئافرەت گوزارشتە لە دەرگاي شەيتان ۋ
دەرۋازى ھەموو فیتنە ۋ نەھامەتییەك، ۋەك «تونوليان» يەككىك لە قەسىسە
گەۋرەكانى خۇيان دەليت: «ئافرەت دەرگايەكە بۇ چوۋنەژوۋرەۋەى شەيتان.»
پاشان ۋەك باسكردن لە مەترسىي ئافرەت لەبارەى ئايىنەۋە دەليت: «ئافرەت
ھەلۋەشىنەرى شەرىى خودايە.» لە چۈارچىۋەى رېۋشۋىنە ياسايىيەكان لەبارەى
ئىدائەكردنى ئافرەتەۋە لە سەردەمى «ھىنرى ھەشتەم» دا پەرلەمانى ئىنگلىز
بىريارى دا كە نايىت ئافرەت پەرتوۋكى «پەيمانى نوئ» بخۋىتتەۋە بەۋ پىيەى
ئافرەت پىسە ۋ ئەۋ مافەى نىيە ۋ كارىكى لەم شىۋەيە واتاي بىرئىركردنە بە
پەرتوۋكى پىرۋز.

(۱) ھەمان سەرچاۋەكانى پىشوو.

لە چوارچىۋە دانان بە شوناسى مەۋقۇبىنى ئافرىتىدا، سالى ۱۸۵۶ لە كۆنگرەيە كدا ژمارەيەك قەشە و پىاۋى ئايىنى دۋاى گەفتوگۈيەكى دىرژ و چىرۋىر گەيشتەنە ئەو باۋەرەي كە ئافرىتان ۋەك پىاۋان مەۋقۇن، بەلام بە پىچەوانەي پىاۋانەۋە ھىچ ھەق و مەفئەكى مەۋقۇنى نىيە، بەلكو تەنبا بۇ خىزمەتكەردىنى پىاۋان دروست بوۋە. ئەمە ۋەك گەلالەي بۇچوۋىنىكى نۇي، گەرنا بەشىكى بەرچاۋى تىران پىيان ۋا بوۋە كە ئافرىت ھەر لە بىنەرەتەۋە مەۋقۇن نىيە.^(۱)

ئافرىت لاي ەەرەب پىش ئىسلام

دۇخى كۆمەلەيتى لە نىۋە دورگەي ەەرەبى تەۋاۋ ئالۋز بوۋ، زولم و سەم و نادادى و پىشۋى و سەمى كۆمەلەيتى، شوناسى دۇخى نىۋە دورگەي ەەرەبى بوۋ. ئافرىتانىش ۋەك بەشىكى دانەپراۋ لەم دۇخە ئالۋزە، لە بارىكى خراپدا ژيانىان دەگوزەراندا. ەەرەبەكانى پىش ئىسلام ۋەك مال و سامان و دارايى لە ئافرىتانىان دەپروانى. ھىچ جۆرە ماف و بەركەۋتەيەكى كۆمەلەيتى و دارايىيان نەبوۋ. بە شىۋەيەك پىاۋ كاتىك دەمرد، تەۋاۋى ئەۋەي ھاسەرەكى ھەيىبوۋە، ۋەك كەلپەلە بەجىماۋەكانى دەبوۋنە مىراتى و بەسەر ئەۋانى تردا دابەش دەكرا.

زۆر دەگەن ئافرىت تۋانىپاي دۋاى مەردى ھاسەرەكەي جارىكى تر ھاسەرگىرى بىكرىدەتەۋە. دەبوۋ بۇ ماۋەي سالىك دۋاى مەردى مەردەكەي لە عىدەدا بوۋايەۋە، بە دىرژايى ئەو سالى تازىەبارى كىشابا و لەناۋ چەك و پىسى و شۋىنى ناتەندروسىدا ژىابا. لادان و ناتەندروسىتى ئاكارىيان بە

(۱) بروانە: مكانة المرأة بين المسيحية والإسلام: سعدية محمد أبورزيزة، رسالة مقدمة لنيل الدرجة العالمية ماجستير بجامعة أم القرى بالسعودية - بمكة. سنة ۱۴۰۸ھ

جۆرئىك بوو، ھەندىك لە پىاۋانى نىۋە دورگەى عەرەب ژنە كانىان دەئارد بۆ لای پىاۋىكى ئازا و جەرىزە و خانەدان، تاۋەكوو لە گەل ھاۋسەرەكەيان جووت يىت و مندالنىكى بەھىز و تۆكمەيان بۆ بختەۋە.

زىاد لەمەش بەشىكىان كاتىك كچىان دەبوو، تەۋاۋ دونىيان لى دەھاتەۋە يەك و بە زىندوۋى لە چالىان دەئا. شىۋازنىكى تر لە شىۋازەكانى بىرپىزى بەرانبەر ئافرەتان لای عەرەب ئەۋە بوو، كاتىك مىۋاننىك لە دورەۋە ھاتبا لە كاتى مانەۋەيدا شەۋى ئافرەتىكىان دەخستە لای، تاۋەكوو كابرەى مىۋان بە وىستى خۆى چىزى لى بىنىت، ئەمەش ۋەك جۆرئىك لە پىزلىئان ھەژمار دەكرا. ھەندىك جارىش چەند پىاۋىك بە شىۋەى كۆمەل و دەستەى لە ماۋىيەكى كەمدا دەچۈنە لای ئافرەتىك، لە كۆتايىدا پىۋەرى دىارىكرەنى رەچەلەكى ئەۋ مندالە. بە شىۋەىك بوو، كام پىاۋە زىاتر چوبايە لای ئافرەتەكە، مندالەكە دەبوۋە ھىي ئەۋ ياخود ئافرەتەكە لە نىۋ پىاۋەكاندا پىاۋىكى دىارى دەكرد و رەچەلەكى مندالەكەى بە سەردا دەپرىيەۋە و چەندىن تاۋانى ئاپەۋى تر كە بەرانبەر ئافرەتان ئەنجام دەدرا.^(۱)

لە ھەمبەر بەراۋردى ئافرەت لەنىۋان ئىسلام و خۇرئالوا، بە پروانىنىك لە دۆخى پىشۋوى ئافرەتان لە جىھانى نۆدا، بە پرونى ئەۋە دەردەكەۋىت كە ئافرەتان لە چەند دەيەى رابردوۋدا دۆخيان باشتەر نەبوۋە لە دۆخى ئافرەتان لە نىۋە دورگەى عەرەبى. بە شىۋەىك بەشىكى بەرچاۋ لە خۇرئالوايىيەكان ئافرەتانيان بە دورمىنى سەرسەختى خۇيان زانىۋە. خستەنەپروۋى دۆخى ئافرەتان لە سەدەكانى رابروۋدا پىۋىستى بە لىكۆلىنەۋەيەكى سەرىخۆيە، ھەلبەت ئەم جۆرە لە دىدى خۇرئالوايىيەكان تەنیا لە ئاستى خەلكى گشتىدا نەبوۋە، بەلكوۋ زۆرئىك لە بىرمەندان و گەۋرەپىاۋانى خۇرئالۋايى ھەلگىرى ھەمان بۆچۈن بوون.

(۱) بۆ زانىيارىي زىاتر لەبارەى دۆخى ئافرەتان پىش ھاتنى ئىسلام پروانە: المرأة في الإسلام، الإسلام انصف المرأة، المرأة المسلمة، ھەرۋەھا سەرچاۋەى پىشۋو.

لەو چوارچىۋىيەدا «تۆماس ئە كرىنى» (۱۲۲۵-۱۲۷۳) دەلىت: "لە راستىدا
 ھېچ بوۋىنىكى راستەقىنە لە ئارادا نىيە جگە لە بوۋىنى رەگەزى نىر، ئافرىتان
 بوۋىنەۋەرىكى ئاتەۋاون و ھېچ سەير نىيە كە پىمان واىە ئافرىت بوۋىنەۋەرىكى
 گىترى ژەھر كراۋ بىت بە ژەھرى گەمژەيى." (۱)

يە كىكى تر لە بىرمەندان بە ناۋى «بونافىتىرا» (۱۲۲۱-۱۲۷۴) دەلىت:
 "كاتىكى ئىۋە ئافرىت دەبىنن، وا مەزائىن كە بوۋىنەۋەرىكى مەۋفى ئاسايتان
 بىنىۋە، دلىابن كە بوۋىنەۋەرىكى دىرندەتان بىنىۋە، ئەۋى دىۋتانه تەنىا
 شەيتانىك بوۋە نە زىاتر. كاتىك ئافرىت قەسى كىرد، دلىا بىە ئەۋى گوت
 لى بوۋە دەنگى مار بوۋە." (۲)

«فريدريك نىچە» يە كىك لە دىارتىن فەيلەسوفانى خۇرئالۋاىى و يە كىك
 لە كارەكتەرە دىارەكانى دۇنيای فەلسەفە كە تاۋەكوۋ ئىستائىش تىۋرىا و
 بۆچۈنە فەلسەفەكانى لە جىھانى لىكۆلىنەۋە فەلسەفەكاندا دەۋرىكى
 كارىگەرىيان ھەيە، لەبارەى ئافرىتەۋە دەلىت: "ئەگەر چۈۋىت بۆ لای ئافرىت،
 با دارەكەت بە دەستەۋە بىت." ئەمە تىگەشىتنى يە كىك لە فەيلەسوفە
 دىارەكانە كە زۆرىك لە خەلكانى دژە ئاينى شانازى پىۋە دەكەن و ۋەك
 پىشەنگى ھزرى خۇيان لى دەرۋان. ئەم تىۋرۋانىنە لە كۆى و تىۋرۋانىنى
 پەيامبەرى پىشەۋاى مەۋفایەتى (ﷺ) لە كۆى كاتىك دەفەرمۋىت: "شەرم
 ناكات ئەۋ كەسەى كە ۋەك كۆيلە لە خىزانەكەى دەدات و كەچى دواتر
 دەچىتە لای." (۳)

ھەر لە دىرژەى دىدى بە كەمزانىنى ئافرىتان لەلايەن زانايان و دەستەبژىرى

(۱) بىۋانە: تحرير المراءة بين الغرب والإسلام، د. محمد عمارة، مكتبة الإمام البخاري للنشر
 والتوزيع بمصر سنة ۲۰۰۹. ص ۵۹.

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پىشەۋ.

(۳) رواه البخاري وغيره واللفظ في مصنف عبد الرزاق رقم ۱۷۳۶۶.

خۇرئالواۋە زانا و دەروونىسى بەناۋبانگى جوۋلەكە «سىگمۇن فرويد» ۱۸۵۱-
 ۱۹۳۹ دەلىت: «تەۋاۋى ھەستى مەۋقايەتى لە كەسايەتتى پىۋادايە، ئافرەتان
 بەۋ پىيەى كۆئەندامى نىرىنەى پىۋانىيان نىيە ھەمىشە و ھەموو كات لە خەم
 و جۆرىك لە سترىسى دەروونىدا دەرین.»^(۱) بۆچۈننىكى لەم شىۋەيە جىگەى
 ھەلۋىستەكردنە، دەرووناسىكى بەناۋبانگى جىھانى شوناسى مەۋقايەتى لە
 ئەندامى نىرىنە كورت دەكاتەۋە. بابەتى بەكەم سەيركردنى ئافرەتان تەنیا لە
 كەلتور و ئەدەبىياتى خەلكانى ئاسايى و ئايىندارى خۇرئالوايىدا نىيە، بەلگەو
 ئەم بۆچۈنە درىژ بوۋەتەۋە بۆ لاي خەلكانى فەيلەسووف و شارەزايانىان.
 پى دەچىت ئايىندارەكان بە ھۆى مانەۋەى بەشېك لە راستىي ئايىنەكەيان
 تارادىيەك بۆچۈنەكانيان باشتىر بىت لە فەيلەسووفەكانيان بەۋ پىيەى نا
 ئايىنىيەكانيان، لە فەيلەسووفەكان بىردۆز و تىپروانىنەكانيان لە ئەفلاتونەۋە
 ۋەرگرتوۋەكە ھەمىشە داخ و ھەسرەتى دەخوارد لەۋەى كە كورپى ئافرەتە و
 لە ئافرەت بوۋە، بە تۆمەتى مېيىيەتى بەۋپەرى ناتەندروستى مامەللى لەگەل
 دايكى دەكرد. زىاد لەم تىپروانىنە «ئەفلاتون» ئافرەت بە تەۋاۋى دادەرنىت لە
 ھەستى خۆشەۋىستى و پىيى وايە خۆشەۋىستىي راستەقىنە ئەۋ خۆشەۋىستىيە
 كە لەنىۋان پىۋا و پىۋادايە و جوانىي تەۋاۋىش لە گەنجىدايە.

لەبارەپىيىگەى ئافرەتانەۋە، سوكراتى باۋكى فەلسەفەى يۇنانى پىيى وايە
 كە سىياسەت و بەرپۆۋەردن كارى پىۋانە، چۋار دىۋارى مائەكانىش جىگەى
 گۈنجاۋى ئافرەتانە.

زىاد لەمانە ژمارەيكى ترى فەيلەسووفە خۇرئالوايىيە نويىەكان، نەك
 ھەر ئەۋەى بە تەۋاۋى ئافرەت رەت دەكەنەۋە، زىاد لەمە كار دەكەن لە
 سەر تۆخكردنەۋەى ئەۋ جۆرە لە رىق و كىنە لە نىۋ دلى خەلكانى تردا.

كارەكتەرنىكى فەلسەفىي دىيارى ۋەك فەيلەسووفى ئەلمانى «شۇپنھاۋەر»
بە شىۋىيەكى ھىندە پەشېننەنە لە ئافرەتان دەپروانىت، ھەر كەس رېگوزەرنىك
بىكات بە نىۋو ژيانىدا ۋ گوتەكانى بخوئىتتەۋە، تەۋاۋ رقتەستور دەپت بەرانبەر
ئافرەتان، دونىايەك رىق ۋ كىنە لەنىۋو دلىدا بەرانبەر ئافرەتان دروست دەپت.

خستەنەپروۋى ئەم تېروانىنەنە تەنباۋەك گوزەرنىكى سەرىپىيە، دەنا تېروانىنى
نەرنىيى ژمارىيەكى بەرچاۋ لە فەيلەسووفان ۋ بىرمەندانى خۇرئالوايى زۆر لەۋە
زىاترە كە بتوانىن بەم شىۋە سەرىپىيە بىلانخەينە پروو. لە سەر ئاستى نوۋ دۇخى
ئافرەتان لە جىھانى ئىستاي ئەوروپادا بە خراپترىن دۇخدا تى دەپەرن، ئەۋ فىلم
ۋ زنجىرە فىلمە ئەمىرىكى ۋ خۇرئالوايىيەنە پەخش دەكرىن، لە راستىدا وئناي
دۇخى راستەقىنەنە ئافرەتان بەۋ شىۋىيە نىيە كە لە فىلم ۋ زنجىرە فىلمىيە كاندا
بەرھەم دىن ۋ دەخرىنە پىشچاۋى بىنەران.

ئەۋەى جىي نىگەرانىيە ئەۋ پۇخىيەتە شىكستخواردوۋەى تاكى خۇرھەللاتىيە
كە بە جورنىك شىۋناسى خۇيان بە تەۋاۋى لە بىركردوۋە ۋ سەرسامى. ۋ
بگرە بەپىرۆز پروانىنەۋە لە تەۋاۋى بەرھەم ۋ كارەكانى خۇرئالوا. بە شىۋىيەك
خۇرئالوايىيەكان ھەر چى بەرھەم بەئىنن، ئەۋان بە چاۋى رېژ ۋ پىرۆزىيىيەۋە
لىيان دەپروانن، زىاد لەمە بەتايىيەتى لە بابەتەكانى پەيۋەست بە ئازادى ۋ
مافى مروۇف ۋ رىتم ۋ شىۋازەكانى بەپىۋەبەردن ۋ ئاراستەكردنى كۆمەلگە ۋ
لە بەرانبەردا بەكەم پروانىن لە تەۋاۋى ئەۋەى ئىسلام ۋ خۇرھەللاتى ئىسلامى
بەرھەمىيان ھىناۋە.

خۇرئالوايىيەكان لەم رېگەيەۋە سەركەۋتوۋ بوون لە سەر سەپاندنى ھەژمونى
فراۋانى خۇيان بە سەر خۇرھەللاتدا لە تەۋاۋى كايەكاندا. ئەمە لە كاتىكدا
دانىشتۋانى ناۋچەكانى خۇرھەللاتى ئىسلامى بە تەۋاۋى لە رېتىمىيەكانى
ئايىنەكەى خۇيان دوور كەۋتوۋنەتەۋە، بۆيە بەراۋردكردنى ۋلاتانى خۇرئالوا

بە دۇخى مۇسلمانان لە خۇرەللات ھەنگاۋىكى تەۋاۋ ھەلە ۋە ناتەندروستە، بەۋ پىيەى ئەۋ جۇرە لە بەراۋرد كىردن بەراۋردى ھىز نىيە بە ھىز، بەلگىۋ بەراۋردى دۇخىكى خۇرئالواىى بىنەپەتىيە بە دۇخىكى خۇرئالواى كۆپىكرۋ لە خۇرەللات. بەۋ پىيەى ئەۋەى لە خۇرەللات دەگوزەرتت لە رۋوى بەرپۆۋەبردن ۋە ھوكمدارىيەۋە دوور ۋە نىزىك پەيۋەندىى بە ئىسلامەۋە نىيە، تاۋەكو ئەۋەى بىگوتىرتت خۇرەللات بە ھۆى ئىسلامەۋە دۋا كەۋتۋە. لەۋ قۇناغانەى ئىسلام ۋەك ھىزىكى سىياسى ۋە سەربازىى گىرنگ لە پىنگەى دەسەللاتدا بوۋ، ھەمىشە خۇرەللات لە پىشەۋە بوۋ.

لەۋ قۇناغانەدا خۇرئالواىيەكان پىشېرىكىان دەكرد لەپىناۋى گەشىتن بە زانىست ۋە مەغرىفەى بەرھەمەپىتراۋى خۇرەللات بە دانپىدانانى خودى زاناىانى خۇرئالواىى زانىستەكانى مۇسلمان ھەژمۋونى تەۋاۋى بەسەر خۇرئالوا دا سەپاندبوۋ، بەلام ئەۋەى جىگەى داخە پىچەۋانەى ئىستا بە ھۆى دۋاكەۋتۋوىى ۋە دووركەۋتەۋەى مۇسلمانان لە ئايىنەكەيان، بابەتەكە تەۋاۋ پىچەۋانە بوۋەتەۋە.

نايىت ئىمە لە ۋەھمى مېژوودا بژىن، تەۋاۋى شانازى ۋە بوون ۋە شوناسمان بە مېژوۋە گىرىى بىدەين، بەلگىۋ دروست ئەۋەىە لە ۋاقىعى ئىستاي كۆمەلگەى مەۋقايەتىدا بژىن ۋە بىتۋانىن كىپىركىى رۋوداۋ ۋە پىشەتە جىھانىيەكان بىكەين، بۆيە زۆر جار خۇرئالواىيەكان پەخنى ئەۋە لە مۇسلمانان دەگىر كە ئەۋان لە ۋەھمى مېژوودا دەژىن. لە پال دىد ۋە تىروانىنى خۇرئالواىيەكان بەرانبەر ئافەت دىدىكى جىۋاز كە گوزارشتە لە خوتىندەۋەى خۇرئالواىيەكان بۇ دۇخى ئافەت لە ئايىن ۋە شارستانىيەتى ئىسلامى لەگەل ئەۋەى ژمارەيەكى بەرچاۋ لە بىرمەندان ۋە لىكۆلەرەۋان ۋە نووسەرانى خۇرئالواى بە رۆحىيەتىكى ئايدىۋولۇژىى دوزمىنكارانەۋە دۇخى ئافەتان لە ئىسلام ۋەك ئايىن ۋە كۆمەلگەى ئىسلامى دەخەنە بەر باس ۋە لىكۆلىنەۋە، ھەۋل دەدەن ۋە ئايەكى تراژىدى بۇ دۇخى ئافەتان لاي ئىسلام ۋە مۇسلمانان بىكىشن.

لە بەرانبەر ئەم ئاراستە ۋە بىر كىرەنە ۋە وىنا كىرەنە ئايدىيۇلۇزىيە ئاۋىژدانىيەدا، ژمارىيەكى بەرچاۋ لە بىرمەندەن ۋە نووسەرانى خۇرئالواى بە جۇرئىك لە وىژدان ۋە دادپەرۋەرىيە ۋە وىناى دۇخى ئافرىتانىيان كىرەۋە ۋە لە چەندىن شۆين دەقى جىياۋازدا ئەم راستىيەيان خىستەۋەتە ۋە، بەلام ئەۋەى مايەى نىگەرانىيە ئەم جۇرە دەنگانە لەلەين سىياسەتى گىشتىي خۇرئالوايىيە كانەۋە ھەمىشە ۋە ھەموو كات دۇرايەتتى دەكرىت، تاۋەكو ئەۋەى تەۋاۋى دەنگە ۋەسەن ۋە بەۋىژدانە خۇرئالوايىيە كان كپ بىكەنەۋە. لەم چۈرچىۋەيدا بىرمەندى فەرەنسى «گوستاف لۇبۇن» دەلىت: «گەرەيىي ئىسلام تەنبا لەۋەدا نىيە كە ۋىژئىكى زۇرى لە ئافرىت گىرتۋە. ۋىگەى ئافرىتى تا ئەۋەپرى سنوۋر بەرز كىرەۋەتەۋە، بەلكو لەۋەدايە كە يەكەمىن ئايىن بوۋە بەم شىۋەيە لە ئافرىتانى ۋەلىۋە ۋە ئەم جۇرە ۋىژئى لە ئافرىتان ناۋە.»^(۱) ھەر لەم چۈرچىۋەيدا «ۋىژمارى ھاۋ» دەلىت: «ئىسلام ۋەك ئايىن ۋىژئىكى تەۋاۋى لە ئافرىتان گىرتۋە ۋە مافى تەۋاۋى مەۋقۇبۋى پى داۋە، بە ۋىچەۋانەى ئەۋانەى كە ۋىيان ۋايە تەنبا ئافرىتانى خۇرئالواى گەبىشتوۋن بە مافە كانىيان، لە راستىدا ئافرىتانى خۇرئالواى ناتاۋىت مافى مەۋقۇبۋى خۇى بە شىۋەيەكى دروست بەرجەستە بىكات، ۋىچەۋانەى سەۋىشتى مەۋقۇبۋى خۇيان ئاراستە دەكرىت.

لە ئىستادا ئافرىتانى خۇرئالوا ئاچارن لە دەرەۋەى مالى كار بىكەن لەۋىناۋى ئەۋەى بىرىك پارە پەيدا بىكەن، بەلام ئافرىتانى مۇسلمانان ئازادەن لەۋەى كار دەكەن ياخۇد نا، بەۋ ۋىيەى ئەركى دەستەبەركىدى بۇيىي ئافرىتان لە ئەستۋى ۋىياۋانە. ھەر لەبەر ئەمە ۋىياۋان گەرەى مالىن ۋە بەرپرسيارىتتى تەۋاۋى مالى لە ئەستۋىيەنە، كار دەكات تاۋەكو بۇيىي بۇ تەۋاۋى ئەندامانى خىزان دابىن بىكات، ئەمەيە لوتكىەى ھەستى بەرپرسيارىتتى. لە بەرانبەر ئەم

(۱) المرأة والأسرة المسلمة د. عماد الدين خليل عمر، مكتبة التفسير للنشر والإعلان بالعراق - أربيل. سنة ۲۰۰۸، ص ۳۸.

بەرپرسيارىيىتىيە پياوان، ئافرىتان بەرپرسيارىيىتىيە كى گەورە خراوتە سەر شانىان كە خۇي لە پەروەردە كەردنى مەندال و بەرھەمەيتىنانى نەوہە كى تۆكەم و بەھىزدا دەبىننىتەوہ.^(۱) ھەر لە چوارچىوہى تىشك خستەسەر پىنگەى ئافرىت، لە چوارچىوہى ئىسلام و ئەدەبىياتى مۇسلمانان نووسەر و لىكۆلەرى «لورا فىشا فاگلىرى» تىشك دەخاتە سەر نەوہى كە ئىسلام كۆمەلىك مافى بۆ ئافرىتان دەستبەر كەردوہ كە لەوہ پىش ھىچ كەس نەى دەزانى و ئاگابى لىي نەبو زۆرىك لە سەرچاوە مېژوويىيەكان بە بەلگەوہ ئەم بابەتەيان پىشتراست كەردوہتەوہ.^(۲)

وہ ك زياتر پىشتراست كەردنەوہى ئەم راستىيە «لاردى ئىفيلين كىرولودى» نووسەر و بىرمەندى ئىنگلىزى دەلىت: «كاتىك ئىسلام ھات، تەواوى ماف و ئازادىيە زەوتكراوہكان بۆ ئافرىتان گەپرايەوہ و ئىسلام ئافرىتانى كەرد بە ھاوہىشى راستەقىنەى پياوان، ھەمان ئەم مافەى پياو ھەيەتى ئافرىتەش ھەمان مافى ھەيە. ئىسلام پياوى كەردە سەر كەردەى ژمارە يەكى خىزان، تاوہ كوہ نەوہى بەرپرسيارىيىتىيە دەستەبەر كەردنى بۆتويى ئافرىتە و تەواوى مالى بىكەوتتە ئەستۆ. زىاد لەمەش ئىسلام پياوى كەردە پاسەوانى راستەقىنەى ئافرىتە، تاوہ كوہ بە شىوہەكى سەر كەوتوۋ بىتتە پەرزىنى ئافرىتە، لەبەر ئەم ھۆكارانە پياوان كران بە گەورەى مال، دەنا لە بنەپەتدا ھىچ جىاوازيەك نىيە لەنىوان ژنان و پياوان.

با پىكەوہ لە قورئان بىروانىن كاتىك دەفەرمووت: ﴿وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۚ﴾ [البقرة: ۲۲۸] ناوېراو دەلىت: «ئەم پەلەيە بىرىتىيە لە چاودىز كەردن و بەرپرسيارىيىتىيە نەوہ ك زەوتكەردنى ماف. بەو واتايەى ئەگەر

(۱) ھەمان سەرچاوەى پىشوو.

(۲) بىروانە: پەرتوۋكى لورا فىشا فاگلىرى بەناۋى دىفاعا عن الاسلام لاپەرە ۱۰۶ وەرگىراو لە پەرتوۋكى قالوا عن الاسلام.

پىاۋ ھەرچى ناپرەھەتى ژيان ھەيە بگەۋىتتە ئەستۆي، تەۋاۋى جەستەي بە ھۆي
 كار كىردنەۋە لاۋاز بېيىت لەپىناۋى بەخىۋ كىردن و پارىزگار كىردن لە ھاۋسەرە كەي،
 بە دىلىيى زۆرى ئەنجام نەداۋە گەر لە بەرانبەردا خىزانە كەي مالى بۇ خاۋىن
 بىكەتەۋە و خىيانەتى لى نە كات"^(۱). ھەر لەم چۈرچىۋەيەدا بالىۋىزى ئىنگىلىزى
 «لاردى مارى مونتكا» لە نامەيە كىدا بۇ خوشكە كەي دىنۋىست "خۇرئالوايىيە كان
 پىيان ۋايە كە ئافرەتى مۇسلمان لە كۆيلايەتى و دۇخىكى يېزىدا دىرى، ئەمە
 ئەۋ بانگەشەيە كە دەمەۋىت بۆت بە درۆ بخەمەۋە، لە بەر ئەۋەي نوۋسەرەنى
 خۇرئالۋاى نايانەۋىت پاستى بنۋوسن و گورپان لە پاستى بېيىت، ھىچ كات
 ئامادەش نىن بە دۋاى پاستىدا بگەرپىن. مەن ئەگەر ئىستا لە تۈركىيە نەبوۋمايە
 و لە نىزىكەۋە ئاگادارى و تىكەلاۋىي ژيانى مۇسلمانان و ئافرەتەنى مۇسلمان
 نەبوۋمايە، بە دىلىيى مەنىش دەكەۋتمەۋە ژىر كارىگەرى، بەلام ئەۋەي كە
 بىنىم تەۋاۋى ئەۋ قسانەي بە درۆ دەخاتەۋە. زىادەم نەۋتۈۋە گەر بلىم تەۋاۋى
 بانگەشە كەنى ئەۋان بە درۆ دەخاتەۋە. زىادەم نە كىردۈۋە گەر بلىم ئافرەتى مۇسلمانان
 ئازادىي زىاترە تاۋەكۈۋ ئافرەتى ئەۋروپىي، پەنگە تاكە ئافرەت بىن لە دۇنيادا كە
 گورپى بە ژيان و بىرۋىيەيدا كىردن نادەن، ئەۋ كارە ئەر كى پىاۋە كانيانە، ئەۋان لە
 مالىۋەن ۋەك ئەۋەي لە كۆشكەدا بىزىن."^(۲) ئەمە قەسەي ئەم ئافرەتەيە كە دۇخى
 ئافرەتان مۇسلمانى بە چاۋى خۆي بىنىۋە، تەۋاۋى پاستىيە كان لەۋ بارەيەۋە
 دەخاتە پۈۋ. بەداخەۋە بەشېك لە نوۋسەرەنى خۇرئالۋاى كار دەكەن لەسەر
 ئاۋەۋۈۋ كىردنەۋەي پاستىيە كان و ھەۋلى وىنا كىردنى ژيانى مۇسلمانان دەدەن بە
 خەلكانى دۋاكەۋتۈۋ و ئەشكەۋتەشەين كە ھىچ كات نايانەۋىت بەئاساسى ۋەك
 ئەۋاننى تر بىزىن.

(۱) بىروانە: پەرتۈۋەكەي خۆي بە ناۋى البىتھ عن اللە لا پەرە ۸۱-۸۲ ۋە رەگىراۋە لە پەرتۈۋەكى
 قالوا عن الاسلام.

(۲) بىروانە: پەرتۈۋەكى البىتھ عن اللە

بەداخەۋە نووسەر و لىكۆلىنەۋە عالمەمانىيەكانى خۆرەلەت بە ھەمان ئاۋازى نووسەرانى ئايدىۋولۇژىيى بىج وىژدانى خۇرئالو دىنوسىن و بىر دەكەنەۋە. لە درىژەى شاھىدانى نووسەرانى خۇرئالوۋىيى لەم چوارچىۋەدا «زىگرىد ھونكە» خۆرەلەتناسى ئەلمانى ھاۋسەرى دىكتۇر «شولتس» دەلىت: "لە دۋاى ھاتنى ئىسلامەۋە، ئىتر پىنگە و شوناسى ئافەت بەرەۋىشچۈنىكى بەرچاۋى بە خۆيەۋە بىنى. «خەدىجە»ى ھاۋسەرى يەكەمى پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ) بىۋەژنىكى خاۋەن كەسايەتتەكى كارىگەر و خاۋەن داھاتو و دارايىيەكى بەرچاۋ، كاتىك بوۋە ھاۋسەرى پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ) پەيامبەر دەرەتەى بۇ پەخساند تاۋەكوۋ ئەۋەى زىاتر شارەزا بىت و تۋانا دارايى و بازىرگانىيەكانى زىاتر پەرە پى بدا. دواترىش بە درىژايىيى مىژۋوى ئىسلام ژمارەيەكى بەرچاۋ لە ئافەتان لە سەر دەستى گەۋرە زانايان سەرقالى خوتىندەۋە و لىكۆلىنەۋەى زانستە شەرىيەكان بوون و مۆلەتيان لە گەۋرە زانايان ۋەرگرتوۋە، دواتر راستەخۇ ئەۋ زانستانەيان گەياندەۋەتە نەۋەيەكى تر."^(۱)

پاشان ئەم نووسەرە تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە ئافەتان لە سەرەتاي ئىسلامەۋە بە ھىچ شىۋەيەك زولم و ستەمى لى نەكراۋە، گەر قۇناغەكانى دواتر دۇخىكى لەم شىۋەيە پروۋى دايت ئەۋا لە ژىر كارىگەرىي كەلتۈورى فارس و يۇنانىيەكان دروست بوۋە، بە تايىبەتى دۋاى ئەۋەى كەلتۈورى فارسى لە چەند قۇناغىكى دواتردا دزەى كىردە نىۋىزار و ژيانى مۇسلمانانەۋە. ئىسلام بە تەۋاۋى بىيەرىيە لەۋ دۇخانە، بەۋ پىيەى ئەۋ دۇخە نەخۋازراۋانە دوور و نىزىك پەيۋەندىيان بە ئىسلامەۋە نىيە.^(۲) ئەم گوتانەى ناۋبراۋ قەترەيەكن لە دەرياي راستىيەكان، ھەلبەت خستەنەپروۋى ئەم جۆرە لە بەلگە و گوتانەى خۇرئالوۋىيەكان، ۋەك كەرەستەيەك بۇ بەرپەچدانەۋەى دىد و تىپروانىنى

(۱) بىروانە: پەرتۈۋكى ناۋبراۋ بەتاۋى شمس العرب تسطع على العرب، ص ۴۷۱-۴۷۰.

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو.

نەيارانى ئىسلامە لە خۇرەھەلاتى ئىسلامى دەنا موسلمانى ھۇشيار بە دروستى لەۋە تى گەشتوون كە ئىسلام بە شىۋەكەكى دروست و تەندروست مافى تەۋاۋى چىن و توتۇرەكانى كۆمەلگەى دەستبەر كىردوۋە، لە سەروو ھەموۋىانەۋە مافى ئافرەتان ۋەك چىنىكى زىندوۋى نىۋ كۆمەلگەى مەۋقايەتى. زىاد لەمە تەۋاۋى ياسا و رېساكانى پەيۋەست بە پاراستنى مافەكانى ئافرەتان لە بنەپرەتەۋە لە ئىسلامەۋە ۋەرگىراون. دۇخى ئافرەتان لە خۇرئالوا بە جۇرئىك بوو تاۋەكوو سالى ۱۸۰۵ لە ياساكانى ئىنگلەتەرا رېگەپىدراۋ بوو پىاۋ ژنى خۇى بفرۇشىت.^(۱) لە فەرەنسا تاۋەكوو سالى ۱۹۴۲ ياساكانى فەرەنسا رېگەر بوون لەۋەى ئافرەت ھەلسوكەوت بە مال و دارايىى خۇيەۋە بكات بەبى رېگەدانى نووسراۋى پىاۋەكەى. لە قۇناغەكانى پىشتىرىشدا ئافرەتان دۇخىكى خراپيان دەگوزەرانى، ياساى رۇمانىيەكان بە روونى تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە ئافرەت ھىچ مافىكى نىيە و خاۋەنى خىزان بۇى ھەيە بىفرۇشىت و دەرى بكات و سزاى بدات، تەننەت بۇى ھەيە بىشى كوزىت. نىزىك لەم جۇرە ستەمە لە ياساى ھىندىيەكاندا ھاتوۋە "لەم جىھانەدا ھىچ شتىك ھىندەى ئافرەت بىنرخ نىيە."

ئەمە و سەدان ياساى تر كە بە درىژايى مېژوو ماكىنەيەك بوون بۇ ھارپىنى شوناس و كەسايەتتى ئافرەتان، دواتر ئىسلام تۋانىي تەۋاۋى ئەم دۇخە نەخۋازراۋانە تى بىپەرىنىت و ماف و شوناس بۇ ئافرەتان بگىرپەتەۋە. بىگومان بەراۋرد كىردنى دۇخى خۇرئالوا لە گەل جىھانى ئىسلامى لە بنەپرەتەۋە بەراۋردىكى ھەلەيە، بەۋ پىيەى ئەم بەراۋرد كىردنە لەنىۋان واقىعى خۇرئالواى و واقىكى خۇرەھەلاتىيە كە داينەمۇكەى خۇرئالواىيە دوور و نىزىك پەيۋەندىي بە ئىسلامەۋە نىيە. ھەر لەم رۋانگەيەۋە زۇرئىك لە رەخنە گران دەكەۋنە ھەلەۋە،

(۱) بىروانە: المذاهب الفكرية المعاصرة د. غالب العواجي، دار العصرية للطباعة والنشر والتوزيع بجدة سنة ۲۰۰۶، ص ۱۰۵.

كاتىك دەيەنەۋىت بەراۋردى نىۋان دوو دۇخ بىكەن كە خۇي لە بنەرەتدا ھەر يەك دۇخە. واتاي ھەژمار كىردنى واقىيىك لە سەر ئىسلام كە دوور و نىزىك پەيۋەندى بە ئىسلامەۋە نىيە و واقىيى ئىسلام نىيە، كاتىك دەكرىت ئەم واقىيە لە سەر ئىسلام ھەژمار بىكرىت كە تىيدا ئىسلام حوكم بىكات و تەۋاۋى جومگە كۆمەلەيتى و سىياسىيەكان بەرپۆە بەررىت، نەۋەك ياسا ھاوردە خۇرئالوايىيەكان. بەلام لەگەل ئەم دۇخەي كە تىيدا ئىسلام حاكم نىيە و بە تەۋاۋى لە ناۋەندى دەسلەت و بىر ياردان دوور خراۋەتەۋە، گەر بىتۋو بەراۋردىك بىكەين لە نىۋان ئافرەتانى خۇرەلەتتى ئىسلامى كە تاۋەكوۋ ئىستايىشى لەگەل بىت لە ژىر كارىگەرى ئىسلامدان، لەگەل ئافرەتانى خۇرئالوا، دەيىنىن ئافرەتانى خۇرەلەتتى ئىسلامى دۇخيان باشتە و نازادترن تاۋەكوۋ ئافرەتانى خۇرئالوا، بەم مەرەجەي ئەم ناۋچەيە لەلەيەن خۇرئالوايىيەكانەۋە دووچارى جەنگ و كوشتار نەكرائىت. لە دۇخىكى نەخۋازاۋى جەنگدا تەۋاۋى چىن و توژەكانى كۆمەلگە بەيى جىۋاۋى دەكەۋنە دۇخىكى نەخۋازاۋەۋە، ۋەك پىشتىكپاسكردنەۋەي ئەم پاستىيە ژمارەيەكى بەرچاۋ لە زانايان و لىكۆلەرەۋان گەۋاھىيى مامەلەي دروستى پىۋاۋنى مۇسلمانان داۋە لەگەل ئافرەتەكانيان. لەم بارەيەۋە «سالى جان مارش» دەللىت: «ئەم كىشانەي كە ئافرەتانى خۇرئالوايى لەمپۇدا تىيدا دەژىن، لەپاستىدا لاي ئافرەتانى مۇسلمان بوۋىتىكى نىيە، بە پىچەۋانەي ئافرەتانى خۇرئالوايىيەۋە ئافرەتانى مۇسلمان بە ھىمنى و ئارامى و خۇشەۋىستىيەۋە دەژىن.»^(۱)

ھەر لەم چۈرچۈپەيەدا «گۇستاف لوبۇن» باس لەۋە دەكات ھالى ئىستاي ئافرەتى مۇسلمان زۆر باشتە لە ھالى خوشكەكانى لە ئەۋرۇپا، ئەۋەيش بە ھۆي ئىسلامەۋەيە كە ئافرەتى بەرز كىردەۋە و پاراستى لە تەۋاۋى بىرپىزىيەكان. ئىمە يەكەم كەس نىن كە بەرگىرمان لەم جۆرە بۇچۈنە كىردەۋە، بەلكوۋ خەلكانىتىكى

زۆر پېش ئىمە ئەم بۆچۈنەيان ھەبوو. ^(۱) ھەر لە چوارچىۋە پىشتراستكردەنەۋەى ئەم بابەتە «سالى مارشى» دەلئت: "گەر وا دابىنن ئافرەتى مۇسلمان ھەندىك كۆتۈبەندى لە سەر دانراۋە، پىۋىستە باش لەۋە ئاگادار بىن كە ئەم كۆتۈبەندەنە لە بىنەرەتدا لەپىناۋى بەرژەۋەندى ئافرەتەنە، ھەموو پىۋىشۋەنەكانى ئىسلام لەپىناۋى پاراستن و مانەۋە و بەرژەۋەندى بەھىزى ئافرەتەندە. بە پرونى دەبىنن ئەو كىشانەى كە دووچارى خىزانە خۇرئاۋايىيەكان دەپىتەۋە، لە ناو خانەۋادە مۇسلمانەكاندا بوونىان نىيە." ^(۲)

«ماكولوسكى» دەلئت: "ئافرەت لە ژىر سىبەرى ئىسلام دەتوانىت ئازادىي خۇى بگەرپىنئىتەۋە، چۈنكە ئىسلام پىى وايە ئافرەتان تەۋاكەرى پىاۋانن." پاشان دەلئت: "ئافرەتى مۇسلمان لە تەۋاۋى لايەنەكانى ژياندا سەربەرز و شىكۆمەندە، بەلام بەداخەۋە لە سەردەمى ئەمپۇدا ئافرەتانى مۇسلمان كەۋتۈۋەتە ژىر كارىگەرى بانگەشەى خۇرئاۋايىيەكانەۋە. بەلام دواتر تى دەگات كە ئامانجى خۇرئاۋايىيەكان جگە لە بەلارپىدا بىردن زياتر شتىكى تر نىيە." ^(۳)

ئافرەتانى كوردى مۇسلمانىش ۋەك بەشىكى دانەپراۋ لە ئافرەتانى خۇرەلەتتى ئىسلامى، پۇژىك دىت دەگەنە ئەۋ راسىيەى ئەۋانەى بە ناۋى مافەكانىانەۋە فرمىسكى تىمساحى دەپژن، جگە لە نەيارىك لە بەرگى دۇستدا زياتر شتىكى تر نىن. تاۋەكوۋ ئىستايشى لەگەل بىت ئافرەتانى كورد لەژىر ھەژموۋنى ئىسلامدان ۋەك ئايىن و لەژىر چوارچىۋە ئەم ئايىنەدا تا رادەيەكى بەرچاۋ مافەكانىان پارىزراۋە، مەترسىيە گەۋرەكە ئەۋ كات دەست پى دەكات كە پىۋىست دەپىت لە سەر ئافرەتان كار بىكەن و بژىۋىيان پەيدا بىكەن ۋەك ئافرەتانى خۇرئاۋايى.

(۱) ھەمان سەرجاۋەى پىشۋو. لا ۷۳.

(۲) ھەمان سەرجاۋەى پىشۋو. لا ۷۳.

(۳) ھەمان سەرجاۋەى پىشۋو، لا ۴۳۳-۴۳۶.

گومان نىيە لەۋەي لە داھاتوو ئەم فۆرپە لە ژيان لە ژىر ناۋى ئازادى و بزاۋتى دژە باۋكسالارى، مافەكانى ئافرەتان بە سەز كۆمەلگەي ئىمەدا دەسەپىنن. ئەو كات ئافرەتى كورد دووچارى مەترسىيەكى راستەقىنە دىن، شوناس و بونىيادى كەسايەتتىيان دووچارى مەترسىيە گەۋرە دىت، ئەمەيە جياۋازىي راستەقىنەي نىۋان ئىسلام و خۇرئاوا. ئىسلام ھەموو ھەۋلىك دەدا لەپىناۋ پاراستنى بەرژەۋەندىيەكانى كۆمەلگە و ھەر چىيەك مايەي مەترسىيەت بۇ سەر ژيان و شوناس و كەسايەتتىي ئافرەت قەدەغەي كەردوۋە. ۋەك نووسەرى بە ناۋبانگى ئافرەت «ئانا پورد» دەلىت: "گەر كچەكانمان لە مائەۋە خزمەتكار بن، ياخود ۋەك خزمەتكار بن، باشترە لەۋەي كە لە كارگەكاندا كار بكن. بەۋ پىيەي كارى دەرەۋەي مائ دەپتە مەترسىيە راستەقىنە لە سەر شوناس و كەسايەتتىي ئافرەت. خۆزگەي ئەۋە دەخۋازم كە ۋلاتەكەمان ۋەك ۋلاتانى ئىسلامى دەۋو كە لىۋانلىتون لە ئاپروو و داۋنپاكي، بە راستى مايەي نىگەرانى و ئاپرووچوۋنە بۇ ۋلاتىكى ۋەك ئىنگىلتەرا كە دۇخىكى نەخۋازراۋ و قىزەۋنپان بۇ ئافرەتان دروست كەردوۋە. بۇچى ئىمە ھەۋلى دۆزىنەۋەي كارىك نەدەين بۇ ئافرەتان كە ھاۋتەرىب پىت لە گەل سىروشتى ئافرەتان كە برىتتىيە لە بەرپۆۋەردنى مائ و پەرۋەردە كەردنى مىندال و ۋازەپنەن لە كارى دەرەۋە بۇ پىۋان تا ئافرەتان بە ۋىيەيەۋە كار و ئەركانىيان بەرجەستە بكن."

ئىسلام ۋەك ئايىنىكى خودايى، ئەۋەي كە خەلكى چەندىن سەدە بە دوايدا ۋىلە بە ئاسانى دەخاتە بەردەستى، ئەۋانى تر بۆيە تىگەيشتن لە ئىسلام تەنيا لە يەك زاۋىەي بچوۋكەۋە جگە لە ھەلەتىگەيشتن شتىكى تر بە دواي خۇيدا ناھىيەت.

ۋەك ئەۋەي گوتراۋە نيۋەي راستى درۆيە، كە ۋايە ھەر ھەۋلىكى راست گەر پىتوۋ نيۋەي لى بكرتەۋە، ئەۋا دەپتە ناراست. ئىسلامىش بە ھەمان شىۋەيە گەر پىتوۋ لە يەك لايەنەۋە سەير بكرت، ئەۋا دەپتە ھەلەيەكى مەترسىدار.

ئەگەر پىاوان باس لەو بەكەن كە بۇچى تەواۋى ئەرك و بەرپرسىارتىيە كان و بژئوى لە سەر شانى پىاوانە، ئەمە لە كاتىكدا ئافرەتان وەك پىاوان چىژ دەبينن لە ھەستى مادى و مەعنەۋىي پۇرسەي ھاۋسەردارىي، ياخود لە بەرانبەر ئەم ھەستەي پىاوان ئافرەتان باس لەو بەكەن، كە بۇچى ئىمە نيۋەي مىراتى وەردەگىرن، لە كاتىكدا ئىمە ھەمووان لە يەك دايك و باۋكىن؟ بە روانىن لە بابەتە كان بەم شىۋە سەرىپىيە جگە ھەلە و ناتىگەيشتن شتىكى تر نييە. گەر بىتوۋ بابەتە كە بەم شىۋەيە بخىرتە پروو ئەو ھۆكارى يەكەم لەبەر بوۋنى بەشى دوۋەمە. ھۆكارى دوۋەمىش بە ھۆى دۇخى يەكەمەۋەيە، ئىتر ئەو كات بە شىۋەيەكى دروست لە بابەتە كان تى دەگەين و راقەيەكى دروستمان لە ھەمبەر بابەتە كانى پەيۋەست بە شەرىعەتەۋە دىتە پىش چار.

مىدىيا ۋەك كەرەستەيەك بۇ لەكەداركردنى ئىسلام

لە چوارچىۋەي كەرەستەكانى دژايەتيكردن و ناوژراندنى ئىسلامدا، يەكېك لەو كەرەستانەي كە زۆرتىن كاريگەرىي ھەيە لە پرۆژەيەكى لەم شىۋەيدا بابەتى مىدىيا و راگەياندنەۋە ئەۋەي لە ئەدەبىياتى سەدەي نوڭدا بە دەسلەلاتى چوارەم ناو دەبرتت. مىدىيا لە سەر ئاستى جىھانى دەۋرىكى كاريگەرى ھەيە لە ئاراستەكردنى دۆخى سىياسى و ئابورىي جىھانى، بە جۆرىك ۋەك كەرەستە زۆر جار لە سوپايەكى بەھىزى چەكدار كاريگەرترە. دروستتر بلىن مىدىيا سىحرىكى نوڭى سەردەمە كە ھىچى كەمتر نىيە لەو سىحرە ئەفسانەيىيانەي كە لە سەرچاۋە كۆنەكاندا باس كراون.

لە كۆندا ئەدەبىياتى ئەۋروپىيەكان پىداگىرىي لە سەر ئەۋە دەكرد كە ھەر كەس ئالتۇنى ھەيىت دەسلەلاتىشى لە بەردەستدا دەيىت، بەلام لە ئىستادا تىگەيشتەنەكە تەۋاۋ پىچەۋانە بوۋەتەۋە، بە شىۋەيەك ھەر كەس راگەياندىكى بەھىز و كاريگەرىي لە بەردەستدا يىت بە دۇنيايى دەسلەلات و كاريگەرىي لاي ئەۋە. كە بە پرونى لە كاريگەرىي راگەياندن پرونىن لە سەر ئاستى ناوخۆيى و جىھانى سەير نايىت بە لامانەۋە كە چۆن ۲۴ مىليۇن دانىشتۋانى كۆرياي باكور باۋەريان كىردۋە بەۋەي كە ۋلاتەكەيان گەۋرەتىن و بەھىزتىن ۋلاتە لە سەر ھەر دوو ئاستى ئابورىي و سەربازى. ھەر لە ژىر كاريگەرىي راگەياندىندا، نەييارانى ھىرشى ئەمەريكا بۇ سەر عىراق لە ناوخۆي ئەمەريكا بۇچونىيان گۆرى و پالېستىيان لە ھىرش و داگىركارىي ۋلاتەكەيان كىرد بۇ سەر عىراق. ھەر لە ژىر كاريگەرىي ھەژمون و كاريگەرىي راگەياندىندا، تەۋاۋى مىللەتانى ئەلمانىا و پروسىا كەۋتنە ژىر كاريگەرىي سىياسەتەكانى

ھىتلەر و ستالىنەۋە بوونە پالېشتى سىياسەتى ئەۋ دىكتاتورانە و سوۋىيى جەنگ و سىياسەتى پاۋانخۋازى ئەۋ سەرکردانە، ھەر لە پېرى راگەياندىنەۋە لە سەرانسەرى جىھاندا شەرىعت دەدرېت بە تەۋاۋى جەنگ و كۈشتار و كاولكارىيەكان و ھەۋلى دروستكردنى رايەكى گىشتى پىشتىۋانىيى بۇ دەدرېت. ھەر لە پېرى راگەياندىنەۋە پروۋداۋە گەورەكانى جىھان بچۈك دەكرىنەۋە و بچۈكەكان گەورە دەكرىن.

بە پروانىن لەم دۇخ و كارىگەرىيە، ئىتەر بە پروۋنى تې دەگەين لەۋەكى كى سىياسەتى جىھانى ئاراستە دەكات. كىيە راي گىشتى جىھانى بەۋ شىۋەيى دەيەۋىت ئاراستە دەكات، كى سىحر دەكات و جىھان چۈن سىحرى لى دەكرىت.

چەندىن سالى پىش ئىستا و بە دىارىكرۋى لە سالى ۱۹۷۷د، لە پاپرسىيەكى فراۋاندا كە ژمارىەكى بەرچاۋ لە ھاۋلا تىيان لە تەۋاۋى چىن و تۈرۋە جىۋاۋزەكان تىيدا بەشدار بوون، پىرسىارى ئەۋە لە بەشداربوۋانى ئەۋ پاپرسىيە دەكرا كە چۈن و لە چ رېنگەيەكەۋە زانىارىيەكانى خۇت لەبارەى جىھان و پروۋداۋە جىھانىيەكانەۋە ۋەرگرتوۋە. لەسەدا نەۋەد و پىنجى بەشداربوۋان باس لەۋە دەكەن كە زانىارىيەكانىيان لەبارەى جىھان و پروۋداۋە و پىشھاتە جىھانىيە جىۋاۋزەكان لە راگەياندىنەۋە ۋەرگرتوۋە.^(۱) ئەمە دۇخى نەخۋازراۋى ئەۋانە، چەندىن دەيە پىش ئىستا بە دلىيىي لە ئىستاشدا دۇخەكە ئالۇزتر و مەترسىدارترە دەيىت لە سەردەمى ئىنتەرنىت و مانگە دەسكردەكان و تۈرە كۆمەلەيەتتە جۇراۋجۇرەكان. دۇخەكە لە چ ئاستىكدا بىت، دەزگا مىدىيىي و راگەياندىنەكان بە شىۋە و كەرەستەى جۇراۋجۇر پەيپەۋى لە سىياسەت و نەچىنداكانىيان دەكەن.

(۱) صورة الإسلام في الإعلام الغربي. عبد القادر طاش،: الزهراء للإعلام العربي بمصر ۱۹۹۳، ص ۳۰.

ھەموو ئەمانە لە پىناو گىلکردن و ئاراستە کردنى ئەوھى پىنى دەگوترىت، راي گشتى وەك ئەوھى «بالوفىر» دەلئىت: "پاگەياندن ھۆکارىنكە بۆ ژىربارکردن و زەللىکردنى بىسەرەن و بىسەرەنى. " ھەر بۆيە ھەمىشە ئەوانەى لە لوتكەى دەسەلاتدا بوون، ھەوليان داوہ خەلکى زەللى و ژىردەستە بکەن بەو شىۋەيەى كە خۇيان دەيانەوتت ئاراستەيان بکەن. وەك قورئانى پىرۆز وئناى ئەم بابەتە دەكات و دەفەرمووت: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ ﴿٥٤﴾ [الزخرف: ٥٤] «فیرعەون ھۆزەكەى زەللىل کرد، ئەوانىش گوترايەلى بوون و ژىردەستەى بوون بە راستى ئەوان گەلنىكى فاسیقن.» لەگەل ئەوھى ئەم وئنايەى قورئان لەم دۆخەدا مەبەستى فیرعەونە، بەلام لە چوارچىۋە گشتىيەكەيدا مەبەستى خستەنەپرووى سايكۆلۇژىي تەواوى دەسەلاتدارانى ستەمكارە بە درژايى مېژوو، تاوہكوو داھاتووىشى لەگەل بىت. پرونتەر بلىين حالى ھەموو فیرعەونىكە بە درژايى مېژوو بە تايبەتى تر فیرعەونەكانى سەدەى بىستەم. وەك ئەوھى قورئان پىمان بلىت، لەگەل ئەوھى فیرعەون لە پرووہ حەقىقىيەكەيدا كارەكتەرنكى مېژوويە لە قۇناغىكى ديارىكرادا، بەلام فیرعەونبوون عەقلىيەت و بىرکردنەوہيە زىاد لەوھى كارەكتەرنكى بىت.

لەبارەى مەترسىيەكانى پاگەياندن و ئاراستە کردنى نادروست، پسپۆرى بەناويانگى ئەمرىكى «ھېرېت شىللىر» لە پەرتووكەكەى خۇيدا بە ناوى (المتلاعبون بالعقول-ياريكەران بە ژىرى و عەقل) باس لەوہ دەكات كە چۆن خەلكانىك بە شىۋەيەكى ناتەندروست يارى بە عەقلى خەلکى دەكەن. ناوبراو لە سەرەتاي پەرتووكەكەيدا تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەلئىت: "پىم وايە كە پىويستە لەبارەى ولاتە يەكگرتوہكانى ئەمەرىكاوہ بگوترىت كە گوزارشتە لە كۆمەلگايەكى چەواشەكار كە ميدىاي بە كارھىناوہ بۆ دەستگرتن بە سەر جىھاندا وەك كەرەستەيەكى سەرەكى لەپىناو دەستبەسەرگرتنى جىھان. كە لە راستيدا لەلايەن چەند دەستە و كۆمەلە و كۆمپانىيەكى زەبەلاحوہ بە رپۆہ

دەبرت، بۆيە پىئوستە بە وريايىيە كى بەرچاۋەۋە مامەلە لەگەل ئەم دياردەيە بکەين.^(۱) دوابەدۋاي باسکردنى دۇخى راگەياندىنى خۇرئالوايى «هربرت شيللر» لە پەرتوۋكە كەيدا پىنج خال باس دەكات كە لە رپيانەۋە ميديا دەيىتە كەرەستەيە كى كارىگەر لەپىناۋى گەوجاندىنى خەلك، ناۋىراۋ لە سەرەتاي باسکردنى ئەم خالانە دەلئەت: كەرەستە و ھەيمەنەي ميدياي لە سەر پىنج ئەفسانە بونىاد نراۋە كە برىتين لە:

۱- ئەفسانەي تاك و مافى تاك:

ئەفسانەي تاك و نازادىيەكانى تاك: يەككە لەو كەرەستانەي كە ميدياي خۇرئالوايى بە چرى كارى لە سەر دەكات. لە راستىدا ئەۋەي لە جىھاندا پىي دەوترىت مافى تاك جگە لە كەرەستەيەك بۇ ھەلخەتاندنى تاك و كۆمەلگە زياتر شتىكى تر نىيە. بەۋ پىيەي مەحالە ھىچ كات بتوانرىت تاك لە كۆمەلگە جيا بكرىتەۋە، ۋەك رۋونە سەرەتاي ھەموو شارستانىيەتيك ۋەك كوماكس و بىركوفيتش و چەندىن بىرمەند و فەيلەسووفى تر ئامازەي پىي دەكەن: بەردەۋامبۋونى رەگۈرپىشەي ھەموو شارستانىيەتەكان پەيۋەستە بە ھاۋكارى و پەيۋەندىي دەستەي تەۋاۋى پىكھاتەكانى كۆمەلگەۋە.

پاشان رۋونتر لەم بارىيەۋە دەدوئەت و دەلئەت: "كۆلەكەي نازادى لاي خۇرئالوايىيەكان لە ناۋ نازادىي تاكدا خۇي دەبىنئەتەۋە، دواتر خۇرئالوايىيەكان دەگەنە ئەۋ راستىيەي كە ئىسلام لە مېژە جەختى كىردۈە لە سەر پىشخستنى نازادىي كۆمەلگە و رەچاۋكردنى لە پىش نازادىي تاك."^(۲) ھەلەت ئەم

(۱) بىروانە: پەرتوۋكەكەي خۇي: المتلاعبون بالعقول، ۋەرگىپرانى عبد السلام رضوان، عالم المعرفة بالكويت ۱۹۷۸. ص ۷.

(۲) ھەمان سەرچاۋەي پىشۋو لا ۱۴.

بىرۆكەيە ئىسلام لەبارەى نازادىي كۆمەلگەۋە واتاى فەرامۇشكردن و رەچاۋنەكردىنى نازادىي تاك نىيە. لە ئىستادا راگەياندىنى خۇرئالوايى كار دەكات لە سەر تۇخكردەۋەى نازادى، بە جۆرىك تاك نازاد بىت لە تەۋاۋى جوۋلەكانى تا ئەۋبەپرى سنوور كە تاك بۆى ھەيە ھەستىت بە كۆيلەكردن و بەكرىكرتنى چەندىن كەس بە ناۋى نازادى و مافى خۇى.

ئىسلام ۋەك پاراستنى بەرژەۋەندىي گشتى دەبىتە پىگر لە بەردەم ھەندىك لە نازادىيەكانى تاك لەپىناۋى پاراستنى بەرژەۋەندىي گشتىي كۆمەلگە. واتا تا ئەۋكات تاك نازادىي ھەيە كە نەبىتە مەترسى لە سەر بەرژەۋەندىيەكانى كۆمەلگە. لە سىستىمى دارايى زۆرىكى زۆر لە ۋلاتانى جىھاندا تاك بۆى ھەيە پارەى خۇى بدات بە قەرز بە سوۋدى چەند بەرانبەر بەۋ شىۋەيەى كە ھەردوۋلا لە سەرى پىك دەكەۋن، بەلام لە ئىسلامدا قەرزدان بە سوۋد ھەرامە. بەۋ پىيەى ئەم شىۋە لە قەرزدانە دەبىتە مايەى دروستبوۋنى مەترسىي راستەقىنە لە سەر تەۋاۋى كۆمەلگە و ئەندامانى كۆمەلگە قورسايىيەكى زۆرى دارايى دەكەۋىتە سەر شانىان، بە شىۋەيەك كە تەۋاۋى تەمەنى سەرقال بىت بە گىرپانەۋەى ئەۋ سوۋدە، ئەمە جگە لە خودى قەرزەكە تا ئەۋكاتەى خاۋەن قەرز راستەۋخۇ مافى دەبىت لە بەكۆيلەكردىنى ناپراستەۋخۇى كەسى قەرزدار، تا كۆتايىي تەمەنى بەۋ شىۋەيەى دەيەۋىت بە كارى دەھىنىت، ھەموو ئەمانە بە ناۋى نازادىي تاك و پارىزگارىكردن لە نازادىي تاك.

۲- ئەفسانەى بىلايەنى:

«شىللىر» دەلېت: "بىلايەنى لە جىھانى مىدىا و راگەياندىندا گەۋرەترىن درۋى سەردەمى نۆيە، لە راستىدا لە جىھانى مىدىا شتىك نىيە ناۋى بىلايەنى بىت. تەۋاۋى دامەزراۋە مىدىايىيەكانى جىھان لە سەروۋى ھەموۋيانەۋە دامەزراۋە

خۇرئالوايىيە كان واى نىشان دەدەن كە بە شىۋەيە كى زانستى ۋە پىرۇفىشئالانە دوور لە ھەر پالئەرىكى سىياسى ۋە ئابوورى ۋە ئايىنى ۋە كۆمەلەيەتى ۋە ئايدىۋىلۇزى پىروداۋە كان دەگۈزەنەۋە ۋە خۇئىندەۋە ۋە ھەلئەنگاندن بۇ پىروداۋە كان دەكەن، بەلام بە شىۋەيە ك بابەتە كان دەخەنە پىروداۋە كىۋە ئەۋەي ھەمىۋان بەۋ شىۋەيە تى بگەن كە پىروداۋە كان ۋە ك ئەۋەي ھەيە دەخەنە پىروداۋە. "پاشان دەلئەت: "لە راستىدا تەۋاۋى كەرەستە كانى پىرەگەياندن لە پىرۇژنامە ۋە تەلەفىزىۋن ۋە گۇفارى بەيى ھىچ ھەلۋىرەدىك لەپىنارى ئامانجىكدا ھاتوۋەتە دامەزراندن. بەشىكى بەرچاۋ لەم پىرەگەياندانە جگە لە ئامانجى بازىرگانى ئامانجى سىياسىيان لە پىشتەۋەيە، بەشىكى بەرچاۋى داھاتە كانى خۇيان لە پىرى پىكلامى بازىرگانىيەۋە دەستبەر دەكەن. "پاشان بەردەۋام دەيىت ۋە دەلئەت: "بە پىۋانىنىكى خىرا بە نىۋ دۇخى پىرەگەياندن، خەللى ئاسايى ۋە دەزانن سىياسەتى دامەزراۋە پىرەگەياندنە كان سىياسەتىكى ئەبستىراكتە ۋە ھىچ ئامانجىكى شاراۋەي لە پىشتەۋە نىيە، ھەر ۋە ك چۇن ۋە دەردە كەۋىت مەبەست لە داپىشتەۋەي تەۋاۋى پىرۇگرامە كانى خۇئىندەن لە قۇناغى سەرەتايى تا كۇتايى قۇناغى زانكۇ ھىچ ئامانج ۋە پالئەرىكى لە پىشتەۋە نىيە، بەلام لە راستىدا بابەتە كە بەۋ شىۋەيە نىيە لە راستىدا قۇتايىيان لە قۇناغى سەرەتايىيەۋە تاۋە كىۋە زانكۇ دەكەۋەنە زىر ھەزىۋىنى ئەۋ پىرۇگرامەنەۋە كە لە قۇناغە كانى خۇئىندەن لە سەرى پەرۋەردە كراۋن."^(۱)

۳- ئەفسانەي جىگىر كىردنى سىرۋىتى مەۋىي:

لەم بابەتەدا دىكتۇر «ھەرىت» تىشك دەخاتە سەر ئەۋەي كە چۇن خاۋەن دامەزراۋە كانى پىرەگەياندن مەبەست پى سىياسىيە كانە، چەندىن تاۋان ۋە كۈشتىن

(۱) ھەمان سەرچاۋەي پىشۋو لا ۱۷.

ئەنجام دەدەن، دواتر بە شىۋىيە كى بې باكانە لە سەر كەنالە كانى راگەياندىن دەيخەنە روو، بە بيانووى ئەۋەى مروڧ خاۋەنى سىروشتىكى نە گۆرە و قابىلى دەركىڭىزدى تەۋاۋى رووداۋە كان نىيە، بە شىۋىيە كى دروست تاۋە كوۋ ئەۋەى بە شىۋىيە كى لاۋاز و تىڭشكاۋ بىمىنئەۋە.^(۱)

۴- خەفە كىردن و ونكىردنى كىشە كانى كۆمەلگە:

دكتور «ھىرىت» لە سەروپەندى تىشك خستەنە سەر ئەم خالە ناۋىراۋ باس لە دەۋرى كارىگەرى مىدىيا و دامەزراۋە راگەياندىنە كان دەكات لە ونكىردن و شارەنەۋەى كىشە سەرەكى و بىنەپەتسىيە كانى نىۋ كۆمەلگە و نىشاندىيان وەك بابەتتىكى بىچۈك و لاۋەكى بە شىۋىيە كى جىگەى گىفتوگۇ كىردن نىيە. ئەۋ كات دۇخىك دىتە پىش كە خەللى بە شىۋىيە كى گىشتى سەرقالى بابەت لاۋەكىيە كان دەبن و جەۋھەرى كىشە سەرەكىيە كانىيان لە بىر دەچىتەۋە، لەم نىۋەندەدا دەسەلات بەۋ شىۋىيەى خۇى دەپەۋىت، بابەتە كان ئاراستە دەكات ئىتر شتىك نامىنئەۋە بە ناۋى نەپارى دەسەلات.

۵ - فرەپى راگەياندىن:

لە چۈرچىۋەى ئەم بابەتە دكتور «ھىرىت» تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە چۈن زۇرى راگەياندىن و دامەزراۋە مىدىيايە كان ھۆكارىكە بۇ نەمانى متمانە لەنىۋان چىن و توڭرە كانى خەللى، بە تايىبەتى نەمانى متمانە بە نەپارىنى دەسەلات، تاۋە كوۋ ئەۋەى راگەياندىن نەپىتە كەرەستىيە ك لەپىناۋ دروستبۈنى گۆرپانكارى. بەۋ پىيەى بوۋنى فرەپى راگەياندىن و دامەزراۋە مىدىيايە كان،

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو لا ۲۴.

ھۆكۈم بېرىدىغان مەھكىمە دەسلەپتە سەھىھ بولغان، ئەمەش لېرۇئالگە ئىدەھىياتى گىشتى (فرق تسد) پەرتكە ۋە سەرۈك بە بەرجەستە دەكرت.

ھەر لېرۇئالگە يەنە نووسەرى بەناۋىيانگى فەرەنسى «جان نۇيل كالبىرىر» يەككىك لېرۇئالگە يەنە پىسپۇرپانى راگەياندىنى بازارگانى ۋە پىسپۇرى بۈرى دەرۋونناسى لېرۇئالگە نۇي (الشائعات الوسيلة الاعلامية الأقدم في العالم) (rumeurs le plus vlix media du monde)^(۱) تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە چۇن دامەزراۋە راگەياندىنە كان ۋە كەرەستە مىدىيە كان پىرۇپاگەندە بەرھەم دەھىنن، بە شىۋەيەك كارىگەرى بەرچاۋ لېرۇئالگە يەنە بىر كىرەنەۋەى بىنەران ۋە بىسەران دروست دەكات، بە چ شىۋەيەك كارىگەرى ئەرتنى لېرۇئالگە يەنە دۇخى سايكۇلۇزى ۋە دارابى ۋە تاك دروست دەكات. پاشان لېرۇئالگە يەنە كۇتايىدا باس لېرۇئالگە يەنە چۇنەتتى خۇگرتن ۋە خۇپاراستن دەكات لېرۇئالگە يەنە پەرتۈكە كەيدا دەلئت: "لېرۇئالگە يەنە ۱۹۸۱ كۇمپانىيى practer adnd gambia كە يەككىك لېرۇئالگە يەنە كۇمپانىيى گەۋرەكانى ئەمەرىكا، ھەزاران پەيۋەندى تەلەفۇنىي پىۋە كراۋە بەۋەى گۈايە ئەم كۇمپانىيە پەيۋەندى لېرۇئالگە يەنە شەيتان ھەيە، تاۋى لېرۇئالگە يەنە لۇگۇ ۋە پەمىزى كۇمپانىيە گۇرپى." پاشان دەلئت: "لېرۇئالگە يەنە ۱۹۶۶ يەككىك لېرۇئالگە يەنە فرۇشكا گەۋرەكانى شارى (پۈان) لېرۇئالگە يەنە فەرەنسا دۈۋچارى ھىرشىكى پىرۇپاگەندەى كۇرئانە ھات، بە شىۋەيەك لېرۇئالگە يەنە كۇتايىدا ناچار بۈۈن فرۇشكاگە دابخەن ۋە بەرپۇۋەبەرى كۇمپانىيە كەيش ناچار سەرى خۇى ھەلگرت. دۈاتر تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە چۇن سىياسىيە كان لېرۇئالگە يەنە پىرۇپاگەندەۋە ھەۋلى چەسپاندىنى پىنگەى سىياسى ۋە ئابۋورىيى خۇيان دەدەن، لېرۇئالگە يەنە بەرانبەرىشدا ھەۋلى تىكشكاندىنى نەبارەكانىيان دەدەن ۋە لېرۇئالگە يەنە پىستىيەكان ئاۋەرۋو دەكەن ۋە دەلئت: "ئەۋەى جىگەى باسە لېرۇئالگە يەنە دارايىيەۋە ئەم جۇرە پىرۇپاگەندەنە تىچۈۋەكى ئەۋەىيان نىيە، چەككىكى

(۱) تانىا ناجىيا ۋە رىگىزىۋەتە سەر زمانى غەربى... دار الساق بىروت لىبان ۲۰۰۷.

بىي مائە و ھىندەي مىليۇنان فرانكى فەردەنسى كارىگەرىي ھەيە كە لە رىكلامە سىياسىيە كاندا بە خەرج دەدرنت. ^(۱)

پاگەياندن لە سەرئانسەرى جىھاندا چەندىن كەرەستەي جۇراوجۇر لەپىناۋى پىكانى ئامانجەكانيان دەخەنە گەر، بە جۇرىك بەشىكى ھەرە زۇرى خەلگى بەشىۋەيەكى سەرىپىي لە بابەتەكە تى دەگەن. ھەست بەو ئامانجە شاراۋىيە ناكەن كە خودى پاگەياندنەكە كارى لە سەر دەكات بە تايەتتى كۆمەلگە سادە و نارۋوشنىبەرەكانى خۇرەھەلاتى ئىسلامى، لە سەروو ھەمويانەو كۆمەلگەي كوردى. لە چوارچىۋەي تىشكخستەنەسەر ئەم بابەتە، خاۋەنى پەرتوۋكى (التربية الاعلامية) ^(۲) لە بەشىكى تايەتتى پەرتوۋكە كەيدا نووسىۋىيەتتى بە ناۋى (التضليل الإعلامي) گومراكدن و سەرلېشىۋاۋىي پاگەياندن لەم بەشەدا بە جوانىي جۇرەكانى چەۋاشەكارىي پاگەياندن دەخاتە بەر باس و لىكۋلىنەۋىيان بۇ دەكات، ئىمەيش لىزەدا چەندىن شىۋەي ئەم چەۋاشەكارىيە بە رىزەندى و نمونەۋە دەخەينە پروو.

۱- تىشكخستەنەسەر چەند پراستىيەكى كەم و شاردنەۋەي ژمارەيەكى زۇرى پراستى. بىگومان ئەم پرىتمە لە زۇرىك لە دامەزراۋە جىھانىيەكاندا پەيرەۋى لى دەكرىت، پاگەياندنەكان ۋەك تاكىتىك بەشىك لە پراستىيەكان دەخەنە پروو، تاۋەكوۋ ئەۋەي جۇرىك لە متمانە بۇ خۇيان دەستەبەر بىكەن. دواتر لە پال ئەم متمانەيەدا تەۋاۋى ئامانجەكانى خۇيان دەپىكەن. بۇ نمونە كاتىتىك پرووداۋىكى نەخوزراۋى تەقىنەۋە ياخود ھەر تاۋانىك پروو دەدات، نەنجامدەر ئەگەر ھەلگىرى رەگەزنامەي ۋلاتىكى عەرەبىي پىت پراستەوخۇ ئەو تۆمەتە دەخرىتە پال مۇسلمانان، دەكرىت ھەر كەس ھەلگىرى رەگەزنامەي ۋلاتىكى

(۱) ھەمان سەرچاۋەي پىشوو، لا ۲۵۶.

(۲) بىروانە: التربية الاعلامية كيف نتعامل مع الإعلام: فهد بن عبدالرحمن الشميري، مكتبة الملك الفهد الوطنية رياض ۱۴۳۱، ۲۰۱۰، ص ۱۰۵.

موسلماننشىن ياخود عەرەبى بوو، ئىتر بە موسلمان ھەژمار بىكرىت و راستەوخۇ تاوانەكەى دەخرىتە مىلى ئىسلام. ئەمە لە كاتىكدايە ئەو پىرسىارە دەخەينە روو، مەرجه ھەر كەس عەرەب بوو موسلمان بىت زىاد لەمە ھەر كاتىك موسلمانىك كارىكى ئەنجام دا. واتاى ئەوئە ئىسلام فەرمانى پى كىروو و پالئەرىكى قورئانىي لە پشتەوئە. لە دۇخىكى لەم شىوئەدا تەواى دەزگا و ناوئەكانى راگەياندن بەو شىوئەى خۇيان دەيانەوتت ئاراستەى دەكەن.

۲- يارىكرىن بە زانىارىيە كان:

يەكىك لەو كەرەستانەى كە ناوئەند و دەزگا مىدىيە كان كارى لە سەر دەكەن، برىتىيە لە يارىكرىن بە زانىارى و پروداوئە كان، بە شىوئەك ئەوئەى روو دەدات لەلەين دەزگا راگەياندنە كانەوئە يارى پى دەكرىت، بە شىوئەك كە زانىارىيە بەردەستە كان لە گەل خودى ئەو پروداو و زانىارىيە راستەقىنە كان يەك ناگىرئەوئە. بوو نمونە، لە دۇخىكى مەزنى وەك بەھارى عەرەبى كە بە يەكىك لە پروداوئە سىياسىيە كارىگەرەكانى سەدە ھەژمار دەكرىت، ناوئەكانى مىدىيى خۇرئاوئەيىيە كان دەيانەوتت پالئەرىكانى ئەم پروداوئە بە شىوئەكى رەھا بىستەنەوئە بە پالئەرى ئابوورىيەوئە، گوايە ھاوئەتىيان وئەتەنى عەرەبى تەنىيا لەپىناو دۇخىكى دارايىي باشتىر بوو ئەوئەى لە پرووى خۇشگوزەرانىيەوئە وئەتەكانىيان وەكوو ئەوروپاى لى بىت، ئەم جوولانەوئەيان ئەنجام داوئە. لە راستىدا دەكرىت ئەمە يەكىك بىت لە پالئەرىكانى پشتى بەھارى عەرەبى، بەلام راگەياندنى خۇرئاوئەى پالئەرىكانى ترى وەك نەبوونى ئازادىي ئايىنى و سىياسى و بەرجەستەكرىنى ئازادىيە ئايىنىيە كان و بلاوئەوئەى بەدەرەشتى و داتەپىنى دۇخى كۆمەلەيتىي كۆمەلگەى عەرەبى و ئىسلامىيە كان پشتگوى دەخەن، لە بەرانبەردا راگەياندنى خۇرئاوئەى دەيەوتت ئەو پەيامە بە بىنەران و بىسەران و خوئەرانى خۇى لە خۇرئاوئە بگەيەنئە كە گوايە دانىشتوانى وئەتەنى عەرەبى وەك كاردانەوئەك لە بەرانبەر كۆتوبەندە ئايىنى و ستەمى ئايىنىي

ولآته كەيان راپەرپىنى جەماوهرىيان ئەنجام داوہ.

۳- شىواندىنى دۆخەكان و پرووداوەكان بە ھۆى پشتگوئىخستىنى پرووداوەكان تاوہكوو ئەوہى پرووداوەكان بە شىوہىەك بچىتە پىشچاوى خوئنەر كە نەتوانىت بە دروستى تىي بگات. وەك ئەوہى لە ئىستا لە ھەوالەكانى پەيوەست بە جىھانى ئىسلامى و زولم و زۆرى سەر شانى مۇسلماناندا پروو دەدات. ھەوالەكانى پەيوەست بە بارودۆخى مۇسلمانان لە سەرانسەرى جىھاندا بە مەبەست خەفە دەكرىن، ياخود وەك ھەوالىكى سەرپىيى مامەلەيان لە گەل دەكرىت، ياخود ھەندىك جار ھەول دەدەن ستمى سەر شانى مۇسلمان لە سەرانسەرى دونيا بە ھۆى جىاوازىي نەتەوہىي و زمانى و جوگرافىيەوہ بناسىن، تاوہكوو ئەوہى ئىسلام وەك ئاينىكى ستمەلىكراو و مۇسلمانان وەك ستمەلىكراو بە ھۆى ئاينەكەيانەوہ لە سەرانسەرى جىھاندا نەناسرىن.

۴- ھەولى تىكەلكردنى ھەوالەكان و لە گەل يەكتر و تىھەلكىشكردنى ھەوالەكان لە گەل شروڤەكانى پەيوەست بە ھەوالەكە. بە شىوہىەك بىنەر و بىسەر و خوئنەرى ھەوال، شروڤەكانى پەيوەست بە ھەوالەكەوہ وەك بەشىك لە خودى ھەوالەكە دەبينىت. بۆ نمونە لە ھەوالەكانى پەيوەست بە دۆخى ئافرەتان، لىدان و سوکايەتىکردن و كوشتن، كاتىك بابەتىكى لەم شىوہىە دەخرىتە پروو. دواتر خەلكانىكى ئايدىؤلۆژى لە پروانگەى ئايدىؤلۆژىاي خۆيانەوہ، خوئندەوہى جۇراوجۇر بۆ ئەم پرووداوە دەكەن، بە شىوہىەك كە بىنەر و بىسەر و خوئنەر ئەم شروڤە و شىكارىيە ئايدىؤلۆژىيانە وەك بەشىك لە خودى ھەوالەكە تى دەگەن. لە كۆتايىدا ئامانجەكە دىتە دى كە خۆى لە تاوانباركردنى ئىسلام وەك ئاين و مۇسلمان وەك شونكەوتوانى ئاينەكە دەبينىتەوہ و دەيانەوئت ئەو پەيامە بگەيەن كە ئىسلام پالئەرى ئەم پروودا و تاوانەيە.

۵- وروژاندنى ئەو زانىارىيانەى كە دوور و نزىك پەيوەندىيان بە ھەوال و پرووداۋەكەۋە نىيە.

ئەم جۇردەلە چەۋاشە كارىي مىدىيىي زىاترلەلەيەن سىياسەتمەدارو ھوكمپرانەكانەۋە بەكاردىت كە خۆى لە تىھەلگىشكردنى پرووداۋەكە بە پرووداۋىكى تر دەبىنىتەۋە. لەۋانەش لە سەروپەندى چالاكىيەكى زانستى و داھىتان لەلەيەن داھىتەرنكەۋە، ياخود زانايەكەۋە راستەۋخۆ ياسايەكى دەۋلەت ياخود ورتەى سەرۋكى دەۋلەت ياخود سەرۋك ۋەزىران ئاۋرتەى نىۋ ھەۋالەكە دەكەن، تاۋەكوۋ ئەۋەى خوتنەر ۋا تى بگات دەرئەنجامى ئەم دۆزىنەۋە و داھىتانە زانستىيە، بە ھۆى ياساى دەۋلەت و ياخود بە ھۆى سەرۋك كۆمار، ياخود سەرۋك ۋەزىرانەۋەيە. تاۋەكوۋ ھەمىۋان تى بگەن لەۋەى كە ئەم پىشكەۋتەنە بەرئەنجامى سىياسەتى دروست و ھەكىمانەى سىياسەتمەدارانى ۋلاتە.

۶- زەقكردەۋەى ناۋىشانى لاۋەكىي نىۋ ھەۋالەكە: يەكىك لەۋ كەرەستانەى كە دەزگاكانى پراگەياندن كارى لە سەر دەكەن برىتىيە لە چەۋاشەكردنى خوتنەر، ئەۋىش لە پىي زەقكردن و گەۋرەكردنى بابەتتىكى لاۋەكىي نىۋ ھەۋالەكە، بە شىۋەيەك كە لەگەل جەۋھەرى ھەۋالەكە يەك ناگرتەۋە. ئەم جۇرە چەۋاشەكردنە بە شىۋەيەكى بەرچاۋ لە تۆرە كۆمەلەيەتتىيەكاندا لە نمونەى فېسبۋوك و تۋىتەر و يۋوتىۋوب پىش چاۋ دەكەۋىت.

۷- زەقكردەۋەى وشەيەك ياخود بېرگەيەكى نىۋ ھەۋالەكە: ئەم بابەتە لە جىھاندا زۆرتىن جار بە كار دەھىنرت، ۋاتاي بە كارھىنانى بېرگەيەك ياخود وشەى نىۋ ھەۋالەكە، ياخود چاۋپىكەۋتنى كەسايەتتىيەك بە شىۋەيەك ئەم دەبرىنە بىسەر و بىنەر و خوتنەر جۆرنىك لە بىريارى ئەرتنى ياخود نەرتىنى لا گەلەلە دەبىت. بۇ نمونە لە بۆنەكانى لەدايكبۋونى پەيامبەر ياخود كۆچى پەيامبەر (ﷺ) بۇ مەدىنە، ياخود لە جەژنەكانى قوربان و رەمەزاندا، پراگەياندنەكان ھەۋالەكە

بەم شىۋىيە دەخەنە پرو (ئەمرو يادى كۆچى پەيامبەرى ئىسلامە ﷺ) بۇ مەدىنە... ئەمرو يادى لەدايكبوونى پەيامبەرى ئىسلامە، سبەى جەژنى رەمەزانە كە تىيدا موسلمانان ئاھەنگ و خۆشى دەگىزىن) ۋەك ئەۋەى پەيامبەر ﷺ) و جەژنە ئابىنىيەكان دوور و نزىك پەيۋەندى بەۋانە يىت، ياخود ئەۋەى موسلمانان كەمىنەيەكى كەم بن لە نىۋ جەماۋەرى كۆمەلگەى كوردى. بە شىۋىيەك ھەۋال و بۆنە و پىروژى موسلمانان دەخىتتە پىشچاۋ، ۋەك ئەۋەى باس لە كەمىنەيەكى ۋەك ئىزدىيەكان بىكرىت، بىگرە لەۋەىش كەمتر. ئەمە خوى نەيارانى ئايدىۋلۇژىيە، ئەۋان ھەمىشە بە جۆرىك لە گالتە و بچوۋكردنەۋە باس لە نەيارەكانيان دەكەن، ھەر ۋەك چۆن بەرپىرسانى سەردەمى ئىبراھىم كاتىك ناۋى ئىبراھىميان دەھىنا، بە جۆرىك لە بچوۋكى و گالتە جارىيەۋە باسيان لىۋە دەكرد وتيان : ﴿قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ ۝﴾ [الأنبياء: ۶۰]، «گويىستى ھەرزەكارىك بووين پىيان دەۋت ئىبراھىم، باسى خواكانى ئىمەى بە خراپە دەكرد».

كەۋاتە ئەم جۆرە لە مامەلەكردنە سايكۆلۇژىيە ئاسايى يىباۋەرانە. ھەمىشە بەۋ شىۋىيە گوزارشت لە نەيارەكانى خۇيان دەكەن، ھەر بەم شىۋىيە راگەياندىنەكانى بەشىكى زۆر لە ۋلاتانى ئىسلامى و راگەياندىنى كوردىش ۋەك بەشىكى دانەبراۋ لە راگەياندىنى ناۋچەكە بە ھەمان شىۋە مامەلە دەكات، بەلام لەۋ بابەتانەى كە دوور و نزىك پەيۋەندى بە پىكھاتەى زۆرىنە موسلمانى كوردەۋە نىيە، بابەتەكە بە شىۋىيەكى تر دەخىتتە پرو. بۇ نمونە كاتىك باس لە شەۋى سەرى سالل دەكرىت دەگوتىرت جەژنى سەرى سالى تازىيە و تەۋاۋى جىھانى خۇى بۇ ھاتنى ئەم جەژنە ئامادە كوردوۋە.

۸- چەۋاشكردنى راى گشتى لە پىتى شاردنەۋەى سەرچاۋەى ھەۋالەكە، تاۋەكوۋ ئەۋەى جۆرىك لە سەرلىشىۋاندىن و يىمتانەيى لاي ھاۋلاتى دروست بىكات لە گەياندىنى زانىيارىيەكان. بۇ نمونە لە سەروبەندى بلاۋكردنەۋەى

پروپاگاندەيەك ياخود ھەۋالىڭىدا، دەۋرىت سەرچاۋەيەكى ھەۋال پرايگەياند، يان سەرچاۋەيەك كە نەي وىست ناۋى ئاشكرا بىكرىت. زۆرىيى جار ئەم جۆرە ھەۋالانە ناراستىن و دوورن لە راستىيەۋە، لە ئىستادا لە پراگەياندنە كانى جىھانى عەرەبىدا ئەم سىياسەتە پەيرەۋى لى دەكرىت. لەۋەش مەترسىدارتر ئەۋەيە نارەۋشتىي پراگەياندن دەگاتە ئاستىك كە دەسلەتتى پىشت مىدىا تەۋاۋى مەترسى و كارەسات و شەر و ئاشۋوبەكان لە سەرئەسەرى دونىادا دەدەنە پال نەيارەكانىيان، بە شىۋەيەك گەر لەۋپەرى جىھان كىشەيەك، كارەساتىك پروۋىدات، راستەۋخۇ دەيدەنە پال نەيارە سىياسى و ئايدىۋلۇژىيەكانىيان لە ۋلاتى خۇيان. نارەۋشتىي مىدىيىي لە ئاستىكدايە پراگەياندنى مىسرى جۈۋالانەۋەي ھىلەك زەرەدەكانى فەرەنساي خستە ئەستۋى كۆمەلەي برايانى مۇسلمان!

۹- كورتكرەنەۋەي بابەتتىك لەنىۋان دوو بۆچوون و پىگە نەدان بە خستەپروۋى خوتەندەۋەي تر. ئەم جۆرە لە خستەپروۋى بابەتەكان بەم شىۋەيە لەلەيەن زۆرىك لە نووسەران و ناۋەندە مىدىيىيەكانەۋە كارى لە سەر كراۋە. تىيدا بە شىۋەيەكى چەقبەستۋو بابەتەكان لەنىۋان دوو بابەتدا دەخىرنە پروۋ، بە جۆرىك دەرەفەت نامىنىتەۋە بۇ بۆچوونى زىاتر و ئەگەرى خوتەندەۋە ھەلسەنگاندنى زىاتر. ئەم جۆرە لە چەۋاشەكارىيە مىدىيىيە ترسناكتىن كەرەستەي مەترسىيە لە سەر ئىسلام كە لە تەۋاۋى پراگەياندنە نەيارە خۇرئالۋاۋى و عەرەبىيەكاندا كارى لە سەر دەكرىت. لە نمونەي خستەپروۋى بابەتتىكى ئايىنىي ھەستىار و بانگەشتىكرەدنى دوو بانگەخۋاز، ياخود دوو كەسايەتتى مۇسلماننى نرىك لە بابەتەكە، يەكيان پەرىگىر و ئەۋى تىران شلىگىر، بەرئەنجامى ئەم گەفتوگۋىيە نەبۋونى بۆچوونى سىيەم و زىاتر جۆرىك لە بى مەمانەيى و ئالۋزى لاي بىنەر دروست دەكات. ئەمە لە كاتىكدا راستىيە بابەتەكە نە بۆچوونى يەكەمە نە بۆچوونى دوۋەم و تەۋاۋى بۆچوونەكانى تر لە ئىۋەندى ئەم بۆچوونە پەرىگىر و شىلگىرەدا ون دەيىت و خەلكى لە بارەيانەۋە بىناگا

دەمىننەۋە. ھەر لەم چوارچىۋىيەدا جۆرىكى تر لە چەۋاشكارى مىدىيىي بەرانبەر بە ئىسلام دەگىرىتە بەر، بەو شىۋەي پىرسىارىك ئىسلام دەخاتە نىۋانى دوو پىرسىارەۋە كە ھەر دوو كىيان بە تەۋاۋى ھەلەن. بۇ نمونە دەپرسن ئايا خۆشەۋىستى لە ئىسلامدا خەللە ياخود ھەرام؟ ياخود پىرسىارى نەۋە دەكرىت ئىسلام ئايىنىيە كانى تىرى قەۋۋەلە ياخود نا؟ ياخود پىرسىار دەكرىت كەنيزەك لە ئىسلامدا بوۋنى ھەبوۋە ياخود نا؟ ئەمانە و چەندىن پىرسىارى تر كە لە بنەرەتدا خودى پىرسىارەكان ھەلەن و پىۋىستىيان بە راستكرىدەۋە و دارىشتەۋە ھەيە. بە پىچەۋانەۋە كەسى ۋەلامدەر دەكەۋىتە ھەلەۋە، كەنەلەكان و دامەزراۋە مىدىيەكان ئەم جۆرە پىرسىارانە دەكەن بە مانىشتى مىدىيىي سەرنچراكىش بە شىۋەيەك كە سەرنجى خىنەر و بىسەر بە لاي خۇياندا رادەكىشت.

۱۰- خىستەنەروو و زەكرىدەۋەي چەند بابەتتىكى لاۋەكى و پىشتكرىن لە بابەتە گرنگ و جىسەرنجەكانى پەيۋەست بە بىروباۋەر و ژيانى خەللىيەۋە. ئەم جۆرە لە مامەلەكرىن لە جىھانى راگەياندىنى ئەمىرۋدا بە شىۋەيەكى چىر كارى لە سەر دەكرىت. بۇ نمونە بەشىكى زۆر لە ناۋەندەكانى راگەياندىن و دەزگا مىدىيىيەكان فۇكەسىكى فراۋان دەخەنە سەر تىچۋوى گەشتى ھەج و ەمەرەي مۇسلمانان، ۋەك ھۆكارى دروستبوۋنى ھەژارى و بىردنەدەرەۋەي پارە و سەرمايەي ۋلات دەيناسىنن. لەم چوارچىۋىيەدا چەندىن بەرنامەي جۇراۋجۇر پىك دەخەن لە سەر ئەم تىچۋە كەمە، لە كاتىكدا دىزىنى داھات و سەرۋەتى مىللەت پىشتگوى دەخەن و دوور و نىزىك باس لە مىليۇنان دۆلارى تىچۋوى فىلىم و دراما تەلەۋىيۇنىيەكان ناكەن.

۱۱- خىستەنەروو ژمارەيەكى زۆر زانىبارى جۇراۋجۇر بە شىۋەيەكى فراۋان. لە دۇخىكى ۋا دا بىنەر و بىسەر دووچارى ئالۋى دىن لە بەرانبەر ئەۋ ژمارە زۆرەي زانىبارى و ناتوانن لەھەمبەر ھەلەسەنگاندن و لىكجىاكرىدەۋە و دابەشكرىدنىان بىرپار بەدن. لە كۆتايىدا ھىزى خىنەر دووچارى جۆرىك لە ئالۋى دىت كە

ئاتاۋىت لىم ژمارە زۆرەى ھەۋال ھىچ بۇ خۇى دەستەبەر بىكات. ئەم جۆرە لىم چەۋاشە كارىيە مېدىيە زىاتر لىم كاتى رۇودانى ئابرووچوونىكى سىياسى ياخۇد ئابرووچوونىكى رەۋشىي سىياسىيە كان زىاتر كارى لىم سەر دىكرىت، لىم نىمۇنەى ئەم بابەتە كاتىك ئابرووچوونىكى دارايىي دەسلەتداران رۇود دەدات، ھىند ژمارە و لىكدان و زانىارسى جىاواز لىم بارەى بابەتەكە دەخەنە رۇود كە بىسەر و بىنەر و خۇنەر دۇور و نرىك ئاگاي لىم بىنەرەتى بابەتەكە نامىنىت.

۱۲- گەۋرە كرىنى رۇوداۋ و پىشەتە بىچوۋكە كان. ئەم جۆرە لىم چەۋاشە كارى لىم سەرانسەرى جىھاندا بى شىۋەيە كى فراۋان كارى پى دەكرىت و پەپرەۋى لى دەكرىت، بى تايەتەى لىم بابەتە كانى پەيۋەست بى ئىسلام و دۇخى مۇسلمانانەۋە. گەر بىتۇو مۇسلمانىك ھەلەيەك بىكات ياخۇد لىم ۋلاتانى خۇرئالواى تاۋانىك ئەنجام بدات، دىبىنن تەۋاۋى راگەياندىنە جىھانىيە كان فۇكەس دەخەنە سەر ئەم رۇوداۋە و پەخشى راستەۋخۇى دەخەنە خۇمەت و سەدان لىدوانى جۇراۋجۇرى لىم بارەۋە دەخەنە رۇود. ئەمە لىم كاتىكدا گەر بىتۇو مۇسلمانان دۇوچارى ھەر تىرۇر و كۇشتۇر و تراۋىدىيەك بىنەۋە، لىم ھەر جىگەيە كى دۇنيا دامەزراۋە مېدىيە كان يان ئەۋەتا باسى ناكەن، ياخۇد تەنبا ۋەك سەرەقەلەمىك و رۇوداۋىكى سادە باسى لىۋە دەكەن.

۱۳- كەمكرىنەۋەى نرخی ھەۋال و رۇوداۋە كان. دەزگا مېدىيە كان راھاتۇن لىم سەر ئەۋەى كە نرخی ئەۋ ھەۋالانە كەم بىكەنەۋە كە لىم بىنەرەتدا گىرنگىيە كى بەرچاۋيان ھەيە، بەلام بى شىۋەيەك لىم شىۋە كان لىم بەرژەۋەندى ئەجىنداي سىياسى پىشت دەزگا مېدىيە كان نىيە.

۱۴- ھەلگىرەنەۋەى ۋاقىع و رۇوداۋە راستىيە كان بى ئاراستەيە كى تەۋاۋ پىچەۋانە. لىم دۇخىكى لىم شىۋەيەدا بى ھۇى ھەلگىرەنەۋەى ھەۋالە كان تەۋاۋى راستىيە كان ئاۋەژوۋ دەبنەۋە، بى شىۋەيەك تاۋانبار بى بىتاۋان و بىتاۋانىش

بە تاوانبار دەناسىنىت. لە نموونەى دۆخى ئىستاي كورد و خۆرئاوا. دواى رپوخانى دەولەتى عوسمانى، كوردستان وەك بەشىك لە ميراتى دەولەتى عوسمانى كەوتە ژيژ دەستى ئىمپىريالىستى خۆرئاوايى و بە شىۋەيك كە خۇيان ويستيان دابەشيان كرد. دواتر لە رېكەوتننامەى سايكس بيكۆ سنوورى نوڧى نيوان ولاتانى ناوچەكە كيشرا و خاكى كوردستان دابەش كرا بە سەر چوار ولاتى ناوچەكەدا. كەچى بە پىچەوانەوۋە عالەمانىيەكانى كوردستان تەواوى نەهامەتتەيكەكانى كورد دەخەنە نەستۆى ئىسلام. ئايا ئىسلام بەرپرسيارە بەرانبەر نەهامەتتەيكەكانى نەتەوۋەى كورد، ياخود عالەمانىيە خۆرئاوايىيەكان؟ ئيتىر ئەم ھېرشە نارەوايە بۆ سەر ئىسلام بۆ؟ لەوۋەش زياتر تەواوى كەلتور و سياست و ئابورىي ئەوروپا و خۆرئاواى دابەشكارى كورد لە سەروو ھەمويانەوۋە بەرىتانىا پىرۆز دەكەن و تەواوى نەهامەتى و دواكەوتويىيەكان دەخەنە سەر نەستۆى مۇسلمانان. بە پىچەوانەوۋە ئەوۋە ئىسلام بوو مەترسىيە بەرەككەوتنى بەردەوامى فارس و پۆمەكانى لە سەر زەوىي كوردستان دوور خستەوۋە و سەرکەوتوۋ بوو لەوۋەى كورد لە مىللەتتەيكى ژيژدەستەوۋە بكا تە مىللەتتەيكى خاۋەن شوناس. دواترىش سەركرەدە ئىسلامىيەكانى پيش سەدەى نۆزدەھەم، دەورەيكى كارىگەريان ھەبوو لە پاراستنى شوناسى كورد، كەچى بە پىچەوانەوۋە عالەملىيەكانى خۆرەلاتى ئىسلامى لە ناو ئەوانىشدا، عالەمانىيە كوردەكان ھەمىشە بە چاوى گەورەيى و پىرۆزىيەوۋە لە خۆرئاوايىيەكان دەپوانن و بە چاوى دۆژمن و نەيارىشەوۋە لە ئىسلام و مۇسلمانان دەپوانن.

۱۵- بە كارھيتنانى چەمك و زاراۋە سياسىيەكان بە مەبەستتەيكى نادروست. لە دۇنيای ميديايى جىھانىدا، ناۋەندە ميديايىيەكان چەمكىتەيكى ياخود زاراۋەيك دەخەنە نيۆئەدەبىياتى خۆيانەوۋە كە مەبەستتەيكى ديارىكرائيان ھەيە لە بە كارھيتنانى ئەو چەمكەدا، بۆ نموونە بە كارھيتنانى زاراۋەى تىرۆرىست لە فەرھەنگى ميديايىيى نوڧدا بە شىۋەيك ھەمىشە بيسەرەن و بىنەرەن و خۆنەرەن ھوشيان

دەجىت بە لاي مۇسلماندا، واتاي ئەۋەي چەمكى تىرۇرىست ھاۋتەرىبە لە گەل ناۋى مۇسلمان. ۋەك پىشتىر ئامازەمان پىچ كىرد، سىياسەتمەدارانى خۇرئالوا ئەم زاراۋەيەيان ۋەك شوناس بۇ مۇسلمانان داتاشىۋە. بەرئەنجام بە كارھىنانى ئەم ۋشەيە مەبەست لىي مۇسلمانە و تاۋانباركىردنى مۇسلمانانە. بەرمەبناي ئەم تىگەشتەنە ھىچ كات نابىنىن لە مىدىيا جىھانىيە كاندا تىرۇر بىبەستىتەۋە بە ئايىنى مەسىحىيەۋە، ياخۇد جۈۋلەكە و تىرۇر ناۋيان لە پال يە كدا بخرىتە پروو.

۱۶- بە كارھىنانى چەمك و زاراۋەكان لە سىياقىكى ھەلە و ناپىۋىستدان. ئەم جۇرە چەمك و زاراۋانە لە بنەپەتدا كۆمەللىك چەمك و زاراۋەي جىگىرىن، بەلام زۇر جار لە سىياقىكى ھەلەدا بە كار دەھىنرىت كە پەيۋەندىيان بەۋ چەمك و زاراۋەيە نىيە، بە مەبەستى چەۋاشە كىردن بەۋ شىۋەيە بە كار دىن، ۋەك دوورخستەنەۋەي چەمكى ئازادى لە واتا و مەبەستە راستەقىنەكەي و بە كارھىنانى ۋەك جىگىرەۋىي بىسنوورى سىكىسى و بەدپەۋشىتى و تەۋاۋىي لادانە باۋەكانى نىۋ كۆمەلگە. لايەنە ئۆپۇزسىۋنەكانى نەياري دەۋلەت و دەسەلات ۋەك كەرەستەيەك بە تەنباۋ ئازادىي رادەپرېن و بە ئازادىي قسە كىردنى خۇيان دەخەنە پىشچاۋ و ئىسلامخۋازانىش ئەم چەمكە بە بەرجەستە كىردنى ئازادىي سىرووتە ئايىنىيەكانيان پىناس دەكەن.

۱۷- خستەنەۋىي ژمارە و داتاي ساختە. ئەم جۇرە لە چەۋاشەكارى يەكىنكە لەۋ چەۋاشەكارىيانەي كە دەزگا و ناۋەندە مىدىيايەكان لە سەرانسەرى جىھاندا بە مەبەستى ئامانجى تايىبەتى خۇيان پەيپەۋىي لى دەكەن و زۇر پەرى پىچ دراۋە لە سەرانسەرى جىھاندا. ئەمەش ۋەك كەرەستەيەك لە پىناۋ لىدان و لاۋازكىردنى نەييارانى پشت دەزگا مىدىيايەكان، لە نمونەي ئەم بابەتە گۋايە دەۋىرت داتايەكى نۆي پىمان دەلىت: پىژەي ئەۋەندەي تاۋان لە سەرانسەرى جىھاندا لەلەين مۇسلمانانەۋە ئەنجام دەدرىن، ياخۇد داتاكان پىمان دەلىن: لە سەدەپەنجاي ئافرەتانى مۇسلمان لە فلان ناۋچە پىش تەمەنى ۱۸ سالى بە شوو

دەدرىن، ياخود لە سەدانەوئەتى ئافرەتانی موسلمان دووچارى سترىسى دەروونى
هاتوون لە مائەو و دەیانەوئەت لە دەروەى مائەکانیان کار بکەن... هتە. بەم
شیوێه داتا و سەرژمیریەکان بە شیوێه کى زەق نیشان دەدەن و ناسروشتییانە
گەورەیان دەکەن، زۆربەى ئەو داتا و سەرژمیریانەى کە بە شیوێه کى نەرتنى
بە سەر ئىسلام و موسلماناندا دەشکێنەو زەق دەکێنەو و بلأو دەکێنەو، بە
پێچەوانەو داتا نەرتنیەکان هیچ کات دوور و نزیک باسیان لێو ناکرێت و
بە شیوێه کى مەترسیدار خەفە دەکێرن.

۱۸- هەلپاردنى وێنەى کەسایەتییەک لە پروانگەى کى دیاریکراو وە و پاشان
خستەنە پرووى تایتلیکى هەوآلى بە شیوێه ک دواتر خوێنەر یا بیسەر بەهۆى وێنە
و تایتلە کەو جۆرێک لە تیکەلێى بۆ دروست دەبێت. ئەم جۆرە چەواشە کاریە
زیاتر بەرانبەر کەسایەتى و بانگخوازە ئىسلامییەکان بە کاردیت، بۆ نمونە
هەر لە گەل باسکردنى پێکخراوێکى وەک داعش، راستەوخۆ لە تەنیشتیەو
ئالای (لا اله الا الله) دەخێتە پآلى، تاوێکوو ئەوێ ئەو بیرکردنەوێه لای
بیسەر و بینەر و خوێنەر دروست بێت کە هەر کەس پەرچەمى (لا اله الا
الله) کردە شیعار و پرۆگرامى خۆى ئەو کار و کردەو و بیرکردنەوێه
وەک داعشە. دواتریش وێنای تر بە کاردەهێنرێت، بۆ نمونە لە پآل مانشتییکى
سەرکوتکردن و بەکۆیلەکردندا، وێنای ئافرەتێکى بالاپۆش یاخود گەنجیکى
ریشدار نمایش دەکەن بە مەبەستى نمایشکردنى ئەوێ کە ریش و بالاپۆشى
پرمى سەرکوتکردن و کۆیلایەتین و بە پێچەوانەو سفوور و پرووتى ئامازەن
بۆ ژيانى نازادى پەر بەختەوێه.

۱۹- چەواشەکارى لە رێى دروستکردنى کاریکاتیرى سیاسى و کۆمەلایەتى بە
شیوێه کە خەلکى واتى بگەن، ئەمە تەنیا بۆ جۆرێک لە پێکەنینە. ئەمە لە
حالیێکدا لە دۆخى پشتهوێه ئەم بابەتە جۆرێک لە نەینى گەورەى تێداى و
خزاندنى بانگخوازان و مامۆستایانى ئایینى بۆ نێو ئەم بابەتانە، لە نمونەى

تىكەلكردى وئەنى كارەكتەرنكى بانگخواز و لە كاتى كارى بانگەواز و تىكەلكردى لە گەل وئەنىەك لە كاتى ئاسايىي خوى، كىشانى وئەنى نوئزخوئنان لە كاتى نوئز و نىشاندىنى ئەم نوئزخوئنانە لە دەروەى مزگەوت لە پىنناو ئەوەى جوئىك لە وئىناى ئالۆز و شىواوى نوئزخوئنان بەخەنە روو.

۲۰- چەواشە كارىي لە رېنى دەستنىشانكردى كەسىكى نەخوئندەوار و بىئاگا بە مەبەستى قسە كردن لە سەر بابە تىكى گەورە و گرنگ. ئەمەيش لە پىناوى بىئرخكردن و كەمكردەوەى بە ھاى ئەو بابەتە گرنگەى كە قسەى لە بارەو دە كرئت، ئەوەيش زىاتر ھەلئزاردنى ھەندىك كەسايەتى و كارەكتەر لە پىناوى قسە كردن و گفتوگو كردن لە بارەى بابە تىكەو كە دوور و نزىك كارەكتەرەكان پەيوەندىيان بەو بابەتەو نىيە. ھەندىك جار مامۇستايانى ئايىنى دەخزئە نئو ئەم بابەتانەو لەو چوارچىوہەدا زۆر جار بەشىك لە مامۇستايانى ئايىنى بىئاگا و كەم شارەزا دەيانخزئە نئو گفتوگو و پروبەروبوونەو لە گەل كەسايەتییەكى شارەزا و قسەزان لە سەر بابە تىكى ھەستىارى ئىسلامى. ھەندىك جار دوو مامۇستای ئايىنى جىاواز لە ھەندىك بابەت دئە بەرانبەر يە كتر لە پىناو گفتوگو كردن لە سەر بابە تىكى جىاوازی نئوانيان، تاوہ كوو ئەوەى زىاتر وئىناى گفتوگو كە قال بىتتەو، جوئىك لە زمانى زىر و توندوتىژى بكەوتتە نئوانيان، بە شىوہەك ھەردوو كەسايەتییەكە لە پرووى مەعنەوہیە دووچارى جوئىك لە شكان دەبن لە پىش چاوى بىنەران و گوئىگران. ھەندىك جارى تر چەواشە كارىي مەيدايى لەو ئاراستەوہ دئت كە بەشىك لە كەنال و دامەزراوہ مەيدايیەكان مامۇستايەكى ئايىنى شارەزا دەخزئە نئو تەوہرەى بەرنامەيەكەو كە پسپۆرىي ئەو نىيە و لە كوئايىدا بابەتەكە لە زىانى خودى مامۇستا و موسلمانانىش كوئايى دئت. ھەندىك جارى تر مامۇستايەكى شارەزای قسەزان بانگەيشتى بەرنامەيەك دە كرئت، بەلام بە جوئىك لە جوہرەكان بە پلان دەرڤەتى پئوست نادرتتە ئەو مامۇستايە، تاوہ كوو ئەوەى بە

شېۋىيە كى دروست تېروانىنە كانى بگىيەنىت.

۲۱- چەۋاشە كارىيى ھزرىي لە رېڭگەي خستەنە پرووى دووبارە كىردنەۋەي ھزر و بىر كىردنەۋەي ھەلە لە پىناۋ تۆخ كىردنەۋەي ۋ چەسپاندىنى ئەۋ ھزرە لە عەقلى و بىر كىردنەۋەي تاكى موسلماندا. ھەندىك جارى مىدىيا ھەۋلى گەرە نىشاندىنى كەسائىكى لادەر ۋ ھزرە خۇش دەدات، تاۋە كوو رەۋاجىكى گەرە بە بىر كىردنەۋەي كانى بىر تىت، بۇ ئەۋەي جۆرىك گەرە كىردنەۋەي بىر كىردنەۋەي خەل كىدا دروست بىكەن. ئەمەش جۆرىكە لە ھەۋلەدان بۇ گەرە جاندىن لە سەر ناستى تاك ۋ كۆمەلگە. ئەم فۆرپە لە گەرە جاندىن زىاتر لەۋ ۋ لاتانى خۇرەلەلەتدا تۆخ دەيتتەۋە. ناۋەندە مىدىيايىيە كان كار لە سەر ئەۋە دەكەن كە تەۋاۋى بابەتە دژە ئايىنى ۋ كۆمەلەيەتتەيە كان لە رېڭگەي دووبارە كىردنەۋەي بەردەۋامدەۋە لای تەۋاۋى خەل كى ناسايى بىكەنەۋە، تاۋە كوو لە كۆتايىدا لە پىي زۆر دووبارە كىردنەۋەي ناسايىبىۋىنى ئەم بابەتەنە لە ھزرى تەۋاۋى خەل كىدا بچەسپىنن، راگەياندىنە كان سەر كەۋتوۋ بوون لەۋەي زۆرىك لە پىۋەرە ئايىنى ۋ كۆمەلەيەتتەيە كان لە نىۋ جەۋادەر كال بىكەنەۋە، بە جۆرىك لە كۆتايىدا ۋا نىشان دەدرت كە ئەم شېۋىيە لە بىر كىردنەۋەي ۋ مامەلە كىردنە سىروشتى ناسايى كۆمەلگەيە، بە شېۋىيە ك بە ئەستەم دەتوانىت ھەست بە بابەتە كان بىكرىت لە بەر ئەم ھۆكارانەي خوارەۋە:

۱- فرەرەنگى ۋ فرەجۆرىي كەنەلە كانى راگەياندىن: بە رېڭگوزەرنكى خىرا بە نىۋ ئامىرى تەلە فزىۋنە كان تى دەگەين لەۋەي كەنەلە ناسمانىيە كان جىھانىكى فراۋانى سەر بە خۇن بۇ خۇيان، ئەمە جگە لە تۆرە كۆمەلەيەتتەيە كانى فەيسىۋوك ۋ تويتەر ۋ يۋوتىۋوب، دەبىنن لە سەدا ھەفتاي بابەتە پەخشكراۋە كان بابەتى دژە ئايىنى ۋ دژە رەسەنايەتتى كۆمەلەيەتتىن. ئەم فراۋانىيە لە زەق كىردنەۋەي ۋ برەۋدان بە ناراستى ۋ نەياري كىردنى ئىسلام جۆرىك لە بى مەتەنەيى ۋ دىكرىمۇلىي لای لايەنگرانى ھەق دروست دەكات. ۋەك ئەۋەي «ئىبراھىمى

كۆپى ئەدەم» دەفەرموۋىت: "كثرة النظر إلى الباطل تذهب بمعرفة الحق من القلب" واتە: "زۆر پرواين لە باتل و ناپەۋا، ھۆكارە بۇ دارپمانى راستى لە دلدا." (۱)

۲- سىحرى سەرنجراكتىشى بابەتە مېدىيەكان: بە رېڭگوزەرنكى خىرا بە نىۋ بابەتە مېدىيەكاندا، دەينىن بابەتەكان بە شىۋىەك نىمايش دەكرىن كە راستەوخۇ سىحر لە مروڤ دەكەن. ھەر لە دارپشتەۋى ھەۋال و خورندەۋە و ۋىتە و خستەپروۋى بابەتەكان و لىدوانى جىۋاز و تەۋاۋى تەكنىكى پراگەياندەكان بە گشتى دەبنە كەرەستەيەكى سىحراۋى لە سەر عەقلىەتى بيسەر و جۆرىك لە گومان و لای بينەر دروست دەكەن.

۳- كاردانەۋى بيسەر و بينەر لەگەل مەدە و ھەۋالە مېدىيەكان: بينەر كاتىك لە ھەۋالىك ياخود پروگرامىكى مېدىيە دەروانىت لە ھەۋالى ئەنجامدانى تاۋان ياخود ھەلەى مۇسلمانىك، ئەو بىر كەرنەۋىت لا دروست دەكەن ۋەك ئەۋى لە سەرانسەرى دونىادا ھىچ ھەلە و تاۋانىك پروۋى نەدايىت، ھەلە و تاۋانى باباى مۇسلمان نەيىت. بە شىۋىەك بينەرى مۇسلمان دەكەۋىتە ژىر كارىگەرى ئەم جۆرە ھەۋالەۋە، جۆرىك لە بىتمانەيى بەرانبەر بە مۇسلمان بۇ دروست دەيىت. زۆر جار لە دروستبۋى دۇخىك ياخود پروۋدانى تاۋانىك ياخود كارىكى تىرۋىستى، راستەوخۇ مۇسلمانان تاۋانبار دەكرىن. ۋەك كاردانەۋىەكىش راستەوخۇ زۆرىك لە زانايانى ئىسلامى و ناۋەندە ئىسلامىيە جۇراۋجۆرەكان بەياننامەى سەركۆنەكرىن دەردەكەن، بىج ئەۋى دلنيا بن لە راستى و دروستى پروۋداۋەكە و تىۋەگلانى مۇسلمانان لە كارىكى لەم شىۋىە. بەشىكى بەرچاۋى ئەم ھەلۋىستانە لەپىناۋ پاراستنى بەرژۋەندى مۇسلمانانى ترە، تاۋەكوۋ ئەۋى ھەموۋ لايەك دوۋچارى گرفت و دژۋارى نەيەن.

(۱) حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، لأبي نعيم الأصفهاني رقم الحديث ۱۱۴۲۸، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.

۴- ئاسانى بە دەستگە يىشتىن بە تەۋاۋى بېرگە و بابەتە كانى نىۋ جىھانى راگە ياندن بە شىۋەيەك لە ئىستادا جىھان بوۋەتە گوندىكى بچووك، لەپال ئەمەدا ھەموو ئەو بابەتەنى دەبنە كەرەستەيەك بۇ تىكدانى كۆمەلگە، بە شىۋەيەكى ئاسان لە ئىنتەرنىت و تۆرە كۆمەلەيەتتە ھەمەچەشەنەكان بەردەستە. سايكۇلۇژىيە جەماۋەر ۋايە زووتر لەگەل بابەتە ھاورەدە كراۋەكان ئاشنا دەيىت و بە چاۋىكى گىرنگىيەۋە لىيان دەۋاننىت، بە پىچەۋانەنى بابەتە خۇمالىيە رەسەنەكان، نابنە مايەى گىرنگى و جىرەزەمەندى خەلكى.

۵- پەيۋەست نەبوون و بىياكى: پابەند نەبوون بە سنوورى قىم و بەھاكانەۋە يەككىك لەو دۆخە نارەۋىشتىيانەيە كە بەشىكى زۆر لە راگە ياندەكانى پىدا گوزەر دەكات، بابەتى بىياكىيە كە زۆرىكى زۆر لە ناۋەندە راگە ياندەكان لە سەرئەسەرى جىھاندا تىۋەى گلاۋە. راگە ياندەنى كوردىش ۋەك بەشىكى دانەبىراۋ لەو دۆخە جىھانىيە دوۋچارى ھەمان ھالەت بوۋە. بە شىۋەيەك زۆر جار بەيى رەچاۋكردنى ھىچ پىۋەرىكى رەۋىشتى و كۆمەلەيەتى و پىشەيى كار لە سەر بابەتەكان دەكەن دواتر بە شىۋەيەكى راستەوخۇ ئەم بابەتە كارىگەرى نەرتىيان لاي خوتنەر و بىسەر و بىنەر دروست دەكەن.

ئەم ھۆكارانەى كە ئامازەمان پىي كىردن پەيۋەندى خودىيان بە راگە ياندەۋە ھەيە. ئەمە جگە لە ھۆكارە ناخودىيەكانى راگە ياندەن، ئەۋەى پەيۋەندىيان بە شىۋازى بىر كىردەۋە و سايكۇلۇژىيە جەماۋەرى بەردەم راگە ياندەۋە ھەيە، بە تايىبەتى ئەو بابەتەنى پەيۋەندىيان بە ئارەزوۋى سىكىسى و مۇدىل و ستايلى جلوبەرگ و مال و دارايى و دەۋلەتمەندى و ھتە... يەۋە ھەيە. لە نىۋ ئەم كەرەستانەدا سىنەما دەۋرىكى نەرتىيە كارىگەرى ھەيە لە ئاراستە كىردى كۆمەلگە و شىۋاندى راستىيەكان. ھەر لەم چوارچىۋەيەدا لەنىۋان سالانى ۱۹۸۲ بۇ سالى ۱۹۸۵ لىكۆلەرى ئەمرىكى «تىرى» لە لىكۆلىنەۋەيەكى وردا ھەستا بە خستەنەپروۋى وىناى عەرەب و موسلمانان و ھاۋلاتىيانى خۇرەلاتى

ناوەرپاست. وئىناي عەرەب و موسلمان لەو فىلمانەدا وەك كارەكتەرنىكى دوژمن و پىاوخۇرى دژە خۇرئالوا دەخىرتە پروو كە ئامانجى سەرەكى و كۆتايىيان وئرانكار كىردنى شارستانىەتى ئەورووپايە. لە بەرانبەردا دەيانەوئت بە شىۋەك وئىناي خۇرئالوايىيەكان و لە نىۋىشىاندا ئىسرائىلىيەكان بىخەنە پروو كە ھەمىشە و ھەموو كات خەلكائىكى زىرەك و بلىمەت و بە توندترىن شىۋەك لە كەمترىن ماوهدا دەتوانن بەرەنگارى نەيارەكانىيان بىنەو. ھەمىشە و ھەموو كات لە بەرەى دادپەرورەيدا و دژ زولم و زۆر و ھەولە تىرۆركارىيەكانى جىھان دەوەستەو. ھەلبەت وئىناي بەرانبەر برىتىيە لە كارەكتەرنىكى موسلمانى تىرۆرىست كە نەوان پرووبەرووى ھەولە دوژمنكارىيەكانى دەبنەو. ھەر لە چوارچىۋەيدا ئەم وئىنايەى خۇرەھلەتى ئىسلامى لە ئاۋرئەى فىلمسازىي خۇرئالوايى بە گشتى و ئەمىرىكى بە تايبەتى ئەوۋىيە كە موسلمانانى خۇرەھلەتى بەرگەى تەواۋى ئارەھەتىيەكانى ژيان دەگرن پىۋىستە ئەو خىروپىرەى لە بەردەستىاندایە وەرگىرئەو و بىخىرتە بەردەم خۇرئالوايىيەكان و ئەمىرىكىيەكان.

«تېرى» بەردەوام دەيئەت و تىشك دەخاتە سەر ئەوۋىيە كە دواى نەمانى شىۋىيەت و كۆتايىھاتنى يەكىتتى سۆفىيەت و پەرتەوازەبوۋنى ولاتانى نىۋ ئەم يەكىتتىيە. دواى نەمانى بلۆكى خۇرەھلەتى و پرووخانى يەكىتتىي سۆفىيەت سىنەماى خۇرئالوايى پرووى لە جىھانى ئىسلام كىردوۋ. كاتى خۇى سىنەماى خۇرئالوايى و بە تايبەتى سىنەماى ئەمىرىكى، يابانى و پرووسەكانى وەك دوو لايەنى دوژمنى خۇرئالوا و ئەمەرىكا دەناساند، بەلام دواى داتەپىنى يەكىتتىي سۆفىيەت ئاراستەى سىنەماى ئەمىرىكى بەرەو بەدوژمن ناساندنى ئىسلام و موسلمانان ھەنگاۋى نا.^(۱)

(۱) صورة الإسلام في الغرب، بين حملات التشويه و واجب التصحيح، مجموعة من الباحثين طبعة ۲۰۰۶، ص ۵۵.

ئىسلام و سىنەماي خۇرئالوايى

لە ئىستادا خۇرئالوايىيە كان و ئەمىرىكىيە كان ھەولە كانيان لەم بارەيەو چىر كىردووتەو و دوژمنايەتییە كانيان بۇ جیھانى ئىسلام تۇختر كىردووتەو.

فیلمە ئەمىرىكىيە كان ھەوللى ناساندنى ئىسلام وەك ئایینیكى ھاندەرى تیرۆر و موسلمانیش وەك تیرۆرىست دەناسیئیت. ئەم جۆرە ناساندە کاریگەرى نەرتیى پاستەوخوی دەییت لە سەر بیرکردنەو و ئاراستەکردنى تاكى ئەمىرىكى، بە شیویەك نەویەكى دوژمن بە ئىسلام و قینە لەدل بەرانبەر موسلمانان دروست بوو. لەم بارەيەو دکتۆر «جاك شاهین» یەكك لە پىسۆرانى بوارى میدیا و راگەیانندن لە پەرتووكەكەى خۇیدا بە ناوی غەرب و تەلەفزیۆن (The Arab TV) بە سوودەرگرتن لە دووسەد و پەنجا سەرچاوەى جۆراوجۆر ھەلسەنگاندن و شروڤەکردنى زیاتر لە چوارسەد فیلم و سەدان بەرنامەى تەلەفزیۆنى جۆراوجۆر لىكۆلىنەویەكى گىرنگى خستەتە پروو، تییدا تیشك دەخاتە سەر ئەوێ كە ھەردوو وشەى غەرب و موسلمان دوو ناو كە دووچازى زۆرتىن شیواندن ھاتوونەتەو و بەشیكى زۆر لە ھاوالاتیانى ئەمىرىكى لە ژىر کاریگەرى سىنەمادا گەییشتوونەتە ئەو پىروایەى كە ئەو وئنايەى سىنەماي ئەمىرىكى لەبارەى موسلمانەو دەیخاتەپروو پاستییەكى ھاشاھلەگرە و موسلمانان لە راستیدا ھەر بەم شیویەن.

پاشان تیشك دەخاتە سەر ئەوێ كە لە دواى جەنگى كەنداوى دووئەمەو، ھۆلیۆد زیاتر لە چل فیلمى بەرھەم ھىناوە كە تییدا زیادەپروییەكى بەرچا و دەبىنرىت لە قىزەون نیشاندانى موسلمانان و ناساندنىان وەك ھىزىكى دىرندە و

خەلكانى وەخشى و ھەمەجى و ماىەى مەترسىن بۇ سەر خۇرئالوا و ئەمەرىكا. لە نموونەى فىلمەكانى (لعبه القتل، نينجا الأمريكى والأبادة، في الشمس، الدرع البشري)^(۱) كەنالە كوردىيەكانىش بە دۇبلاژ كراوى و ژىرنووسكراوى لە كەنالەكانەو پەخشى دەكەن و لە سەر ئاستى راگەياندىنى كوردىش وەشانە و پەخشكردنى ئەم جۆرە فىلمانە مەبەست و مەغزايەكى تايبەتى لە پشتهوہە.

زیاد لەمە بەرھەمە سىنەمايە كوردىيەكان ئەم جۆرە لە سیناریویانە جارىكى تر بەرھەم دەھیننەوہ و بە شیوہەكى تر ئاراستەى كۆمەلگەى كوردیى دەكەنەوہ. لە پال ئەوہى لە چوارچێوہى دراما كوردیيەكان بە راستەوخۆ و ئاراستەوخۆ گالته بە پیرۆزییەكان دەكریت و خەلكانى موسلمان وەك كارەكتەرىكى دزبۆ و ستمكار و خووى ناتەندروست دەناسیتریت، بە پێچەوانە خەلكانى ناموسلمان وەك فریادپەس و كارەكتەرىكى تەندروست و پەر خێروخۆشى بۇ كۆمەلگە دەناسیترین، بە شیوہەك تاكى موسلمان لە درامای كوردیدا تاكىكى شەپەنگیز و چاوچنۆك و ھەلپەرست و بەرژەوہندیخوازە.

ئەم ئاقارە لە ویتاگردنى موسلمانان، جۆرتك لە بێھەستى بەرانبەر موسلمان لای ئەوانى تر دروست دەكات. شارەزایانى بواری سىنەما و كارىگەرەيە سىنەمايەكان باس لە كارىگەرەيى نەرتنىي فىلم و دراماكان دەكەن لە سەر چەواشەكردن و ئاراستەكردنى ناتەندروستى ھاوالاتیان، لەم چوارچێوہەدا پۆژنامەنووسى بیانى «ئریك ھەستادیوس» (erice horstadins) لە راپۆرتىكى لە گوڤارى سلیتز (slitz) ى سۆیدی كە لە دواى شەپى كەنداو نووسیویەتى: "ئیمە گەیشتوینەتە ئاستىك، گەر سەد ھەزار موسلمان بكۆزیت، ھیچ مووچوپكەيەك بە دلماندا نایەت، بە پێچەوانەى ھێزە

(۱) بڕوانە: صورة الإسلام في الإعلام الغربي، للدكتور محمد بشاري، دار الفكر - دمشق، ۲۰۰۴

خۇرئالوايىيە كان، بە شىۋەيە كى سەير خۇشەۋىستىم ھەيە بۇ خۇرئالوايىيە كان، بەلام كاتىك ناۋى ەھرەب و موسلمان دىت موچوپكە بە جەستەمدا دىت و دووچارى ترس و تۇقاندن دىم.

لە راستىدا ئەم جۆرە لە بىر كەرنەۋە بەرانبەر ئازار و ئارەھەتىي موسلمانان دووچارى جىھانى ئىسلامى ھاتوۋە، بە جۆرىك شتىك نىيە ناۋى ھاسۇزى بىت. راگەياندى كوردىش لە ژىر كارىگەرى ئەم دۇخەدان بە جۆرىك لەكاتى بوۋنى مەترىيەك لە سەر مەسىھىيەك، ياخود ئىزىدىيەك، راگەياندى كوردى تەۋاۋى ماكىنەى خۇى دەخاتە گەر، بەلام ھەۋالەكانى پەيۋەست بە دۇخى موسلمانانەۋە بە ھىچ شىۋەيەك گرنگىيان پى نادىرت و ەك رووداۋىكى سادە و سەرىپىيى مامەلەيان لەگەلدا دەكرىت. راگەياندى بە تەۋاۋى جۆرەكانىيەۋە دەۋرىكى كارىگەرى ھەيە لە ئاشرىنكەردى ئىسلام لە سەرانسەرى دونىادا. لىرەدا چەند نمونەيەكى نىزىك لەم بابەتە دەخە يەروو:

لە پۇژى ۲۰۰۶/۹/۱۰ پۇژنامەى «دەيلى تەلەگرامى» ئەمىرىكى لە راپۇرتىكدا لە ژىر ناۋى «كارىگەرى راگەياندى و بەشدارى لە بابەتى ئىسلامفۇيا» تىيدا بۇچونەكانى ئەمىندارى گشتىي ئەنجوۋمەنى ئىسلامى بەرىتانى تۇمار دەكات و لەو بارەيەۋە دەلىت: «لە راستىدا راگەياندى ھۆكارىكى سەرەكىي ئاشرىنكەردى وئەنى موسلمانانە. راگەياندىەكان يىژدانانە تىشك دەخەنە سەر ئەۋ ھەلە و زىادەپۇيىيەنى كە لىرە و لەۋى خەلكانىكى موسلمان پى ھەلدەسن، كارى ئەۋ موسلمانانەى تر لە پىش چاۋ ناگرن كە لە سەر ئاستى تاۋان كەمترىن پىژەى تاۋان لەناۋ رىزى موسلماناندايە و زۇرتىن بابەندىيان بە ياساۋە ھەيە.^(۱)»

(۱) بروانە: اثر الإرهاب في تشويه صورة الإسلام والمسلمين في الإعلام الغربي، الشيخ عبد الحق بن ملا حقي التركماني رابطة العالم الإسلامي ۲۰۱۵، ص ۱۵.

ئەم ھېرشە بە شىۋەيە كە بەپپى دانپىدانانە كانى خۇيان تەنيا لە سالى ۲۰۰۷ دا لە سەدا نەۋەد و يەكى ھەرچى بابەت و وتار و پاپۇرتى پۇژنامەۋانى ھەيە لە دژى ئىسلام نووسراون، بۆيە ۋەك لىكۆلەرى بەرىتانى «لورا براون» دەلىت: "بەپپى بەرزىۋونەۋەى گوتارى دژە موسلمانان لە راگەيانەنە كاندا، پېژەى توندوتىژى لە واقعەدا زياتر و زياتر دەبىت." ^(۱) ئەم حالەتە تەنيا پەيۋەست نىيە بە بەرىتانىۋە، بەلكو بۇ ژمارەيەكى بەرچاۋى ۋلاتانى ترى خۇرئالوايى بە ھەمان شىۋە راستە، بەلكو زۆرىك لە ۋلاتانى خۇرئالوايى دۇخيان لە بەرىتانىان خراپترە. ھەر لەم چوارچىۋەدا يەكىك لە لىكۆلەرانى سويدى بە ناۋى «گويل تىد گورد» لە لىكۆلىنەۋەيەكى شىكارىدا، سالى ۲۰۱۱ كە لە بەناۋىانگىترىن پۇژنامەى سويدىدا بلاۋى كىرۋەتەۋە دەلىت: "ھەر يەكىك لەم پۇژنامانە خاۋەنى ئاراستەى سەربەخۇن لە «لىبرالى، موحافىزىن و سۇسيالىستى و دىموكراتى» ناۋىراۋ ھەستائە بە لىكۆلىنەۋەى شىكارىى ئەۋ بابەت و پاپۇرتانەى كە لە زۆرىك لە پەرتووك و پۇژنامە و گۇفارە كانى ئەۋ ۋلاتە بەرانبەر بە ئىسلام بلاۋ دەكرىنەۋە لە كۆتايى لىكۆلىنەۋە شىكارىيە كەيدا گەيشتەۋە ئەم دەرئەنجامانە:

يەكەم: لە دۇنيای پۇژنامە گەرى و راگەيانەندى خۇرئالوايىدا ھەمىشە ۋشەى «ئەۋان» بۇ موسلمانان بەكار دەھىئىرت بە مەبەستى جيا كىردنەۋەيان لە جىھانى خۇرئالوايى، تاۋەكوۋ ئەۋەى زياتر ئەۋ تىگەيشتە لە عەقلىيەتى تەۋاۋى ھاۋلا تىيانى خۇياندا بچەسپىنن كە موسلمان بە ھىچ شىۋەك سەر بە شارستانىەتى ئەۋان نىيىن. ئەۋان سەر بە جىھانىكى ترن و دوور و نىزىك پەيۋەندىيان بە جىھانى خۇرئالواۋە نىيە. زىاد لەمە لە ئەدەبىياتى نووسىن و فەرھەنگى پۇژنامەۋانىيى خۇرئالوايى بە شىۋەيەكى گشتى پىداگرىي دەكەن لەسەر تۇخكردنەۋەى چوار خالى گىرنگ كە لە رېگەيانەۋە ھەۋلى لىدان و

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پىشوو. ۱۶۶.

لاوازکردنى جيهانى ئىسلامى دەدەن.

دوۋەم: وىناکردنى ۋالاتانى ئىسلامى بە كۆمەللىك ۋالاتى دواكەوتوو و دژە دىموكراتى و هيچ بنەمايەكى بەرپۆبەردنى دروستى تىدا نىيە و بە پالئەرى سۆزى كەسى و ئايىنى بەرپۆە دەبرىت.

سېئەم: نووسىن لە سەر كىشمە كىشم و بەرىەككەوتنى شارستانىيەتەكان و بە ديارىكراوى شارستانىيەتى ئىسلامى و شارستانىيەت خۇرئاوايى.

چوارەم: بەشىكى زۆر لە وتارى راگەياندەكان بە ناراستەى بەستەنەۋى ئايىن بە تىرۆر كار دەكەن.^(۱)

دوا خال كە جەۋھەرىتىن خالە كە ناۋەندە مىدىيىيەكانى خۇرئاوا كارى لە سەر دەكەن ئەۋەيش ناساندنى موسلمان ۋەك تاكىكى ترسناك و تىرۆرىست و ناساندنى خودى ئىسلامىش ۋەك كەرەستەيەكى بەرەمەھىننى تىزۆر. ئەم ھەۋلە ھەنگاۋە مىدىيىيە بە دروستى ئامانجى خۇيان پىكا و سەرکەوتوو بوون لە ناشرىنکردنى وىناى موسلمان لە بىرکردنەۋى تاكى خۇرئاوايى.

پرسىارە لۆژىكىيەكە لەۋپۆە سەرچاۋە دەگرىت تا ئىستايىشى لەگەل يىت موسلمانان چ زىيانكىيان بە خۇرئاوا گەياندوۋە؟ خاكيان داگىر كردوون، خىرۆيىرى ۋالاتيان بردوون و بوونەتەۋە مەترسى لە سەر بەرژەۋەندىيە ئابوورىيەكانى ئەۋان؟ بە دلىيىي نەخىر، ئىتر بۆچى و لە سەر چى رقيان لە موسلمان دەيىتەۋە، لە كاتىكدا جگە لە دەستەبژىرىك، زۆرىيە ھەرە زۆرى خۇرئاوايىيەكان هيچ لەبارەى خۆرەللاتى ئىسلامىيەۋە نازانن و هيچ زانىارىيەكيان لەبارەى ئىسلامەۋە نىيە. ھەندىك جار بابەتەكە لەمە قوولتەر، بەشىكيان تەنانت نازانن بەشىك لە ۋالاتانى موسلماننشىين دەكەۋنە كوئى نەخشەى جوگرافىي

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پىشوو، لا ۲۱.

جىھانئىيەۋە، كەچى بە شىۋەيە كى زىرەكانە ئەم رېقۇكىنەيە لە ناخىدا دروست كراۋە و ژمارەيە كى بەرچاۋ لە لىكۆلەرانى خۇرئالوايى ئەم بابەتەيان پىشتراست كىردوۋەتەۋە.

ھەر دوو خانمە لىكۆلەر «ھەيفا جواد» و «تەنسىن بىن» لە زانكۆي بىرگىنھام دواي لىكۆلەنەۋەيەكى چىرۋېر لەبارەي كارىگەرىي راگەيانەنە خۇرئالوايىيەكان لە سەر عەقلىيەت و بىر كىردنەۋەي تاكى خۇرئالواي دەلىن: "لە راستىدا ئەو دوژمنايەتئىيەي لە خۇرئالوا بەرانبەر ئىسلام و مۇسلىمانان دەكرىت، پەيۋەندىيەكى تەۋاۋى بە راگەيانەنەۋە ھەيە كە لە گوتارى خۇيدا ئىسلامى ۋەك ئايىنىكى دىرندەي بىاباننىشىنى ئارەزۋوپەرست ناساندەۋە." لە راستىدا ئەم جۆرە وئىنا كىردنەي ئىسلام و مۇسلىمانان تەنئىيا تايىبەت نەبوۋ بە راگەيانەننى ئەۋرۋوبى و خۇرئالوايىيەكانەۋە، بەلكو ئەم تىرۋانئىنە پەلى كىشا بۆ نىۋ قوۋلايىي جىھانى ئىسلامى. راگەيانەننى كوردىش ۋەك بەشىك لە راگەيانەننى ناۋخۆيى و كارىگەر لە ژىر ھەژموۋنى راگەيانەننى خۇرئالوايى كار دەكات، بە دروستترىن شىۋە ھەمان ئەزمۋونى خۇرئالوايى تاقي دەكاتەۋە لە ناساندەننى مۇسلىمان ۋەك تاكىكى دواكەۋتوۋ و شەپەنگىزان وئىنا كىردنى خىزانى مۇسلىمان ۋەك خىزانىكى لىۋانلىۋ لە دىكتاتورىيەت و باۋكسالارى لىكانەننى شوناس و ناسناۋى تىرۋر بە ئىسلام و مۇسلىمانانەۋە.

لە خودى خۇرئالوا ژمارەيەك لە خەلكانى بە وىژدان و خاۋەن پەرنسىپى رەۋىشىي بەتوندى دژايەتئىي ئەو جۆرە لە ھەنگاۋى مېدىكانى خۇرئالوا دەكەن و لە رېي گوتار و نوۋسىنەكانىانەۋە تىشىك دەخەنە سەر ئەۋەي كە ئەم جۆرە لە شىۋانەننى وئىناي ئىسلام و مۇسلىمانان جگە لەۋەي كارىكى نارەۋىشىيە، ھاۋكات لە كۆتايىدا بە زىانى سىياسەتى خۇرئالواي تەۋاۋ دەيىت. «جۆن رىشتارد سۆن» يەكىكە لەۋ رەخەگرانە و لە پەرتوۋكى «شىۋانەننى ئىسلام» دا رەخەننى توند لە راگەيانەننى خۇرئالوايىيەكان دەكرىت بە دىارىكراۋى ناۋەندى مېدىيىي

و راگەياندىنە كانى بەرىتانيا، لە سەر ئەو ھەنگاۋە نارپەۋشتىيەى پەيۋەست بە ناشىرىنكردن و زىراندنى ناۋى ئىسلام لەم بارەيەۋە دەلئەت: "ئەۋەى جىي سەرنجە لە سەدا ھەشتا و يىنجى ناۋىشانى گۇفار و رۇژنامە كانى بەرىتانيا گوزارشتن لە ناشىرىنكردنى وئناى مۇسلمانان بە شىۋەيە كى دىرندەنە. وئناى مۇسلمانان دەكەن ۋەك ئەۋەى كۆمەلئەك شەرانگىز بن و مايەى مەترسىي راسەتەقىنە بن لە سەر كۆمەلگەى بەرىتانى. ئەم كارىگەرىيە مەيدىيىيانە بە شىۋەيەك كارىگەرىيان جى ھىشتەۋە تەننەت، ئەگەر بىتۋو تەۋاۋى مۇسلمانانى دۇنيا بىكۇررىن و لە ناۋ بىرىن، ھەندىك كەس بە ھىچ شىۋەيە ھاسۇز نىن لەگەلئان و پىيان ۋايە بە ھۆى خراپى و توندىي خۇيانەۋە دۇۋچارى دۇخىكى لەم شىۋەيە ھاتۋون، لە وئنا گەورەكەدا كارىگەرىيە راگەياندىنە كە بە شىۋەيە كە، ئەو بۇچۈنەى لاي ژمارەيە كى بەرچاۋ لە خۇرئالوايىيە كان دروست كىردۈۋە كە پىۋىستە بە ھەر نىخىك بىت مۇسلمانان لاۋاز بىكەن و تۋاناكانيان لە قالب بەدن تاۋەكۋو ئەۋەى ھىچ كات نەبنە مەترسى لە سەر جىھانى خۇرئالوايى.

ئەم تىرۋانىنە مېژۋىيە كى پىشتىرى ھەيە، سىياسەتمەدارانى خۇرئالوا ھەمىشە گەلانى خۇيان لە مەترسىي گەلانى ئىسلامى ئاگادار دەكەنەۋە، بە بىيانۋى ئەۋەى گۈايە گەلانى مۇسلمان گەلانىكى دىرندە و نەخۇندەۋارن و بە ناۋى ئىسلامەۋە كۆ دەبنەۋە بە مەبەستى لەناۋىردنى شارستانىيەتى خۇرئالوايىيە مەسىحى. سىياسەتمەدارانى ئەۋرۋوپا ئەۋ كات و ئىستائىشى لەگەل دابىت، ھەمىشە ۋايان پىشانى مەللەتانى خۇيان داۋە كە مۇسلمانان خەللكانىكى دىرندە و توندىرەۋون گەر دەسلەتئان ھەبىت، دىن و خەللكانى ئەۋرۋوپا دەخۇن و پارچەپارچەيان دەكەن. دەبىنىن لە ژىر كارىگەرىيە راگەياندىن و رىكخراۋە دژە ئىسلامى و كۆچبەرىيە كانى ئەۋرۋوپادا، چەندىن خۇپىشاندىن و نارازىيە نەنجام دەدرىت دژى ئىسلام و حىجاب و رىش و ھەژمۋونى ئاشتىيانەى مۇسلمانان لەۋ ۋلاتانە و سەرھەلدانى چەندىن بزۋوتنەۋەى دژى ئىسلام و مۇسلمانان

لە نمونەى بزوتى پىگىدا (Pegida). سەرھەلدانى بزوتنەۋەى پىگىدا بە شىۋەىەك بابەتى گەرمى ئىستاي ئەلمانىاي فیدرال ۋ زۇرىكى ترە لە ۋلاتانى خۇرئالواى ۋ ماۋەىەكە سىياسەتمەداران ۋ مىدىاکان ۋ ھاۋلاتىيانى بە خۇیەۋە سەرقال کردود، ھەندىک لە ھاۋلاتىيان لە ئەلمانىا مەترسىى بلابوونەۋە ۋ فراۋانبوونى ئایىنى ئىسلامیان ھەىە ۋ لەۋە دەترسن پاشەپۇژ ئىسلام سەرانسەرى ۋلات بگرتەۋە!! بزوتنەۋەى (Pegida) کورتکراۋەى (Patriotische Europäer gegen Islamisierung des Abendlandes) ۋ دژ بە ئىسلامبوونى ئەلمانىا ۋ ئەوروپا کار دەکەن ۋ دەیانەۋىت ھەلگرانى ئىسلام لە ئەوروپا ۋەدەر بنىن ۋ لە رىنگای خۇپىشانندان ۋ قۆستەۋەى بۆنەکانى ترەۋە ھەۋل دەدەن لەۋتوۋە زىاتر پەيامەکانیان بگەىەنن. لایەنگرانى ئەم بزوتە سەرەتای ئۆکتۆبەرى (۲۰۱۴) لە شارى (Dresden) ژمارەیان (۵۰۰) کەس بوو دەستیان بە خۇپىشانندان کرد. لە مانگى دىسىمبەرى ھەمان سالدا ژمارەیان گەىىشتە (۱۵۰۰۰) کەس ۋ دواتر پەلیان کىشا بۆ زۇرىكى تر لە ۋلاتانى خۇرئالواى. پۇژى ۲۰۱۵/۱/۱۹ لە کۆپنھاگن خۇپىشاندانىكى گەۋرەیان رىک خست، دواتر لە ۲۰۱۵/۲/۱۶ لە سويسرا بە ھەمان شىۋە خۇپىشاندانىكى گەۋرەیان رىک خست، دواترىش لە فىەننا گەردبوونەۋەىكى گەۋرەیان ئەنجام دا، ئەلمانىا بە کىکە لەۋ ۋلاتانەى کە بزوتنەۋەى پىگىدا تىیدا تەۋاۋ چالاکە، بەلام خۇشەختانە بە پىى راپرسىیەک، لە سەدا ۶۱ى ھاۋلاتىيانى ئەۋ ۋلاتە پىشتگىرى لەۋ خۇپىشاندانانە ناکەن.

بەپىنى راپرسىیەک دەرکەۋتوۋە کە لە سەدا ۲۹ى خەلکى ئەلمانىا، پىشتگىرى خۇپىشاندانەکان دەکەن لە دژى بە ئىسلامکردنى خۇرئالوا ۋ لە سەدا ۱۰ى بەشداربوۋانى راپرسىیەکە دەنگ بە پارتىكى سىاسى دەدەن کە دژى ئىسلام بىت. ھاۋکات لە ۶۱/نى بەشداربوۋانى راپرسىیەکە ئىسلام بە مەترسىى نازانن بۆ سەر ۋلاتەکەیان ۋ ۋلاتانى ترى خۇرئالوا.

دواترىش بە ھۆى ئاكارى جوانى مۇسلمانان و پىنگەى رەسەن و بەھىزىيى
خودى ئىسلامەۋە، تەۋاۋى ھەۋلەكانيان بەم ئاراستەيە شىكىستى ھىئاۋە لە
بەرانبەر بزۋوتنەۋەى «پىنگىدا» بزۋوتنەۋەى «ئەنتى پىنگىدا» سەرى ھەلدا، لە
بەرانبەردا چەندىن چالاكىيان دژى بزۋوتنەۋەى «پىنگىدا» و رەتكردنەۋەى
راسىزم ئەنجام دا.^(۱) لە راستىدا دەمانەۋىت ئەۋ پىرسىارە جەۋھەرىيە بخەينە
پىش چاۋى ھەمۇۋ لايەك، ئايا ئەۋروپا چ زىانىكى لە ئىسلام كىردۋە
ۋا لىي دەترسىت؟ ئايا لە ژىر مەترسىي كام شمشىردا ھەنگاۋ بە ھەنگاۋ
ژمارىيەكى زۆر لە خۇرئاۋايىيەكان دىنە ناۋ ئىسلامەۋە؟ دەپرسىن ئەۋ ترسەى
خۇرئاۋايىيەكان لە ئىسلام بۆچى و لەپىناۋى چىيدا؟ ئايا ئەم ترسە راستەقىنە
و واقىيە يان فۇبىيايەكە و ناۋەندە مىدىيايىيەكان دروستيان كىردۋە.

دەكرىت ۋەلامدانەۋەى ئەم پىرسىارە لاي نەياران تەۋاۋ قورس و دژۋار بىت،
پىرسىارى ئەۋە دەخەنە پۈۋ ئەى راگەياندىن لە ژىر ھەژمۋونى كىدا ئەم كارانە
دەكات؟ لە راستىدا، ھەۋلى خۇرئاۋايىيەكان بە ئاراستەى ناشىرنكىردنى ئىسلام
لە دوو ھۆكارەۋە سەرچاۋە دەكرىت:

۱- پالئەرى سىياسى: دەكرىت پالئەرى سىياسى بە دىيارترىن و بگرە
سەرەكىترىن ھۆكار بىت بەۋ پىيەى پالئەرى بەشىكى زۆر لە ھەنگاۋەكانى

(۱) پۇژى ۲۰۱۴/۱۲/۲۲ لە شارى (Dresden) نىزىكەى ۴۵۰۰ كەس لە گروۋپى ئەنتى پىنگىدا
خۇپىشاندىان كىرد.

- پۇژى ۲۰۱۴/۱۲/۲۲ لە شارى (ميونشن München) نىزىكەى ۱۲۰۰۰ كەس لە ئەنتى
پىنگىدا خۇپىشاندىان كىرد.

- پۇژى ۲۰۱۴/۱۲/۳۰ جارىكى تر لە ميونشن خۇپىشاندىان ئەنجام درا.

- لە شارى (بون Bonn) پىنگىدا بە ژمارەى ۲۵۰ كەس و لە بىرانبەردا ئەنتى پىنگىدا بە
ژمارەى ۲۵۰۰ كەس خۇپىشاندىان ئەنجام دا.

- لە شارى (كاسل Kassel) پىنگىدا بە ژمارەى ۲۰۰ كەس و لە بىرانبەردا ئەنتى پىنگىدا بە
ژمارەى ۲۰۰ كەس خۇپىشاندىان ئەنجام دا.

- لە (ۋۇرسبىرگ Würzburg) پىنگىدا بە ژمارەى ۲۰۰ كەس و لە بىرانبەردا ئەنتى پىنگىدا
بە ژمارەى ۷۰۰ كەس خۇپىشاندىان ئەنجام دا.

خۇرئالوا دۇرى ئىسلام بە درىژايى مېژوو پالئەرى سىياسى بوۋە. بەۋ پىيەى زىراندن و شىۋاندنى بەرانبەر ھەمىشە ھۆكارىك بوۋە بۇ جوان نىشاندانى خود و قىزەون نىشاندانى دوژمنان. لە قۇناغى ئىستاشدا سەير نىيە كە خۇرئالوايىيەكان ھەستەن بە ناشرىنكردنى ورنای ئىسلام و موصلمانان، تاۋەكوو ئەۋەى لە پىيەۋە بتوانن تەۋاۋى نەۋت و سامانى ولاتانى ئىسلامى بۇ خۇيان بەرن.

لەم چۈرچىۋەدا «لىۋنارد بايندر» مامۇستای زانستە سىياسىيەكان لە زانكۆى شىكاگۆى ئەمىرىكى، ھۆكارى لىكۆلىنەۋە و گرنگىيىدانى خۇرئالوايىيەكان بە خۇرەھەلاتى ئىسلامى بە گشتى و خۇرەھەلاتى ناۋەرپاست بە تايبەتى دەگەرپىنئىتەۋە بۇ پالئەرى سىياسى و ئامانجى سەرەكىى خۇرئالوايىيەكان بەھىزكردنى پىنگەى سىياسىى خۇيانە لە ناۋچەكەدا، پاشان بەردەۋام دەيىت و دەلىت: "تەۋاۋى لىكۆلىنەۋەكانى پەيۋەست بە خۇرەھەلاتى ناۋەرپاست دەنالىنن بە دەست دەمارگىرى و بىبابەتىبۋون و لادانى ئايىنى و ناشرىنكردنى ئايدىۋۆلۆژىيەۋە."^(۱)

۲- سەرچاۋەى راگەياندىنى خۇرئالوايى و زىراندنى ناۋى ئىسلام لای ئەۋروپىيەكان برىتييە لە پەرتوۋكە پىرۋزەكانى ئايىنى مەسىحى، ھەر ۋەك نوۋسەر و لىكۆلەرى گەۋرە «دانىال نۆرمان» لە پەرتوۋكى (الإسلام والغرب) تىشك دەخاتە سەر نەم بابەتە و دەلىت: "بە ھۆى كارىگەرىى گوتار و نوۋسىنى كلىساكان و پىاۋانى لاھوتەۋە لە سەدەى نۆھەمى مىلادىيەۋە، ئەۋ ھەزە لای تەۋاۋى مەسىحىيەكان چەسپاۋە كە موخەمەد مەسىحى دەجالە." ھەلەمان نەكردۋە كە راگەياندىنى بىنراۋ و بىستراۋ و خۇنراۋى ئىستای خۇرئالوايى بە درىژەپىدەرى سىياسەت و گوتارى كلىسا بزانىن.

(۱) بىروانە: صورة الإسلام من وسائل الاعلام الغربية. محمد كمال الدين امام رياض ۱۴۰۵ الهجرية، ص ۶ ۋە رگىراۋ لە پەرتوۋكى: صورة الإسلام فى الأعلام الغربى، ص ۵۸.

ھەر لە سەدەي نۆيەمى زانىينەۋە تاۋەكۈۋ ئىستا سەرچاۋەي خودى ئەۋەي ئىستا دەگۈزەرتت لە پراگەياندىنەكانى خۇرئالوا سەرچاۋەكەي دەگەپتەۋە بۇ كلىسا. لىكۈلەرانى خۇرئالوايى «پىشتارد سوزرن» و «نورمان» ئەۋە پىشتراست دەكەنەۋە كە بە ھۆي پەرتوۋكى پىرۋزەۋە وئناي ئىسلام لاي خۇرئالوايىيەكان ناشىرن بوۋە. (۱۱) كە وايە ئەۋ وئنايەي ئىستا لە بىر كەرنەۋەي زۇرتك لە ھاۋلا تىيانى خۇرئالوايىدا لە راستىدا بىر كەرنەۋەي سادە و سەرىپىي نىيە، بەلكوۋ بىر كەرنەۋەيەكى رەسەنە و خاۋەنى رەگۈرپشەي لەمىژنەيە و سەرچاۋەكەي دەگەپتەۋە بۇ تىروانىنى رادىكالىيانەي لەمىژنەي كلىسا و ئەۋروپا بۇ ئىسلام بە گشتى.

ئەم دوو ھۆكارە ديارترىن ھۆكارەكانى سەرچاۋەي رەقۇكىنە لەدلى دەزگا مىدىيائىيەكانى خۇرئالوايە بەرانبەر بە ئىسلام، لەگەل ئەۋەي ئەم دوو ھۆكارە بە ديارترىن پالئەرەكانى رەقۇكىنەي ناۋەندە مىدىيائىيە خۇرئالوايىيەكان دادەنرت سەبارەت بە ئىسلام، بەۋ پىيەي لە تەۋاۋى پەرتوۋكەكەدا زياتر بە راستەوخۇ و ناراستەوخۇ تىشكمان خستەتە سەر ئەم دوو بابەتە، بۆيە لىرەدا درىژە بەم بابەتە نادەين باسى ئەۋ ھۆكارە لاۋەكىيانە دەكەين كە بوۋنەتە ھۆي زپاندنى ناۋى ئىسلام و مۇسلمان لە خۇرئالوا بە گشتى و ناۋەندە مىدىيائىيە و پراگەياندىنەكان بە تايىبەتى:

يەكەم: رىتم و شىۋازى كار كەرنى پراگەياندىن. لەگەل ئەۋەي زۇرتك لە خەلكى پىيان وايە كە مىدىياكان و ناۋەندەكانى پراگەياندىن بەۋپەرى نازايىيەۋە كار دەكەن و لە ژىر ھىچ سانسۇر و ئەجىندايەكدا كار نەكەن! يىگومان بانگەشەيەكى لەۋ شىۋەيە تەۋاۋ دوۋرە لە راستىيەۋە، تەۋاۋى پراگەياندىنەكانى

(۱) بىروانە: وئناي ئىسلام لە ئەۋروپا رىشتارد سوزرن، ۋەرگىزپانى رضوان السىد بىروت، مەھد الإنماء العربى ۱۹۸۴، ص ۵۰.

دۇنيا خاۋەنى ستراتىژ و ئەجىندان و خودى سروشتى راگەياندىن لەگەل سروشتى ئاين و پۇشنىبرى و سىياسەتى ژىنگەكەى كار دەكات، لەم بارەيەۋە پۇژنامەنوسى بەناۋيانگى خۇرئاۋاى «ئىرىل لورو» لە كۇنفرانسىكى مىدىيادا دەلەت: "ژىنگەم بەن ھەر لە سەرەتاۋە راڭكاۋانە بلىم كە من سەر بە لايەك، پىۋىستە ھەموومان بە نازايانە دان بنىن بەۋەى كە ھەر يەك لە ئىمە سەر بە لايەنىكىن و ھەمووان بە ئامانجى لايەنىك كار دەكەين."^(۱)

دوۋەم: ھەژمونى زايۇنىەتى جىھانى بە سەر تەۋاى دامەزراۋە مىدىيىيە جىھانىيەكان و دارپشتەۋەى سىياسەت و ئەجىنداكانيان بە ئاراستەى بەرژەۋەندىيە جوۋلەكە و زايۇنىيەكانى جىھان و لە سەرۋو ھەموۋىيەنەۋە پاراستنى بەرژەۋەندىيەكانى ئىسرائىل. لەگەل ئەۋەى ئەم بابەتە لە بەشىكى لە ناۋەندەكانى خۇرئاۋا و بە تايبەتى ئەۋرۋىيا ۋەك بابەتتىكى لاۋەكى ھەژمار دەكرت، بەلام لە راستىدا ھەژمونى زايۇنىيەكان و بالادەستىيان بە سەر مىدىيا و راگەياندىن جىھانىيەكاندا راستىيەكى حاشاھەلنەگرە. ناۋەندەكانى ھەۋالى زايۇنى لە سەرانسەرى جىھاندا بوۋنەتە سەرچاۋەى ھەۋالى مىدىياكانى خۇرەلەلەت و خۇرئاۋا و لەلايەن چەندىن كارەكتەرى سىياسى و بزنسمانى زايۇنىيەۋە بەرپۋە دەبرتن و ئاراستە دەكرتن. لە ديارترىن كارەكتەرە بەھىزەكانى ئەم بۋارە سەرمايەدارى گەۋرەى ئەمىرىكى بەرچەلەك ئوستورالى كە بە جالجالۇكەى مىدىيا و راگەياندىن ناسراۋە و خاۋەنى ئىمپراتورىيەتتىكى گەۋرەى راگەياندىنە لە كەرەستەى بىنراۋ و بىستراۋ و خۇنراۋ، بەم شىۋەيە:

- لە ئوستوراليا خاۋەنى ۲۱ پۇژنامە و گۇفارە.

- لە دوورگەكانى فىجى خاۋەنى ۳ پۇژنامەيە.

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو لا ۱۳۰ .

-رۇژنامەيەك لە كۆمارى كىنيای نوى.

-لە بەریتانیا خاۋەنى رۇژنامەى بەناۋبانگى (Sun) The - Times The.

-لە ۋلاتە يەكگرتۈەكانى ئەمەرىكا خاۋەنى (New York Post - Wall Street Journal).

ئەمە جگە لە چەندىن كەنالى راگەياندىنى جۇراۋجۇر لە سەرانسەرى جىهاندا. لە نمونەى ھەر دوو كەنالى (فيول) و (سبىددى) جىھانى و كۆمەلەى كەنالەكانى «ناشنال جيوگرافىك» تۇرى كەنالى «بىگ تن»ى ئەمىرىكى و تۇرى «يىس»ى ۋەرزىشى ئەمىرىكى و تەۋاۋى كەنالەكانى «ستار»ى ئاسىيى و تەۋاۋى كەنالەكانى «سكاي» لە سەرانسەرى جىهان لە ديارترىنيان «سكاي نيوز» و «سكاي نيوز عەرەبىيە» و «سكاي سپۇرت»ى ۋەرزىشى. لە ھەر يەك لە بەریتانیا و ئەلمانىا و نيوزلەندا و زۇرئىكى تر لە كەنالە ھەۋالىيەكانى جىهان لە نمونەى «كەنالى دە» لە ئۇرۇگۋاى و كۆمەلەى كەنالەكانى «ئاي تىفى»ى بەریتانى و كەنالى «بى وان» پۇمانى و رادىۋو تەلەفزیۋنى «نامىدى» لە جۇرجيا و كەنالى «دە»ى زايۋنى و كەنالى «تشيىلو»ى ئىتالى و كەنالى «ئىن تىفى»ى ئىندونىسى كەنالى «نۆ» لە ئوستورالىا و كەنالى «بەبىي تىفى»ى تايبەت بە مىندالان سەر بە كۆمەلەى كەنالەكانى فۇكىسى جىھانى.

لە فەرەنسا «جىمس گولد سىمس - James Goldsmith» خاۋەنى چەندىن دەزگای راگەياندىنى جۇراۋجۇرە لە سەر ئاستى ئەمەرىكا، لە سەدا نەۋەدى رۇژنامە و گۇفار و ناۋەندەكانى تەلەفزیۋن و خاۋەندارتىيان بۇ جوۋلەكەكان دەگەرپتەۋە، ياخۇد راستەۋخۇ و ناراستەۋخۇ لەژىر كارىگەرىى ئەۋاندان، بە شىۋەيەك دوو رۇژنامەى بەناۋبانگى ئەمىرىكى «نيۇۋورك تايمز» خاۋەندارتىيەكەيان دەگەرپتەۋە بۇ (Arthur Hays Sulzberger)

كە سەرمايەدارنىكى زايۇنىيە و دوۋەميان رۇژنامەى «واشتۇن پۇست» كە خاۋەندارىيەتتەيە كەى دەگەرپتەۋە بۇ «ئۇجىن ماير» ى جوۋلەكە.^(۱) لە كەنالى راپاگەياندنەۋە سى تۇرى گەۋرەى مىدىيى لە ئەمەرىكا ھەن:

۱- كەنالى «سى بى سى» خاۋەندارىيەتتەيە كەى بۇ «ولىام بىلى» دەگەرپتەۋە. بەرپۆەبەرى گشتى كەنالى كەيش «رېتشارد سالانت» ە كە ھەر دوۋكيان دوو كەسايەتتى زايۇنىن.

۲- «ئىن بى سى» خاۋەندارىيەتتەيە كەى دەگەرپتەۋە بۇ «ئەلفر سلفرمان» كە ئەۋىش جوۋلەكەيە.

۳- «ئەى بى سى» خاۋەنە كەى «لىۋنارد جۇنسۇن» و بەرپۆەبەرى گشتىيە كەى «مارتن رېدىشتاين» و ھەردوۋكيان جوۋلەكەن.^(۲) بەشىك لەم ژمارە و راپۇرتانە داتا و راپۇرتى پىش سالى ۲۰۰۰ دەيىت ھەژمون و دۇخى دەستەبالايى يەھوودىيەكان و زايۇنىيەكان لە ئاستىكى تەۋاۋ مەترسىدار دايىت. ئىستا لەۋە سەيرتر ئەۋەيە، كام دەزگاي مىدىيى و راپاگەياندن ھەيە لە ژېر ھەژمونى جوۋلەكەكاندا نەيىت.

سۈيەم: كۆچكردنى ژمارەيەكى بەرچاۋ لە موسلمانان لە سەرانسەرى دونياۋە بە تايبەتى موسلمانانى خۇرەھەلاتى ناۋەرپاست و خۇرەھەلاتى ئاسيا و زۇربوونى ژمارەى موسلمان لە ۋلاتانە بە شىۋەيەكى لەبەرچاۋ و دامەزراندنى چەندىن جاليەى ئىسلامى و دروستكردنى مزگەوت و چەندىن سەنتەرى ئىسلامى و ناۋەندى لىكۆلىنەۋە و فېربوونى ئىسلام لە تەۋاۋى ۋلاتانى خۇرئالوا ترستىكى گەۋرەى لاي سىياسەتمەدارانى خۇرئالوا دروست كرد، بە شىۋەيەك سىياسىيەكان ترستى ئەۋەيان لى نىشت كە چەند سالىكى تر موسلمانان بىنە زۇرىنە و

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پاپرەۋو، لا ۱۳۸.

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پېتسۇو، لا ۱۳۸.

ھەژمىۋىنى كۆمەلەيتى خۇيان بە سەر تەۋاۋى خۇرئالوا بىسەپىتىن. ئەۋەى نىستا پىي دەگوتىت «ئىسلامۇفۇبىيا» بە مەبەستى رېگرتن لەم دىاردەيە. ماكىنەى راگەياندىنەكانى ئەۋروپا كەۋتنە كار لەپىتاۋ قىزەون نىشاندىنى ئىسلام ۋە مۇسلمانان ۋە ھەژماركردىيان ۋەك مەترسىيەكى گەۋرە لە سەر داھاتۋى خۇرئالوا.

چۈرەم: نەبۋىنى راگەياندىكى ئىسلامىي بەھىز لە بەرانبەر ئەۋ مەترسىيە گەۋرەيە. راگەياندىنى خۇرئالوا لە سەرانسەرى جىھاندا دەينىن، راگەياندىنى بەھىزى جىھانى ۋە بگرە ناۋخۇبىيەكانىش ھەمۋىيان بە دەستى نامۇسلمانانەۋەن، بگرە زۆر جارىش ۋەك كەرەستەيەك دژى ئىسلام ۋە مۇسلمانان بە كار دەھىتىرتن. ئەۋەى جىگەى ھەلۋىستەكردنە زۆرجار راگەياندىنە ئەۋروپى ۋە خۇرئالوايىيەكان رەۋشتىانەتر مامەلە دەكەن لە ھەمبەر بابەتەكانى پەيۋەست بە جىھانى ئىسلامى، تاۋەكوۋ راگەياندىنەكانى ۋلاتانى خۇرەھلاتى ئىسلامى. بەۋ پىيەى راگەياندىنە خۇرئالوايىيەكان لانى كەم شتىكى تىدا دەھىلنەۋە، ياخود لەبەر ناۋبانگى خۇيان درۋىەكى زەق ناكەن كە بىتە مايەى ئاپرۋوچۈونىيان. رۋونتر بلىن زىرەكانەتر سىنارىۋكان دادەپىژنەۋە ۋە جۇرىكى زىرەكانە كار بۇ بەدەپىتەنى ئامانجەكانىيان دەكەن، بەلام راگەياندىنى ۋلاتانى ئىسلامى دوور لە ھەموو بەھايەكى رەۋشتى ۋە پىپۇرى بە خراپترىن شىۋە كار دەكەن لە سەر ئاشرىنكردن ۋە قىزەون نىشاندىنى تاكى مۇسلمان، تەنانت لە دوستكردنى درۋ ۋە سىنارىۋى ئالۋژىكى ۋە ئاۋەژۋوكرندەۋەى راستىيەكان تەۋاۋى سنوۋرەكانىيان بەزاندەۋە.

ئەمانە بە كورتى چەند ھۆكارىنك بوون بۇ ئاشرىنكردنى ئىسلام ۋە قىزەون نىشاندىنى لەلەين ناۋەندە مىدىيە جىھانىيەكانەۋە، ھەر لە ژىر كارىگەرىي راگەياندىنى خۇرئالواى، لە خۇرئالوا بە گشتى ۋە ئەۋروپا بە تايەتى چەندىن رېۋشۋىنى توند دژى مۇسلمانان ۋە لەپىتاۋ لەقالبدانىيان گىرايەبەر. لە ديارترىنى ئەم ھەۋلانە لە نۇقەمبەرى ۲۰۰۳ فەرەنسىيەكان لە تەۋاۋى قوتابخانە ۋە

ناۋەندە فەرمىيە كانى دەۋلەتدا بالاپۇشيان قەدەغە كرد، دواتر بەشىكى بەرچاۋ لە نووسەرانى خۇرئالواى ۋەك ھۆشدارى لەم مەترىيىيە، ۋەك خۇيان دەلەن قەلەمىيان خستەكار ۋ ھەر لەو سالەدا واتە سالى ۲۰۰۳ نووسەرى ئەمىرىكى «دانىال بايىس» پەرتوۋكى (الإسلام المسلح يصل امريكا)ى بلالو كرددە. تىيدا باس لە مەترىيى بلالوۋونەۋە ۋ تەشەنەسەندنى ئىسلام دەكات ۋ ۋەك مەترىيىيەكى راستەقىنە دەيناسىنىت لە سەر ئەزمونى خۇرئالوا بە گشتى ۋ ئەمىرىكى بە تايىبەتى. دواتر نووسەرى ئەمىرىكى «ستيفن ئىمرسون» پەرتوۋكىكى بە ناۋى (الأرهابيون الذين يعيشون وسطنا) «ئەو تىرۆرىستانەى لە ناۋماندا دەزىن»ى نووسى ۋ تىيدا باس لە مەترىيى بوونى ئەو ژمارە زۆرەى مۇسلمانان دەكات لە خۇرئالوا ۋ ۋەك بۆمبىكى تەۋقەتكارا دەناسىنىت كە دەكرىت لە ھەر ئانوساتىكدا بىتەقنەۋە ۋ بىنە مەترىيى گەۋرە لە سەر ئەزمون ۋ شارستانىيەتى خۇرئالوا، دواترىش چەندىن دامەزراۋە بە شىۋىيەكى ستراتىژى ۋ پلانېۋداپېژراۋ چالاكىيەكانىيان لەپىناۋ لىدانى ئىسلام خستە گەپ.

بەستنى كۆنگرەكان يەكىكە لەو پلانانەى كە نەيارانى ئىسلامە لە پىيەۋە كار ۋ پلانەكانىيان لە ھەمبەر ۋلاتانى ئىسلامى دەخەنە پىش چاۋ. بە تايىبەتى تر لە سەرەتاي ناۋەراستى سەدەى رابردەۋە لە دىيارترىن ئەو كۆنگرانە، كۆنگرەى سالانەى پەيمانگاي خۆرەلەتى ناۋەراست-ۋلاتە يەكگرتۈەكانى ئەمىرىكايە.

دواترىش ھەۋلەكانى دامەزراۋەى «راند» جىگەى ھەلۋىستەكردن. دەزگاي ناۋبراۋ راپۇرتىكى دوۋرودرىژى لە ژىر ناۋى (الإسلام المدني الديمقراطي) بلالو كرددە، تىيدا نەخشەپىنگاي سىياسەتەكانى ئەمەرىكا دەكىشىت ۋ لەم راپۇرتە پىسپۇران ۋ لىكۋلەرانى ئەم ناۋەندە باس لە ستراتىژى گرنگىيىدان بە ئىسلامىيە عالەمانىيەكان دەكات، تاۋەكوۋ ئەۋەى ۋەك ھىزىكى كارىگەر دژى ھەژمون ۋ دۇنيابىنى ئىسلامىيە ئوسولىيەكان بوۋەستەۋە.

دوای پېشكەۋىتى تەكنەلۇژىيا ۋە بەرەۋپېشچوۋنى ھونەرى فىلىمىسازى،
ئىتر ھەنگاۋەكان بە ئاراستەى بەكارھىنانى فىلم ۋەك كەرەستەيەك بۇ
دژايەتيكردىنى ئىسلام ۋە شىۋاندنى وئىناى مۇسلمانان بەرەۋپېشچوۋنىان بە خۇيانەۋە
يىنى. لە نۆفەمبەرى ۲۰۰۴ لە ھۆلەندا فىلمىك لەبارەى پېنگە ۋە مافى
ئافرەت لە ئىسلام ۋە ھەلسوكەۋتى رۇژانەى مۇسلمانان بەرھەم ھېترا. پەيامى
فىلمەكە لەۋەدا خۇى دەيىنىتەۋە كە ئىسلام ۋەك ئايىنىكى دژە شارستانى
ۋە مۇۋقايەتى بە شىۋەيەكى دېندانە وئىناى ئافرەت دەكات ۋە مۇسلمانانىش بە
شىۋەيەكى قىزەۋن مامەلە لەگەل ئافرەتان دەكەن ۋە بە ھېچ شىۋەيەك مافىان
پى نادەن ۋە دىيانچەۋسىننەۋە. قۇناغى دواتر ھېرشەكان بۇ سەر ئىسلام كەۋتە
قۇناغىكى توندەۋە ۋە لىزە ۋە لەۋى چەندىن ھېرش كرايە سەر ئىسلام ۋە بەي
ھېچ پەردەيەك لە چەندىن ناۋەندى راگەياندنەۋە، ھېرش كرايە سەر ئىسلام ۋە
ۋەك رېكخراۋىكى تىرۋرىستى دىناسىتن. دواتر بابەتەكە كەۋتە قۇناغىكى
مەترسىدارتەرەۋە، ھېرشەكان بۇ سەر ئىسلام ۋە كەسايەتتى پەيامبەر (ﷺ)
كەۋتە قۇناغىكى مەترسىدارەۋە ۋە سالى ۲۰۰۵ رۇژنامەيەكى دانىماركى
لە ھەنگاۋىكى مەترسىداردا چەند وئەيەكى كاريكاتىرى پەيامبەريان كىشا
دواتر ۋەك شىۋەيەك لە گالته كىردن بە ھەستى مۇسلمانان بەشېك لە گۇفارە
ئەۋرۋوپىيەكان بە تايەتى فەرەنسى ۋە نەروىجىيەكان دۋوبارەيان كىردەۋە.

دواتر لە قۇناغىكى مەترسىداردا بەشېك لە سىياسەتمەدار ۋە بەرپىرسانى
ئەۋرۋوپا پىشتىگىرى خۇيان بۇ ئەۋ كاريكاتىرە دەرپىرى، پاشان لە مانگى
دۋوى ھەمان سالد، گۇفارى ئەسكەندەقى ۋە چەند گۇفارىكى تىرى ئەۋرۋوپى
پېشېركىنى كىشانى تازەترىن ۋە گالته جارىترىن دژى پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ)
دەكرد. بېرېزىيەكان ھەر بە كاريكاتىر ۋە گۇفارەكانەۋە نەۋەستا، دواتر ۋەك
ھەۋلىك بۇ لىدانى ئىسلام ژمارەيەك نوۋسەر چەندىن ھەۋلى دۋژمنكارايان
خستەگەپ.

لەو چوارچىۋەدەدا مىلياردېزى نەمىرىكى خاۋەن چەندىن دامەزراۋەى مىدىيەى جىھانىيە «جىرىج وىن» پەرتوۋكىكى بە ناۋى (نبى الشؤم مذهب الإسلام الأرهابي في كلمات محمد الخاصة) (prophet of doom_ islams terrorist) (do gma in muhmmad s ownwords) ھەيە، ناۋىراۋ بە يەكىك لە دوژمنە سەرسەختەكانى ئىسلام ھەژمار دەكرىت. ئەو لەم پەرتوۋكەدا بە شىۋەيەكى نازانستىي مەترسىدار ژمارەيەكى زۆر ئايەت و فەرمۇدەى پىچرپىچر لەپىناۋ كۆمەللىك مەرامى تايىبەتى خۆى دەخاتە پىش چاۋى خۆئەنەر. بە شىۋەيەك ھەر كەس زانىارى پىشۋەختەى نەيىت، ياخود وىناى گىشتىي ئايەتەكانى لە پىشچاۋ نەيىت، راستەوخۆ دەكەۋىتە ژىر كارىگەرىي ئەم پەرتوۋكەۋە. كارىگەرىي ئەم پەرتوۋكە لە سەر ئەۋرۋوپىيەكان بابەتلىكى حاشاھەلنەگر دەيىت، بەو پىيەى خۆرئالوايىيەكان زانىارى پىۋىستىيان لە سەر ئىسلام نىيە و بەخىرايىي دەكەۋنە ژىر كارىگەرىي ھەر بابەتلىكەۋە كە بۆيان پىشنىار بكرىت.

لاوازکردنى ھەستى ئايىنى و گرىنگىدان بە ھەستى نەتەوايەتى

يەككى تر لەو كەرەستە و پىگايانەى كە خۇرئالوايىيە كان گرتووينەتە بەر بۇ لىدانى ئىسلام و لاوازکردنى و لەبەرە كەھلەشاندەنەوى جىھانى ئىسلامى و پارچە پارچە کردنى ولاتانى ئىسلامى و نەھىشتىنى ھەست و سۆزى ئايىنى لەنيوان موسلمانان و ھەولدان بۇ جىگىر کردنى ھەستى نەتەوھى و نىشتمانى و رەچەلە كى وەك جىگەرەوى ھەست و سۆزى ئايىنى. ئەمە لە كاتىكدا ئىسلام تەواوى ئەو پەيوەندىيانەى سىپىيەو و پەيوەندىى ئايىنى و بىروباوھى كرده جىگەرەوى و تەواوى پەيوەندىيە كانى تر وەك قورئانى پىرۆز دەفەر موويت: ﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ﴾ [الأنبياء: ۹۲]، لە جىگەيە كى تردا قورئانى پىرۆز تىشك دەخاتە سەر گرنگىى برايتى و پەيوەندىى ئايىنى و پىكەوھى و مەترسى لىكدابراڭ و لىكترازان و دوور كەوتنەو لە بەرنامەى خودا وەك دەفەر موويت: ﴿وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ﴾ [الأنفال: ۴۶]

ئەمە و چەندىن ئايەتى تر كە باس لە كۆدەنگى و برايتى و پىكەوھى دەكات و نكۆلى دەكات لە دەمارگىرى و پەرتەوازەى ئوممەت. وەك پىشتراست كەردنەوى ئەم بابەتە، ھەر كات موسلمانان لە ھەر كۆيە كى ئەم جىھانە و لە ھەر قۇناغىكى مېژویدا پىشتگىر و پىشتىوانىى يەك بووبن ئەو سەر كەوتوو بوون لەوى بە بەھىزى بىمىنەو و بەرەنگارى نەيارە كانيان بىنەو، ھەر بۆيە ھەمىشە و بە درىژايى مېژوو خۇرئالوايىيە كان تەباىى و يە كىزىى موسلمانان وەك مەترسىيە كى گەورە لە سەر خۇرئالوا راولىيە. وەك «لورانس براون» دەلەيت: "ھەر كات موسلمانان يەك بگرن، ئەوا دەبنە

مايەى شوومى و نه فرەتى بۇ تەواوى زەوى، بەلام گەر پەرتەوازه و لاواز بن و بىي هيچ هيز و دەسەلاتىك دەمىننەو، هيچ كات نابنە مايەى مەترسى لە سەر ئەوانى تر.^(۱)

مىژوونوسى بەناوبانگى بەرىتانى «توينى» لەبارەى مەترسىيە كىرىزى ئىسلامىيەو دەلىت: "لە راستىدا يە كىرىزى و يە كىبونى ئىسلامىيە نوستووه، بەلام دەيت ئىمە ناگادار بين هيچ كات بە ئاگا نەيەتەو." ^(۲) موسلمانان لە ئىستا لە دۇخىكى بىناگايىدان كە هيچ كات لە مىژوودا رەنەى نەبووه، عالەمانىيەت و قومىيەت و بەرنامەكانى خۇرەللات و خۇرئاوايان كىردووهتە پەپرەو و پروگرامى خۇيان و بە تەواوى پىشتيان لە بەرنامەى پەروەردگار كىردووه، يە كىك پر گەرووى هاوار دەكات:

امنت بالبعث ربا لاشريك له وبالعبوة دينا ماله ثان

يە كىكى تر دەلىت:

و هل أنا إلا من غزية ان غوت غويت وإن ترشد غرته أرشد

تىروانىنەكانى ئەوان بۇ بىي ئاگايى موسلمانان دروستە و تەواو لە شوئنى خۇيدايە. پرسىارى راستەقىنە ئەوئە هۆكارى ئەم بىناگايىيەى موسلمان چىيە و لە كۆتووه سەرچاوهى گىرتووه، بەلام دەيت ئەو راستىيە بزانين موسلمانان بۆچى وايان لىي هاتووه و بەم ئاستە لاوازهى ئىستا گەيشتون، بىنگومان هۆكارى دروستبوونى پەرتەوازه و لىكدابىرانى موسلمانان سەرچاوهى سەرەكى و كۆتايى دەگەرپتەووه بۇ خۇرەللاتناسەكان. ئەمە تەنيا بانگەشە نىيە، بەلكوو بە شەهيدىيە وەزىر موسستەعمەراتى بەرىتانى «ئۆمىس گو» دەلىت:

(۱). الفكر الإسلامى وسموم التغريب والتبعية أنور الجندي، ص ۲۲۳.

(۲) بىروانە: الإسلام والغرب والمستقبل، أرنولد توينى، وهي عبارة عن محاضرة ألقاها سنة ۱۹۵۲. ص ۷۳.

"ئىمە شەپكردن فېرى كىردووين كە يە كېزىيى موسلمانان گەورەترىن مەترسىيە كە دەيىت ئاگادارى بىت، نەك تەنیا ئىمەي بەرىتانی، بەلكوو دەيىت فەرەنسا و تەواوى ولاتانى تى خۆرئالاوى ئاگادارى ئىمە مەترسىيە راستەقىنەيە بن بۆ ئىمە ستراتىژ و سىياسەتمان ئەوئەيە كە ناھىلېن موسلمانان يە كېزى بن و پىئوسىتە ئىمە سىياسەتەي ئىمە بۆ ھەمىشە ۋەك خۆي بىمىنىتەۋە." ^(۱) رەنگە ئىتر خوتنەر لەو راستىيە تى بگات كە بۆچى پەرتەۋازەيى و لىكداپرانى جىھانى ئىسلامى، خراۋەتە ئەستۆيى خۆرەلەتئاسە ئەۋرۈۋىيە كان. ئەۋە ھىزە ئىمپىريالىستە كان بوون سنوورى جىھانى ئىسلامىيان دروست كىرد و خاكى ئىسلامىيان پارچە پارچە كىرد، بەلام پرسىياري لەۋە گىرنگىر ئەۋەيە خۆرەلەتئاسە كان كىن؟ چىن؟ چۆن توانىيان ئەۋە ھەموو زانىياريە لە سەر جىھانى ئىسلامى كۆ بىكەنەۋە و بەۋ شىۋە زىرەكانە جىھانى ئىسلامى دابەش بىكەن و سنوۋرەكانى دىياري بىكەن؟ ئەمانە و چەندىن پرسىياري تر كە پىئوسىتە لە سەرەتاۋە ۋەلامىيان بەدەينەۋە پاشان بىچىنەۋە سەر بىنەپەرتى بابەتەكەي خۆمان.

(۱) بىروانە: ھىموم الداعىيە للشىخ محمد الغزالى، ص ۷۳.

خۇرەھەلاتناسى

وەك پروونە وشەى خۇرەھەلاتناسى لە پرووى زمانى عەرەبىيەوہ لە وشەى (شرق)وہ وەرگىراوہ، سى پىتى (أ، س، ت) بۇ زیاد كراوہ، ئەم سى پىتە بە پى بنەماكانى زمانى عەرەبى بۇ داخاىكردن بە كاردىت كەوايە (الاستشراق) واتە داواكردىنى خۇرەھەلات^(۱). ئەوہى جىي ناماژەيە لە گەل ئەوہى فەرەنگە زمانەوانىيە عەرەبىيە كۆنەكان ھەزاران وشەيان لەخو گرتوہ، بەلام بە ھىچ شىوہەك ناماژەيان بەم وشەيە نە كرددوہ.

مىژووى سەرەھەلدانى:

بۇ يەكەمىن جار چەمكى (Orientalist) سەرەتاي سالى ۱۷۶۶ بە كارھات كە لە سەرۋەندى ناساندنى باوكە «بولىنو» لە ئىنسۆكلۆپىدىيى لائىنى بە كارھاتوہ^(۲)، وەك ئەوہى بەشېك لە مىژوونووسان ناماژەى پى دەكەن سەرەتاي بە كارھىنانى ئەم وشەيە دەگەرپىتەوہ بۇ سالى ۱۷۷۹-۱۷۸۰ لە ئىنگلتەرا^(۳)، دواتر سالى ۱۷۹۹ ئەم چەمكە پەرپىيەوہ بۇ نىو زمانى فەرەنسى و سالى ۱۸۳۸ لە ئىنسۆكلۆپىدىيى ئەكادىمىيى فەرەنسى بە كارھات^(۴). سالى

(۱) ابن منظور لسان العرب بيروت الطبعة الأولى، ۱۹۹۰، ص ۱۷۳.

(۲) - الاستشراق والتاريخ الإسلامى، فوزى، فاروق عمر، الأهلية للنشر، اردن ۱۹۹۸ م. ص ۱۲

(۳) لاستشراق والدراسات الاسلاميه، دكتور علي بن ابراهيم الحمد النملة، مكتبة التوبة، رياض، ۱۴۱۸، ص ۳۳.

(۴) السيد محمد الشاهد. «الاستشراق ومنهجية النقد عند المسلمين المعاصرين» في الاجتهاد. عدد ۲۲، السنة السادسة، شتاء عام ۱۴۱۴ھ/ ۱۹۹۴م، ص ۱۹۱ و دواتر.

۱۸۱۲-يىلى ھەمان چەمەك لە ئىنسۇكلۇپىدىيى ئۆكسۇفۇردا بەكارھات^(۱)

لە ھەندىك سەرچاۋى نۇندا ھاتوۋە: خۇرھەلاتناسى برىتىيە لە لىكۇلىنەۋە لە زانست و كەلتور و زمانى مىللەتانى خۇرھەلات. خۇرھەلاتناس بەۋ كارەكتەرە دەۋىرت كە شارەزايى و ئاگايىيەكى وردى ھەيە بە سەر لايەنەكانى زمان و كەلتور و ئادابى ولاتانى خۇرھەلاتىيەۋە.^(۲)

(ئىگنازىۋ گىردى - Guidi Ignazio) لە پىناسى خۇرھەلاتناسىدا دەلىت: "كەرەستەيەكە لە پىناۋ لىكۇلىنەۋە لە ھەژمونى ئالوگۇرپى نىۋان خۇرھەلات و خۇرئالوا". پاشان تىشك دەخاتە سەر نەۋى كە خۇرھەلاتناسى لە چوارچىۋە زانستىيەكەيدا كورت نەۋەتەۋە لە سەر لىكۇلىنەۋە لە زمان و شىۋەزارەكان و گۇرپانكارىيە مېژۋىيەكان. نەخىر، بەلكوۋ دەكرىت بلىين لە بونىاتنانى پەيۋەندىي لەنىۋان شارستانىيەتى خۇرھەلات و خۇرئالوا لە راستىدا زانستى خۇرھەلات دەرگايەكى گىرنگىي مېژۋى مۇۋاپىيەت.^(۳)

لە فەرھەنگى (لاروس - Larousse Petit Le) دا بەم شىۋە پىناسە كراۋە: "برىتىيە لەۋ بابەتەنى ئامانجەكانى خۇي لە لىكۇلىنەۋە شارستانىيەتەكانى خۇرھەلاتدا دەبىنىتەۋە." لىكۇلىيى نەلمانى «پۇدى پارت» لە پىناسى خۇرھەلاتناسىدا دەلىت: "ۋشەي خۇرھەلاتناسى لە ۋشەي خۇرھەلاتەۋە ۋەرگىراۋە. ۋشەي خۇرھەلات واتاي جىنگەي خۇرھەلات. بەم شىۋەي خۇرھەلاتناسى واتاي زانستى خۇرھەلات ياخود زانستى جىھانى خۇرھەلات" بەلام «پارت» پىي وايە، جۇرىك لە ئارۋونى ھەيە لە ھەمبەر رۋونكرەنەۋەي

(۱) تاريخ حركة الاستشراق، الدراسات العربية والاسلامية فى اوروبا حتى بداية القرن العشرين، المستشرق يوهان فوك، تعريف عمر لطفى العالم، دارقنبيية، دمشق، ۱۴۱۷. ص ۱۹ و دواتر.
(۲) أحمد سمائلوفيتش. فلسفة الاستشراق وأثرها في الأدب العربي المعاصر. القاهرة ص ۲۲.

(۳) ھەمان سەرچاۋە، ص ۲۲.

چەمكى خۆرھەلات كە بەيى كات و شوين گۇرپانكارى بەسەردا دىت. خۆرھەلات بە دىدى يابانيەك، عەرەينىك، ئەلمانىيە، ياخود ئەمەرىكىيەك جىاوازه. دىسان خۆرھەلات لە دىدگای خەلكانى سەدەكانى ناوهراستەو تەواو جىاواز بوو لەوہى ئىستا ھەيە. لە سەردەمى نویشدا چەمكى خۆرھەلات ئاراستەيەكى تری وەرگرتوو، بە تايبەتى دواى دۆزىنەوہى ھەر دوو ئەمريکا. پاشان باس لەوہ دەكات چەمكى خۆرھەلات جۆرئك لە ئاروونى پئوہ ديارە، بەو واتايەى ئايا مەبەست لىى سنوورئكى جوگرافى ياخود مەبەست لىى وئنايەكى شارستانىيە.^(۱)

لە بەرانبەردا بەشىك لە لىكۆلەران پىيان وايە: خۆرھەلاتناسى گوتارئكى سەربەخۆيە، گوتارئك ھەلگىرى باگراوندى رۆشنىيرى و ئايدىؤلۆژىى دور لە واقع و وئناى جۆرئك لە بابەتى ويستراو دەكات. پرووتىر بلىين كىشانى وئئەى ئەوانەى تر بەو شىوہى كە ئىمە دەمانەوت.^(۲)

«نانا ماری شىم» باس لەوہ دەكات: "خۆرھەلاتناسى زانستە. زانستىش ھەلگىرى بنەرەت و ياسا و ميتۆدى سەربەخۆى خۆيەتى." بەلام لە راستيدا ئامانجى زانست دەستەبەرکردنى راستەقىنەيەكى روتە، تەنانەت لە سەروبەندى دەرکەوتنى ئىسلام و دەستپىكى سەرەتاي بانگەوازی ئىسلام ژمارەيەك لە زانايانى مەسىحى و جوولەكەى ناوچەكە وەك بەشىك لە پىنكەتەى ناوچەكە بە گرنگىيەوہ لە دەرکەوتنى ئەم ئايىنە نوئيەيان دەروانى و تەنانەت بەشىك لە مەسىحىيەكانى ناوچەى نەجران بە مەبەستى لە نزىكەوہ ئاگابون

(۱) رودى بارت، الدرسات العربیة والإسلامیة فی الجامعات الألمانية، ترجمة مصطفى ماهر دار الكتاب العربى ۱۹۶۷، ص ۱۱.

(۲) سام نفوت، حفريات الأشتراق المركز الثقافى العربى، الدار البيضاء الطبعة الأولى، ص ۸.
بۇ زانايى زياتر بروانە: مكسيم رودنسون. "الصورة الغربیة والدراسات الغربیة الإسلامیة." فی تراث الإسلام القسم الأول تصنیف شاخت وبوزورث. ترجمة محمد زهير السموهري، الكويت: سلسلة عالم المعرفة، ۱۹۷۸ م. ص ۲۷-۱۰۱.

لەم ئايىنە نوپە و گفتوگۆى راستەوخۇ لە گەل پەيامبەرى ئەم ئايىنە، خۇيان گەيانە مەدىنە و زانىارىي راستەوخۇيان لەبارەى ئەم ئايىنە دەست خست. لە گەل گەپانەوہيان بۇ ناوچە كانى خۇيان تەواوى ئەم زانىارىيەيان بۇ خەلکانى خۇيان گواستەوہ. ھاوکات نامە كانى پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ) و بۇ سەرۆک و سەرکردەى ئىمپراتۆرىەت و دەسلەتە كانى ناوچە كە ھەنگاۋىكى تر بوو لە ئاگايى ئەوانى تر لەبارەى ئايىنى نوپە. لەم چوارچىۋەدا ژمارەيەك مېژوونووسى خۆرھەلاتناسى باس لە مېژوۋىەكى دوورتر لەم مېژوۋە دەكەن و دەستپىكى لىكۆلنەوہ خۆرھەلاتناسىيەكان دەگىرنەوہ بۇ ساتەكانى كۆچى ھاۋەلانى «موحەممەد» بۇ حەبەشە بۇ لای نەجاشى و مانەوہيان بۇ ماۋىەكى زۆر لەو ولاتە، تىشك دەخەنە سەر ئەۋەى لە ماۋەى مانەۋەى ھاۋەلانى موحەممەددا، ژمارەيەك كاھىنى مەسىحى قەلەم بەدەست و بىرتىژ كەوتنە لىكۆلنەۋەى ئايىنە نوپە كە.

پىم واپە ھەلەمان نە كردوۋە ئە گەر خالى دەستپىكى خۆرھەلاتناسى بگەرپىننەوہ بۇ سەرەتاكانى ئىسلام و پەيامى «موحەممەد» پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ) بە ديارىكراۋى لە سەرۋەندى ناردنى وەفدى پەيامبەر موحەممەد (ﷺ) بۇ لای قەيسەرى رۆم. لەو كاتەۋە خۇرئاوا بە ئاراستەى ئاگايى لە بارەى ئايىنى نوپە و پەيامبەرە كەيدەۋە ھەنگاۋى نا، بەبى لەبەرچاۋگرتنى پالئەرەكانى پشت ئەم گرنگيدانە. ^(۱) ھەر نرىك لەم مېژوۋە و لە چوارچىۋەى ئەم بۇچوۋنەدا، ژمارەيەك لە لىكۆلەرەن دەستپىكردنى بزووتنەۋەى خۆرھەلاتناسى دەگىرنەۋە بۇ مەسىحىيەكانى نەجران، كاتىك «موحەممەد» پەيامبەر (ﷺ) لە مەككەۋە كۆچى كرد بۇ مەدىنە و كيانىكى سەرۋەخۇى دروست كرد و مەسىحىيەكانى ناوچە كە بوۋنى ئەم كيانەيان لە مەدىنە بە مەترسىيەكى راستەقىنە دەزانى.

(۱) عبد السلام هارون، تهذيب سيرة ابن هشام، المؤسسة العربية الحديثة الطبعة الثانية ۱۹۶۴، ص ۳۳.

ئىتر لەو كاتە بە دواوہ خوئندەوار و قەلەم بە دەستە كانیان دەستیان دایە وردبوونەوہ لىكۆلینەوہى دياردەى ئايینی نوئ، ھەر بۆ ئەم مەبەستە وەفدىك كە پىك ھاتبوون لە چەند كەسايەتییە كى ديارى مەسیحییە كانى نەجران و پرویان كرده مەدینە و لە گەل «موحەممەد» پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ) كەوتنە گفتوگۆیە كى دوورودرێژ، ئەوہى لە سەرچاوہ عەرەبى و ئىسلامییە كاندا بە «چیرۆكى مەسیحییە كانى نەجران» ناسراوہ ژمارەيە كى زۆر لە میژوونووسانى مەسیحى راستى ئەم پروداوہیان پشتراست كردووەتەوہ.

نزیك لەم میژووە بەشێك لە لىكۆلەران سەرەتای سەرھەلدانى خۆرھەلاتناسى دەگەرپننەوہ بۆ سەرەتای جەنگ و ھیرشى سەربازى مۆسلمانان، بە تايبەتتر لە سەرۆبەندى جەنگى موئتە لە سالى ھەشتى كۆچى لە باكورى جەزیرەى عەرەبى كە بە خالى پەلھاویشتى مۆسلمانەكان ھەژمار دەكرێت لە دەرەوہى سنوور جوگرافىيى ديارىكراوى خۆيان.^(۱)

پالەنەرى سەرەكیى خۆرھەلاتناسى خۆى لە دژايەتیکردنى ئايینی ئىسلام و بلاوكردنەوہى مەسیحییەتدا دەبینیتەوہ، نووسین و بەرھەمەكانى «یۆحەناى دیمەشقى» باشتەین بەلگەن لە سەر ئەم راستییە. «یۆحەنا» یەكێك بوو لە فەرمانبەرە بالاكانى دەولەتى ئومەوى و بە یەكەمین مەسیحى دادەنرێت كە بە شێوہیە كى ئاشكرا و فەرمى چالاكییە كانى لە پینا و لىكۆلینەوہ و پەخنەى ئىسلام چڕ كردووەتەوہ و چەندین پەرتوو كى لە بەرپەرچدانەوہى مۆسلمانان نووسى. لە نموونەى (محاورة مسلم) (ارشادات النصارى في جدل المسلمین) ی لە گەل ئەوہى خودى «یۆحەنا» ھاوالاتییە كى خۆرھەلاتى بوو، بەلام دەكرێت بە دامەزرێنەرى میتۆدى خۆرھەلاتناسى رادىكالى دژە ئىسلام ھەژمارى

(۱) قاسم السامرائى، الإستشراق بين الموضوعية والإفتعالية الرياض، دار الرفاعي ۱۹۸۳، ص ۱۹.

بىكەين.^(۱)

ئەم ئاراستە رادىكالىيە دژە ئىسلامىيە «يۇھنا» دواتر بوو رېچكەيەك بۇ زۆرىكى تر لە لىكۆلەرانى مەسىحى، لەوانە: «پىوفانس بىزەنتى» كە دەكرىت بە دووهمىن خۆرەلاتناسى تەبشىرى رادىكالىي دژە ئىسلام لە دوای «يۇھنا» دىمەشقىيەو ھەژمارى بىكەين (۲۰۲ك=۸۱۷) مردو «پىوفانس» لە پەرتووكە كەيدا بە ناوى «ژيانى موخەممەد» دەللىت: «پەيامبەر ئىسلام بە ھېچ شىۋەيەك پەيامبەر نەبوو، بەلكو ھەموو ئەو دىللىت لە زانا مەسىحى و جوولەكە كانى شامەو ھەرى گرتو، ھاوەلانىشى ھەك مەسىحى مژدەدەر لىيان دەروانى.»^(۲)

دواتر ژمارەيەك لە خۆرەلاتناسانى مەسىحى لەپىناو بەدەستەينانى ئامانجەكەيان ھەستان و بە ھەرگىزى قورئان. پى دەچىت ھەولەكانى «بەتروسى بەرپىز» يەكەمىن ھەولى ئەم بوارە بوو يىت.

ناوبراو لە فەرەنسا لەدايك بوو، لە سەرەتاي مىندالىيەو دەستى کردوو بە خوئندنى زانستە ئايىنىيەكان، لە تەمەنى ھەقدە سالىدا لە سەر دەستى «قەدىس ھۆكس» بووئە راھىب، لە تەمەنى سى سالىدا و دوای چەندىن سال لە خوئندنى كەھەنووتى بووئە سەرۆكى دىرى كلونى (Cluny) لە

(۱) يۇھەناى دىمەشقى ۶۷۵-۷۴۹ز يەككە لە گەورەترىن راھىب و لاهوتى مېژووى مەسىحى و كارەكتەرىكى گرنگى كلىساي خۆرەلاتى دەناسرىت، ئەو دى ھەفەدى كورى سەرچونى ھەزىر موغاويەى كورى ئەبووسوفيان، خاوەنى ئاگايىيەكى باش بوو لەبارەى وردەكارىيەكانى ئىسلامەو چەندىن بەرھەمى گرنگى نووسىو لەوانە: محاورە مسلم، ارشادات النصرى فى جدل المسلمىن، منهل المعرفة. پەرتووكىكى مەوسوعىي گەورەى ھەيە لە دووتوتى سى بەرگدا، سەرچاوەيەكى گرنگى بۆ كارىگەرىي ھەزرى ئايىنى مەسىحى لە سەدەكانى ناوەرەست، بېروانە: منير البعلبكي، موسوعة المورد، ج ۶، ص ۱۷.

(۲) سەرچاوەى پيشوو لا ۲۱.

خۆرھەلاتى فەرەنسا.^(۱) سالى ۱۱۴۳ز بۇ يەكەمىن جار لە سەر دەستى ناوبراۋ قورئانى ۋەرگىزردرايە سەر زمانى يۆنانى. ھەلبەت ئەمە واتاى ئەۋە نىيە كە ھەۋلەكانى ناوبراۋ يەكەمىن ھەۋلن لەباردى ۋەرگىزپانى قورئانەۋە، بەلكوۋ لىزە ۋ لەۋى چەندىن ھەۋل ھەبۋن، بەلام چەند بەشىكى ديارىكراۋيان ۋەردەگىپرا ئەۋىش بە مەبەستى لىل ۋ ناروون. بە گشتى ھەر يەك لە «بەتروسى بەرپىز» (۱۰۹۲-۱۱۵۶) ۋ «رېموندلول» (۱۲۳۵-۱۳۱۶) لە قۇناغى سەدەكانى ناۋەراستدا بە ديارترىن ئەۋ خۆرھەلاتناسانە دادەنرېن كە جېپەنجەيان لە سەر ئەم بابەتە بەجىيشتۋە. ھەۋلەكانى ھەر يەكەيان دەكرېت بە قۇناغىكى گىرنگى ئەم بۋارە ھەژمار بكرېت، چونكە كارىگەرى زۇريان ھەبۋو ۋ مشتومپى زۇريان بە دۋاى خۇياندا ھېنا.^(۲) دۋاترىش لەگەل پەلھاۋىشتىنى ئىسلام بۇ ناۋچەكانى خۇرئالوا ۋ پەرىنەۋەى مۇسلمانان بەرەۋ ئىسپانيا ۋ قوۋلايىي ئەۋروپا، ئەم ھەنگاۋانە بوۋنە مايەى ترسى كلىسا. بە ھۆى ئەم مەترىسيانەۋە ژمارەيەكى بەرچاۋ لە قەشە ۋ پىاۋانى ئايىنىي خۇرئالوا كەۋتنەكار لەپىناۋ ئاگايى ۋ ناساندنى ئايىنى ۋ بەركەۋتەى نوئى لە نمونەى راھىيىي فەرەنسى «گىرېت» لە سەدەى دىيەمى زايىنى ۋ «بەتروسى بەرپىز» لە سەدەى يازدەھەمى زايىنى ھەۋلەكانىيان لەم بۋارەدا بە تەۋاۋى چىر كىردەۋە. تەۋاۋى ھەۋلەكانىيان لە بابەت ئاگايى لە ئىسلام ۋ فېرېۋونى زمانى عەرەبى ۋ ۋەرگىزپانى قورئان ۋ رەخنەگىرتن لە قورئان.^(۳)

بىتۋانايى ۋ لاۋازىي ھەۋلەكانى كلىسا لە بەرەنگارىۋونەۋەى ھىزرى مۇسلمانان ناچار بوۋن رېۋشۋىتى سەربازى بگىرنە بەر ۋ جەنگىكى گەۋرەيان بۇ ماۋەى دوو

-
- (۱) نجيب العقيقي. المستشرقون. ج ۱ القاهرة: دار المعارف، بدون تاريخ، ص ۶۷
 (۲) اسماعيل أحمد عمارة: بحوث في الأسشتراق واللغة، كلية للأدابة الجامعية الأردنية دار وائل للنشر، ص ۴۲۷.
 (۳) يوهان فوك: تاريخ حركة الاستشراق، ص ۱۵ نقد الخطاب الاستشراقي، ص ۴۴.

سەدە بەرپا کرد که دواتر به قۇناغى جەنگى خاچىيە كان ناسرا که لەپال پالەنرە سىياسى و کۆمەلایەتییە کەدا، پالەنرى ئايىنى ئامادەییى بەهێزى ھەبوو. دواتریش لە چەند قۇناغىكى دیاکراودا خۇرئاواییە کان بەردەوام بوون لە دزىنى کەرەستە و بنەماکانى شارستانیەتى خۇرئاوایی، پاشانىش بە مەبەستى لە نزیکەو ئاگابوون لە فەرھەنگى مۆسلمانان و ەک ھەنگاوێک بۆ دژایەتیکردنى چەندین قوتابخانەى لیکۆلینەوہى زمانى عەرەب و زانستە ئىسلامى و خۆرھەلاتییەکانیان لە سەرانشەرى ئەورووپادا دامەزراند. «لولوس» (Lull raymon) دامەزرێنەرى یەكەمین سەنتەرى فێرکارى بە مەبەستى ڕاھێنان و فێرکردنى زمانى عەرەبى و زانستە ئىسلامییەکانە، سالى ۱۲۳۲ لە دوورگەى مالاما ئىسپانى لەدايک بوو باوکى یەکیک بوو لە جەنگاوەرانی دژى مۆسلمانان. «لولوس» لەنێو دۆخیکى ئالۆزى جەنگى نێوان مۆسلمانان و مەسیحییەکان پەرورەدە بوو، لە ژینگەى کى پەر لە رقى دژە مۆسلماندا پەرورەدە کرابوو. بە جۆرێک رقیكى بێسنوورى بەرانبەر بە مۆسلمان و خۆرھەلاتى ئىسلامى ھەبوو. «لولوس» پێى وابوو کە رۆحى ئايىنى و لە نێو جەنگى مەسیحییەکان دژى ئیلحادى مۆسلمانان بوونى نییە، پێى وابوو مەحالە بەرەنگاربوونەوہى ئايىنى نوێ بەبێ گەرپانەوہ و گرنگیپێدانى پیاوانى مەسیحى بە دەقەکانى قورئان و ئاگایى لە بنەماکانى ئايىنى نوێ بەو واتایەى تەنیا لایەنى سەربازى، کەرەستەى کى سەرکەوتوو نییە بۆ ڕاوەستاندننى ھەژموونى مۆسلمانان و لاوازکردنیان. ھەر بۆ ئەم مەبەستە پشتى لە ھەموو خۆشى و مادییەکانى کرد و بە تەواوى خۆى یەکلایى کردەوہ بۆ فێربوونى زمانەکانى خۆرھەلات و زانستە ئىسلامییەکان. دواى نۆ ساڵ لە ھەول و ماندوووبوونى پەرتووکیكى گرنگى بە ناوى (major Ars) نووسى لەبارەى بنەماکانى موناژەرە لەگەڵ بەلگەى لۆژیکى پەيوەست بەم بابەتە. لە چوارچێوہى بۆچوونەکانیدا باس لە پێوستى دامەزراندنى «سەنتەرى فێربوونى زمانى

غەربىي و بەھىز كىردى تىواناى مژدەدەرە كانى دژە ئىسلام» دەكات لەپىناوى بەرجەستە كىردى ئەم ئامانجە. داواى دەستخستى رەزامەندى لە يەعقوبىي يەكەم و مەلىك جىمىزى دووهم كىرد، ئەم دامەزراوئە چالاكىيە كانى لە رېنگەي پەرورەدە كىردن و ئاراستە كىردى سىيازە مژدەدەرە دەست پىچ كىرد، دواتر وىستى ئەم پرۆژەيە فراوانتر بىكات. پاپا «نىكۆلاى سىيەم» و «هونورىوسىي چوارەم»ى لەم پرۆژەيە ئاگادار كىردەو، بەلام هېچ كام لەوانە باوەرپان بە سەر كەوتنى پرۆژەي لەم شىوئەيە نەبوو. پىيان وا نەبوو كە سەر كەوتوو بن لەوئەي لە رېنى چالاكى و مژدەدانەوە بتوانن كارىگەرى لە سەر مۇسلمانان دروست بىكەن. لە گەل ئەوئەي «لۇلوس» لە ناوئەندى كلىسا پىشتىوانىيە كى ئەوتۆي نەبوو، بەلام سۇر بوو لە سەر هىوا و ئەزمۇنە تەبشىرىيە كان و هەولە كانى پەيوەست بەم بابەتە، بەم هۆيەو پەرتوو كىكى لەبارەي ئەزمۇنى مژدەدەرەئى خۆيەو نووسى بە ناوى «Blanguerna» و سالى ۱۲۸۵ بىلاوى كىردەو.

داواى سەر كەوتنى بۆ پەلەي ئەسكەفى و دواترىش بابەوى، دەستى كىرد بە جىبەجىك كىردى پلانى لەمىژىنەي خۆي. دەسلەتە ئايىنىيە كارىگەرىيە كەشى باش بوو بۆ جىبەجىك كىردى پلانى كانى. لە هەنگاوى يەكەمدا چەندىن دەستەي مژدەدانى بە مەبەستى بىلاو كىردەوئەي رېبازى كاسۆلىكى و فېربوونى زمانە جىاوازە جىهانىيە كانى رەوانەي زۆرىك لە ولاتانى جىهان كىرد.

دواتر ئەم بابەتە پىشكەوتنى بەرچاوى بە خۆيەو بىنى، بە تايبەتتى لە داواى كۆنگرەي قىيەننا كە تىيدا پاپا «بۆلس» لە كۆتايىي تەمەنىدا فەرمانىكى دەر كىرد بەپىي ئەو فەرمانەي پاپا هەر پىنج زانكۆ بەناوبانگە كەي ئەوروپا: «پارىس، ئۆكسفۆرد، بولوننا، سالامانكا، زانكۆي ئىدارەي ناوئەندى پاپا»ى ناچار كىرد كە چەند مامۇستايەك دەستىشان بىكەن بۆ ئەوئەي قوتابىيان

فېرى زىمانە كانى خۆرەللات (عەرەبى، عىبرى، يۇنانى و كىلدانى...) ^(۱) بىكەن. كۆنگرەى قىيەننا، گوزارشته له شورراى گشتى كەشىشە كانى جىهان له كلىساي شارى قىيەننا. سالى ۱۳۱۲ز به پىشنيارى «پوجەر بىكون» و پىداگرىي پاپا «لولوس» لهو كۆنگرەيدە، برپار درا به خوئندنى زىمانە خۆرەللاتىيە كان (عەرەبى، يۇنانى، عىبرى و سربانى) له هەر يەك له زانكۆ كانى «پارس، ئوكسفورد، بولينا، ئافينيون، سالامانكا، زانكۆى ناوچەى پاپا «Kurie» ^(۲).

دواتر چەندىن قوتابخانەى فېربوونى زىمان تاييەت به زىمانە خۆرەللاتىيە زىندووە كان له فەرەنسا به سەرکردايەتتىي خۆرەللاتناسى فەرەنسى «سلفستى دى ساسى» (Sacy de Silvester) كە هەر يەكك لهو قوتابخانە دەورئكى كارىگەريان هەبوو له سەرناشنا كوردنى ناوەندە گرنگ و زانستىيە كانى خۇرئالوا به زىمانى عەرەبى و كەلەپوورى ئىسلامى. لهو سەردەمەدا پۇشنييران ئەو كەسانە بوون كە له ژېر كارىگەرى و هەژموونى خۆرەللاتى و ئىسلاميدا بوون. به پىچەوانەى ئەوئى ئىستاوە باشتىن بەلگە بۇ بوونى ئەو ژمارەى دەستىنوسەيە له پەرتووكخانە و دەستىنوسخانە كانى ولاتانى خۇرئالوايى هەن. له ئىستايىشدا به هەزاران دەستىنوس له ناوەندە زانستى و ئەكادىمى و مۇزەخانە كانى ئەورووپادا پارىژراون، له نمونەى ئەكادىمىيە كانى خۇيان پاراستووە. لهوانە: پەرتووكخانەى ئەسكورىال، پەرتووكخانەى مەدرىدى نىشتىمانى، پەرتووكخانەى كۆمەلەى لىكۆلىنەو نىشتىمانىيە كان (المكتبة العربية الإسبانية - hispana - arabico bibliotheca) ^(۳).

له چوارچىوئەى گرنگيدان به لىكۆلىنەو خۆرەللاتناسىيە كان، پەرتووكخانەى بەرلىنى نىشتىمانى زياد له دە هەزار دەستىنوسى له خۇ گرتووە. تەنيا پىرستى

(۱) يوهان فوك: تاريخ حركة الاستشراق، ص ۳۱.

(۲) إدوارد سعيد: الاستشراق، ص ۹۵.

(۳) محمود علي مكي: فرانكسكو كوديرا، دار الكتب والوثائق ۲۰۰۳، ص ۳.

دەستىنوسە ئىسلامى ۋە غەربىيە كان نىۋ پەرتووكخانە كەى لە چوارچىۋەى ۱۰ بەرگدا كۆ كراونەتەۋە. لە پەرتووكخانەى زانكۆى «جوتنجن» باشورى ئەۋ ولاتە سى ھەزار دەستىنوسى تىدا ھەلگىراۋە.

خۆرھەلاتناسى ۋەك بزۋوتنەۋىيە كى ئايىنى پەرتوبلاۋ، بەلام دواتر دۋاى جەنگى خاچىيە كان ۋ قۇناغى سەردەمى ئىمپىريالىستى، ۋەك بزۋوتىكى رېكخراۋ پېشچاۋ كەۋت. بەتايىبەتتەر دۋاى سەردەمى ئىمپىريالىستى دەستىان كەرد بە چەندىن چالاكىي رېكخراۋ^(۱) لە ديارترىن چالاكىيە كانيان:

يەكەم: دەر كەردنى گۇفار ۋ رۇژنامەى پەيۋەست بە لىكۆلىنەۋە ئىسلامى ۋ خۆرھەلاتىيە كان بە چەندىن زمانى جياۋاز لەۋانە: «گۇفارى ئىسلام» بە سەربەشتىي خۆرھەلاتناس «كارل بىكر» ۋ لەلەين پەيمانگى زمانە خۆرھەلاتىيە كانى سەر بە زانكۆى ھامبۇرگ دەرەچۈۋە يەكەنە لە ديارترىن خۆرھەلاتناسە ئەلمانىيە كان^(۲) چەندىن چالاكىي زانستى وردىان پېشكەش كەرد.

گۇفارى «ئۆيانس» Oriens تايىبەت بە لىكۆلىنەۋەى خۆرھەلاتناسى ۋ گۇفارى (Asiatique Jonurnl) رۇژنامەى (كۆمەلەى ئاسىيائى بەنگالى – Asiatic the of Journal) زمانحالى كۆمەلەى (Society Bengal of) لە ھىند ۋ گۇفارى «كۆمەلەى مەلەكىي ئاسىيائى».

دوۋەم: ئەنجامدانى چەندىن كۆنگرەى نىۋدەۋلەتتى «يەكىتتى ئەكادىمىي نىۋدەۋلەتتىيە كان» ياخۇد «يەكىتتى نەتەۋەبى كۆرە زانستىيە كان» ھاتە دامەزراندن كە چاۋرېدىكەردنى كۆنگرە خۆرھەلاتناسىيە نىۋدەۋلەتتىيە كانى لە ئەستۇدا بوۋ. بۇ يەكەمىن جار سالى ۱۸۷۳ز لە پارس يەكەمىن كۆنگرەى

(۱) بېۋانە: ھەمان سەرچاۋەى پېشۋو لا ۲۲

(۲) محمد عوني عبدالرؤف: جهود المستشرقين في التراث العربي المجلس الأعلى للثقافة

۲۰۰۴، ص ۲۳

خۇي گرى دا.^(۱) دواتر چەندىن كۆنگرە و كۆنفرانسى تر بەستران، لەوانە:

۱- كۆنگرەي خۆرەھەلاتناسىيى نىۋەدەولەتتى (بىست و ھەشت):

نەم كۆنگرەيە سالى ۱۹۴۸ لە پارس بەسترا، تىيدا چەندىن بابەتى گىرنگى پەيوەست بە خۆرەھەلاتەۋە گىفتوگۇ كرا. لەوانە: مېژوو، ئاداب، لىكۆلىنەۋە قورئانىيەكان، فەلسەفە، زمان، شىۋەزارە خۆرەھەلاتىيەكان و كارىگەرىي زمانە خۇرئالوايىيەكان لە سەر زمانە خۆرەھەلاتىيەكان. ھەر لەم كۆنگرەيە پىشنىيارى پىداچونەۋە بە دائىرەتولمەعەرىفى ئىسلامىدا كرا. نەمە جگە لە پىشنىيارى زيادكردنى بەشى لىكۆلىنەۋە مەسىحيەكانى خۆرەھەلات و ھىنانەپىشەۋەي زمانى عەرەبى لە پال زمانەكانى فەرەنسى و ئىنگىلىزى و توركى لە كۆنگرەي داھاتوۋى گرئدراۋ لە ئىستەمبول.^(۲)

۲- كۆنگرەي خۆرەھەلاتناسانى نىۋەدەولەتتى (بىست و دوۋەم):

لە نەيلۋولى سالى ۱۹۵۱ بە رېۋە چوو. كۆنگرەكە پازدە لايەنى گىرنگى خستە بەر باس و لىكۆلىنەۋە، لەوانە زمانى عەرەبى و ئادابەكانى «مېژوو و رۇشنىبرى كۆمەلئاسى»، ژمارەيكى بەرچاۋ لە خۆرەھەلاتناسان تىدا بەشدار بوون. لەوانە خۆرەھەلاتناسى بەناۋبانگ: «ھاملتون جب»، «لوى ماسنىون»، «گارسىا گۆمىنت»، «مىنورسكى» نەمە جگە لە بەشدارىي ژمارەيكى بەرچاۋ لە پىاۋانى دىارى ئايىنى مەسىحى لە نمونەي قەشە «لاتور- Lator» قەشە «بارىخا - Pareja»^(۳)

(۱) بروانە: تاريخ الدراسات العربية في فرنسا، ص ۱۹۶، مطبقاتي المؤتمرات الاستشراقية الحديثة مجلة الشريعة والدراسات الاسلامية الكويت عدد ۴۶.

(۲) فؤاد افرايم البستاني، مؤتمر المستشرقين الدولي الحادي والعشرون. في المشرق، السنة الثانية والأربعون، تشرين أول - كانون الأول ۱۹۴۸، ص ۵۰۰-۴۸۱.

(۳) ھەمان سەرچاۋەي پىشوو، لا ۱۰۲-۱۱۶.

۳- کۆنگرەى خۆرهه لاتناسىي نۆوده و له تىي (بيست و چوار):

ئەم كۆنگرەيە لە ۲۸ى ئۆگستۆى بۆ ۵ى ئەيلولۇى سالى ۱۹۵۷ لە
ميونخ بە بەشدارى دەيان خۆرھەلاتناسى ئەوروپى و پروسى لىكۆليارى
غەربىي مەسىحى و مۇسلمان بەرپۆە چوو.

۴- کۆنگرەى نۆۋەتلىكى لىكۆلىنەۋە ئاسىياىيەكان و باكورى ئەفرىقا (سى و پىنج):

له ۱۹۹۷/۱۲/۷ له بۇدابست به رپوّه چو، جياواز له كۆنگره كاني تر
گرنگيه كي سياسي گه وړه پي درا، هر يه ك له وهزيري دهره وي سعودي
و سرؤ كي ئه ردن و سرؤ كي مدهر و چهندين كه سايه تبي گه وړه سياسي
و نه كاديمي نيوده له تبي تييدا به شدار بوون و چهندين بابته تي گرنگي به يوه ست
به ليكولينه وړه خوره لات و خوره لاتى ئيسلامى خراڼه روو.

۵- کۆنگرەى سالانەى پەيوانگای خۆره لاتى ناوهراست - ویلايه ته به کگرتووه کانى ئەمريکا:

پەيمانگاى خۆره‌لاتى ناوه‌راست سالى ۱۹۴۷ وەك يەكەمىن پەيمانگاى ئەكادىمىي گىرنگىدەر بە خۆره‌لاتى ناوه‌راست دامەزرا. ئامانجى سەرەكىي ئەم پەيمانگايە لىكۆلىنەوہى ورد بوو لە دۆخى سياسى و ئايىنى و كۆمەلايەتتىي خۆره‌لاتى ناوه‌راست، وەك گەرمترىن ناوچەى سياسىي جىهان. لە پروكەشدا ئەم پەيمانگايە پەيوەندىيەكى ئەوتۆي نىيە بە حوكومەتى وىلايەتە يەكگرتوەكانەوہ، بەلام بە جۆرنكى تر چەندىن لىكۆلىنەوہى گىرنگى پىشكەشى دامەزراوہ سەربازى و سياسى و ھەوالگىريەكانى ئەو وىلايەتانە كردووە. بە مەبەستى سوود لى وەرگرتنىان لە دارشتنەوہى سياسەتى ئەمەرىكىي دروست سەبارەت بەو ناوچانە، ئەم پەيمانگايە لە ئىستا بە گەورەترىن و چالاكتىر پەيمانگاى خۆره‌لاتناسى بە گشتى و خۆره‌لاتناسى (خۆره‌لاتى ناوه‌راست)

دەناسرېت. لىكۆلىنەۋە و راپۇرتەكانى لە نۆۋەندە سىياسى و ئەكادىمىيەكانى جىھاندا پىنگە و گرنگى تايىبەتتى خۇيان ھەيە. لە ماۋەى دروستبۈۋىيەۋە چەندىن كۆنگرەى گرنگى پەيۋەست بە بابەتەكانى خۆرھەلاتى ناۋەراست و خۆرھەلاتى ئىسلامى بەستۈۋە، لەۋانە:

- كۆنگرەى سالانى سالى ۱۹۵۰، لە ژىر ناۋى «ئىسلام لە جىھانى نويدا» لە ۹-۱۰ مارسى سالى ۱۹۵۱ بەرپۈۋە چۈۋ. ژمارەيەكى بەرچاۋ لە خۆرھەلاتناسان بەشدارىيان تىدا كرد لەۋانە: «بايرد دودج»، «فيليب حتى»، «ولفرد كانتول سميت»، «فيليب نايرلاند»^(۱).

- كۆنگرەى سالانى سالى ۱۹۹۵: لەم كۆنگرەيەدا چەندىن بابەتى گرنگى ۋەك كېشەى قودس و كېشەكانى جەزائىر و كەنداۋ و دەۋلەتانى ناۋەند و باشۋورى ئاسيا و خرانە بەرباس و لىكۆلىنەۋە.

- كۆنگرەى سالانى ديسەمبەرى ۱۹۹۶: بەستىنى ئەم كۆنگرەيە ھاۋكات بوۋ لەگەل تېپەرپىنى پەنجا سال بە سەر دامەزراندنى ئەم پەيمانگەيە. كۆنگرەكە لە ژىر ناۋىشانى «پەنجا سال لە خۆرھەلاتى ناۋەراست» بە نامادەبۈۋىنى تىزىكەى شەشسەد ئەندامى پەيمانگە و لىكۆلەران، نۆتەرى دامەزراۋە سىياسى و زانستىيەكان و خۆندكارانى زانكۆ بەرپۈۋە چۈۋ. وتارى كردنەۋەى كۆنگرە لەلايەن پروفېسسور «جۈن واتىربى» لە ژىر ناۋى «خۆرھەلاتى ناۋەراست لەنىۋان فۆكۆياما و سەددام حوسەين» خۆتەرايەۋە. كۆنگرەكە چەندىن بابەتى گرنگى پەيۋەست بە دۆخى سىياسى و ئابۋورى و گەشەسەندىن و پاشەكشەى پۇشنىبىرى و عالەمانىيەت و ئىسلام و دەۋلەت و كۆمەلگە لە خۆ گرتبۈۋ.

(1) Preface to Islam in The Modern World. edited by Dorothea Seelye Franck Washington: Middle East Institute, 1951.

- كۆنگرى سالاڭى سالى ۱۹۹۷: نەم كۆنگرىيە لە ژىر ناۋىشانى «خۇرەلاتى ناۋەرەست لە بەردەم سەدەى بىست و يەكەم» لە ئۆكتۇبەرى سالى ۱۹۹۷ بە رېۋە چوو. تىدا چەندىن بابەتى گىرنگى لە نموونەى «كىشەى فەلەستىن-ئىسرائىل، بزۋوتنەۋە ئىسلامىيە كانى خۇرەلات و ئىسلام و كۆمەلگە و پىنگەى ولاتە يەكگرتەۋە كانى ئەمىرىكا لە خۇرەلاتى ناۋەرەست، وزە لە ناۋەرەستى ئاسيا، پىرۋسەى ئاشتى لە خۇرەلاتى ناۋەرەست.» لەخۇ گىرتبۈو.^(۱)

جگە لەم كۆنگىرەنە بەپى قۇناغە جىاۋازەكان چەندىن كۆنگرى تر بەستىران كە بە شىۋەى كى فراۋانتىر، كۆنگرى سىياسى و پەيۋەست بە پروۋادە سىياسىيە كانى خۇرەلاتەۋە لەۋانە،

كۆنگرى «ئاشتى و جىهاد — ھاۋەىمانىيەتى ئىسلامىيە كان لە خۇرەلاتى ناۋىنى گۇرۋاد»، نەم كۆنگرىيە لە ۳۰ مى مارسى تا ۱ى ئەپرىلى سالى ۱۹۹۶ لەلەين سەنتەرى موشىيەدايان بۇ لىكۆلىنەۋە كانى خۇرەلاتى ناۋەرەست بە بەشدارى چەندىن لىكۆلىارى و خۇرەلاتناسى ئەمەرىكى و ئەۋروپى و بەرپۋە چوو، تىدا چەندىن بابەتى گىرنگ لەبارەى ئاشتى و جىهاد و ھەستەنەۋەى ئىسلامىيە كان لە خۇرەلاتى ناۋەرەست بەرپۋە چوو. ۋەزىرى پىشۋى دەرەۋى ئىسرائىل «شىمۇن پىرئز» ۋتارى دەستپىكى كۆنگىرەكەى خۇندەۋە و تىشكى خستە سەر ئەۋەى كە «تىرۋى ئىسلامى» (بە گوتەى ئەۋ) مەترسى راسەقىنەى لە سەر پىرۋسەى ئاشتى لە خۇرەلاتى ناۋەرەست. دواتر چەندىن لىكۆلىارى گەۋرەى خۇرئالۋى بابەتە كانىيان پىشكەش كىرد، لەۋان «دانىال بايىس» Daniel Pipes «ئان ئەلىزابىس مایور» Ann Elizabeth Mayer «گودىس مىللر Judith Miller».^(۲)

(1) The Middle East Institute Newsletter. Vol. 48, No. 6, November 1997

(2) The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and North African Studies Bulletin. No. 24, Fall 1996.

خۇرھەلاتناسەكان جگە لە مەسىحىيەكان و ناوھەندەكانى بېرىارى مەسىحى لەلايەن چەندىن گرووپ و كۆمەلەى خۇرھەلاتىيەو پىشتىوانى دەكران، لە بەرانبەردا ئەوانىش پىشتىوانىي ھەر جوولانەوھىەكى دژە پەسەنايەتىي ئىسلامى خۇرھەلاتيان دەكرد و لەم لايەنەو پەيوەندىيەكى پتەويان لەگەل شىوعىيەكانى خۇرھەلات دروست كەردبوو. سالى ۱۹۲۰ كۆمەلەيەك دروست بوو بە ناوى «پايتەى ئازادكەردنى خۇرھەلات» لەپىنار پەروەدەكەردن و ئارپاستەكەردنى شىوعىيەكانى خۇرھەلات بەگىشتى و ولاتانى ئىسلامى بەتابىەتى^(۱) دواتر دەيان سەنتەرى جۇراوجۇر سەبارەت بە چاودىرىكەردن و ھەلسەنگاندەنى پرووداوەكانى جىھانى ئىسلامى دەرکەوتن لە نمونەى «پايتەى ئەمەرىكى بۇ لىكۆلنەو خۇرھەلاتىيەكانى ناوەرپاست» سالى ۱۹۴۶-۱۹۶۵ ژمارەى زانكۆ ئەمەرىكىيەكان كە خوتەندى بالاي پەيوەست بە خۇرھەلات و بە ديارىكرەوى خۇرھەلاتى ناوەرپاست لەخۇ گرتبوو بۇ بىست و ھەشت زانكۆ، بە شىوہەك مادەكانى خوتەندى نىو ئەم زانكۆيە ۸۵۰ مادەى لەخۇ گرتبوو، ژمارەى مامۇستەكانى نىو ئەم بوارە گەيىشتە ۳۰۰ مامۇستا.^(۲) دواتر لىكۆلەرانى نىو ئەم بوارە بە شىوہەك ژمارەيان زىادى كەرد سالى ۱۹۹۲ «پايتەى لىكۆلنەو خۇرھەلاتىيەكان» لە پاپۆرتىكدا ناوى لىكۆلەرانى ئەم بوارە بە ھەزاران لىكۆلەر دەخەملىنىت. تەواوى لىكۆلنەو شىكارىيەكانى ئەم كۆمەلەيە، ئارپاستەى بەرپرسە سەربازى و سىياسى و حوكمىيەكانى ئەمەرىكا دەكرىن، تاوہكوو لە رىيەو ستراتىيەتى سىاسەتى ناوخۆيى و دەرەكىي ئەمەرىكا داپرېژن.

(۱) الاسلام قوه الغد ص ۲۴۵.

(۲) - ھەمان سەرچاوە، لا ۵۳.

پالئەرەكانى بزووتنەوەلى خۇرەھەلاتناسى

يەكەم: پالئەرى ئايىنى

پالئەرى ئايىنى يەككە لە ديارترىن پالئەرەكانى خۇرەھەلاتناسى. ئىسلام لە سەرەتاوۋەك ئايىن دياردەيەكى نامۇ بوو بەرانبەر بە مەسىحيەت، وەك ئايىنى و خۇرئالوا وەك كيانىكى مەسىحى، زىاد لەمە مەسىحيەكان بە مەترىسيەوۋە لە ھەژمونى ئىسلاميان دەرپوانى. ھەلەمان نەكردوۋە گەر پالئەرى سەرەتايى خۇرەھەلاتناسى بە بەرگىركردن لە مەسىحيەت لە بەرانبەر ھەژمونى ئايىنى ئىسلام بزانين.

زىاد لەمە وئناكردنى ئەم ئايىنە وەك ئايىنىكى ليوانلىو لە گومپرايى لەم پىناوېشدا ئاگايى لەبارەى زمانى ئىسلام و شارەزايى لە ھەمبەر بابەتەكانى پەيوەست بە ئايىنى نوئوۋە پئوست بوو، وەك ئەوۋى «بەتروسى بەرپىز» وئناى دەكات و تىشك دەخاتە سەر ئەوۋى تىگەبىشتن لە ئىسلام مەھالە بەبى ئاگايى لە زمانى عەرەبى زمانى ئىسلام و خالە لاوازەكانى ئەم ئايىنە. ھەر لەم پروانگەيەوۋە لە قۇناغى دواتردا پالئەرى رۇخىي دوژمنايەتتى ئايىنى بووۋە مايەى ھەلگىرساندنى ھېرشى خاچىيەكان. ھەموو ئەم ھەولانەى پياوانى كەنيسە لەپىناۋى بەرگىركردن و پاراستنى ھەزرى ئايىنى مەسىحيەكان بوو لە گومپرايى و زەندىقيەكانى ئىسلام.

دواتر ئەم بابەتە ھەنگاۋى بەرەو پىشتىرى نا كە خۇى لە ھەولدان بۇ گۆرپىنى ئايىنى موسلماناندا دەبىنيەوۋە وەك ئەوۋى «رۇجر بىكون» (۱۲۹۴ز) باس لەوۋە دەكات پئوستە كلىساي خۇرئالوايى تەۋاۋى ھەولەكانى لەپىناۋ

گۆرپىنى ئايىنى مۇسلىمانە كان بۇ مەسىھىيەت بە شىۋەيە كى ئاشتىيانە بخاتە گەر. ھەر بەم ھۆيەۋە لىكۆلىنەۋە ئىسلامىيە كان لە چوارچىۋە لىكۆلىنەۋە خۇرئالوايىيە كان پشكى شىرى بەركەۋت، تەنات بە مەبەستى تىگەيشتىنى زىاتر لە ئىسلام قەشە «بەتروس سالف» سالى ۱۱۴۳ز ھەستا بە بلاۋكرەنەۋە يەكەم ۋەرگىرپانى لاتىنىي قورئانى پىرۋز، بە جۆرئىك ئەم ۋەرگىرپانە بوۋە سەرچاۋە لىكۆلىنەۋە كانى پەيۋەست بە قورئان و ئىسلام ھەتاۋە كوۋ سەدەي ھەۋدە.^(۱)

كەۋاتە پىرۋزەي بە مەسىھىيەت يەككىك لە پالئەرە كانى خۇرەلاتناسى و سەرقالبۇنى پىۋانى كلىسا بە ۋەرگىرپانى قورئانى و پىرۋز و گرنگىدان بە زانستە كانى زمانى ەرهەبى^(۲) ۋەك ئەۋەي «يۋهان فوك» لە چوارچىۋە كى گشتىدا خۇرەلاتناسى بە كەرەستەيەك بۇ بزۋوتنەۋەي مژدەدان دەناسىنىت، ۋەك دەلئەت: "خۇرەلاتناسى لە سەرەتاۋە جگە لە كەرەستەيەك بۇ خزمەتى مژدەدان زىاتر شتىكى تر نەبوۋ"^(۳)

ھەۋلە كان بۇ زىندوۋكرەنەۋەي بزۋوتى مژدەدان جۆرئىك لە پاشە كشى بە خۇيەۋە بىنى و دواتر پىۋانى كلىسا جۆرئىك لە بىئومىدىيان سەبارەت بەم بابەتە بۇ دروست بوۋ، ھەر بەم ھۆكارە سالى ۱۳۱۲ز لە كۆرپەندى كەنەسى لە «فىن» لە باشۋورى خۇرەلاتى فەرەنسا گەيشتە ئەۋ دەرنەجامەي «بە ھۆي دلرەقىي مۇسلىمانە كان گۆرپىنى ئايىنى مۇسلىمانە كان بۇ سەر مەسىھىيەت مەھالە، ئەۋان بە خراپترىن شىۋە بەيى بەھا لە پەرتوۋكى پىرۋز دەرۋان»^(۴)

(۱) موسوعة المستشرقين، عبد الرحمن البدوي، ص ۱۱۱.

(۲) يۋهان فوك، تاريخ حركة الإستشراق ص ۱۶.

(۳) ساسي سالم الحاج، نقد الخطاب الاستشراقي ۴۲/۱-۴۳.

(۴) ضياء الدين ساردار، الأستشراق: صورة الشرق في الأدب والمعارف الغربية، ترجمة فخري صالح نشر هيئة أبو ظبي للسياحة والثقافة الطبعة الأولى ۱۴۳۳ هـ ص ۵۴.

لىكۆلەرى مىسرى «عومر فەرووخ» دەلىت: "دەستىكى بزووتنەۋى خۆرەلاتناسى لە سەردەستى پراھىب و پىاۋانى ئايىنى مەسىھى دەستى پىي كىرد. بەۋ پىيەى زانست و خۆندەۋارى لەۋ كاتەى ئەۋروپا تا ئاستىكى بەرچاۋ كورتكراۋە بوۋ لە پىاۋانى ئايىنى مەسىھىدا، ھەر لەبەر ئەۋە سەير نىيە كە «جېرېت gerbert» ى فەرەنسى كە دواتر بە «بابا سلفستر» ۹۹۹-۱۰۰۳ز ناسرا بە يە كەمىن خۆرەلاتناس ئاۋ بېيەن.^(۱)

ئەمە جگە لە «بەتروسى بەرپىز» كە لە يەك كاتدا چەندىن ئاۋەندى زانستى ئەكادىمى و ئايىنى بەرپىۋە دەبرد و ھەر يەك لە «بىسكۋالى» ئىسپانى و «ئىدۋارد بوكوك» كە زۆرىەيان پراھىب و پىاۋانى ئايىنى مەسىھى بوون. بابەتتى بەرپىۋەبردنى ئاۋەندە ئەكادىمىيەكان لەلايەن كلىساۋە راستى پالئەرى ئايىنى پشتى بزووتنەۋى خۆرەلاتناسى پشتراست دەكەنەۋە لەۋانە دامەزراندنى پەيمانگاي زمانە خۆرەلاتىيەكان لە فەرەنسا لەلايەن پاپا «ھۆنۆرىۋس» لە ئاۋ ئەۋ دامەزراۋانەدا زۆرتىن تىشك خراۋەتە سەر بابەتە ئىسلامىيەكانى ۋەك قورئان و فەرمۇدە و فىقھى ئىسلامى. زىاد لەمە بە پىڭگوزەرىكى خىرا بە نىۋ بەرھەم و لىكۆلىنەۋى رۆژھەلتناسەكان دەبىنىن زۆرتىن بابەتەيان لەبارەى ئىسلام و ئاشرىنكردنى ئىسلام و بەھىز نىشاندانى ئايىنى يەھۇدى و مەسىھى نوۋسىۋە. ھەر لەم چوارچىۋەدا ژمارەيەكى بەرچاۋ لە خۆرەلاتناسەكان سالى ۱۹۰۷ لە كۆنگرەى لەندەن، بىرۋەكى دامەزراندنى دەۋلەتتىكى جۈۋلەكەيان خستە پىشچاۋى بەرپىرسانى بەرىتانى، دواتر بەرپىرسانى بەرىتانىا كارىان بۆ ئەم بابەتە كىرد و دواتر دەۋلەتى ئىسرائىلى ھاتە دامەزراندن.^(۲)

(۱) عمر فروخ: الإستشراق بحث للمستشرقين مالهم وما عليهم سلسلة كتب الثقافة المقارنة بغداد العدد ۱ بدون تاريخ طبع، ص ۴۵.

(۲) الاستشراق والخلفية الفكرية للصراع الحضاري، للدكتور محمود حمدي زقزوق، دار المعارف بمصر القاهرة. ص ۳۷.

دووهەم: پالئەرى سىياسى و داگىركارى

يەككى تر لە پالئەرى پشت بزاوتى خۆرەلاتناسى، داگىركردنى ولاتانى ئىسلامى و تىكشكاندى ئىرادەى سىياسىي مۇسلمانان بوو. ھەر لە سەرەتاي ھېرشى خاچىيەكان بۇ سەر جىھانى ئىسلامى، خودى كلىسا و پاپا و پىاوانى كلىسا راستەوخۆ سەرکردايەتتى ئەم ھېرشانەيان دەکرد بە بانگەوازی خودى پاپا و كلىسا بە دەيان ھەزار چەكدارى مەسىحى پەوانەى خۆرەلاتى ئىسلامى کران كە مەبەستيان لى داگىركارى خاکی مۇسلمانان و پووکاندەنە ھەژمونى سىياسى و سەربازىيانە بوو.

بە درىژايى مېژوو ھەتاوہ کوو ئىستاشى لە گەل يىت، ھېچ ھېرشىك نە کراوہتە سەر جىھانى ئىسلامى بە بى لىكۆلینەوہ و ئاراستە کردنى پىشەختەى خۆرەلاتناسان و لىكۆلەرانى پەيوہست بە خۆرەلات. دواتر لە قۇناغى ئىمپىريالىستىي نویشدا بە ھەمان شېوہ داگىرکەران بە چاوساغىي خۆرەلاتناسان سەرکەوتوو بوون لە دابەشکردنى جىھانى ئىسلامى و تىكشكاندى توانايى و سىياسى و سەربازى و ئابوورىي جىھانى ئىسلامى. وەك دکتور «موحەممەد فەتحوللا زىادى» ئاماژەى پى دەکات و باس لەوہ دەکات كە پەنگە زۆرىك لە خەلکى نەزانن كە «ناپليۆن» بە سوودوہرگرتن لە پەرتووکی (الكونت دى فولنى) فەرەنسى بە ناوى «گەشتىك لە مىسر و سووریا» پلانى ھېرش و داگىركارى بۇ سەر جىھانى ئىسلامى داپشت، ئەم پەرتووکی ناوبراو سالى ۱۷۸۷ لە دوو توپى دوو بەرگدا چاپ و بلار کرايوہ. «فولنى» دواى چەندىن سال لە گەپان و لىكۆلینەوہ لە ولاتانى ئىسلامى، گەشتوہتە ئەو پىروايەى كە خۆرەلات دەكرىت پاروويەكى چەور يىت بۇ ئەوہى فەرەنسا زۆر بەئاسانى داگىرى بکات و بتوانىت ھەژمونى ئىمپىريالىستىي خوى بە سەردا بسەپىنىت.^(۱)

(۱) پروانە: دەقى قسەى دکتور موحەممەد فەتحوللا الزىادى لە پەرتووکەكى خۆیدا بە ناوى الإستشراق اهدافه و وسائله، لا: ۳۹، ب: دار قتيبة ۱۹۹۸.

هەنگاۋى پالئەرى خۇرەھەلاتناسى بە پالئەرى سىياسى دواى بىلابوونەۋەى
 ھەژموونى عوسمانىيەكان و ئازادکردنى بەشىك لە ئوروپا و نۆبىوونەۋەيان
 لە ئىيەنا، زىاتر پەرەيسەند. دواتر ھەژموونى عوسمانىيەكان لە سەر ئوروپا
 بوو جىگەى مەترسى بۇ تەۋاۋى پىۋانى ئايىنى و سىياسەتمەدارانى خۇرئالوا.

لە راستىدا خۇرئالوايىيەكان جگە لە ئىسلام، ۋەك پالئەر و عوسمانىيەكان
 ۋەك مۇسلمان، تىپوانىنىكى تىران نەبوو بۇ عوسمانىيەكان ۋەك ئەۋەى
 «رۇدەنسۇن» ئامارەى پى دەكات، لەو قۇناغەدا ئىسلام و تورک ۋەك
 دووانىيەكى دانەپراۋ لە يەكتر مامەلەيان لە گەل دەكرا و تاناستىك وشەى
 (Turc - تورک) بىۋە ھاۋتاي وشەى مۇسلمان.^(۱) ئىتر تورکە مۇسلمانەكان
 بوونە سەرکردەى بەھىزترىن ئىمپىراتورىيەت لە ئوروپا، بوونە خاۋەنى شارىكى
 گىرگ و گەورەى سەرسۇپھىنەرى ۋەك قوستەنتىنە كە لە ئىستا بە ھۋى
 پىشكەۋتنى كەرەستەكانى گەياندەۋە لە ناۋەندى ئوروپاۋە تەۋاۋ نىزىك
 بوۋەتەۋە.

ھەژموونى بابولعالى (سەرکردايەتتى دەۋلەتى عوسمانى) ھەستىكى سەبر
 و جۇرىك لە ترسى لاي ئوروپىيەكان دەست كىردى. ^(۲) ئىسلام ۋەك
 پالئەر و دايەنەمۇى توانايى تورکەكان بوو، بە جىگەى تىپرامان بە مەبەستى
 لىكۆلىنەۋە لە خالە بەھىز و لاۋازەكان تىگەشتن لە ھەستى ئايىن و پالئەرى
 ئايدىۋولۇزى و ھىزى تورکەكان، بەشىك لە لىكۆلەران بە پالئەرى ئابورى
 و سىياسى و ئايىنى دەستيان كىرد بە پىشكەشکردنى لىكۆلىنەۋەكانيان لەبارەى
 ئىسلامەۋە كە گوزارشت بوو لە ھىزى مەعنەۋىي عوسمانىيەكان.

(۱) جاذبية الاسلام مكسيم ردونسون، ترجمة الياس مرقص، الطبعة الأولى دارالتنوير
 للطباعة والنشر، لبنان، ص ۳۸.

(۲) جاذبية الاسلام هەمان سەرچاۋەى پىشوو، لا ۳۹

دەستىشانىكردى خۆرھەلاتناسان ۋەك نۆتئەر و بالیۆزى ولاتانى ئەوروپا و خۇرئالوايى لە ولاتانى ئىسلامى پىشتراستكەرەۋەى ئەم بابەتەيە.

زۆرىك لە ولاتانى خۇرئالواي كەسانى لىكۆلەر و پۇژرھەلاتناسيان دەكرده نۆتئەرى فەرمى و سياسىي خۇيان لە ولاتانى ئىسلامى لە نمونەى «ئەمىليو فارچيا جوميز» بەرپۆبەرى پەيمانگاي پۇشنىبرى ئىسپانىي گرنگيدەر بە كاروبارى خۆرھەلات كە بۇ ماۋەيەك بالیۆزى ئىسپانيا بوۋە لە بەغداد و لوپنان، چەندىن لىكۆلىنەۋەى گرنكى پەيۋەست بە مېژوو و ئەدەبىي ئىسلامى ھەيە. «ليونى كياتانى» (۱۸۶۹-۱۹۲۶) و «ھودى جى» «جرترودىل» و «لۆرس» و «سانت فيلى» و ھەموو ئەمانە لە يەك كاتدا لىكۆلەر و خۆرھەلاتناس و نۆتئەرى فەرمى و سياسىي خۇرئالوا بوون لە جىھانى ئىسلاميدا.

سىيەم: پالئەرى ئابوورى

پالئەرىكى ئامادەيى خۆرھەلاتناسىيە، چ لە سەر ئاستى كۇمپانيا و بەرھەمھيتئەران، چ لە سەر بەرژەۋەندىي ئابورىي ولاتانى خۇرئالوا ۋەك درژەدانىك بە خودى پالئەرە سياسىيەكە.

بەو پىيەى پالئەرى سەرەكىي پوانخۋازىيە سياسى و سەربازىيەكانى خۇرئالوا لە بنەپەتدا بە پالئەرى ئابورى ئەنجام دراۋن. دارپۇژەرانى ستراتىژىيەتى خۇرئالوايى پىش ئەنجامدانى ھەر ھىرشىك لىكۆلىنەۋەيەكى ورديان لە سەر جىھانى ئىسلامى ئەنجام داۋە، بە تايىبەتى ئەۋەى پەيۋەندىي ھەيە بە لايەنى ئابورىي خۆرھەلاتى ئىسلامىيەۋە، تاۋەكوو ئەۋەى بتوانن لە پىگەيەۋە زۆرتىن سەرۋەت و داھاتى جىھانى ئىسلامى بۇ خۇيان بەرن و تاكى موسلمان بکەنە تاكىكى دەستپانكەرەۋە، بە جۆرىك كە ھەمىشە چاۋەرۋانى دەستى ئەۋانى تر بىت.

ئەۋەى ئامازەمان پىي كىرد رېنگوزەرىكى خىرا بوون بە نىو خۆرەھەلاتناسى و دىيارترىن پالئەرهكانى پىشتى ئەم بزاڧە، تاۋەكوۋ ئەۋەى كاتىك دەگوتىت خۆرەھەلاتناسەكان دەۋرىكى كارىگەريان بىنيوۋە لە پەرتەۋازەكردن و لىككەلۋەشاندنەۋەى جىھانى ئىسلامى.

بە لای مۇسلمانانەۋە جىگەى سەرسامى نەيىت ئەۋەى كە «ئومىس غو» پىشتىر ئامازەى پىي كىرد، كاتىك باسى لەۋە دەكرد كە «ھىچ كات رېنگە نادەين مۇسلمانان يە كىرىز بن، دەيىت بۇ ھەمىشە پەرە بەم سىياسەتەمان بدەين.»^(۱)

بەدلىيى تەۋار راستگۇ بوون لە بانگەشەكەيان، يىگومان ئەۋ فۇرمە لە سىياسەتكىردن دۇرى مۇسلمانان بەردەۋامە، بىگرە زىاتىر و زىاتىر برەۋى پىي دراۋە و بە شىۋەيەكى مەترسىدار لە نىو جىھانى ئىسلامىدا رەگى داکوتىۋە و چەندىن لق و پۇپى جىۋازى لى جىا بوۋەتەۋە. بۇ ئاگادار بوون لە تەۋاۋى رەگ و لقەكانى پىۋىستە چاۋرىكى خىرا بىخىتىن بە دۇخى جىھانى ئىسلامىدا، ئەۋەى جىگەى ھەلۋىستەكردنە ھەمىشە خۇرئالۋايىيەكان ھزرى ستۇكى خۇيان بۇ جىھانى ئىسلامى ھەناردە دەكەن، ئەۋەى كە خۇيان ھىچ سوۋدى لى نايىنن لە نىۋونەى ھزرى نەتەۋەى.

ھزرى نەتەۋەى يەكىكە لەۋ بابەتانەى كە خۇرئالۋايىيەكان ھەناردەى جىھانى ئىسلامىيان كىردۋە، دەبىنن دۋاى ئەۋەى بوۋە مايەى كاولكارى و شەپ و وىزانەى بۇ ئەۋرۋوپا، چەندىن جەنگى خۇرئالۋاى بە دۋاى خۇيدا ھىنا پاشان رەۋانەى خۆرەھەلاتيان كىرد. ھزرى نەتەۋەى جىگە لە كاولكارى ھىچى تىرى پىشكەشى ئەۋرۋوپا نەكرد. ۋەك ئەۋەى «ۋلىم كامدن»ى بەرىتانى و «لىبىزى» ئەلمانى و ھۆكارى كوزرانى مىلۇنان كەس و وىزانىۋونى تەۋارى ئەۋرۋوپا دەگەپىننەۋە بۇ دەمارگىرى نەتەۋەى و ھزرى نەتەۋەى پادىكال.

(۱) هموم الداعية ص ۷۳.

لەو قۇناغەدا خۇرئاۋايىيە كان بە شىۋەيە كى مەترسىدار رېۋ چوۋوبون لە ھزرى نەتەۋەيى بە شىۋەيە ك ۋەك ئايىن لىيان دەرۋانى، بە جۆرئىك ئەلمانىيە كان ئايىنى پىشۋى خۇيان گۆرى بە بيانۋى ئەۋەي كە پەيامبەرەكە ئەلمانى نىيە. ھەر لەم بارەيەۋە پىرۋىسۋرى ئەلمانى «ئاترنى» دەلىت: "لەبەر چى ئىمە مىندالە كانمان فىرى مىژۋى نەتەۋەيە كى يىگانە بىكەين، بۆچى ۋ لەپىناۋى چىدا چىرۋكى ئىبراھىم ۋ ئىسحاقىيان بۆ باس بىكەين؟" ھەر بەمەۋە ناۋەستىت تاۋەكوۋ ئەۋەي دەلىت: "پىرستە كە خواكەيشمان ئەلمانى يىت" ^(۱) تاۋەكوۋ ئەۋەي ئەم جۆرە لە بىر كىرەنەۋە ۋ دونىابىنىيە نازىيەتى بە دۋاى خۇيدا ھىنا كە بەھۋىيەۋە قۇناغىكى مىژۋىيى رەشى بە سەر ئەۋرۋوپادا بەئىت. دۋاتر ئەم ھزرى كۈلكارىيە رەۋانەي خۇرەلەتى ئىسلامى كرا، ۋەك ئەۋەي «ھەبىب كورانى» يە كىك لە بىرەندەنى ھزرى نەتەۋەيى عەرەبىي دەلىت: "شۈنەۋارى يە كەمى شارسەنەتى خۇرئاۋايى لە ژيانى ھاۋلاتىيانى عەرەبدا، زىندۋو كىرەنەۋەي ھزرى نەتەۋەيىيى عەرەبى بوو." ^(۲) دۋاتر چەندىن كۆمەلە ۋ پارتى نەتەۋەيىيى لە سەر ئاستى تەۋاۋى ۋلاتاتى ئىسلامى دامەزراند بە تايىبەتى لە دۋاى سالى ۱۸۸۰ زۆرئىك لە ئەندامەكانى ئەم كۆمەلەنە لەو گەنج ۋ لاۋانە بوون كە دەرچۋى كۆلىژە پىرۋىستەنىيەكانى سوورىا ۋ لوبنان بوون.

پەيداۋونى ھزرى نەتەۋەيى لە خۇرەلەتى ئىسلامى بە گىشتى ۋ خۇرەلەتى ناۋەپراست بە تايىبەتى راستەۋخۇ پەيۋەندىي ھەيە بە كارىگەرەيەكانى خۇرئاۋاۋە. ئەم بزۋوتنەۋانە دەۋرئىكى كارىگەرييان بىنى لە لاۋاز كىردن ۋ رۋوخاندنى دەۋلەتى عوسمانى. لە قۇناغەكانى سەرەتاي لاۋازبۋونى دەۋلەتى

(۱) بىروانە: احذروا الأساليب الحديثة، ص ۱۱۶.

(۲) بىروانە: الإسلام والحضارة الغربية، محمد محمد حسين دار الفرقان بالسعودية_الرياض.

عوسمانى چەندىن بىرمەندى رادىكالى نەتەۋەبى دەركەۋتن كە كارىان لە سەر سېرنەۋەبى ھەستى ئايىنى دەكرد و ھەوليان دەدا ھزرى نەتەۋەبى و يەكيتىي نەتەۋەبى بىكەنە جىگرەۋەبى يەكيتىي ئايىنى. ھەر يەك لە «فرنسيس مراح» و «شېلى شميل»^(۱) لە گىرنگىرەن ئەو كەسايەتسىانەن كە ھزرى عالەمانى و نەتەۋەبىيان لە نىۋولاتانى ئىسلامىدا بىلاۋ دەكرەۋە و بەتوندى دژى دەسەلاتى عوسمانى ۋەستانەۋە. دەتوانىن ھزرى ھەر يەك لەو دوو كەسايەتسىيە بە سەرەتاي لەدايكىبونى رېبازى عالەمانى بزانىن لە ۋولاتانى ئىسلامىدا. لە تەرابلوس و شام فرح ئەنتوان^(۲) - ۱۹۲۲ يەكك بوو لە بانگەوازكارانى ھزرى نەتەۋەبى و عالەمانىيەت.^(۳) پىشتىرش لە سەردەمى سولتان «عەبدولعەزىز» دا

(۱) «شېلى شميل» سالى ۱۸۵۳ لە شارى كفرشىماي لوبنانى لەدايك بوۋە، دواي خوڭندنى زانستى پزىشكى لە زانكۆي ئەمەرىكى لە بەيروت پرووى كرده پارىس، لەوئ سەرقال بوو بە لىكۆلىنەۋە لە سەر تىۋورى پەرسەندى داروين (نظريه التطور) دواتر گەرايەۋە مىسر و تۈۋشى چەندان پوۋبەپوۋبۈنەۋە بوو لەگەل خەلكانى مەسىحى و مۇسلمان لەوانەش ئەفغانى دواتر پەرتوۋكى (شكوى وامل) سى ئاراستەي سولتان ھەمىدى كرد تىيىدا بە پروۋنى بۆچۈنەكانى خۆي خستەپرو ھىرشى كرده سەر سىستەمى دىكتاتورى پىي و بوو سىستەمى دىكتاتورى تاكەكانى كۆمەلگە فىرى رۇپامايى دەكات و دەيان گۆپىت بۆ بەندە گەلىكى كۆپر دواتر چۈە پال كۆمەلەي (تركياء الفتاء) . سالى ۱۹۱۷ كۆچى دواي كىردوۋە. بىروانە: پىشەكىي پەرتوۋكى (فلسفة النشوء والارتقاء)

(۲) «فەرەح ئەنتوان ئەلىاس ئەنتوان» نووسەر و رۆژنامەنووس و يەكك لە گەورەترىن بانگەوازكارانى ھزرى نەتەۋەبى و عالەمانىيەت و سەرسەختىر دۆرمانى ھزرى خەلافەتى عوسمانى سالى ۱۸۷۴ز لە تەرابلوسى شام لەدايك بوۋە، دواتر دەچىتە ئەسكەندەرىيە و گۇڭاراي (الجامعة) دەرەكات و دەبىتە سەرنووسەرى (صدى الاهرام) بە ئاشكرا بانگەوازي جياكرەنەۋەبى ئايىنى دەكرد لە دەسەلات، پىي و بوو تىكەلاۋكردى ئايىن و سىياسەت دەبىتە ھۆكارى لاۋازبونى ئايىن، ھەر لە سەر ئەم بۆچۈنە پوۋبەپروۋى گۇتوگۆيەكى توند بوۋە لەگەل شىخ موحەمەد عەبدە لە بەرانبەر عەبدەدا شىكستى ھىنا. سالى ۱۹۲۲ كۆچى دوايى كىردوۋە لە نووسراۋەكانى (ابن رشد و فلسفته، الدين والعلم والمال) زياتر لە بىست و پىنج رۆمان، سەدان بابەتى رۆژنامەۋانى بىروانە: الاعلام خير الدين الزركلى بەرگى پىنج لا ۱۴۱.

(۳) بۆ زانىارىيى زياتر لەو بارەيەۋە بىروانە: العرب والدولة العثمانية، الدكتور علي حسون ۲۲۳لا و دواتر.

جوولەكەكان بە ھاوکاری خۇرئالوايیہكان، پشتیوانیی ناوخیی كۆمەلەى «ئیتیحاد و تەرەقى»یان دروست كرد، تەواوى توانایی و دارایی و مەعنەویى خویان خستە خزمەتى ئەم رېڭخراوۋە. بانگەشەكارانى ئەم كۆمەلەىہ کاریان دەكرد لە سەر تۆخكردنەوہى ھزرى تۆرانیزم دروستكردنى نیشتمانىكى تۆكە بو توركەكان دوور لە ھەر ھەژموون و دەسەلاتىكى ەەرەبى و نەتەوہكانى تر و تىدا تاكى تورك بە تەنیا دوور لە ئايىن بگرتە سەنتەرى كار و گرنگىيىدان. ئەم كۆمەلەىہ لەلایەن جوولەكەكانەوہ پشتیوانىيەكى تونديان لى دەكرا، تاوہكوو نەوہى لە كۆتاييدا سەرکەوتوو بوون لە دوورخستەنەوہى سولتان «عەبدولحەمىدى دووہم» لە دەسەلات.

زايۇننىيەكان بە تاييەتى دواى كۆنگرەى بازل^(۱) مەبەستيان بوو ھەر چۆن يىت سولتان «عەبدولحەمىدى دووہم» لە سەر كار لابەن، چونكە ئەوان سولتان «عەبدولحەمىد»يان ەك بەربەستىكى گەورە دەبينى لە بەردەم خواستەكانى خويان كە خۆى لە دروستكردنى نیشتمانىك بو جوولەكەكان دەبينىيەوہ لە فەلەستين و پىشتريش بو ئەم مەبەستە چەندىن جار پىشنيارى دارايىي گەورەيان لەم بارەيەوہ خستبوو بەردەم سولتان «عەبدولحەمىد»، بەلام ناوبراو تەواوى پىشنيارە دارايىيەكانى رەت كردهوہ، لە كاتىكدا دەولەتى عوسمانى بە خراپترين و دژوارترين قۇناغى داراييدا تى دەپەرى، لە ۋەلامى «تىۆدۆر ھىترزل»دا وتە بەناوبانگەكەى كە دەلىت: "ئەو زەوييەى بە خويىن ئازادمان كرددوہ، تەنیا بە خويىن و لاشەمان بەرگرى لى دەكەين." كۆمەلەى «ئیتیحاد و تەرەقى» سەرکەوتوو بوو لە بەدەستەينانى نامانجى بزوتنەوہى زايۇننىستى. توركەكانىش کاریان دەكرد لە سەر زەكردنەوہى بانگەوازی تۆرانیزم بەو

(۱) سالى ۱۸۹۷ ز كۆنگرەى زايۇننىي جيهانى لە شارى بازل لە سويسرا، بە سەرۆكايەتتى ھرتزل و ئەندامىتتى زياتر لە ۴۰۰ حاخام و گەورەپياوى بازرگانىي جوولەكە بەسترا برىارى دروستكردنى دەولەتكيان بۆ جوولەكە و كۆنترۆلى جيهانيان گەلالە كرد، ئەويش لەرئى مەحفەلە ماسۇننىيەكانيانەوہ، كە بە گشت لايەكى ولاتانى ئىسلاميدا بلأويان كردبوونەوہ.

واتايەى ھەموو ئەو گەلانەى ھاپرەگەزى توركن و لە دەرەۋەى دەسلەلاتى توركيان، دەيت يەك بگرنەۋە و پاربدوۋى پر لە سەرۋەرى و شانازى خۇيان بژىننەۋە دور لە ھەر ھەستىكى ئايىنى. تۇرانيە كان بە چاۋنكى سووك و بېرژىيەۋە لە تەۋاۋى گەل و نەتەۋە كانى تريان دەرۋانى.

زمانى عەرەبىيىش پارژاۋ نەبوو لەم ھېرشانە. ھەر لەم چوارچىۋەدا «جەلال نوورى بەگ» يەكىك لە بانگەشەكارانى سەرەختى كۆمەلەى ئىتھاد و تەرەقى، بانگەشەى ئەۋەى دەكرد كە پىۋىستە ۋلاتانى حىجاز و يەمەن و سووريا و عىراق بەشېك بن لە قەلەمپەۋى توركيانى نوئ و دەيت لە جىگەى زمانى عەرەبى زمانى توركى تىياندە بسەپىنرئ.^(۱)

تورانيە كان تا ئەۋەپرى سنور دژايەتتى نەتەۋە كانى دەرەۋەى خۇيان دەكرد. لە لايەكى ترەۋە ئىمپىريالىستى خۇرئالۋاى لە جەبەۋەى دەرەۋە پىشتىگرى ھەر ھەۋل و جوۋلانەۋەىكى مىللەت و نەتەۋە كانى سنورى دەۋلەتى عوسمانيان دەكرد. لە سەرۋەندى شۆرشى عەرەبى لە سالى ۱۹۱۶ بە سەرکردايەتتى «شەرىفى كورپى حوسەين» لە مەككە دژى دەۋلەتى عوسمانى راستەوخۇ ئىنگىلىزە كان دەستيان دايە ھاۋكارىكردنى. سالى ۱۹۱۶ چەندىن كەشتى پر ھاۋكارى و چەكى لەپىناۋ سەرەختى شۆرشەكە گەيانە حىجاز تاۋەكوۋ ئەۋەى شەرىكى خۇرئالۋى لەنئوان تورك و عەرەبدا دروست بكن.

«شەرىف حوسەين» بەورىايىيەۋە ناگادارى يارىيەكە بوو، وىستى ھەر چۆن يىت خۇى لە شەر لا بدات و كىشەكان بە شىۋەكى ھىمانە چارەسەر بكات، بۆيە ھەر زوو ئىنگىلىزە كان ۋەلايان نا و دۆخەكەيان دايە دەستى «فەيسەل»ى كورپى.

دواتر «فەيسەل» و تەۋاۋى نەيارانى ترى دەۋلەتى عوسمانى سەرکەۋتوو

(۱) بېۋانە: دراسات في المذاهب الفكرية المعاصرة أحمد علي عبد العال، ص ۱۵۰.

بوون لە پروخاندن و شىكستىيەتتەنى دەۋلەتى عوسمانى، پاشان تەۋاۋى ولاتانى ئىسلامىي ناۋچەكە لاۋاز بىكەن، بۆيە گىرنگىيەكى بەرچاۋيان دا بە كەمىنە ئايىنى و نەتەۋىيەكانى ناۋچەكە لە نمونەى دورزى و عەلەۋىيەكانى شام و لوبنان و كەمىنە نەتەۋىيە و ئايىنىيەكانى ترى ولاتانى خۆرەللاتى ئاسيا و ھەۋلەدان بۆ زىندوۋكردنەۋەى شارسىتانيەتى فىرەۋەنى و ۋەلانىنى زىمانى پاراۋى عەرەبى و ھەۋلەدان بۆ جىگىر كىرەنى شىۋەزى مىسىرى ۋەك بەدىل و زىندوۋكردنەۋە و گىرنگىيەكانى ئاشورىيەكانى عىراق و پشتگىرىكردن لە بزۋوتنەۋەى نەتەۋىيە و رادىكال و چەپەكانى ولاتانى ئىسلامى و كارەكتەر و كارىزماكانى ئەم بزۋوتنەۋە، لە نمونەى پارتى بەعسى عەرەبىي ئىشتراكى و بە سەر كىرەيەتتى «مىشيل عەفلەقى» مەسىحى لە عىراق و سوورىا و «جەمال عەبدولناسر» لە مىسىر و «مۇعەممەر قەزافى» لە لىبىيا و ئەۋانى ترىش كە ھەمىشە لەلايەن خۇرئالوايىيەكانەۋە ئاراستە كراۋن و بە كار ھىنراۋن. لە بەرانبەر گىرنگىدان بە بزۋوتە چەپ و ناسىۋنالىستەكان بە تۈندى دژى ھەر بزۋوت و جۈلەيەكى ئىسلامى دەۋەستانەۋە كە ۋىستىباي رەسەنەيەتى و پىرۋىزىيەكانى ئايىن و نەتەۋە پىارېژىت، دواترىش بە تۈندى دژى ھەر كەس و لايەننىك دەۋەستانەۋە كە بىۋايەتە رېنگەر لە بەردەم ۋىست و پاۋانخۋارىيەكانىيان، بۆيە سەر كەۋتوۋ بوون لەۋەى تەۋاۋى ولاتانى ئىسلامى بىخەنە ژېر دەستى خۇيانە.

پەيامبەرى خۇشەۋىست (ﷺ) چەندىن سەدە پىش ئىستا تاك و كۆمەلى لە مەترسىي دەمارگىرى نەتەۋىي ئاگادار كىرەۋەتەۋە و فەرمۋىيەتى: «جىاۋازىي نىيە لەنىۋان عەرەب و عەجەمدا.» و بانگەشەى نەتەۋىي ۋەك بانگەشەيەكى جاھىلى ناۋ بردوۋە، ۋەك فەرمۋىيەتى: «لىنتەھىن اقۋام يفتخرون بابائەم انما هم فى جەننم الذىن ماتوا انما هم فەم جەننم أم لىكونن اھون عند اللہ»^(۱)

واتە: «واز دەھىنن ئەو كەسانەى كە خۇيان ھەلدە كىشن بە باووپايرانىانەو، چونكە ئھوان پشكۆى دۆزەخن يان زۆر لەو كەمتر دەبن لەو مېروولەيەى كە پىسايى بە لووتى ھەلدە گرتتەو.» جىھانىيىنى پەيامبەر (ﷺ) بە شۆيە كە كە فەرموويەتى: «سەلمان لە ئىمەيە لە ئەھلى بەيتە.» بۆ «سۆھەيب» یش بە ھەمان شۆە... بۆيە «سەلمانى فارسى كاتىك گۆنى لە خەلكانىك بوو كە بەشانازىيەو بەسى ھۆز و خىلى خۇيان دەكرد، ئەويش فەرمووى:

أبي الإسلام لا أب لي سواه إذا افتخروا بقبس أو تميم

واتە: بارك و رەچەلە كم تەنيا ئىسلامە لە كاتىكدا خەلكى شانازى بە قەيس و تەمىيەو دەكەن.

ئىسلام لە چەندىن جىگە لەرپى قورئان و فەرموودەو جەختى كىردووتەو لە سەر گىرنگىيە كىرپىزى مۇسلمانان، خۇرئاوايىيەكان سەر كەوتوو بوون لە مراندانى ھەست و سۆزى ئايىنى و بووژاندەو ھىزرى نەتەو ھىي و ناوچەيى. خۇرئاوايىيەكان زوو تىگەيشتن لە مەترسىيە ئەم بابەتە بە جۆرئىك ئىستا لە تەواوى خۇرئاوادا شانازىكردن بە نەتەو ھىزرى و ھۆزى و خىلەو ھەك جۆرئىك لە شورەيى لىي دەروانرەت. دواى تىپەرپوونى چەند قۇناغىك و شەكستى نەتەو پەرستى چەمكى نىشتەمپەرەريان ھىنايە پىشەو ھەك جىگەرەو ھەستى نەتەو پەرستى. ئەگەر بىر يار بىت نىشتەمپەرەرى خۇشوستنى خاك و ولات بىت، ئەوا بەدلىيى خۇشوستنى خاك و نىشتەمپەرەرى بەشەكە لە ھەستىكى ئاسايىي مەروۇف و ئىسلام بە دروستى پىشوازي لى دەكات، بەلام ئەگەر نىشتەمپەرەرى گوزارشت بىت لە خۇشوستنى نىشتەمپەرەرى، ئەوا ئىسلام پىش ھەر ئايىن و ئايدىلۇژيا و رەوت و قوتابخانەيەكى ھىزرى مۇسلمانانى ھان داو ھە سەر ئەم بابەتە.

ئەو ھى جىگەي نىگەرانييە، دواى پەيماننامەى سايكس پىكۆ سنوورەكان

دىارى كران، ولاتانى ئىسلامى بە تەۋاى دابەش كرا. ئەم جارە دەمارگىرى نىشتىمانى بوۋە جىگەرەۋەى دەمارگىرى نەتەۋەى بە جۆرئىك خەلكى ولاتانى دراوسى ھاۋئايىن و ھاۋزمان وەك يىگانە سەير دەكرىن، تەنیا لەبەر ئەۋەى سنوورى نىشتىمانىان جىاۋازە، بە جۆرئىك لەم نىۋەندە بەھىزەكان وەك كۆيلە و ژىردەستە لە لاۋاز و بىدەستەكان دەپوانن وەك ئەۋەى لە ئەدەبىيات و دونىابىنى خۇرئالوايىيەكاندا ھاتوۋە، كاتىك دەلئىن: «مانەۋە بۇ بە ھىزەكانە.» واتە ئەگەر لە كىپر كىي ژياندا بەھىز نەبىت، ئەۋا دەبىتە پاروۋى بەھىزەكان. تەننات لە سەر ئاستى ژيان و گەشتدا، دەبىنىن ھاۋلاتىيانى خۇرئالواى بە شىۋەكى ئاساىى بى بوۋى ھىچ بەرەستىك بە خۇرھەلات و خۇرئالواى زەۋىدا دەگەرپىن و ھىچ كەس ناتوانىت رىنگرىيان لى بكات، تەننات بەشىكىان بەبى بوۋى ھىچ فىزەكى پىشۋەختە سەردانى بەشىكى زۆر لە ولاتانى دونىا دەكەن، بەلام ھاۋلاتىيانى بەشىكى زۆر لە ولاتانى ئىسلامى، وەكوو كۆيلە و گول و ھاۋلاتىى نمرە سى جىھان سەير دەكرىن و بە ھىچ شىۋەك رىنگەيان پى نادىت بچنە ولاتانى خۇرئالوا بە شىۋەك ھەر ولاتىك ئابورىيەكەى لاۋاز بىت ھاۋلاتىيانى بە چاۋىكى كەمەۋە وەك كۆيلە تەماشىا دەكرىن.

دەكرىت خۇنەر ئەۋ پىرسىارە راستەقىنەيەى لا دروست بىت، بۇچى مۇسلمانان ھزرى نەتەۋەپەرستى رەت دەكەنەۋە؟ وەلامەكە ئەۋەىە مۇسلمانان ھىچ گىرەتەكىيان نىيە لەگەل خۇشەۋىستى نىشتىمان، چەندىن فەرموۋدە و ھەلۋىستى پەيامبەر(ﷺ) خۇشەۋىستى بۇ نىشتىمان پىشراست دەكەنەۋە. پەيامبەر(ﷺ) و ھاۋەلان بە شىۋەكى سەيرى ھۆگرى مەككە بوۋن، بە شىۋەك لەگەل كۆچيان بۇ مەدىنە لە سەرەتاۋە كاتەكانىيان بە دژۋارى لەبەر تىدەپەرى، ھۆكارى رەتكەردنەۋەى ئەۋەى پى دەگوتىرت نەتەۋەپەرستى دوور و نرىك پەيۋەندى بە خۇشەۋىستى نىشتىمانەۋە نىيە، بەلكو رەتكەردنەۋەى ئەم بابەتە بەۋى ئەۋ ئامانج و پالئەرانەۋەىە كە خۇرئالوايىيەكان پىۋەى گرىيان

داۋە كە مەبەستى سەرەككىيان كىردنى نەم بابەتەيە بە جىگروەى ھەست و سۆزى نەتەۋايەتتى. بە جورىك تاكىك بەرھەم دەھىنىت كە تەنیا ھاوسۆز يىت لەگەل ھاۋلاتيانى سنوورى ۋلاتەكەى خۆى و ئەو مەۋقانەى تر كە پەيۋەندىي ئايىنى پىكەۋە دەيانەستىتەۋە بە ھىچ شىۋىيەك جىگەى بايەخ و گىرنگىيىدان نىيە. دۇخىك خولقاۋە كە موسلمانان ھەست و سۆزبان بەرانبەر يەكتەر نەماۋە، گەر بە دەيان ھەزار موسلمان بە دەستى بوزىيەكان لە ناو بىرىن، نايىتە جىگەى خەم و ھەسرەتى موسلمانان بە بىيانووى ئەۋەى كە ئەم بابەتە كىشەى ناوخۆىي ئەو ۋلاتەيە و پەيۋەندىي بە موسلمانانەۋە نىيە.

ئەو ژمارە زۆرەى موسلمان لە سەرانسەرى دونىادا لەو دۇخە خراپەدا، ۋلاتانى موسلمان ھىچ ھەلۋىستىكىيان نىيە، تەنیا بەياننامەيەكى نارەزايى دەردەكەن و ھىچى تر. ئەۋەى پروو دەدات لە فەلەستىن و توركىستانى شەرقى، ھىچ پەيۋەندىي بەۋانەۋە نىيە بەۋ پىيەى كە لە ۋلاتى ئەۋاندا پروو نادات. بەم جۆرە خۇرئاۋايىيەكان سەرگەۋتوۋ بوون لە چەسپاندىنى ھىزرى نەتەۋەپەرستى و لاۋازكىردنى ھەستى ئايىنى و نەتەۋەيى. يىگومان نەگەر ۋلاتانى موسلمان بەتايىيەتى ئەو ۋلاتانەى سنوورى جوگرافىيان كەۋتوۋتە ناۋچەى خۇرەھەلاتى ناۋەپراستەۋە بەم شىۋىيەى ئىستا پارچەپارچە نەكرانىيە، ئەۋا يىگومان دۇخى كورد لەم نىۋەندەدا بەم ئاقارە نەدەگەيىشت. دىسان ئەو پىرسىارە دەخەينەۋە پىشچاۋ كە كى ھۆكارى ئەم ھەموو نەھامەتىيەى كوردە؟ نەھامەتىيەكانى كورد لە كەى و لە كۆپۋە دەست پى دەكات؟ لە راستىدا لە قۇناغى دابەشكىردنى كوردستان دۋاى پەيماننامەى سايكس بىكۆ بە سەر ۋلاتانانى پاشماۋەى خەلافەتى عوسمانىدا، دۇخى كورد كەۋتە قۇناغىكى مەترسىدارەۋە، كوردەكان دوۋچارى مەترسىيەكى گەۋرە ھاتن، بە شىۋىيەك تا ئىستايىشى لەگەل يىت پىۋەى دەئالنىن. بەرپىسارىتتىي ئەم دۇخەى ئىستاي كورد بە شىۋىيەكى سەرەكى دەكەۋتە ئەستۋى ۋلاتانى زلھىزەۋە، بەدلىيىي گەر

سىياسەتى بەرژمەندىخوۋازى ئەوان نەبوۋايە، ئەۋا يىڭومان دۇخى كورد ۋەكوۋ
نەتەۋە بەم شىۋە ئالۋزەى ئىستە نەدەبوۋ، تا ئىستائىشى لەگەل بىت، نەك ھەر
پەندمان لە مېژو ۋەرنەگرتە، بەلكوۋ خۇرئالوايىيەكان بە شىۋەى راستەوخۇ ۋ
ناراستەوخۇ بە كارمان دەھىنن.

ھەلبەت بۆچونمان لەبارەى نىشتمانپەرۋەرىيەۋە بۆچونىكى دروست ۋ
مامناۋەندە، بەۋ واتايەى حالەتتىكى ئاسايىيە مەرۇف شانازى بە نىشتمان ۋ
نەتەۋەى خۇيەۋە بىكات ۋ بەرگرى لە مافى رەۋاي نەتەۋە ۋ نىشتمانەكەى
بىكات، كارەسات لەۋەدایە تەنیا ھاۋلا تىيانی ۋلاتەكەت بە خاۋەن ماف بزائىت
ۋ تەۋاۋى مىللەت ۋ نەتەۋەكانى تىرى دونيا بە چاۋنكى سوۋك سەير بىكەيت،
دەمارگىرىيەكى كۆرئانەت بەرانبەر نەتەۋە ۋ نىشتمانەكەت ھەبىت ۋ بە ھۋى
نەم دەمارگىرىيەۋە ھەقت لى بىت بە ناھەق ۋ ناھەقىش بە ھەق، ئىتر گىرغىتىك
نىيە خەلكانى ۋلاتانى تر چىيان لى دىت ۋ بە چ ئاراستەيەكدا ھەنگاۋ دەنن،
ۋەك نەۋەى يەكىنك لە شاعىرانى دەمارگىر دەلەت:

سلام على كفر يوحىد بيننا وأهلاً وسهلاً بعده جھنم

سلاۋ لە كوفرىنك كە يەكمان دەخات دۋاى ئەۋە با بە خىر بىت دۋزەخ.

يان

ھبونى عىدا يجمع العرب أمة وسىروا بمانى على دين برهم

يان

بلادك قدمها على كل ملة ومن أجلها أفطر ومن أجلها صم!

بە رۋانىنىكى خىرا بە نىۋ ۋلاتانى عەرەبىدا تى دەگەين لەۋەى عەرەبەكان بە
ھۋى رۋچونىيان لە ھزرى نەتەۋەپەرستى ۋ ناسىۋنالىستى دوۋچارى خراپترىن
دۇخ ھاتوۋن.

سەپاندىنى عالەمانىيەت بە زۆر بە سەر جىھانى ئىسلامىدا چالاكى و پەرۋشى خۇرئالوايىيەكان لە ھەمبەر عالەمانىيەت و ھەولدان بۇ سەپاندىنى بە سەر جىھانى ئىسلامىدا جىگەي پرىسيار و ھەلۋىستەكردنە. ئەوروپىيەكان كە خۇيان مەسىحىين چۆن و بە چ ھۆيەك بەم شىۋە ھەماسەۋە ھەوللى سەرخستنى عالەمانىيەت دەدەن؟ بۇچى بەم شىۋە ھەوللى چەسپاندىنى دەدەن؟ لە خۇرەھەللاتى ئىسلامىدا و بۇ ئەم مەبەستە تەۋاۋى رېۋشۋىنە جىاۋازەكان دەگرە بەر؟ ئايا عالەمانىيەت بە واتاى ھەقىقى و راستەقىنەكەى ئايىنىكە دەكرىت لە تەۋاۋى لايەنەكان بىتتە شوئىنگرەۋەى ئىسلام؟ ياخود ئىسلام تەنیا ئايىنىكى رۇحىيە و بابەتەكانى پەيۋەست بە سىياسەت و ھوكمپرانى لە خۇ نەگرتە؟ ئەمەنانە و چەندىن پرىسيارى ترى پەيۋەست بەم پرىسە، ھەول دەدەين لەم بەشەدا بيانخەينە رۋو.

عالمانييهت

پيش ئەوئى دەست بىكەين بە پىناسەئى عالمانييهت وەك ئايىنىكى سەربەخۇ و چەمكىكى زىندووى ئىستاي نىو جيهانى ئىسلامى، سەرەتا پىويستە تىشك بخەينە سەر بابەتى چەمك، بەو پىيەى زۆرىك لەو ئالۆزىي گومپرايىيانەئى عالمانييهكان دروستى دەكەن، لە خودى پىناسەئى چەمكەو سەرچاوه دەگرت. وەك ئەوئى «موحه مەد عەلى تەهانەوى» دەلئت: "زۆرتىن ھۆكار بۆ بەدەستەئىنانى شارەزايى و بەرچاوپوونى برىتتية لە جيا كەردنەوئى تەواوى چەمك و زاراوہكان لە يەكتەر، بەو پىيەى ھەموو بابەتتەك چەمك و زاراوئى خۇى ھەيە، ئەگەر لىكۆلەر ئاگايى دروستى نەيئت، ئەوا بەدلىيائى دووچارى سەرلىشيان و جۆرىك لە پىئاگايى دىت و ناتوانىت وەك پىويست لە بابەتەكە تى بگات."^(۱) زانايان و لىكۆلەرانى ئىسلامى بە گرنگىيەو لە زانستى موستەلھاتيان رۋانىوئە و چەندىن پەرتوو كيان لەم بارەيەوئە نووسىوئە، لە نموونەئى (مفتاح العلوم)ى «خەوارىزمى» (الحدود الأنيفة والتعريفات الدقيقة) ى شىخ «زەكەريائى ئەنسارى» (الحدود الفقهيە) «ئىبن عەرپەفە (الشامل في أصول الدين) جوئىنى و دەيانى تر پەرتوو كى گرنگيان پەيوست بەم بوارە نووسىوئە، قورئاننى پىرۆز لە چەندىن ئايەتدا تىشكى خستوئەتە سەر گرنگىي چەمكەكان و چۆنىەتتى بە كارھىنانيان وەك دەفەر مووت: ﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءً سَمِيَتْهُمَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ﴾ [يوسف: ۴۰] واتە: «بزانن ئەوانەئى دەپەرستەن لە غەيرى خودا، تەنيا چەند ناوئىكى

(۱) موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، محمد على التهانوى مكتبة لبنان ناشرون،

يېناۋەرپۇكن، خۇتان و باۋوپىرانتان ناوتان ناۋە و كىردووتانە بە خۇدا، ئەگىنا
خۇا ھىچ بەلگەيەكى راستى بۇ پەرستىنى ئەۋان دانەبەزاندەۋە.» جگە لەمە
پەيامبەرى خۇشەۋىست (ﷺ) لە چەندىن فەرمودەى راستدا تىشكى خستەۋە
سەر گرنگىيى ناگايىيى مۇسلمانان لەبارەى چەمك و زاراۋەكان و چۆنەتتە
بەكارھىتەنانيان و مامەلە كەردن لەگەلەيان و ديسان مۇسلمانانى ناگادار كىردوۋەتەۋە
لەۋەى كە لە كۆتايىيى زەماندا زاراۋەى شتەكانى دەۋرۋەرمەن ۋەك خۇيان
نامىننەۋە. ۋەك دەفەرۋىت: «لېشېرېن أناس من أمتي الخمر يسمنها بغير
أسمها»^(۱) واتە: «خەلكانىك لە ئوممەتى مەن پەيدا دەبن مەى دەخۇنەۋە
و ناۋەكەى دەگۆرپ بۇ ناۋىكى تر.» بۇيە پىۋىستە بە شىۋەيەكى دروست
ئاگايىمان ھەيىت بەرانبەر ئەۋ چەمك و زاراۋانەى كە لە سەردەمى نۆىدا
بە كار دەھىتېرېن، ۋەك ئامازەيەك بۇ جىھانى زەمەنى واتە ژيانى دۇنيايى
ۋەك ئەۋەى يەكىك لە لىكۆلەرانى زانكۆى «برنتسون» ئامازەى پى دەكات
و دەلېت: "كلىيسا پىرۋزەكان ۋەشى (saeculam) ۋەك بابەتېكى قىزەۋىتر
سەير دەكەن، بەۋەى كە چەمكىكە لىۋانلىۋە لە شىتى و نەخۇشى و نارەھەتى
و تۆلەسەندەۋە." ^(۲)

ۋەك دەردەكەۋىت ئەم زاراۋەيە لە سەرتاۋە بۇ شتگەلېكى خراب بەكارھاتوۋە،
پىۋانى كلىيسا ئەم ۋەشەيان بۇ مەبەستېك بەكارھىتاۋە كە پىۋاى ئايىنى
يىت، بەلام گۆيان بە ياسا و رېساكانى رەھبەنەت نەدا. كەۋاتە ئەم زاراۋەيە
سەرتا بۇ خرابە و جۆرىك لە قىزەۋىتى بەكارھاتوۋە، دواتر دراۋەتە پال ئەۋ پىۋاۋە
ئايىنىيەنى كە بىنەماكانى ئايىنىيى خۇيان بە ھەند ۋەرنەگرن. پاشان قۇناغ
بە قۇناغ ئەم ۋەشەيە گواستراۋەتەۋە و دراۋەتەۋە پال ھەر شىتېك كە بىدەۋىت

(۱) اخرجه ابوداود ۳۶۸۸ وابن ماجه ۴۰۲۰ واللفظ له.

(۲) العلمانية طاعون العصر كشف المصطلح وفضح الدلالة د. سامي العامري ب: تكوين
للدراسات والأبحاث الطبعة الثانية السعودية ۲۰۱۸، ص ۵۳

لە ژۆر ھەژمۇنى جىھانى ئايىنى يىتە دەرۋە و بىتە كارەكتەرنكى باۋەربوۋ بە ناپىرۆز و ناموقەدەس، دواترىش وشەكە گۆرانكارىيەكى تىرى بە خۆيەۋە بىنى. ئەۋىش برىتىيە لە جىاكرەنەۋەى ھەموو ھىزىكى كلىسايى و ئايىنى لە تەۋارى كايەكانى پەيۋەست بە ژيانى خەلكى و نەھىشتى دەسلەتلى ئايىنى بە سەر ژيانى خەلكى و جىاكرەنەۋە و ۋەلانانى تەۋارى ئەۋ بابەت و تىگەيشتە ئايىنىيەنى كە پەيۋەندىيان بە ژيانى خەلكىيەۋە ھەيە.^(۱)

كەۋاتە وشەى (Secularism) واتە جىھان و لە سەرەتاۋە بۆ ئەۋ كەسانە بە كاردەھات كە دوور بوون لە ئايىن و دواترىش بۆ ئەۋ كەسانە بە كارھىترا كە ئايىنىيان نىيە. كەۋاتە دەبوۋ بگوترايە عالەمانى يان عالمانى، بەلام لە برى ئەمانە وشەى عالەمانى بە كارھاتوۋە، تاۋەكوۋ ئەۋەى بە جۆرئىك لە جۆرەكان لە نىۋ خەلكىدا قەبوۋلكرائىت. ئەۋ كەسانەى كە ئايىنىيان نىيە و برىايان بە ھىچ پىرۆزىيەك نىيە لە برى ئەۋەى پىيان بگوترت دوور لە ئايىنى و بىتايىن پىيان بگوترت عىلمانى و پالدان يىت بۆ لاي زانست و زانىارى، بەلام خەلكانى لىكۆلەر بە دروستى لەۋە تى گەيشتوون كە عالەمانىيەت واتە بىتايىنى و دوورى لە ئايىن.

بە شىۋەيەكى گىشتى عالەمانىيەت بە كارھاتوۋە ۋەك ھەنگاۋىك بۆ رەۋاج پەيداكرەن و شاردنەۋەى ئەۋ شوۋرەيىيەى كە بە نىۋ چاۋى خەلكانى دژە ئايىنەۋەيە بە تايبەتى لە دۋاى ھىرشى داگىركارى ئىنگلىزى لە سالى ۱۹۳۷.^(۲)

كەۋاتە (عىلمانىيەت) بە ھەلە ۋەرگىرراۋە وشەى (Secularism) ى

(۱) تفكيك مصطلح العلمانية: مقال لعبد الرحمن السليمان . الرابط:

<http://www.atida.org/forums/showthread.php?t=10552>

(۲) بىروانە: المعجم العربي بين الماضي والحاضر، عدنان الخطيب، مكتبة لبنان ناشرون، الطبعة الثانية ۱۹۹۴، ص ۱۶۶.

ئىنگىلىزى و (Secularite) ى فەرەنسىيە و دوور و نرىك هىچ پەيۋەندىيە كى بە سەر زانستەۋە نىيە. بەۋ پىيەى زانست (عىلم) لە زمانى ئىنگىلىزىدا بەرانبەر وشەى (Science) ە و مەزھەبى زانستى وشەى (Scientism) بەكار دىت. لە فەرەنسىدا بەرانبەر زانست وشەى (Scientific) ياخود (Scientifique) بەكار دەھىترىت. لە قامۇوسە بەناۋبانگە كەى (Oxford) وشەى عالەمانىيەت (Secularism) بەم شىۋە شى دەكاتەۋە و دەلىت: «عالەمانىيەت تىگە يىشتىنەكە بە پىۋىستى دەزانىت كە خوو و رەۋشت و ئەخلاق و زانست و فىربوون لە سەر بنەمايە كى دوور لە ئايىنى يىت.» زۆرىك لە عالەمانىيە كان ئەسلى ئەۋ وشەيە دەگىرنەۋە بۇ زانست (علم)، ھەر بۇيە دەلىن عىلمانى كە پىيان وايە ئەم بزوتنەۋەيە زانستخوازن و لە ھەۋلى برەۋدانن بە زانست و زانىارى و پىشكەۋتنە پىشەسازىيە كان!! تەۋاۋى فەرھەنگە بىيانىيە كان پىچەۋانەى ئەم بانگە شەيە دەسەلمىنن.

بە شىۋە كى گىشتى بە كارھىنانى وشەى عالەمانىيەت ھەلەيە كى بەرلاۋە بە بەردەۋامى زۆرىك لە لىكۆلەرھۋان دووبارەى دەكەنەۋە، بەۋ پىيەى بە تەۋاۋى دژى ئەۋ تىگە يىشتەن كە بۇى دانراۋە: زاراۋەى گونجاوتر بە كارھىنانى «بىئايىنە كان» ياخود «دونىايىيە كانە» بەلام بەۋ پىيەى ئىستا لە سەرانسەرى دونىا ئەم بابەتە بەم شىۋە پەرەى سەندۈۋە و لە تەۋاۋى ناۋەندە زانستى و ھەۋالى و كۆمەلايەتتە كاندا بەم شىۋە بە كار دەھىترىت، بەناچارى ئىمەيش ھەر بەم شىۋە بە كارى دەھىتىن. جگە لەۋەى ئەم زاراۋەيە دژى خودى ئەۋ مەبەستەيە كە لەپىناۋىدا داتاشاراۋە، ھاۋكات پىچەۋانەى ئەۋ تىگە يىشتەيە كە بۇى دانراۋە. واتە دژى بنەما زانستىيە كانى زانستى زمانى سەردەمە ۋەك پىشتەر ئامارەمان پىچ كىرد، زانست لە زمانى ئىنگىلىزدا بە وشەى سىكۆلار ناگوتىرت و بە فەرەنسىيەش بە ھەمان شىۋە. ھاۋكات لە زمانى عەرەبىشدا گەر ناۋرىك پالدىراۋ بوو واتە دەداتە پال شتىك، ۋەك وشەى (علم)، بە هىچ جۆرىك ناكرىت ئەلف و نوۋنى بۇ

زىاد بىكەيت، بەۋ پىيەى لە دەرۋەى پىۋەر و بنەماكانە تەنبا بە بىستەن لە غەرەبەۋە بىستراۋە. تەنبا چەند وشەيە كى كەمى ۋەك نوورانى و پۇحانى ھاتوۋە، كەۋاتە ناتوانرەت بگوترەت عالەمانى و بەكارھىتەنى بەم شىۋەيە ھەلەيە كى تەۋاۋ زەقە. بەلام ۋەك گوتمان نەم زاراۋەيە بۇ مەبەستى بەلارپىدا بىردن بەكارھاتوۋە، ئەمە تەنبا ۋەك ۋەستانىك لە سەر زاراۋەى عالەمانى، قۇناغى دواتر پىۋىستە بزەنن عالەمانىيەت چىيە و عالەمانىيەكان كىن.

عالەمانىيەت بە دىرژايى مېژوو چەندىن پىناسەى جۇراۋجۇرى بۇ كراۋە، ھەم لەلەين خۇرھەلەتتەكان و ھەم لەلەين خودى خۇرناۋايىيەكان خۇيانەۋە. لىرەشدا ھەۋل دەدەين بەشىك لەم پىناسانە بىخەينە پۋو. لە دائىرەى مەعارىفى بەرىتانىدا ھاتوۋە دەلەت: عالەمانىيەت (Secularism) بزوتنەۋەيەكى كۆمەلەيەتتە و نامانچ و مەبەستى ئەۋەيە خەلگى پۋو ۋەربگىرەن و دوور بىخەنەۋە لە گرەنگىدان بە پۇژرى دۋايى بۇ گرەنگىدان تەنبا بە كاروبارى دونىايى و بەردەۋام نەم بزۋتە دژى نايىن كارى كىردوۋە.^(۱)

ھەر لە دائىرەى مەعارىفى بەرىتانى لە پىناسەيەكى ترە ھاتوۋە «عالەمانىيەت برىتتەيە لە بىدىنى و دىنباپەستى، ھەرۋەھا برىتتەيە لەۋ بانگەۋازەى كەھەۋل دەدات بۇ دامەزراندەن و پىكەيتەنى ژيانى مەۋقەكان لە سەر بناغەى بىدىنى.» دىسان دائىرەى مەعارىفى بەرىتانى لە پىناسەى وشەى عالەمانىيەتدا (سىكۇلارىزم- عالەمانىيەت) دەلەت: "چەندىن خەلگىيە، لە بايەخدانىان بە پۇژرى دۋايى و مەشغۇلكەردىنان تەنبا بە ژيانى دونيا." لە قامووسى ئىنگلىزىدا ھاتوۋە كە عالەمانىيەت برىتتەيە لەۋ بىردۆزەى كە دەلەت: نايىت پەۋشەت و فېركەردن لە سەر بناغەى نايىنى بەرپا بىكرەن و نايىت پەيۋەندىيان بە دىنەۋە ھەيىت، بەلگەۋ دەيىت لادىنى بن.

(۱) دائرة المعارف البريطانية لا ۱۹ ۋەرگىراۋە د. سفر الحوالى العلمانية.. نشأتها وتطورها و الآثارها في الحياة الإسلامية المعاصرة، ص ۲۲ دواتر.

«جۆرج ياكوب» دەلىت: "عالەمانىيەت لە ھەوللى بەرھەيئەتەردى لايەنى جەستەيى و پەقتارى و فيكىرى سىرۇشتى مەۋقە تا بەرزەتەن پەلى گونجاۋ." لە فەرھەنگى (العالم الثالث الجديد) ھاتوۋە: كە وشەي سىكولارىزم عالەمانىيەت بە دوو مانا دىت: واتا گىيانى دونياگەرايى، يان پېرەۋى دونياگەراكان. بە كورتى و بە پوختى بە ماناى ئەوانەي كە تەنبا باۋەريان بە دونيا ھەيە- بېروابوون بەۋەي كلىسا و تايىن ھىچ پەيۋەندىيە كيان بە كاروبارى ئىدارىى ولاتەۋە نىيە، بە تايەتتر لە بۈرەكانى پەروەردەي گشتىدا.

فەرھەنگى (ئۆكسفۆرد) پروونتە تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەت و بەم شىۋەيە پىئاسەي سىكولارىزمى كەردوۋە: سىكولارىزم واتا دونياگەرايى يان مادەگەرايىيەك كە دىن و پۇخى نەيىت. يان لە پىئاسەيەكى تەيدا ھاتوۋە: سىكولارىستى بىرئىيە: لە ھوكومەتتى دژ بە دىن و دژ بە كلىسا و دژ بە بەندايەتەيكرەن بۇ خۇداي پەروەردەگار. ھەر لە فەرھەنگى ئۆكسفۆردا ھاتوۋە: سىكولارىزم ھەلگىرى ئەۋ پەيام و بەيداخەيە كە نايىت دىن بىناغەي رەۋشت و پەروەردە دەيىت.

لە فەرھەنگى (معجم الدولي الثالث الجديد) ھاتوۋە سىكولارىزم، پېرەۋىكە لە ژيانىك كە بەرپۇەچوون و كاروبارەكانى لە سەر ئەۋ بىنچىنەيە بىيات نراۋن كە نايىت تايىن و خەلكى دىندار دەست ۋەرىدەنە ھوكومەت و كاروبارى دەۋلەتەۋە. ھەرۋەھا دەلىت: سىكولارىزم، بىرئىيە لە سىستەم و پېرەيىكى كۆمەلايەتتى، بۇيە لەبارەي رەۋشتى كۆمەلگاي مەۋقايەتەيەۋە دەلىت: پىئاستە ئاكار و رەۋشت و بەھا رەۋشتىيەكان پەچاۋ نەكرىن، بەلكوۋ تەنبا خۇاست و بەررەۋەندىيەكانى ژيانى نوئى و ھاۋچەرخيان لە بەرچاۋ بگىرىت.

ھەر لە چوارچىۋەي پىئاسەي عالەمانىيەتدا «گارت ۋارد شلدون» دەلىت: «عالەمانىيەت فەلسەفە و بىرۋكەيە كە جەخت لە سەر مەۋق دەكاتەۋە

لە بەرانبەر ئايىندا.»^(۱) تەۋاۋى ئەم پىنئاسانە ئەۋەمان پى دەئىن كە پوختەى
عالمەمانىيەت گوزارشتە لە بانگەشەى جياکردنەۋەى ئايىن و دەسەلاتى ئايىنى
و مەرجهەتەى ئايىنى لە ژيان و سىياسەت و ياساى دونىاى خەلکىدا.

بەگورتى عالمەمانىيەت لە دىدگا ئىلحدادەۋە جىگەرەۋەى ئايىنە. كەۋاتە
دەتوانىن بلىن عالمەمانىيەت هېچ پەيۋەندىي بە عىلمەۋە نىيە و ھەلەيشە
بگوترىت عىلمانى، زۆر ھەۋلەم دا بزانم وشە عالمەمانى لە كۆتە ھاتو كە
جاروبار گوتىستى دەبىن لىرە و لەۋى هېچم بەرچاۋ نەكەۋت، بەلكو تەۋاترە
بگوترىت: بىدىنى (اللادىنى) يان دونىاۋىستى (الدنىۋىە). ھەر بەرپاستىش
كاتىك لە بنەماى فېكر و كارکردنىان پوون دەبىنەۋە ئەو كاتە دەرەكەۋىت
باشترىن وشەى ۋەرگىراۋ لە بەرانبەر عالمەمانىيەت، بىدىنى و دونىاۋىستىيە،
بەو پىيەى عالمەمانىيەت ھەۋل دەدات ئايىن پەراۋىز بخرىت لە كۆمەلگا و
تەنانت ئەو پەيۋەندىيە پۇجىيەى ئەۋان باسى دەكەن لەنىۋان خالق و مەخلوقدا
نايىت لە دلى تاكەكانەۋە تى پەپرېت و رەنگدانەۋەى ھەيىت لە سەر وتە و
کرداردا. ئايىن نايىت كارىگەرىي لە سەر تاكەكان و كۆمەلگا ھەيىت لە
بىروياۋەپىان لە فېكر و بۇچوونىان، تەنانت لە زانست و زانىارى و ئەخلاق و
خو و پرەشتيان.

گوشراۋى پىنئاسەكان:

أ- بە كوردى عالمەمانىيەت لە پرووى زمانەۋانىيەۋە واتە: دونىاگەرايى، دونىاگەرېتى،
دونىاپەرستى، بىدىنى، بىئايىنى، دونىاۋىستى، بىباۋەپى، خوانەناسى، ئىلحدادى.

ب- بە عەرەبى واتە: اللادىنىيە، الدنىۋىە.

ج- بە لاتىنى واتە: سىكولارىزم، سىكورىسم، سىكولارىست، سىكولارىزم، لائىك.

د- لە پرووی زاراودىيىيەو واته:

بروابوون بە کاروبارى ژيان و دونيايه کى ماتريالى (ماددى) پرووت و رەها،
بە پىچەوانەى بەرنامە و ياسا و بيروباوهرە ئاسمانىيەکان.

هۆکارەکانى سەرەلدانى عالەمانىيەت لە خۇرئالوا

مىژووی سەرەلدانى عالەمانىيەت دەگەرپیتەو بۆ پاش شۆرشى فەرەنسىي
سالى ۱۷۸۹ى زايىنى. هەر وەها لە پاش شۆرشى بەلشەفيکىيەکانەو کە
پىنگەى بۆ سەرەلدانى ئەورووپاي نوێ خوش کرد. وەک تەواوی سەرچاوە
مىژوويەکان نامازەى پى دەکەن، ئەوروپا بە درىژايى مىژوو خاوەنى نايىن
بوون و لە سەر نايىنکى تايەتى رۆيشتوون، تا ئەو کاتەى مەسيحىيەت تىدا
بلاو بوو، نايىنى نوێ بە شىوہە کى خىرا لە تەواوی ئەوروپا پەرەى سەند
و هەر لە سەرەتاو پيشوازيە کى گەرميان لە نايىنى نوێ کرد.

بە پىيەى بانگەشەى جيهانکى دوور لە توندوتىزى پر لە سۆز خوشەويستى
دەکرد دواى بلاو بوونەو نايىنى نوێ دووچارى دژايەتيە کى بەرچاو هاتەو،
بە تايەتى لەلایەن جوولە کە و بتيەرستەکانەو. تەواوی ئەم هەنگاوى
دژايەتيەکردنە بوونە هۆکارى بلاو بوونەو نايىنى نوێ لەناو خەلکيدا.
دواى چەندىن قوناغ سالى ۳۲۵ زايىنى ئيمپراتۆر قوستەنتين مەسيحىيەتى
کردە نايىنى فەرمىي دەولەتى رۆمانى. دواى قوناغى پەيامبەر عيسا،
مەسيحىيەت بە هۆى هەولێ جوولە کە و بتيەرستەکانەو دووچارى جۆرنک
لە شىواندن سەرسورمانانە هات، هەتاو کەو ئەو بى بانگەشەى ئەويان
کرد کە عيسا کورپى خودايە. ئەلقەى ئەم گۆرپانکاريانە لە سەر دەستى
«پۆلسى پەيامبەر» دەرکەوت. سەرەتا «پۆلس» توندپەروێکى يەهوودى بوو،
کارى کرد لەسەر رەبەرەيەتيەکردنى مەسيحىيەت کە ئەو کاتە نايىنە کە

تازە يىڭەيىشتىبۇ. شاولۋاى دەدانە قەلەم كە كۆمەلئىكى يەھوودىيى لە ئايىن لادەرن كە ھەرەشەن بۇ سەر ئايىنى فەرمىيى جوولەكە، «پۇلس» پاش مۆلەت ۋەرگرتن لە پىاۋانى جوولەكە، ھەستا بە دواكەۋتنى مەسىھىيەكان تا دىمەشق تاۋەككۈ بە كەلەپچەكراۋى بىيانگەپرىتتەۋە.

لە سەر پىڭگەي دىمەشق ۋ بەپىي بەسەرھاتەكەي پەيمانى نوي، «پۇلس» خەۋىكى بە سەردا ھات كە ھۆكارى گۆرپانكارى ژيانى بوو ئەۋىش ئەۋە بوو كە خدا كۆرەكەي خۆي پىشان دا. بە پىي ئەۋەي خۆي باسى دەكات لە نامەكەيدا بۇ غەلەتسەكان بە شىۋەيەكى دىيارىكراۋتى: "يەسوۋى خۇداي دىۋە لە پەرتوۋكى كردارى نىزراۋەكاندا باس لە بەسەرھاتەكە كراۋە، دواتر لە كاتى رۆيشتىندا كاتىك كە لە دىمەشق نىزىك بوۋەۋە، تىشكىك لە ئاسمانەۋە دەۋرۋخولى دا لە دۋاى ئەمەۋە گەتوگۆيەك كەۋتە نىۋان «شاول» ۋ «يەسوۋ» ەۋە كە تىيدا «يەسوۋ» دەتۋانئىت «شاول» بىنئىتە سەر ئەۋ راپەي كە ئەۋ مەسىھە پەيمانىدراۋەكەيە.

پاش ئەۋ بىنئىنە توۋشى كۆپرى بوو ۋ برا بۇ دىمەشق لە سەردەستى «خەنانيا» دوۋبارە بىنئىنى بۇ گەپنىراۋەتەۋە، بەپىي بەسەرھاتەكەي پەرتوۋكى پىرۋز ئىتر لە كاتى بوۋنى بە مەسىھى «شاول» بە «پۇلس» ناسرا.

«پۇلس» بەشىك لە ژيانى لە نىمچەدوۋرگەي غەرەبى بردوۋەتە سەر. جوولەكەكان گەلەكۆمەكىيان لى كرد تا بىكوژن ۋ چوۋنە لاي دەسەلاتدارى ئەۋ كاتە ۋ شكاتيان لى كرد، بەلام ھاورپىكانى پىڭگەيان بۇ خۇش كرد تا پا بكات لە شارەكە. ئىتر ئەۋەي ئىستا دەبىنرئت بە ناۋى مەسىھىيەتەۋە ھىچ نىيە جگە لە شەرىعتى «پۇلس» دواتر شۆنكەۋتۋانى ناۋبرا ھەستان بە نوۋسىنەۋەي ئىنجىلەكانى پالدىراۋ بۇ لاي عىساي مەسىھ بە گەۋاھىي تەۋاۋى مەسىھىيەكان. تەۋاۋى ئىنجىلەكان سەد سال دۋاى «عيسا» نوۋسراۋەتەۋە لە

كۆنگرە و مەجەمە كلىسايىيەكان و زىياد و كەم لەم ئىنجىلانە كراو،
تاوەكوو ئەوئەى خودى مەسىحىيەكان دان دەئىن بەوئەى كە هېچ شتىك لە
كاروكردارى «عيسا» نەماوئەو. وەك ئەوئەى دائىرەتول مەعارىفى بەرىتانی
بە ئاشكرا ئاماژەى پى دەكات و دەئىت: "ئەوئەى كە واقع يىت تەنیا بە
سەركردنى ئىنجىلەكان دەزانىت كە هېچیان راست نىن و لە يەكتر ناچن."
بەو پىئەى مەحالە لە سەر زەوى ئىنجىلىك دەست بكەوئەى كە تەواوى
مەسىحىيەكان كۆك بن لە سەرى، ياخود لە يەكتر بچن و گۆرپانكارى و
تەحرىف تىدا نەكرا بىت، ياخود لانی كەم هەر مەرجىك لەو مەرجانەى لە
قورئاندا هەيە لە ئىنجىلىشدا هەبن.

ئەوئەى دەمانەوئەى لىزەدا باسى لىو بەكەين تىچوون و گۆرپانكارى ئايىنى
مەسىحىيەت نىيە، بەلكوو ئەوئەى جى قسەى نىمەيە كە ئەو ئايىنەى
خۇرئالوايىيەكان بە ناوى مەسىحىيەتەو وەریان گرتو، دوور و نزىك پەيوەندى
بە ئايىنى رەسەنى مەسىحىيەتەو نىيە. دروستتر وایە پىیان بلىن ئايىنى
پۆلىسى، بەو پىئەى ئەو ئايىنە بە لىلى و شىواوى كەوتە دەستیان و سالى ۳۲۵
زايىنى كرايە ئايىنى فەرمىى ئىمپراتۆرىيەتى رۆمانى. بۆيە زۆر ئاسايىيە
دواى ماوئەك ئەوان پشت لە بەناو ئايىنىك بكن كە دوور و نزىك
پەيوەندى بە خودا و ئاسمانەو نىيە و بە ھۆى نارەحەتى و پالئەرە سەختەكانى
ژيانیان لە چوارچىوئەى ئەم ئايىنە و دامەزراوئەى كلىسا و پىاوانى ھەلپەرىستى
كلىسا بە شوئىن جىگرەوئەى كەدا بگەرپن. سەرەكىترىن ھۆكارى سەرھەلدانى
عالەمانىيەت دەگەرپتەو بۆ ئەو زولم و زۆر و ستمەى كە دامەزراوئەى
كلىسا و پىاوانى ئايىنى دەیانئواند بەرانبەر خەلكى بە تايبەتى دژى زانايان
و لىكۆلەران و داھىنەران. پىاوانى كلىسا ئەو پىگە ئايىنىيە بە ھىزەى خۇيان
قۆستبووئەى لەپىناو بەرژوئەندىيە تايبەتىيەكانى خۇيان، بۆيە بە توندى دژى
ھەر ھەولكى پىشكەوتنى كۆمەلگە دەوستانەو كە ببوايەتە ھۆى پىشكەوتن

و كرانه‌وى كۆمەلگە. خەلکیان بە تەواوى زەلیل کردبوو، تاوان و قۇرخکاری و خوئىرپۇزی پیاوانی کلّیسا تەواوى سنوورەکانی تێپەراندبوو. هەزاران هەزار ھاوالاتی مەسیحی لە پیناوی ویستی پاوانخوازی کلّیسا بۆ داگیرکاری خۆرەلات بوونە قوریانی. دادگایی تەفتیشیان دامەزراند تاییەت بەو زانا و بیرمەند و داھینەرانی کە ھەولەکانیان لە گەڵ ویست و بەرژھەندی پیاوانی کلّیسادا نەدەھاتەو و بەم ھۆیەو چەندین زانا و بیرمەندی گەورە دووچاری سزای توند ھاتن، ئەمانە ھەموو سیمای دیاری ئایینی مەسیحی بوو لە سەدەکانی ناوەرێستاندا.

سیستمی ئیقتاعی دەرەبەگیەتی یە کێک لەو سیستمە بوو کە لە سەدەى ھەشتەمدا لە ئەوروپا گەییشتە لوتکە، بە شیۆیەک سەرمایەدارێک چەندین پارچە زەویی گەورەى داگیر دەکرد، یاخود دەیکەری یان لە دەسلاتی وەرەگرت. ھەرچی سوود و داھاتی ئەو زەویانە ھەبوو بۆ ئەو دەبوو. دانیشتوانی نیو ئەو زەویانەیش بە شیۆیەکی ناپاستەوخۆ دەبوونە کۆیلە و کرێکاری ئەو، لە بەرانەریشدا ھاوێن زەویە کە تەنیا خواردن و ژیاپێکی سادەى بۆ دا بین دەکردن.^(۱) ئەم سیستمە ھێندە نادادگەر و ستەمکارانە بوو دەبوو ھەموو لایەک لە سەروو ھەموویانەو خەلکانی ئاییندار لە دژی بجوولانیەتەو، بەلام بە پێچەوانەو نەک ھەر دژی نەوستانەو، بەلکەو بە شیۆیەکی توند پشتگیریان کرد و لە ھەر کۆش دەرفەرت ھەبواوە خۆی پیاوانی کلّیسا پەڕەویان لێ دەکرد. بە راستەوخۆ و ناپاستەوخۆ زۆرێکی زۆر لە زەویەکانی ئەوروپان خستە ژێر دەستی خۆیانەو. یە کێک لە ریفۆرمیستە مەسیحییەکانی ئەم بوارە، بە ناوی «ویکلف» پەخنی توند لە کلّیساکان دەگرت و لەم بارەو دەوێت: «کلّیساکان دەستیان بە سەر تەواوی زەویی ئینگلتەرادا گرتبوو، بەبێ

(۱) برونە: قراءۃ فی تاریخ و حضارۃ أوروبا العصور الوسطی، أشرف صالح، بیروت ۲۰۰۸

ھىچ ھۆكارىك ھەستان بە فەرزكردنى باج بە سەر خەلکیدا. لە راستیدا پىاوانى كلىسا و شونكەوتە قەيسەرەكان نەوەك شونكەوتەى خودا. ^(۱) بەم شىۋازە پىاوانى كلىسا ستەمىكى بىشومارىان لە خەلكى دەكرد. بە شىۋەيەك خەلكى ھەموو ھەولكىيان دەدا بۆ نەوەى ھەر چۆن بىت لەو ستەمە قوتارىان بىت. ھەر جىگەرەويەكى تىرى ئەو زولم و زۆرەيان قەبوول بوو، تەنانت ئەگەر بە رىشە كىشكردنى خودى كلىسا و ئايىنى مەسىحيىش بىت. ھەر بەم ھۆيەو زانايان و بىرمەندانى خۇرئالواى چەندىن فەلسەفە و بەرنامەى جىاوازيان لەپىناوى ئازادكردنى تاكى خۇرئالواى خستە پروو كە بوونە ھۆكارى دەرکەوتنى چەندىن بەرنامە و پەپرەو و پروگرامى جىاواز.

لەو كاتەى خەلک لە كەنىسەى رۆمانى (كاسۆلىكى) بىزار بووبوون، چونكە وەك دەسەلاتىكى زالبوو لەنيو كۆمەلگە و ولاتدا باجى زۆرى دانابوو. بە دەر لە ھىتانه كايەوۋەى بارودۆخى قورس و ناھەموار لە پرووى ئابوورىيەو، ھەروەھا لە سەر ئاستى رۆخى و فكريش كەنىسە كارىگەرىى زۆرى خستبوو سەر خەلک. ئەمە وىرپاى نەوۋەى دادگاكانى سەر بە كەنىسە ھىرشىيان دەكرە سەر زانست و زانايان و ھوكمى زۆريان بە سەرياندا دەسەپاندن و لە ناويان دەبردن.

كلىساي كاسۆلىكى دژى ھەر ھەنگاۋىك دەوەستايەوۋە كە دەكرا لە رپى ئەوۋە دەۋزىنەويەكى زانستى بىتە بەرھەم. بەو پىيەى پىاوانى كلىسا دەرسان لە ھەر پىشكەوتىكى زانستى و ھەر پىشكەوتىكىيان بە مەترسى بۆ سەر دەسەلات و ھەژموونى خۇيان دەزانى، ئەگەر مەسىحييەت ئايىنىكى خودايى بىت و وەك خۆى مايىتەو، ئەوا بە دلىيى ھىچ كات پىچەوانەى زانست نايىت و چەندىن تاوانى گەورەيان بەرانبەر زانايان و داھىنەران ئەنجام دا و

(۱) تاريخ أوروبا فيشر ۲-۳۶۳ وەرگىراوۋە لە العلمانية سفر الحوالى.

پىاۋانى ئايىنى بىۋىنە بەلەيك بە سەر شانى خەلگەۋە. چەند نمونەيەك لە توندرەۋىيى كلىسا و پىاۋانى ئايىنى مەسىحى دەخەينە ۋو لە مېژوودا:

۱- «گاليلو» (۱۵۶۴-۱۶۴۲ز): يەككىك بوو لەو كەسانەي كە بانگەشەي بىردۆزى كۆپەرنىكۆسى دەكرد بۆ سوورپانەۋەي ئەستېرەكان بە دەۋرى خۇردا و زەۋى چەقى زەۋى نىيە، بەلام لە سالى (۱۶۳۲ز) لەلەين كەنيسەۋە فەرمانى گرتنى درا و حوكمى زىندانىي ھەتھەتايى بە سەردا سەپنرا، ھەرۋەھا فەرمان درا كە نوسراۋەكانى قەدەغە بگىرت. لە مالى خۇيدا مايەۋە تاۋەكوو مرد.

۲- «سافونارولا» (۱۴۵۲-۱۴۹۸ز): راھىيىكى ئىتالىي چاكساز بوو. داۋاي چاكسازى لە فلۆرنسا دەكرد و رەخنى لە كەنيسە و كارەكانيان دەگرت. لەلەين پاپاۋە بانگ كرا بۆ ۋوما بەلام نەۋپۇشت، دواتر لە فلۆرنسا دەستگىر كرا و لە سالى ۱۴۹۸ز بە تۆمەتى رەخنەگرتن لە پىاۋانى ئايىنى و كەنيسە كوزرا و جەستەي سووتىنرا.

۳- «جوردانو برونو» (۱۵۴۸-۱۶۰۰ز): راھىب و فەيلەسوف و چاكسازى ئىتالى. يەككىك لەو كەسانەي كە بانگەشەي ئەۋەي دەكرد كە زەۋى چەقى گەردۋىنە و بە دەۋرى خۇردا دەسوۋپىتەۋە. ئەۋە بوو حوكمى حىرمانى درا و لە (ۋوما) دەرگرا، دواتر ۸ سال زىندانى كرا. لە سالى (۱۶۰۰ز) بە تۆمەتى كوفر زمانيان برى و سووتاندىان.

۴- «جان جاك ۋۇسو» (۱۷۱۲-۱۷۷۸ز): نووسەر و فەيلەسوفى بەناۋبانگ داۋاي چاكسازى دەكرد لە ۋپى نووسىنەكانىەۋە، بەلام لەلەين كەنيسەۋە فەرمانى گرتن و سووتاندىن پەرتوۋكەكانى بۆ دەرگرا ئەۋە بوو ۋراي كرد بۆ سويسرا و دواتر لەۋپىشەۋە ۋراي كرد بۆ ئىنگلەتەرا و دوا جار گەرايەۋە بۆ فەرنسا، دواتر نەفى كرا بۆ ئىنگلەتەرا و لە سالى (۱۷۷۸ز) بە نەخۇشى مرد، كلىساش رەتى كەدەۋە كە بە ۋپى نەرىتى ئايىنى بىژرىت.

هەنگاۋى دواتر پىاۋانى كلىسا ھەستان بە قەدەغە كەردنى خوتىندەنەۋى
 ئىنجىل لە خەلكانى ئاسايى، واتە بۇ ھىچ كەس نەبوو ئىنجىل بخوتىتتەۋە و
 لىكۆلىنەۋى لە بارەۋە بىكات جگە لە خۇيان. بە جۇرىك ھىچ رېنگەيە كيان
 نەھىشتبەۋەۋە بۇ گەيشتن بە خدا مەگەر بە نىۋەند گىرى ئەۋان نەيىت. ھەر كەس
 تاۋانى كەردبا دەبوو لاي ئەۋانە پەشىمانى دەرېرىت. قۇناغى دواتر پىاۋانى
 كلىسا كەۋتتە فروشتنى بەھەشت بلىتى تايەتەيان لەم بارەيەۋە بە سەر كەپىاردا
 دابەش دەكرد كە پىي دەگوترا (صكوك الغفران) ھەر كەس پارە و دارايىي
 زياترى بدايە جىگەيەكى باشتەر و فراۋانترىان لە بەھەشت پىي دەفروشت. دواتر
 بەلگەنامەي كەپىيان پىي دەدا پاشان كەپىار بۇي ھەبوو ھەر تاۋاننىك بىدەرت
 ئەنجامى بدات. بە پىچەۋانەۋە ھەر كەس پابەندى رېنمايىيەكانى كلىسا
 نەۋبۋايە دوۋچارى نەفرەتى ھەتاهەتاي دەھاتەۋە، شوئى لە دۈزەخ ديارى
 دەكرا. بە دەيان و بگرە بە سەدان رېنگە پارەيان لە مەسىحيەكان دەكېشايەۋە،
 تاۋاي لى ھات پىاۋانى كلىسا بوۋنە چىنىكى دەۋلەمەندى كۆمەلگە و پارە
 و داھاتى كلىسا لە ژمارە نەدەھات، بە شىۋەيەك لە داھاتى ھوكومەتى
 ئەۋولاتانە زياتر بوو. خەلگىش رۇژ لە دۋاي رۇژ ھەژارتەر دەبوۋن. ۋەك
 «ۋىل ديۋرانت» لە پەرتوۋكى «مىژۋى شارستانىيەتەكان» دا دەلىت: "زۇرتىن
 و بەنرخترىن مولك و دارايىيەكان لە ژىر دەستى كلىسادا بوۋن بە جۇرىك
 كلىسا «فلدا» خاۋەنى نەزىكە ۱۵۰۰۰ كۆشك بوو، كلىساي «سانت جول»
 خاۋەنى ۲۰۰۰ كۆيلە بوو. پىاۋىكى ئايىنى ۋەك «ئەلكۆين فىتور» زياتر
 لە بىست ھەزار كۆيلەي ھەبوو. بەم شىۋازە كلىساكان بىۋون بە بەشىك لە
 سىستىمى ئىقتاعى دەرەبە گايەتى. ^(۱)

قۇناغى دواتر لە برىتانىا ئەفسانەكەي «فرەنسىس بەيكۆن» سەرىەخۇيىي

(۱) بېۋانە: موسوعة قصة الحضارة ول ديۋرانت ترجمته الدكتور زكي نجيب محمود : دار
 الجيل للطبع والنشر والتوزيع ج ۱۴، ص ۴۲۵،

پاگەياندا. بە ئامانجى رىزگار كىردى زانست لە كۆتۈبەندى ئەفسانە كە لە پەرتووكە كەيدا بە ناۋى «پېشكەۋتنى زانست» (۱۶۰۵) دەيوت: "دەيىت ھەموو ئەفسانە كانى ئايىن پروبە پرووى پەرخە بېنەۋە و لە كاتى ناكۆكى و بەرىيە ككەۋتنىاندا لە گەل پراستىيە زانستىيە كاندا ۋەلا بىرنىن." ھەروەھا زانائى سىروشتناس «جىوردانوۋ برونو» خاۋەنى بىردۆز (تىۋرى) ى «كۆپەرنىك» لە ھەۋلى داھىنانى تىلەسكۆپدا بوو كە لەلايەن دادگاي پشكىنى سەر بە كەنىسەۋە دەستگىركرا و ۶ سال لە زىنداندا مايەۋە و پاش ئەۋەي پىداگىرىي لە سەر پا و بۆچۈنە كەي خۇي كىرد، ھۆكىمى كوشتىيان بە سەردادا و پېشنىارىيان كىرد دلوپىك خۇي نەبىنرەت؛ ئەۋەيش بەۋ مانايەي بە زىندوۋىي بسوۋتىنرەت ئەمەيش سالى ۱۶۰۰ پرووى دا.

ھەر لە درىژەي ئەم بابەتەندە، چەندىن تىۋرىي فەلسەفى پەيدا بوون ۋەك ئىزدۈۋاجىيەتى دىكارتى. «دىكارت» لەم تىۋرىيەدا پىي وا بوو كە ئايىن و زانست ھىچ كامىيان دەسلەتايان نىيە بە سەر ئەۋى ترىان، بە شىۋەيەك ھەر كامىيان ۋاقىيەتتە بوو، دەيىت ۋەر بگىرەت.^(۱) دواتر «جۆن لۆك» بوۋە بانگەشە كارى ئەم مەزھەبە و بانگەشەي ئەۋەي كىرد كە پىۋىستە ۋەھى ئايىن شوپىن عەقۇل و لۆژىك بگەۋىت. دواتر تىۋرىي ھىزى پاكىشانى نيوتن دەرگەۋت كە گەۋرەترىن كارىگەرىي بە دۋاي خۇيدا ھىنا. پاشان لە كايە جىاۋازە كۆمەلەيەتى و زانستىيە كان چەندىن تىۋرىي نۆي سەرى دەرھىنا كە ھىچ كام لەۋانە لە گەل بىرۆكە ئەفسانەيىيە كانى ئايىنى مەسىھىدا يە كىيان نەدە گىرەۋە.

سەدەي ھەژدەھەم دۆخەكە بە تەۋاي گۆرا، گومانە كان سەبارەت بە بابەتە ئايىنىيە كان زىاتر پەرەيان سەند بە شىۋەيەك خەلگى تەۋرۋوپا لە

(۱) پروانە: مقال عن المنهج رينيه ديكارت ترجمته محمود محمد الحضيبي دار الكتاب العربي.

قۇناغى بەپىرۋزپراگرتنى ئايىنى ۋ كلىساۋە بەرەو بەپىرۋزپراگرتنى عەقل
 ھەنگاۋيان نا. كەۋاتە ھۆكارى سەرەكىي پاپەپىنى ئەوروپىيەكان دژى
 كلىسا دەگەرپتەۋە بۇ سىستىمى سەرکوتكەرى ئايىنى كلىسا.

بە گشتى ھەموو ئەو بەرىە ككەۋتئانە كارىگەرپىيان لە سەر سەرھەلدانى
 شۆرشى ئەوروپا ھەبوو. بۇ نمونە بە گۆرەى ئەۋەى لە سەرەۋە باس كرا
 ھۆكارەكانى سەرھەلدانى عالەمانىيەت لە خۇرئالوا لەدايكبوونىكى سروشتى
 ۋ بابەتى ۋ واقىيەنە بوو. دەرئەنجامى زۆردارى ۋ زالىتىي پياۋانى كەنىسە
 بوو كە لە ژىر چەترى خوداپەرستىدا، كەلگ ۋ سووديان لە ئايىن ۋەردەگرت
 بۇ ھىئانەدىي ھەز ۋ ئارەزۋەكانيان ۋ مافى ھەلال ۋ ھەراميان بە سەر
 خەلكىدا دەسەپاند. بۇ ۋىنە خەتەنەكردن ۋاجب بوو پاشان ھەرام كرا. ھەروەھا
 پەيكەرەكان بە «شىرك» دادەنران ۋ پاشان بوون بە ھىمايەك بۇ باۋەرپدارىيتى
 ... ھتد.

ئالوگۆرى پەيۋەندىي دەربەگايەتى بۇ سەرمايەدارى لە خۆرەھلەتدا پيۋىستى بە دەستبەسەرگرتنى مادەي خاۋ و سەرچاۋەكانى وزە و زەۋيوزار و ھىزى كارى ھەرزانى كرىكاران بوو. ھاۋكاتيش پيۋىستى بە دامەزراندنى ئىدارەيەكى مۇدىرنى سىياسى بوو. پاشماۋەكانى دەربەگايەتى لە خۆرەھلەتلى ناۋەرەستدا بە شىۋەي ريفۇرمى دەۋلەتلى ئەنجام دران. ھۆكار و كەرەستەكانى

دروستبوونی عالەمانییهت لە خۇرئالوا لەبار بوون، ژینگەى سەرھەلداڤە کەى تەواو لەبار بوو، بەلام پرسیارە کە ئەوێه: عالەمانییهت لە جیهانی ئىسلامى بۆ چى و لەپىناوى چىدا؟ لە کاتىکدا ئەو دۆخەى لە ئەورووپا ھاتە پىش پەيوەست بە دەرکەوتنى عالەمانییهتەوہ لە جیهانی ئىسلامیدا بوونى نیہ. بە پىچەوانەى ئىنجیلەوہ بە کۆدەنگى موسلمانان و بە گەواھى خودى مەسیحیہ کان، قورئان بە ھىچ شىوہە ک گۆرانکاریى بە سەردا نەھاتوہ، بەو پىئەى پەرورەدگار پەیمانى پاراستنى داوہ وەک قورئانى پىروژ دەفەرموویت:

﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿٩﴾﴾ [الحجر: ٩]

سەریارەى ئەمە ئایىنى ئىسلام ئایىنىکى تەواو کاملە و بە پىچەوانەى مەسیحیہتەوہ ھىچ زیاد و کەمىکى تىدا نیہ. وەک خواى گەورە دەفەرموویت:

﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ [المائدة: ٣] واتە: «ئەمرو ئایىنە کەتانم بۆ تەواوکردن و بە پایانم گەيانە، نىعمەتى خۆشم بۆ تەواوکردن، ئىسلامىش بە بەرنامەى ئایىن بۆ ھەلبژاردن.»

پەيامبەرى خۆشەويست (ﷺ) ئایىنى ئىسلامى بەبى کەم و زیاد بەو شىوہى پەرورەدگار داواى لى کردبوو گەيانە خەلکى. وەک خۆى دەفەرموویت:

«تَرَكْتُكُمْ عَلَى الْمَحْجَةِ الْبَيْضَاءِ لَيْلَهَا كُنْهَارُهَا لَا يَزِيغُ عَنْهَا بَعْدِي إِلَّا هَالِكٌ»^(١)

«جىم ھىشتوون لە سەر رىڭگەيە کى ڤوونوڤەوان شەوى وەک ڤۆژى وايە -واتە ھىچى شاراوہى تىدا نیہ- ھىچ کەس لى لا نادات مەگەر دىکرمۆل نەيت.»

ئەمە جگە لەوہى ژمارەيە کى زۆر لە فەیلەسووف و بىرمەندانى خۇرئالوا گەواھى ئەم بابەتەيان داوہ. نووسەرئکى گەورەى وەک «برنادشو» دەلەيت: "پىم وايە ئەگەر پىاوئکى وەک «موحەممەد» حوکم و دەسەلاتى تەواوى جیهانى بکەوتايەتە دەست، ئەوہ زۆر بە جوانى سەرکەوتوو دەبوو لە ھەلسوورانەن

(١) رواه ابن ماجه ٤٣ واحمد والحاكم والطبراني .

و ئاراستە كىردى جىهان بەرەو جىھاننىكى باشتر و تەۋاۋى كىشەكانى
دۇنيانى چارەسەر دەكرد بە شىۋەيەك جىھانى پىر دەكرد لە خوشگوزەرانى و
خوشبەختى. ^(۱)

ئەو خوشبەختى و خوشگوزەرانىيەى «بىردناشۆ» باسى لىۋە دەكات بۆ ئەو
كاتەش دەيىت كە خەلىفەكانى راشدىن لە دۋاى يەك فەرمانەكانى ئەۋى
ترىان ۋەك خۇى بىي كەم و زىياد جىبەجى دەكرد، خەللىكى ھەموو ۋەك
دەنكى شانە پىكەۋە دەژيان. بەو پىيەى لە ئىسلامدا ھىچ كەس لە ھىچ كەس
زىياتر نىيە، شىتىك نىيە بە ناۋى پىۋاۋى ئايىنى و پىۋاۋى ياسادانان و پىۋاۋى
پىرۋز. ھىچ كەس بۆى نىيە بىيىتە واسىتە و خالى پىۋەندى لەنىۋان خودا و
خەللىكى. تەۋاۋى خەللىكى پەيۋەندىيى راستەوخۇيان ھەيە لەگەل خوداى خۇيان.
خوئىندەۋەى قورئان تايبەت نىيە بە كۆمەلە و دەستەيەكى جىۋاۋ، بەلكو
بابەتتىكى گىشتىيە بۆ تەۋاۋى مۇسلىمانان لە ئىسلامدا، كەس بە زۆر مۇسلىمان
ناكرىت. ۋەك ئەۋەى قورئان بە ئاشكرا دەفەرموۋىت: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ
تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ﴾ [البقرة: ۲۵۶]

زۆرەملىيى و تۈپزى لە ئايىندا بوۋنى نىيە. لە ئىسلامدا خەللىكى نازادە
كە دىندار دەيىت، ياخۇد بىدىن ۋەك قورئان دەفەرموۋىت: ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ
وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾ [الكهف: ۲۹] ئىسلام نەك ھەر دژايەتتى زانست و
زانبارى ناكات، بەلكو لە چەندىن ئايەتى قورئاندا تىشك دەخاتە سەر
گىرنگىي زانست و زانبارى و بە چاۋى رىز و تەقدىرەۋە دەروانىتە زانايان. ۋەك
دەفەرموۋىت: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ [فاطر: ۲۸]. يان دەفەرموۋىت:
﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ
الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [آل عمران: ۱۸]

(۱) بىۋانە: الإسلام والرسول في نظر منصفى الشرق والغرب، آل بوطامي آل على، أحمد بن
حجر، لا: ۱۳۱، مكتبة منار السبيل - الدوحة.

ئىسلام نەك رېنگرى لە بىر كىرەنەو ناكات. بەلكوو لە چەندىن ئايەتى قورئاندا مەزكۇرەكان ھان دەدات بۇ بىر كىرەنەو و رەببۇنەو و تەفككىن لە شتەكانى دەورەبەرمان، وەك دەفەر مەووت: ﴿قُلْ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُعْطِي الْآيَاتِ وَالنُّذُرِ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [يونس: ۱۰۱] ديسان دەگەر پەينەو سەر سەرەتاي بابەتەكە، ئەوئش بۇچى بەم شەوئە عالەمانىيەت لەنيو و لاتانى ئىسلاميدا بىلاو بووئە، لە كاتىكدا ئايىنى ئىسلام پىچەوانەى تەواوى بنەماكانى نەسرانىيەتە، ئىتەر بۇچى بەم شەوئە عالەمانىيەت لە جىھانى ئىسلاميدا بىلاو بووئەتەو. لىرەدا بە كورتى تىشك دەخەينە سەر چەند ھۆكارىك:

يەكەم: ھۆكارى دەرەكى

خۇرەلاتناسى ئەوروپى قەشە «جب» دەلەت: "ھەر لە سەرەتاي ھاتنى موخەممەدەو لەنيوان شەمشەركانى مەسلمانان و مەسەيھەكان پىكەدادان پرويان دا، بۇيە بەردەوام جىھانى مەسەيھى خۇرئالوا، جىھانى ئىسلام بە يەكەم دوژمنى خۇى دەزانەت." (۱)

ئەمە پراستىيەكە ھىچ كەس ناتوانەت نەكۆلى لى بىكات. جىھانى خۇرئالواى بەگشتى و ئەوروپى بەتايىبەتى ھەلگىرى دوژمنايەتەيەكى لەمەزەنەن بەرانبەر جىھانى ئىسلامى. ئەم بابەتە نەك وەك بانگەشە، بەلكوو وەك پراستىيەك كە ژمارەيەكى بەرچاو لە زانايان و بىرمەندان و لىكۆلەرانى خۇرئالواى پشترەستىيان كىرەوئەتەو، ئەو پراستىيەيان خستەتە پروو كە جىھانى خۇرئالواى ھىچ كات لەگەل جىھانى ئىسلامى و مەسلمانان دانوويان نەكۆلەو و لە تەواوى قۇناغەكاندا دژايەتەي جىھانى ئىسلامىيان كىرەوئە، ھەوليان داوئە

(۱) بروانە: وجهة الإسلام الحركات الدينية في ۱۹۹۳، مجموعة من المستشرقين مركز المسبار ص ۱۷.

ھىندەي پىيان دەكرىت بېچوۋكى بىكەنەۋە تاۋەكوۋ نەۋەي ۋەك ئىستاي لى ھاتوۋە.

بە رۋانين لە شوئەۋارى جەنگ و ھىرشى خاچپەرستەكان بۇ سەر جىھانى ئىسلامى ئەۋ راستىيەمان بۇ دەرەكەۋىت كە ئامانجى سەرەكىي خاچىيەكان لە ھىرشەكانيان بۇ سەر خۆرھەلاتى ئىسلامى ئامانجىكى ئايدىۋولۇژىي لە پشتەۋىيە كە خۇي لە لىدان و لاۋازکردنى مۇسلمانان و پەماندى دەۋلەتى ئىسلامى و ھىنانەپىشەۋەي بەدىلىك دەپىنئەۋە. لە قۇناغەكانى داھاتوۋدا ئەۋ بەدىلە لە چوارچىۋەي دىموكراتىيەت و عالەمانىيەتدا ۋەك تىۋرپايەكى بەدىل خىزىنرايە نىۋ جىھانى ئىسلامىيەۋە. خۇرئاۋايىيەكان ئەۋ راستىيە باش دەزانن كە ھەلگەپرانەۋەي مۇسلمانان بە شىۋەيەكى يەكجارەكى لە ئايىنەكەيان بەرەۋ مەسىحىيەت بابەتتىكى مەھالە، بەۋ پىيەي پىشتەر ھەۋلەكانى پەيۋەست بەم بابەتە تاقي كراۋنەتەۋە و ئامانجەكانيان شىكىستان ھىنا و مۇسلمانان ئامادە نىين ۋاز لە ئايىنەكەيان بەپىنن و بىنە مەسىحى. بۇيە خىستەنەپروۋى ھىزەكانى ۋەك عالەمانىيەت و دىموكراتىيان ۋەك بەدىيلى ئەم بابەتە خىستە پروۋ. «جان جۈل رۋت» ئامازە بەمە دەكات دەلىت: «ئەۋ ژمارە زۆرەي خۇرئاۋايىيەكان نىردراۋنەتە ۋلاتانى خۆرھەلات، مەبەست و ئامانجى سەرەكىيان گۆرپىنى بىروباۋەپرى خۆرھەلاتىيەكانە.»^(۱) جگە لە «پۇسۇ» ژمارەيەكى بەرچاۋى تر لە زانايان و لىكۆلەرەۋانى خۇرئاۋاي ئەم بابەتەيان پىشتراست كىردوۋەتەۋە. دۋاي ھىرشى خاچىيەكان و كۈشتارى ژمارەيەكى بەرچاۋ لە مۇسلمانان دۋاي ئەمەم ھەنگاۋە دۋژمنكارىيانە داگىركەران ھەستان بە ھەلپەساردنى دەستۋورى ئىسلامى و نوۋسىنەۋەي دەستۋورىكى بەدىل و كارکردن لە سەر خىستەنەپروۋى ياسايەكى ۋەزىيى لائىكىكى كە لەلايەن ناۋەندە ئەكادىمىيەكانى

(۱) الاسلام فى الغرب جان بول رو، ت: نجدە ھاجر و سعید الغز، المكتب التجارى للطباعة والنشر، ص ۴۲.

خۆرئاواوہ کاری لە سەر کراوہ و نووسراوہتەوہ. ھیندستان یە کەمین ولات بوو کە دوای ھێرشی داگیرکەرەن دووچاری ئەم گۆرپانکارییە ھات. بەو پێیە ی تا سالی ۱۷۹۱ یاسای گشتی لەو ولاتە یاسا گشتییەکانی ئیسلام بوون، دوای داگیرکاری ئینگلیزەکان یاساکانی ئەم ولاتەیان گۆرپی بۆ یاسای وەزعیی عالەمانی بە زەبری ھێز لە ولاتەدا چەسپاندیان.

دوای ھیندستان جەزائیر دووچاری ھەمان دۆخ ھات، دوای ئەوہی سالی ۱۸۳۰ دووچاری داگیرکاری فەرەنسییەکان ھات. فەرەنسییەکان گورزێکی توندیان لە موسلمانانی جەزائیر دا. دوابەدوای داگیرکردنە کە راستەوخۆ فەرەنسییەکان دەستووری ئیسلامییان ھەڵوێشاندنەوہ و دەستورێکی نوییان نووسیئەوہ، دواتر سالی ۱۸۸۳ زایینی لە سەر دەستی بە کرێگیراوانی فەرەنسی تەواوی یاسا و دەستوورە ئیسلامییەکان ھەڵوێشیانەوہ.

قۆناغی دواتر، تونس دووچاری ئەم مەترسییە ھات دوای ئەوہی کە لە سالی ۱۹۰۶ لەلایەن فەرەنسییەکانەوہ داگیر کرا و تەواوی یاسا و دەستوورە ئیسلامییەکانی ئەو ولاتەیان ھەڵوێشانەوہ.

بە ھەمان شێوہ سالی ۱۹۱۳ مەغریب دووچاری ھەمان مەترسی ھات و داگیرکەرەن دەستووری ئیسلامییان ھەڵوێشاندنەوہ و دەستورێکی وەزعیی عالەمانیان دامەزراند.

قۆناغی دواتر ناوچەکانی شام و عێراق و تورکیا دووچاری ھەمان مەترسی ھاتن، بە تابیەتی دوای پووچاندنی خەلافەتی ئیسلامی لە سەر دەستی «کەمال ئەتاتورک» نیتەر بابەتە کە چوارچێوہی کێ فراوانتری بە خۆیەوہ بینی. تەواوی ولاتانی ئیسلامی یاسا و دەستووری ئیسلامییان بە تەواوی ھەڵوێشاندنەوہ. تەواوی بەرنامە و پەڕەو و پرۆگرامە نایینییەکیان ھەڵوێشانەوہ، زیاد لەمە «ئەتاتورک» لە تورکیا تەواوی شەعائیر نایینییەکانی ھەڵوێشانەوہ بە

شېۋىيەك دامەزراۋى ئەوقاف و مالىيەكەى ھەلۋەشاندىۋە، پىتى عەرەبى ۋەلا نا و پىتى لاتىنىيى كىردە جىگىرەۋى و مىژۋى كۆچى ھەلۋەشاندىۋە و مىژۋى زايىنى كىردە جىگىرەۋى، تاۋەكوۋ ئەۋەى ئايىنى كىردە بابەتتىكى لاۋەكىي ناو كۆمەلگە و تەۋاۋى جومگەكانى ياسا و ژيانى گۆرى بە جومگەى عالەمانى خۇرئاۋىيى، ھەموو ئەم گۆرانكارىيانە بە پالېستىيى خۇرئاۋىيىيەكان و دامەزراۋە زايۇنىيە جىھانىيەكان ھاتە بەرھەم.^(۱)

بەم شېۋىيە تەۋاۋى ۋلاتانى ئىسلامى بە پلانى خۇرئاۋا و بەكرىگىراۋەكانىيان دەستورى ۋەزىيى عالەمانىيان تېدا جىگىر كرا و ناۋەندە ئىسلامى و زانستىيەكانى مۇسلمانان دوۋچارى پروۋخان و پەراۋىزخىستىن ھاتىن.

دوۋەم: ھۆكارى ناۋخۆيى

ھۆكارى ناۋخۆيى بە يەككىك لە ديارترىن ئەۋ ھۆكارانە ھەژمار دەكرىت كە عالەمانىيەكان لە رېيەۋە جىيىيان لە نىۋ جىھانى ئىسلامى بەھىز بىكەن. لە گەل ئەۋەى سەرەكىترىن پالئەرى گەشەسەندىنى عالەمانىيەت لە جىھانى ئىسلامىدا ھۆكار و پالئەرى دەرەكىيە، بەلام لە راستىدا پالئەرى ناۋخۆيى ھىچى كەمتر نىيە لە ھۆكار و پالئەرى دەرەكىيەكان.

ھەلەمان نەكردوۋە ئەگەر سادەى و دىلسافىي خودى مۇسلمانان بە ديارترىن ھۆكارى ناۋخۆيى لاۋازبونى جىھانى ئىسلامى و بلاۋبونەۋەى عالەمانىيەت دابىرىت، ئەمە جگە لە كىشمەكىشمى ناۋخۆيى و ناتەبايى نىۋان خودى مۇسلمانان خۇيان و پەيداۋونى چەندىن فىرقە و كۆمەلەى جىاۋاز و ناكۆكىيان

(۱) بىروانە: الرجل الصنم ۋە رىگىزىانى عبد الله عبد الرحمن مؤسسة الرسالة، چاپى دوهم ۱۸۹۲ كمال اتاتورك ئەم پەرتوۋكە بە گرنگىترىن سەرچاۋە دادەنرىت كە وردەكارىيەكانى ژيانى مۇستەفا كەمال ئەتاتوركى تېدا خراۋەتە پروو.

لە سەر بابەتە ئايىنىيە زەقەكان و قوولكردنەۋەى چەندىن بابەتى لاۋەكى و پشتكردنە بابەتە گرنگەكانى پەيوەست بە ژيان و ژيارى مۇسلمانانەۋە كە لە كۆتاييدا ھەموو ئەمانە بوونە مەترسى لە سەر شوناس و پىنگەى مۇسلمانان و كارىگەرىيەكى نەرتىيى بەرچاۋى دروست كرد لە سەر دەستورى و ياساى ئىسلامى. ديارترىن نمونەى نىو ئەم بابەتە دەرگەۋتنى دەۋلەتى سەفەۋىيى بوو بە رۇحىيەتلىكى شىعىي رادىكالىۋە كە تەۋاۋى ئامانجەكانى لە رۇۋخاندنى دەۋلەتى عوسمانىدا دەبىنىيەۋە و بە تەۋاۋى پالېشتىي خۇرئاۋايىيەكان بوون بۇ لەناۋىردنى دەۋلەتى عوسمانى. لە نىۋە دورگەى ھىندىدا دەۋلەتى مەغۇلى بە ھۆى ناخەكىمىي سەرگردايەتتى دەۋلەتەكە و خزاندى چەندىن بابەتى ھۆى و نەتەۋەيى بۇ نىو كايەكانى دەۋلەتەۋە كە بە ئاسانىي ئىنگىلىزەكان توانىيان دەستى بە سەردا بگرن و كۆتايىيى پى بەيىن.

دەۋلەتى عوسمانى ۋەك فراۋانترىن و باشتىن دەۋلەتى ئىسلامى لە سەردەمى خۇيدا توانىيان بە ھۆى ھەۋل و تىكۆشانەكانىانەۋە ئىسلام بگەيەنە زۆرىك لە ناۋچەكانى ئەۋرۇۋيا. توانىيان بۇ ماۋەى چەندىن سەدە خۇرھەللاتى ئىسلامى لە مەترسىي خۇرئاۋايىيەكان پيارىژن، بەلام دواتر بە ھۆى رۇوداۋە نەرتىيىيەكان دروستبوۋنى چەندىن دۇخى خراب لە نمونەى گۆرپانكارى لە سىستىمى بەرپۆۋەبردن و لادانى عەقىدى و دەمارگىرىي و ھۆى و ناۋچەيىيى دواكەۋتوۋ و سەربازى و سىياسى و ئىدارى و خەمساردىي بەشىكى بەرچاۋ لە سەرگەردە سىياسى و سەربازىيەكانى ئەم دەۋلەتە دۇۋچارى لاۋازىيەكى بەرچاۋ ھات. سەرگەردەكانى ولاتانى عەرەب ئەم لاۋازىيەى دەۋلەتى عوسمانىيان قۇستەۋە و كەۋتنە دژايەتىكردنى لە بەرى باكور و خۇرئاۋاۋە. رۇۋسەكان و خۇرئاۋايىيەكان كەۋتنە ھىرشكردن و داگىركردنى ناۋچەكانى ژىر قەلەمەرەۋى ئەم دەۋلەتە، تاۋەكوۋ لە كۆتاييدا تەۋاۋى ناۋچەكانى ژىر دەستى دەۋلەتى عوسمانىيان بە پىلانى سەربازى و سىياسى داگىر كرد. بەرئەنجام بۇ ھەمىشە

كۆتايىيان بەم دەۋلەتە ھىنا و تەۋاۋى ياسا و دەستورە ئىسلامىيە كانىيان ھەلۋەشاندەۋە و دەستورى و ياساى لائىكىيان كىرە جىگرەۋەى.

لەسەر ئاستى جىۋاۋى و ئاكوڭىيە ناۋخۇيىيە كانى نىۋان كۆمەلە و گىروپە ئىسلامىيە كان گىزى و ئالۋى و ئاتەبايىيە كى بەرچاۋ لەنىۋانىاندا دروست بوۋىۋ، بەشىكى بەرچاۋ لە كارەكانىيان لە ھەلۋدان بۇ دژايەتىكىردن و سىپىنەۋەى يەكىدا تەرخان كىردوۋە و ھەندىك جارىش تا ئاستىكى مەترسىدارتر خوين و مالى يەكتىيان ھەرام كىردوۋە. ھاۋتەرب لەگەل ئەم ھۆكارانە دۇخى ئالۋى نىۋان رېبازە ئىسلامىيە كان نىۋ جىھانى ئىسلامى ھىچيان كەمتر نەبوۋە لە ھۆكار و پالئەرە دەرەكىيە كان. بەشىكى بەرچاۋى ئەم رېبازانە بە توندى دژايەتىي يەكتىيان كىردوۋە، تەۋاۋى ھەۋل و تۋانكانىيان لە دژايەتىكىردنى يەكتىدا بە خەرج دەدەن كە تا ئىستائىش جىھانى ئىسلامى بە دەست ئەم پەرتەۋازەبوۋنەۋە دەئالئىتت. ھاۋكات ئاراستە ھىزىيە كان و قوتابخانە فەلسەفىيە كان دەۋرىكى كارىگەرىيان بىنى لە لاۋازكىردنى ھەژمۋونى ئىسلام و بلاۋكىردنەۋەى عالەمانىيەت و فەلسەفە جۇراۋجۇرە خۇرئالوايىيە كان. لەم چۈرچىۋەىدا نەتەۋەپەرسىتىكى مەسىحىي ۋەك «ئەلبىرت خۇرانى» لەۋ بارىيەۋە دەلئت: "زۆرىك لە نوۋسەرانى مەسىحى بانگەشەى ھىزى عالەمانىيان كىرد و تەۋاۋى ھەۋلەكانىيان لەپىناۋ سەرخستنى عالەمانىيەت خستە گەر. (۱)"

لە سەر ئاستى تاكەكانى كۆمەلگەى ئىسلامى دارمانىكى بەرچاۋ بەرۋكى تاك بە تاكى كۆمەلگەى ئىسلامى گىرتىۋ، خۇرئالوايىيە كان سەركەۋتۋو بوۋن لە لاۋازكىردن و داتەپاندنى شۋناس و كەسايەتىي تاكى مۇسلمان، بە جۆرىك مۇسلمانان ئامادە بوۋن ھەر ھىزىر و بىرۋاۋەرىكى بىگانە قەبۋل بىكەن، جگە لە ھىزىر رەسەنى ئىسلامى كە لە كۆتايىدا دەۋرىكى

(۱) فكرة القومية العربية على ضوء الاسلام د صالح العبود. دار الطيبة للصبع والنشر والتوزيع السعودية، ص ۸۰

كارىگەرى يىنى لە بىلار بوونەوۈ ھزرى لائىكى و نائىنى لە نىو كۆمەلگە ئىسلامىيە كاندا و لە سەر ئاستى دەستەبۇرى پۇشنىبىرانىش. ژمارىيە كى زۇر لە پۇشنىبىران و قەلەمبەدەستانى جىھانى ئىسلامى بوونە بانگەشە كارى ھزرى عالەمانىيەت و دۇايەتىكردنى ئىسلام، لە كۇتايىدا توائىيان چىپەنجەى خۇيان بە سەر كۆمەلگە كانىانەوۈ جى بھىلن. بەشىك لەو نووسەر و دەستەبۇردانە پىشتەر پرويان كىرەبوۈ و لاتانى ئەوروپا و بە شىۋەيە كى راستەوخۇ كەوتىبوۈنە ژىر كارىگەرى ھزرى خۇرئاوايىيەوۈ، لەم قۇناغەدا لوئنان بۇوۈ سەنتەرىكى گىرنگى پۇرۇزى بەخۇرئاوايىكردنى جىھانى ئىسلامى بە تايىبەتى دواى دروستىبوۈنى پەيۋەندىيە كى توند لەنىۋان ھەر يەك لە ئەمىرى دروزى «فەخرەدىنى دوۋەم» و لەگەل «بابا گىرغىۋارىۋسى سىازدەھەم» كە بوۈ پىخۇشكەر بۇ چوۋنى ژمارىيە كى بەرچاۋ لە فىرخاۋى لوئنانى بۇ پۇما و كارىگەرىبوۋىيان بە ھزرى لائىكى خۇرئاۋايى و دواترىش گەرانەۋەيان ۋەك بانگەشە كارى ئەو ھزىرە بەشىكى بەرچاۋ لەۋانە بوۈنە رابەرى ھزرى عالەمانى لە ناۋچەكە.^(۱) دواتر ئەم جۇرە لە ناردنە دەرەۋى قوتابىيان و فىرخاۋان چەندىن ولاتى ئىسلامى تىرى گىرتەۋە بە تايىبەتى لە مىسر كە ئەو كات سەنتەرىكى زانستى و مەعرفىي گىرنگى خۇرەللاتى ئىسلامى بوۈ.

زۇربوۈنى ژمارەى فىرخاۋانى جىھانى ئىسلامى لە ئەوروپا و بىلار بوۈنەۋەى ژمارىيە كى زۇر لە پەرتوۈك و نووسراۋ، بەرھەمى خۇرئاوايىيە كان لەنىۋ كۆمەلگەى ئىسلامى جۇرەك لە پىخۇشكەرى دروست كىرد، تاۋەكوۈ ئەۋەى ژمارىيە كى بەرچاۋ لە بىرمەندان و دەستەبۇرئانى نىۋ جىھانى ئىسلامى بە ئاشكرا بانگەشەى عالەمانىيەت و ھەلپەساردنى ئايىن بىكەن لە نمونەى

(۱) تاريخ الموحدين الدروز السياسي في المشرق، منشورات المجلس الدروزي للبحوث والانماء لبنان، ص ۱۴۲. وھرگىراۋە لە پەرتوۈكى العلمانيون والقران الكرىم الدكتور احمد ادريس طعان، دار ابن حزم الرياض ۲۰۰۷، ص ۱۳۲.

«فرنیسیس مراش» لە ۱۸۶۷-۱۸۷۳ و «خەلیل سعادە» و «بخیت حداد» ۱۸۶۷-۱۸۹۹ و «شېلى شىمىل» ۱۸۸۶ و «فەرەح ئەنتوان» لە ۱۸۹۷ و «یەعقوب سەروف» و «نىكۆلا ھەداد» و «فارس نەمر» كە ھەر يەككىگە لەمانە پەرمى بزاوتى عالەمانىيەتن لە خۆرھەلاتى ناوھراست.^(۱)

قۇناغى دواتر بزاوتى عالەمانىيەت بەرھەپشچوونىكى بەر چاوى بە خۆيەوہ بىنىي بە تايەتتير لە سەر دەستى ھەر يەك «تەھا حوسەين» خاوەنى پەرتووكى (مستقبل الثقافة في مصر) و «سەلامە موسا» خاوەنى پەرتووكى (اليوم والغد).

«تەھا حوسەين» لە پەرتووكە كەيدا بە جۆشوخروشىكى بى سنوورەوہ بانگەشە بۆ ھەزرى عالەمانىيەت دەكات، بە توندى پىداگرى دەكات لە سەر ئەوہى كە بەرھەپشچوونى كۆمەلگەى خۆرھەلاتى ئىسلامى مەھالە مەگەر بە دوورخستەنەوہى ئايىن لە ناوئەندە گەنگەكانى ژيان و بەرجەستەكردنى عالەمانىيەت نەيىت. لە درێژەى ئەم بابەتانە چەندىن ھەولى ھاوشۆوہ دەرکەوتن، لەو چوارچۆمەيدا كەسايەتتەى كى ديارى نەزھەرى بە ناوى «عەلى عەبدولپەرزىق» سالى ۱۹۲۵ پەرتووكىكى بلأوى كەردەوہ بە ناوى (الاسلام و اصول الحكم) ناویراو لەم پەرتووكەدا تيشك دەخاتە سەر ئەوہى كە ئىسلام جگە لە پەيامىكى پۇحى ھىچ بابەتتىكى سىياسەت و دەولەت و فەرمانرەوایی لە خۆ نەگرتووە، بەلكوو جىاوازیيەكى زۆر لەئێوان ئىسلام و سىياسەتدا ھەيە. موھەممەد (دروودى خاوى لىيەت) وەك پىغەمبەرانى تر تەنیا راپەرتكى پۇحىيە و ھىچى تر نە دەولەتى دروست كەردووە نە سەر كەردايەتتى دەولەتتیشى كەردووە. پەيامەكە وەك گشت پەيامەكانى پيش خۆى، بانگەشەى ئەوہ دەكات «ئەوہى كارى قەيسەرە، با بۆ قەيسەر بىت؛ ئەوہى كارى خودايە، با بۆ خودا بىت».

(۱) العلمانية وانتشارها د. فتحى القاسمى، ص ۱۷ الدراسات في المذاهب الفكرية المعاصرة، ص ۱۱۵.

«عەبدولرېزىق» بە چاوقايىمى باس لەو دەكات كە دەسەلات و حوكمى شەرىعى بابەتتىكى عورفى و كۆمەلەيەتتە لە ناو مۇسلماناندا. دەنا لە بىنەپەتدا ھېچ رەسەنەيەتتەكى شەرىعى نىيە و ھېچ بەلگەيەك نىيە لە سەر واجبوونى بەرپا كەردنى دەسەلات و حوكمى ئىسلامى.

عالمە مانییهت ئایینیگە لە ئایینه کان

ئەوئى ئاشکرايە ئامانجى سەرەكى و بنەرەتى لە دروستبوونى عالمە مانییهت دژايەتیکردنى تەواوى ئایینه ئاسمانییه کانە بە تایبەتى تر وەك کاردانەوئیه ک دژى ئایینی مەسیحى، بەلام لە سەردەمى نویدا بابەتەكە تەواو گۆرپاوه. بە جوړىك عالمە مانییهت لە چوارچىوئى کاردانەوئى دژى ئایینی مەسیحییهت چووتە دەرەو و بە تەنیا بزاوتىكى كۆمەلایەتیی رینگوزەر نییه، بەلكو ئایینیكى سەردەمى نوئیه و وەك تەواوى ھەر یەكێك لە ئایینه كانى سەردەمى نوئى كۆمەلگەى مرقۇایەتیی پێناسەيەكى لەم شىوئە بۆ عالمە مانییهت و ناساندنى وەك ئایین بابەتێكى سادە و رینگوزەر نییه، بەلكو بە پشتبەستن بە چەندین بەلگەى زمانەوانى و فەرھەنگى و شەرى و یاسایى وەك ئایین دەیناسینن.

لایەنگرانى عالمە مانییهت دەیانەوئت ئەو راستییه بشارنەو و عالمە مانییهت تەنیا وەك قوتابخانەيەكى ھزرى و بزاوتىكى كۆمەلایەتیی چاكسازى دژە كلیسا بناسینن. ھەموو ئەمانە تاوئەكوو ئەوئى عالمە مانییهت لەنۆ جەماوئى مۆسلماندا بە شىوئەيەكى ئاسایى پێشوازی لى بکړت و وەك بزووتنەوئیهكى چاكسازى كۆمەلایەتى و سیاسى مامەلەى لەگەل بکەن و دووچارى ھىچ بەرئەكەوتنىكى ئایینی نەبێتەو لەگەل ئىسلامدا. لە راستیدا قورئان بە شىوئەيەكى ئاشکرا دژى ئەم ھزرە دواو و بە روونى تیشكى خستوئەتەسەر، بەلام مۆسلمانان ھەندىك جار وەك پيويست لە بابەتەكان تى نەگەيشتوون. قورئانى پيروژ كاتىك باس لە (الە) يان (تاغوت) دەكات بەشىكى بەرچاو لە مۆسلمانان خودا و بوون و پەرستش تەنیا لە كړنوشبردندا كورت دەكەنەو،

ياخود مروّف بتىك بختە پىش خۇى و كړنووشى بۇ بهرّت و بىپهرستىت نهو
كات ده كړىت پى بگوترت هاوهلپهيدا كهر. نه مه له كاتىكدا هاوهلپهيدا كړدن
زور لهوه شارهوتره كه خه لكى ده زانیت، وهك له فهرموده پىامبهردا (ﷺ)
هاتوه كه هاوهل پيدا كړدن بۇ پهروهر دگار له جوولهي مېروو په نهاتره.
هر بويه پىامبهري خو شه وىست (ﷺ) هميشه نزاى ده كړد و ده فهرموو:
«پهروهر دگارا، په نات پى ده گرم لهوهى كه هاويه شيت بۇ نه نجام بدهم، لهوهى
كه ده زانم و لهوهى كه نازانم.»

قورئانى پىروز پروونتر تيشك ده خاته سهر چه مكى په رستش و له چوارچيو
ته قلىديه باوه كهى ده بياته دهرهوه، وهك له سهرچاوه كانى فهرموده دا
هاتوه، كاتىك نايه تى پىروزي ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ
اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ [التوبة: ۳۱] دابهزى، «عه ددى كوپى حاتم» هاته
لاى پىامبهردا (ﷺ) و وتى: "نهى پىامبهري خدا نه وان هيچ كات نه حبار
و روهبانه كانيان نه په رستوه، نه دى بوجى خوى گه وره وا ده فهرمووت؟"
پىامبهردا (ﷺ) به شيويه كى دروست مه به سته قورئانيه كهى بۇ پروون
كردهوه، تاوه كوو نهوهى تى بگات په رستش به ته نيا كړنو شېردن نييه، له
وهلامدا فهرمووى: «نایا هه لالی خويان بۇ حرام نه كړدن، حراميان بۇ
هه لال نه كړدن، نه وانيش به گويان ده كړدن؟» «عه ددى» گوتى: "به لى هر
به م شيويه." پىامبهردا (ﷺ) فهرمووى: «دهى په رستش له مه زياتر ده بىت
چى بىت.»^(۱) ده بىنين پىامبهردا (ﷺ) له م فهرموده ده دا به شيويه كى پروون
چه مكى په رستش له واتا ته قلىديه كهى له كړنو شېردن ده بىنيتته دهرهوه، بۇ
واتا راسته قينه كهى كه خوى له گوترايه ليكردنى ره هادا ده بىنيتتهوه بۇ هر
يه كىك له دروستكراوه كان جگه له پهروهر دگار.

(۱) سنن الترمذى ۲۷۸-۵/ والبيهقى - الكبرى ۱۱۶/۱۰.

تاكى موسلمان به ھۆى يىئاگايىيەوھ لە ھەمبەر واتاى دروست و راستەقىنەى چەمكەكان به دیدى قورئان و فەرموودە دەكەوتتە ھەلەى زەقەوھ. يىئاگايى بەرانبەر به خودى ئىسلام و لە بەرانبەرىشدا يىئاگايى بەرانبەر بەرنامە و نايدیۆلۆژيا باوەكانى سەردەم. جۆرئك لە يىئاگايى و تىنەگەيشتنى بۆ تاكى موسلمان دروست کردووه، به شۆپەيەك زۆر جار لە تىنەگەيشتنە راستەقىنەكانى قورئان دوورى دەخاتەوھ. ھەول دەدەين به كورتى تيشك بخەينە سەر ديارترين ئەو بەلگەنانەى كە دەكرت حەقىقەتى عالەمانىيەت وەك ئايىن بناسين.

يەكەم: بەلگەى زمانەوانى

وشەى (دين) چاوك و مەسەبرى (دان) يەكەكە لەو وشانەى كە ھاوبەشە لەنيوان زۆرئك لە زمانە كۆنەكانى «سامىيە»دا، لە زمانى عىبرىدا دەلئت (دين) لای ئارامىيەكان دەگوترت «دان» لای سوورىيەكانەوھ دەگوترت (دان) لای ئاشوورىيەكانىش دەگوترت «دن»^(۱) لای حەبەشيەكانىش دەگوترت ھەموو ئەمانە مەبەستى پىي (التوجيه الملزم من المتبوع الى التابع ليخضع له بكل استسلام) واتە تەوجىيەكى موزەمە لە سەركرەو و پيشەنگەوھ بۆ شۆتەكەوتوان، تا ملكەچى ئەو فەرمانە بن و بە تەواوى خۆيان پادەست بكەن، لە سەرچاوھ و فەرھەنگە زمانەوانىيەكاندا تەواوى واتاكانى ئايىن لە سى بابەتى سەرەكيدا خۆى دەبينتەوھ.

۱- (دانه دينا) واتە حوكمى كرد و خستىيە ژر دەستى خۆى.

۲- (دان لە) بە واتا بە قسەى كرد و ملكەچى بوو.

۳- يان (دان بالشىء) بە ماناى كردى بە پىنگە و پىچكە و مەزھەبى خۆى

(۱) معجم مفردات المشترك السامي في اللغة العربية، حازم كمال الدين، ص ۱۷۷- من العلمانية طاعون العصر.

و باۋەرى پىچ ھىنا و لە سەرى رۇيشت. ئەم سى مانايە ھەر سىنكىان بە كۆدەنگىي تەۋاى شارەزايانى بۈرەكە لە قوتابخانى عالەمانىيەتدا ھەيە و ھىچ كەسش ناتوانىت نكۆلى لى بىكات، بەو پىيەى عالەمانىيەت حوكمى خەلگ دەكات و دەيۋىت تەۋاى خەلگى لە ژىر سايە و سىبەرى خۇيدا كۆ بىكاتەۋە و تەۋاى عالەمانىيەكانىش پەيۋەستىن بەو دەستۋرەۋە و نامادەن بە تەۋاى ملەكەچى بن. زىاد لەمە بە تەۋاى باۋەريان پىيەتى و بە دل پشتگىرىي دەكەن و لە واقىعشدا بانگەشەى. بۆ دەكەن و بە تەۋاى كەرەستەكانى بەردەستيان بانگەشەى بۆ دەكەن و ھەولى چەسپاند و بەرجەستەكردنى دەدەن، بە جۆرىك كەم ھەيىت لەلايەنگرانى ئايىنەكانى تر ھىندە بە پەرۋشەۋە بەرگرى لە بيروباۋەر و فەلسەفە و دونياينىي خۇيان بىكەن.

تەۋاى بەلگە زمانەۋانى و فەرھەنگىيەكان ئەو راستىيەمان بۆ دوۋبات دەكەنەۋە كە عالەمانىيەت ئايىنىكە ۋەك تەۋاى ئايىنەكانى تر، تا ملەكەچى ئەو فەرمانە بن و بە تەۋاى خۇيان رادەست بىكەن. لە سەرچاۋە و فەرھەنگە زمانەۋانىيەكاندا تەۋاى واتاكانى ئايىن لە سى بابەتى سەرەكىدا خۇي دەيىنىتەۋە.

دوۋەم: قورئانى پىرۋز ۋەك سەرچاۋەيەكى گرنگى پاقە و پىناسەكردنى تەۋاى دياردە ئايىنى و كۆمەلەيەتتەكان، پىداگرى لە سەر ئەو راستىيە دەكات كە ھەر پەيەرە و پىرۋگراممىك كە مەۋقەكان بىكەنە پەيەرەى خۇيان دەكرىت بە ئايىن ناو بىرىت، بىچ جىاۋازى لەۋەى ئەو ئايىنە ئاسمانىيە تىك دراۋە، ياخۇد فەلسەفەيەكى ھزرىي خاۋەن دونياينىي تايىبەتە بۆ تەۋاى كايەكانى ژيان و كۆمەلگە. قورئانى پىرۋز لە سورەتى يۈسفىدا كاتىك باس لە رۇوداۋەكانى ژيانى پەيامبەر يۈسفى دەكات دەفەرموۋىت: ﴿كَذَلِكَ كُنَّا لِيُوسَفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ﴾ [يوسف: ۷۶] واتە: «ئە بەو شىۋە و نەخشە و پلانمان بۆ يۈسفى ئەنجام دام تا براكەى لاي خۇي بىھىلىتەۋە.»

خۆ لە ئايىنى پادشاى مىسردا نەدەبوو كە براى خۆى گل بداتەو، بەلام لە ئايىنى يەعقوبدا ھەبوو بۆيە كردى.

گەر بە پرونى لەم ئايەتە بروانىن، دەبينىن قورئانى پىروۆز بە پرونى ياسا و پىسا و حوكمى مەلىك بە ئايىن ناو دەبات، ناوېردنى پەپرەو و پرۆگرامى پادشا لەلايەن قورئانەو بە ئايىن راستىيەكى حاشاھەنەگرە لە سەر ئەوھى كە ھەر فۆرپمىك لە بەرنامەسازى بۆ ژيانى تاك و كۆمەلگە دەكرىت بە ئايىن ناو بېرىت و بناسىترىت. وەك تىشك خستەنە سەر ئەم بابەتە ئىمامى «قاسمى» لە تەفسىرى ئەم ئايەتەدا دەفەرمووت: "ويستدل بە على جواز تسمية قوانين ملك الكفر دينا لها"^(۱)

واتە: ئەم گىرپانەوھەي قورئان دەكرىتە بەلگە و پالېشت بۆ دروستىي ناوانى ياسا و پەپرەو و پرۆگرامى مىللەتان و نەتەوھەكان بە ئايىن.

قورئانى پىروۆز لە جىگەيەكى تردا تەواوى ياسا و پرۆگرامەكان بە ئايىن ناو دەبات و بە پرونى لە سوورەتى ئالى عىمراندا تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەفەرمووت: ﴿وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [آل عمران: ۸۵] ھەر كەس يىت جگە لە بەرنامە و شەرىعەى ئىسلامى، ئايىن و بەرنامەيەكى تر ھەلبىژىرىت، ھەرگىز لىي وەرناگىرىت لە دۆزەخىشدا لە پىزى زىانمەنداندايە.

بە پرونى لەم ئايەتە پىروۆزەدا دەردەكەوت كە خواى گەورە ئىسلام و غەيرى ئىسلامىشى بە ئايىن ناو بردووه. خەلكىشى ئاگادار كردووهتەو لەوھى كە ئايىنى راستەقىنە تەنيايەك ئايىنە و پىوستە تەنيا لە سەر ئەو ئايىنە برۆن دەنا وەرناگىرىت و تەواوى ئايىنەكانى تر شۆنكەوتوانى خەسارۆمەندن و سەرلىشىواون.

(۱) محاسن التنزيل محمد جمال الدين القاسمي تفسير سورة يوسف.

قورئانى پىرۇز لە جىگمە كى تردا بەرپوونى تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەفەر مووت: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾ [الصف: ۹] واتە: «ھەر ئەو خودايە خۆيەتى كە پىغەمبەرانى ناردو بە پىنشان دەرى ئايىن و پىبازى ھەق و راستى، تاوہ كوو ئەوہى بە سەر گشت ئايىنە كانى تردا زال بىت، ئەگەر چى ھاوہش پەيدا كەران پىيان خۇش نەبىت و ھەز نە كەن.» وەك دەردە كەوت دەبنىن دىسان خۇاى گەورە ئامارە بە دابەشبوونى ھەق و باتل دەكات و ھەر دوو كيانى بە ئايىن ناو بردو و ئامانجى سەرە كىي ھاتنى پەيامبەرانىش لەوہ دايە كە ئايىنى راستە قىنە سەر بىكەوت بە سەر تەواوى ئايىنە كانى تردا و بەرنامە و پىرۇگراممى ئايىنى راستە قىنە سەر بىكەوت بە سەر بەرنامە و پىرۇگراممى تەواوى ئايىن و بەرنامە كانى تردا. قورئانى پىرۇز تەواوى بەرنامە و پىرۇگراممە كانى بەرانبەرى ئىسلامى بە ئايىن ناو بردو.

سەيھەم: تەواوى فەرھەنگ و ئىنساىكلۇپىدىا سىياسى و كۆمەلەيەت سەيھەم: باوہ پىكرائە كانى دونىاى خۇرئاوايىيە كان، بەتايەت تىشك دەخەنە سەر ئەوہى كە عالەمانىيەت ئايىنە. لەم چوارچىوہىدە فەرھەنگى (مىريام وابستر) ي كلاسكى لە پىناسەي ئايىندا دەلەت: "ھۆكارىكە ياخود بىنەمايە كە، ياخود بەرنامەيە كى دەستپوہ گىراوہ كە بە جۇشوخروۇش و ئىمانەوہ دەستى پىوہ بگىرەت." (۱)

بەدلىيائى واقىع ئەوہمان پى دەلەت كە عالەمانىيەت ھەم مەبدەئە و ھەم ھۆكار و پىكخستن و بەرنامە دانان و ئاراستە كەردنە. لە ھەمان كاتدا بىرۋاۋەر و عەقىدەشە. زۆرىكى زۆر لەلەيەنگرانى بە جۇشوخروۇشە و بانگەشەي بۆ دەكەن و بەرگىرى لى دەكەن و دەستى پىوہ دەگرن. لە ئىنساىكلۇپىدىا

نەدىاندا كاتىك تەعرىفى ئايىن دەكات دەئىت: "ئايىن رېڭخستنى ژيانە لە پرووى بىرۆكەيەكى دوورى قوولۇ بە ئەزمون كە ئەمەيش جىاوازه لە پرووى شىۋە و تەواويون و پروونىدا بە پىي ئەو رۆشنىبىرىيەى كە دەورى داۋە." ^(۱) يىڭومان عالەمانىيەت بە شىۋەيەكى حاشاھەلنەگر ئەم پىناسەيەى بە سەردا جىبەجى دەئىت. ئەمە تەنبا ۋەك رېڭگوزەرى خىرا بەنىۋ فەرھەنگە خۇرئالوايىيەكاندا. زۆرىك لە فەرھەنگ و ئىنساىكلۆپىدىا غەربىيەكانەۋە دەگەرپىنەۋە سەر خالى دووم كە پەيوەستە بە بەلگەى شەرىعى و ھەمان بۆچون و تىروانىنى قورئانى لەم بارەيەۋە دەخەنە پروو.

چوارەم: زۆرىكى زۆر لە تىۋرىست و بانگەشەكارانى عالەمانىيەت خودى خۇيان ئەم بابەتەنەيان پىشتراست كىردوۋەتەۋە. لەم چوارچىۋەدا «رېبەرت ج ئىنجر سول» دەئىت: "عالەمانىيەت ئايىنى مەۋفائەتتەيە و ئايىنىكى تەۋاۋ لۆژىكىيە. بە پىچەۋانەى ئايىنەكانى ترەۋە، ھىچ نەئىنىيەكى تىدا نىيە و سىرووت و پىۋاى ئايىنى تىدا نىيە دوورە لە ھەموو خورافە و بابەتىكى پىروپوچەۋە." ^(۲) بەم ئاراستەيە لە سەروبەندى تىروانىنەكانى بەرانبەر عالەمانىيەت فەيلەسوفى فەرەنسى «ئارنست رېنان» دەئىت: "بىرواى تەۋاۋم ھەيە و پىم واىە كە عالەمانىيەت ئايىنى داھاتو و گونجاۋترىن ئايىن دەئىت بۆ ھەموو خەلەك." ^(۳)

پىنچەم: بەشىكى بەرچاۋ لە نەيارانى عالەمانىيەت كۆدەنگەن لە سەر ئەۋەى كە عالەمانىيەت ئايىنە ۋەك تەۋاۋى ئايىن و پەيرەۋ و پىرۆگرامەكانى تر.

موسلمانانى بە دونىايىنى ئىسلامى و زانستى خۇيان تىشكىيان خستەۋە سەر تەۋاۋى بابەتەكان و كۆدەنگەن لەبارەى ناساندنى عالەمانىيەت ۋەك

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو، لا ۲۳۰.

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پىروو، لا ۲۳۴.

(۳) ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو، لا ۲۳۴.

ئايىن، بەلام ئەو ھەموو مۇسلمانان نىن عالەمانىيەت بە ئايىنىكى ھاوتەرب
لەگەل ئايىنەكانى تر دەناستىن، بەلكوو ژمارەيەكى بەرچاۋ لە خودى
لىكۆلەران و بىريارانى مەسىحى بە ھەمان شىۋە ئەم بابەتە پىشتراست دەكەنەو.
يەكىك لە پىشەوا ئىنجىلىيەكان بە ناۋى «تىموسى و لەھى» قەشەيەكى
ئەمىرىكىيە لەبارەى عالەمانىيەو دەئىت: "ئايىنىكە ۋەستاۋە لە سەر زاتى خۇى.
تەۋاۋى مەرج و پىناسە و بنەماكانى ئايىنى بە سەردا جىبەجى دەئىت"^(۱) بە
پى تىروانىنە ياسايىيەكانىش، عالەمانىيەت ۋەك ئايىن مامەلەى لەگەل
دەكرىت و لىي دەروانرىت. سالى ۱۹۶۱ دادگاي بالاي ئەمەرىكا دانى نا بە
عالەمانىيەتدا ۋەك ئايىنىك لە ئايىنەكان.

تەۋاۋى ئەم بەلگە جۇراۋجۇرانە ئەو راستىيە دەخەنە پروو كە عالەمانىيەت
ئايىنىكى سەربەخۇيەو ۋەك تەۋاۋى ئايىنەكانى تر. ئەمە ۋەك دەلاقەيەك
بۇ ناساندن و بنكۆلكردنى دواى ناساندنى ۋەك ئايىن، پىۋىستە پروونتر
ئاگادار بىن لەۋەى كە بزانىن عالەمانىيەت بىر و پراى چىيە و بە چ شىۋازىك
كار دەكات و دەجوۋلىت و ئامانچ و دونىايىنىي عالەمانىيەكان چىيە و چۆنە.
پاشان باس لە كىشمەكىشمى نىۋان ئىسلامى و عالەمانى دەكەين لەنىۋان ھەر
دوو لادا.

(۱) ھەمان سەرچاۋەى پىشەو، لا ۲۳۶.

كىشەى نىوان ئايىنى عالەمانىيەت و ئىسلام لە دىد و بۇچوونى ھەردوو لاوھ

عالەمانىيەت وەك ئايىنىكى زەق بەرانبەر ئىسلام ئامانجى سەرەكىي لايەنگرانى لە قالدەن و سنووردارکردنى ئىسلامە. دەكرىت ئەو پرسىارەيش يىتە پروم بۇچى ئىسلام بە تايىبەتى بەم شىوہ زەقە بووہتە ئامانجى عالەمانىيەت و عالەمانىيەكانە؟

عالەمانىيەكان دەيانەوت ئىسلام لە سوچىكىدا گۆشەگىر بکەن، ھەر چۇنيان وىست بەو شىوہە ھەلى بسوورپىنن لە تەواوى ناوہندە سىياسى و ياسايىيە ھەستىارەكانى دەولەت و ھوگومەت دوورى بخەنەوہ. چالاكىيەكانى بە شىوہەكى سنووردار لەنىو ھەزارەتىكى لاوہكىي وەك ئەوقاف بچووک بکەنەوہ. تەواوى ياساكانى پەيوەست بە ژيانەوہ تەنيا لە چوارچىوہى تەلاق و نىكاخدا كورت بکرىنەوہ. دواترىش سوپاسگوزارى عالەمانىيەت يىتە كە ئەو ماف و نازادىيەى پى داوہ كە رىگە بە بوونى دەدەن، ئەم سى مافە تەنيا لە سى كاتى ديارىكرادا دەدرىتە موسلمانان:

۱- يان ئەوہتا ولاتەكە ولاتى موسلمانان يىتە دەنا لە ولاتانى خۇرئالوا شتىك نىيە بە ناوى دەستور و ياسايى ئىسلامى.

۲- دەبىت ئەو خەلکانەى لەم سى جىگەيە كاردەكەن يان عالەمانى بن ياخود موسلمانىكى عاقل و بىزبان يىتە.

۳- كاتىك ئەم سى مافەى موسلمانان لە ولاتانى خۇياندا دەبىنى كە عالەمانىيەتەكە عالەمانىيەتىكى ماددىي ديموكراتىخواز يىتە. ئەمە لە

كاتىكدا بەشىكى زۆر له ولاتانى ئىسلامى ئەو سى مافە بچووكەيشيان نىيە. ئەوئى عالەمانىيەتى نوئى كارى له سەر دەكات نەهیشتنى ئەو سى مافە و كۆتايىپيئەنانيانە بە شىۋەكى يەكجارى و كۆتايى و رېشەكىشكردى تەواوى سرووت و پروكەشە ئايىنىيەكان له نمونەئى بانگدان و بالاپۇشى و بابەتەكانى تر.

عالەمانىيەت دوژمىنىكى گشتگىرى تەواوى بنەما ئىسلامىيەكانە بە تەواوى كايە جياوازهكانى بىروباوهر و پەرستش و عىبادەت و رەوشت و شەرىعت و ياساكانەو.

لېرەو بە شىۋازى رېزبەندى ئەم راستىيە دەخەينە پرو:

عالەمانىيەت و عەقىدە

«دوركايم» يەكىك له تيۆرىستە گەورەكانى بوارى كۆمەلئاسى كاتىك باس لەو كۆمەلگانە دەكات كە عالەمانىيەت تىياندا زالە و عالەمانىيەت بە رېۋەيان دەبات و ئاراستەيان دەكات و كۆمەلئىك كەسايەتتى خاۋەن دەسەلات دەستورى تىدا دەنوسنەو، دەلئەت: "جياوازى نىۋان ئەو كەسانەئى دەستور دەنوسنەو لەگەل خەلكانى ئاسايى وەك جياوازى نىۋان خودا و مەرۋقەكان وايە بەو پىيەئى خودا ھىزىكە لە سەروو مەرۋقەكانەو ھوكم دەكات، دەسەلاتى گرتوۋە بە سەر تەواوى كاروبارى خەلكىيەو و خەلكىش شوتنى كەوتوون، بە ھەمان شىۋە لە كۆمەلگەئى عالەمانىشدا ھەمان ھوكمكردن و دەسەلاتدارى ھەيە لەنىۋان خەلكى و ياسادانەراندە."

پاشان دەلئەت: "لەگەل ئەوئى تەواوى ئايىنەكان پىيان وايە كە تەنيا خودا موشەرىع و ياسادانەرە، بەلام مېژوو شاھىدە ئەو خودايەئى كە خەلكى دەپەرستىت ئەو خودايە نىيە كە لە ئاسماندايە، بەلكوو خودايەكى ترە كە لە

ناو خەلكىدايە و دەسلەتتى تەشرىع و ئاراستە كردنى تەۋاۋى بە دەستە.»^(۱)

«دوركايم» سەرکەۋتوۋ بوۋە لە گوزارشتکردن لە دۆخى كۆمەلگە بە شىۋەيەكى دروست و واقىيى. گوزارشتىك دروست دەكات لە چەمكى خودا و خوداپەرستى. ئەم تىپروانىنە تەنبا تىپروانىنى «دوركايم» نىيە، بەلكو تىپروانىنى زۆرىك لە فەيلەسووفانى خۇرئالواپىيە بۆ ماناى خودا و نايىن. تاكى موسلمان پىۋىستە ئەو راستىيە بزانىت كە پىناسە و تىپروانىنى ئىمە بۆ خودا تەۋاۋ جىاۋازە لە تىپروانىن و پىناسەى عالەمانىيەكان، پروونتر بلىين ئەو خودايدى كە ئىمە دەيناسين و دەپەرستين تەۋاۋ جىاۋازە لەو خودايدى كە عالەمانىيەكان دەيناسن و بىرى لى دەكەنەۋە. بۆيە عالەمانىيەت هېچ كات لە كۆمەلگە ئىسلامىيەكاندا سەرکەۋتن بە دەست ناھىنىت، بە پىچەۋانەى كۆمەلگەى خۇرئالواپى و ئەۋروپى بەو پىيەى مەسىھىيەكان و جوۋلەكەكان تەنانت پىش دروستبوون و سەرھەلدانى عالەمانىيەت بە واتا راستەقىنەكەى خاۋيان نەپەرستوۋە، بەلكو ۋەك قورئانى پىروۆز بەروونى تىشك دەخاتە سەرى دەفەرموۋىت: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ [التوبة: ۳۱] واتە: «گەۋرە و پىشەۋا ئايىنىيەكانى خۇيان لە برى خودا دەپەرست.» بەو پىيەى ئەۋان گەۋرە و پىۋانى ئايىنىي خۇيان كەردوۋەتە سەرچاۋەى تەۋاۋى ياسادانان و فەرمانكردن و رېنگرى و حەلال و حەرامىك، ھەر بۆيە خوداى گەۋرە سىفەتى پەرستنى داۋەتە پالىان، ۋەك پەيامبەرى خۆشەۋىستى (ﷺ) بەروونى تىشكى خستوۋەتە سەرى.

ھەر لەبەر ئەم ھۆكارە، خۋاى گەۋرە فەرمان دەكات بە پەيامبەرى خۆشەۋىست (ﷺ) بەۋى ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ [المائدة: ۶۸] واتە: «بلى ئەى خاۋەن

پەرتووك و نامەكان، ئىۋە لە سەر هیچ بەرنامە و ئاينىكى راس تىن،
 ھەتاوہ كو گۆرپاىەلى و حوكم دەكەن بە تەورات و ئىنجىل كە فەرمانى پى
 كەردوون، شوین موخەممەد -دروودى خاى لى بىت- بىكەون بەوى كە خودا
 داىبەزاندوہ لە قورئان. «زانایانى ئىسلام لەبارەى وشەى (تقىموا)دا دەفەرموون:
 (تعملوا بما فیها) واتە: ھەتاوہ كوو ئەو كاتەى كار بە راستودروستى ئەو
 پەيامە نەكەن كە خودا داى بەزاندوہ، ئەوہ ئىۋە هیچ نىن لەو شتانەى كە
 بانگەشەى بۆ دەكەن و خۆتانى پى دەپەرئىننەوہ.^(۱)

كەواتە جىاوازی و ناكوکىي موسلمانان لە گەل جوولە كە و مەسیحیەكان
 تەنیا لە بابەتى پىغەمبەراپەتیی «موخەممەد»دا (دروودى خاى لەسەر بىت)
 نىیە، بەلكو جىاوازی سەرەكى و جەوھەرى نىوان ئەھلى ئىسلام و مەسیحى
 و جوولە كەكان جىاوازییە لە پەرستنى خودا بەو پىیەى ئەوان لە پال بانگەشەى
 پەرستنى خاى گەورەدا، خوداى تریش دەپەرستن. بۆیە دەبینین خاى
 پەرورەدگار جارێكى تر فەرمان دەكات بە پەيامبەرى خوێشەوێست (ﷺ) و پى
 دەفەرمووت: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ
 إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ [آل عمران:
 ۶۴] واتە: «بلى ئەى خاوەن، پەرتووكەكان وەرن بە ھەردوو لامان لە سەر وشە
 و بەرنامەىەك سوور بین كە بۆ ھەردوو لامان یەكسانە لە پەرتووكى ھەردوو
 لايشماندا ھاتووە، ئەویش ئەوہیە جگە لە خودا هیچ خودایەكى تر نەپەرستین
 و هیچ ھاوہەشێكى بۆ بریار نەدەین و بە ھەندىكمان ھەندىكى ترمان لەبىرى
 خودا نەپەرستین.»

بەوپەرى دۇنيایىیەوہ دەلیم ئەگەر ئىمەى موسلمانان ناكوک و جىاواز بین
 لە پەرستنى خودا لە گەل جوولە كە و مەسیحیەكان كە ئەھلى پەرتووكن و

پەيامبەريان بۆ ھاتوۋە و بانگەشەي شوئىنكەوتنى دەكەن لە بەرانبەردا، دە ھىندە جياوازين لە پەرستنى خودا لە گەل ئايىنى عالەمانىيەكان. خوداى ئىمە (الله) يە لە سەرۋى عەرشەو خاى ئەوانىش لە فەرھەنگى ئىمەدا بە تاغۋوت ناو دەبرىت و ناوى دەبەين. چەمكى تاغۋوتىش ۋەك زاناينى ئىسلام پىناسەيان كەردوۋە برىتييە لە: "ھەر شتىك كە خەلكى لە سنوورى خۆى لای بدات لە پەرستن و شوئىنكەوتن و گۆرپرايەلىكەردن." زاناينى ئىسلام پرووتىر تىشكىيان خستۋەتەسەر ئەم بابەتە و باس لەو دەكەن كە تاغۋوتى ھەموو گەلىك ئەو كەسەيە كە حوكم دەبەنە لای لەبرىي خودا و پەيامبەرەكەي، يان دەپەرستن لە جىگەي خودا و شوئى دەكەون و گۆرپرايەلى دەكەن.^(۱)

يىگومان عالەمانىيەت حوكمكەردن ناباتە لای خودا بە ھىچ جوئىك كە ئەوھىش بە كۆدەنگى زاناين دەپتە تاغۋوتى ئەوان، بەلكو بە دەقى ناشكرای قورئان دەپتە تاغۋوت بۆيان. خاى گەورە لە جىگەيەكى تىر قورئاندا بە پرونى تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەفەرمووت: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾ [النساء: ۶۰] واتە: ئەرى ئەوانەت نەديۋە وا دەلەن ئىمانمان بەو بەرنامە قورئانىيە ھەيە كە دابەزىۋە بۆ تۆ و بەو پەيامەي پىش تۆش باۋەريان ھىناۋە بە قسەي خۆيانە كەچى دەيانەوتت بۆ بىرەنە كىشە و داۋاكانيان بۆ حوكم و حوكمراى بچنە لای تاغۋوت، بەرنامەي تاغۋوتان و ملھوپان لە كاتىكدا فەرمانيان پى كرابو كە باۋەر بەو بەرنامە و ياسايانە نەكەن و كاربان پى نەكەن، بەلام شەيتان دەپەوتت گومرا و سەرلەيشىۋاويان بكات بە گومرا كەردىكى تەۋاۋ و بىسنوور. بۆيە دەبىنين باۋەرى بە خودا ھەيە كەچى كار بە ياساى تر دەكات.

(۱) پروانە: پىناسەي ئىبن قەيم لە پەرتۋوكى اعلام الموقعين بيروت دار الجليل ۱۹۷۳ بەرگى يەكەم، لاپەرە ۵۲

دەقى ئاشكرای قورئان كە نەگەرى هېچ لىكدانەو و دوودلىيەكى نەهېشتەتەو، پېداگرى دەكات لە سەر ئەوئى كە عالەمانىيەكان موشرىكن وەك ئەوئى قورئانى پىرۆز دەفەرموئەت: ﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَفُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝﴾ [الشورى: ۲۱] واتە: «ئەرى ئەوان بەراست خواپەرستىن، يان چەند ھاوئەشىكىيان بۇ خودا دانائە، لە كاتىكدا چەند ياسا و بەرنامەيەكىيان بۇ دانائە، لەلايەن ئەوانەى ياسايان بۇ نووسىونەتەو، كراو بە ئايىن بۇيان، بەيى ئەوئى بە هېچ شىوئەك خوائ گەورە مۆلەتى دابن، خۇ ئەگەر بەلئىنى خودا نەبوئايە كە دەيىت لە دواپۆژدا سزا بىدرىن، ئەوئە ھەر زوو لە دونيا بىرپار دراوو لەنئوان ئەمان و باوئەردارە راستەكانى تر.»

عالەمانىيەت و عىبادەت

عالەمانىيەكان پىرۆگرام و دونيايىنى خۇيان سەبارەت بە تەواى كايەكانى ژيان بەو شىوئە دەخەنە پىرو كە گوايە خالىيە لە تەواى سرووت و جۆرەكانى پەرستش و كرىنووشىردن و بەپىرۆزپراگرتنى ھەر بابەتتىك. واتە دەيانەوئە ئەوئەمان پىچ بلىن كە لە نئو چوارچىوئەى عالەمانىيەتدا شىتتىك نىيە ناوئى پىرۆزىي ئايىنىيىت، بەلام لە بەرانبەردا تەواى ئايىن و ئايىنزاكان دەيىت ئازاد بن لە بەرجەستەكردنى تەواى سرووتە ئايىنىيەكانى خۇيان ئەم دونيايىنىيەى ئەوان سەبارەت بە ئازادىي ئايىنىي تەواى ئايىن و ئايىنزاكان راستىيەكى پەپىرە كراو بۇ تەواى ئايىن و ئايىنزاكانى دونيا. جگە لە ئىسلام ئەمەيش لە بەر دوو ھۆكارى ديارە:

أ- تيؤرىست و دارپۆژەرانى ھزرى عالەمانى لە چەندىن جىگەدا بەپرونى ھەلوئىستى خۇيان لەبارەى ھەولەكانيان بۇ سنوورداركردنى ئىسلام و لەناوېردنى

بە تايىبەتى لە ناو خودى خۆرھەلاتى ئىسلامى و پىداگرييان کردووه، لە سەر ئەوەى ھەر چۆن يىت پيويستە ئىسلام لەناو بېرىت، ياخود لانی کەم لە قالب بدريت و ھەژموون و تواناکانى سنووردار بکريت. تاوھ کوو ئەوەى نەبيتە مەترسى لە سەر پلان و پرۆژەکانى ئەوان و بە روونى تيشکيان خستووھتە سەر ئەوەى کە پيويستە ئەو ھۆکار و کەرەستانەى کە لە پيائەنەوھە موسلمانان گەشە دەکەن و ژمارەيان زۆر دەبيت دەستنيشان بکريتن و دواتر کار لە سەر بەرھنگاريوونەويان بکريت، بە تايىبەتى تر ئەو بابەتەى کە بە بنەماى گرنىگ و گوزارشتن لە رەمزىت و پيرۆزى موسلمانان لە نمونەى بابەتەکانى حىجاب و بانگدان بە ئاشکرا و ھىشتنەوھى ريش و قوربانیکردن و حىجاب و فرەژنى و پرۆژووگرتن و ھەجکردن و چەندىن جۆر پەرستشى تر بەشیکى بەرچاو لە ولاتانى خۇرئاواى نيبە، مەگەر جۆرنک لەم پەرستشانەى تیدا قەدەغە کراوھ.

ب-رېگەنەدانى عالەمانىيەت و رېگريکردنى لەم جۆرە پەرستشانە پەيوەندىي بەو تېگەيشتنەوھە ھەيە کە عالەمانىيەکان دروست تېگەيشتون کە تەواوى ئەم جۆرە پەرستشانە سنوورېکى فراوانترىان لە پەرستش ھەيە کە پەيوەندييان بە ھوکمرانى و سىياسەتى ولاتەوھە ھەيە. بۆ نمونە زەکاتدان بە تەنيا برىتى نيبە لە گواستەنەوھى پارە لە دەستیکەوھە بۆ دەستیکى تر، لە دەستیکى دەولەمەندەوھە بۆ دەستیکى ھەژار، بەلکوو زياتر لەمە گوزارشتە لە سىستېمىکى ئابوورى و دارايى و کۆمەلايەتى کە پەيوەندىي راستەوخۆى بە دامەزراوھى دارايى موسلمانانەوھە ھەيە. ئەوەى لە جىھانى فيقھيدا بە «بەيتولمال» ناو دەبريت و لە جىھانى نوپيشدا بە وەزارەتى دارايى ناو دەبريت.

بابەتى کۆبوونەوھى موسلمانان لە مزگەوت تەنيا کۆبوونەوھە ک نيبە تايىبەت بە نوپژکردن يىت وە ک بنەمايە کى سەرەکىي ئىسلام، بەلکوو مزگەوت دامەزراوھە کى گرنىگى کۆمەلايەتى و سىياسى و ئابوورى و راميارىي نيوان موسلمانە و ناوھنديکى گرنىگى پەرورەدەکردنى تاکى موسلمانە لە سەر ئاستى

ھۆشيارى و سياسى و پەروردهيى. به شيويه ك دةتوانرئت وه كوو سەنتەرنكى گرنكى ناراستە كرنى ھەمەچەشنى موسلمانان به كاربھئرنئت. ئەو جۆرە لە پەرستش و سرووتە ئايىنيانەى رېنگەى پىچ دەدەن تەنيا به شيويه كى سنووردا و كرچوكال رېنگەى پىچ دەدەن، به شيويه ك ئىستا ژمارەى كى كەمى موسلمانان لە رۆحى عبادەت و پەرستشەكانيان تى گەيشتبن. ئەمەيش خودى جەوھەرى ئايىنى عالەمانىيە. لە جوارچىووى پىشنيارەكانى دامەزراووى «راند» تيشك دەخەنە سەر ئەووى كە پىوستە گومان بخەينە دلى موسلمانانەو، به شيويه ك ئەو باوەرە لائى موسلمانان دروست بكەين كە نيا حوكمكردن و جىبەجىكردنى بنەماكانى شەرىعەت لە بنەرەتەوە واجبە؟

عالەمانىيەت و رەوشت

تاكە سەرچاوى سەرەكى و بنەرەتەى ئەخلاق لە دونايىنى عالەمانىيەتدا برىتييە لە عەقل. به شيويه ك ھەر بابەتەك عەقل بە دروستى بزائىت، ئەوا بە دلىيائى باشە، ھەر چييش عەقل بە خراپى زانى ئەوا بە دلىيائى خراپ و قىزەونە. بەمجۆرە جگە لە عەقل تەواوى تىرپوانىنە ئايىنييەكان سەبارەت بە باشىوخراپى بابەتەكان رەت دەكەنەو. لە كاتىكدايە عالەمانىيەت وەك خۆيان ئامازەى پىچ دەكەن لە ئاكار و رەوشتەو دەست پىچ ناكات، بەلكوو لە ئامانج و مەبەستەو دەست پىچ دەكات. عالەمانىيەكان پىيان وا نىيە ئەو شوئەنەوارە خراپانەى رەوشت دروستيان كردووە كىشەيەك بىت و پىوستى بە چارەسەركردن ھەيىت، بەلكوو پىيان وايە تەواوى ئەو كىشانە دەگەرپئەوە بۆ عەقلىيەت و بىركردنەوى مرقەفەكان. لايان وايە شوئەنەوارەكان عەقل و بىركردنەو دروستى كردوون نەو ك ئەخلاق و ھەلسوكەوت. لىرەو ئىسلام تا ئەوپەرى سنوور پىچەوانەى ئايىنى عالەمانىيەتە، بەو پىيەى ئىسلام پىي وايە

لەگەل ئەۋەى عەقل دىارىيەكى پەرۋەردگارە بۇ مەرۋفەكان، بەلام توانايى عەقلى مەرۋفەكان تەۋاۋ سىنوردارە. ۋەك ھەر ھەستىكى تى ئاسايى مەرۋفەكان عەقل ناتوانايە لەۋەى دەرەك بە تەۋاۋى بابەتەكان بىكات، بۇيە ھەر بابەتىك بىتتە مايەى مەترسى لە سەر عەقل و توانايى عەقل ئىسلام قەدەغەى كىردۈۋە ۋەك مەى و مادە ھۆشبەرەكان و ئەفسانە و خورافات.

بە پىچەۋانەى عالەمانىيەكانەۋە ئىسلام پىۋايە تەۋاۋى كىشەكانى كۆمەلگە پەيۋەستىن بە ئەخلاقەۋە، گەر پەۋشتى تاكەكانى كۆمەلگە جوان بن، كۆمەلگەش جوان دەيىت و دروست دەيىت، بە پىچەۋانەۋە كۆمەلگە بەرەۋ خراپە و ئالۋزى دەيىت. لەمەۋە ھەر ئەخلاق و خوۋ و پەۋشتىك زىيان بە تاك و گىشتى كۆمەلگە بگەيەنەت، قەدەغەى كىردۈۋە. بۇ نمونە دەرەكەۋتنى جەستەى ئافرەتان و خۇرۋوتكىردنەۋەيان لاي پىۋان كارىگەرى نەرىنى لە سەر تاك و كۆمەلگە دروست دەكات و لە پروۋى كۆمەلەيەتتەۋە دەيىتە مايەى مەترسى لە سەر ژيانى ھاسەرى خىزانەكان و سەر دەكىشىت بۇ لىكجىابونەۋە ھەلۋەشاندنەۋەى خىزانەكان، ۋەك ئەۋەى ئىستا لە جىھانى ئىسلامىدا پروۋەدات لە زۇربونى رىژەى جىابونەۋەى نيۋان خىزانەكان، بەۋەى بەشىك لە پىۋان لە دەرەۋەى سىنورى خىزان پەيۋەندى ناتەندىرۋست دەبەستىن لەگەل ئافرەتانى تىرەيان ھاسەرەكەيان بە جى دەيىت و شىۋىن ئافرەتىكى تىر دەكھون ئەمانە و دەيان كىشەى تىرەى خىزانى كە يەكىك لە ھۆكارەكانى خۇرۋوتكىردنەۋەى ئافرەتانە، بەۋ شىۋەى و لەۋىشەۋە بۇ سەر كىشان بۇ داتەپىنى تەۋاۋى بەھا كۆمەلەيتى و خىزانىيەكان بىدەنگى دەسەلاتە عالەمانىيەكان لە دروستبۋونى مەترسى راستەقىنە لە سەر ئاسايىشى كۆمەلەيتى.

جىگەى پىرسارە دروستىر بلىن عالەمانىيەت دۋور و نىك ئەم بابەتانەى بە لاۋە گىرەك نىيە و بە ھەندىيان ۋەرناگىرەت و پىيان ۋايە بەشىكە لە نازادى مەرۋفەكان تەنىيا شتانىك قەدەغەن كە بىنە مەترسى راستەقىنە بۇ سەر

دەسلەت و بوونى خۇيان. دەپرسىن چەمكىك ھەيە بە ناوى ھەرام و قەدەغە لای عالەمانىيەكان؟ دەكرىت نووسەرى گەورەى پرووسى «دوستوفيسكى» وەلامى ئەم بابەتە بداتەو، كاتىك دەلىت: "ئەگەر خودا مردىت، دەيت ھەموو شت ھەلال يىت."

عالەمانىيەت و شەرىعت

عالەمانىيەكان وەك يەكىك لە بنەما گرنگەكانى بىرکردنەو و دونىابىنىيان پىيان وايە پىويستە تەواوى ئايىنەكان لە سەنتەرى دەسلەت دوور بخرىنەو، بەتايبەتتر ئىسلام، بەو پىيەى ئىسلام زۆرتىن بنەماى ھوكم و سىياسەت و بەرپوۋەردن و ئابوورى لەخۇ گرتوۋ. لە سەردەمى ئىمپىريالىستدا توانىيان كار لەسەر ئەم بابەتە بىكەن بە چەندىن رىنگەى جىاواز ھەوللى چەسپاندنى ئەو بىرکردنەويان دەدا لای مۇسلمانان كە كرانەو و پىشكەوتنىان مەھالە يىتە دى، مەگەر بە دوورخستەنەوئى ئايىن نەيىت لە ناوەندى دەسلەت و ھوكمكردن بە تەواوى تواناكانيان ھەوللىان دەدا، ئەو ھەستە لای مۇسلماندا بچەسپىنن ئەوئى لە ئەدەبىياتى ئىسلامى و شەرىعدا پىي دەوترىت جىبەجىكردنى شەرىعت، رابردوۋ تىپەرى جىھانى نوئى و پىداۋىستىيەكانى مەروئى سەردەمى نوئ پىويستى بە جىگەرەوئى شەرىعتە.

ئەم پلانە ھەنگاۋىكى باشى نا بەتايبەتى دواى كودەتاي كۆمەلەى ئىتحاد و تەرەقى بە سەركردايەتتى «مۇستەفا كەمال ئەتاتورك» بە سەر دەۋلەتى عوسمانى و ھەلۋەشاندىنەوئى ئەو دەۋلەتە و راگەياندنى كۆمارى توركيای نوئ، دواترىش بونىياتى دەۋلەتى عالەمانى سەرى كىشا بۆ زۆرىك لە ناوچەكانى پاشماۋەى دەۋلەتى عوسمانى.

ھەولەكانى «ئەتاتورك» بە داينەمۆى بزاتى عالەمانىيەت ھەژمار دەكرىت

كە بووہ ئىلھامبەخشى سەر كرده كانى ناوچە كە. «ئەتاتورك» بە چاوقايىمى دەستى برد بۇ چەندىن بابەتى ھەستىارى پەيوەست بە شەرىعت و بىروباوېرى مۇسلمانانەوہ، بە تايبەتى بابەتە كانى پەيوەست بە ياساى بارى كەسىتى. لە نموونەى مەرجى باوېر بۇ ھاوسەران و بابەتى فرەژنى و تەلاقدان و ھاوتا كەردنى كچ و كوپ لە مىراتدا، دواترىش زۆرىكى تر لە ولاتانى پاشماوہى دەولەتى عوسمانى پى بە پىي «ئەتاتورك» كەوتنە جىبەجىكەردن و بەرجەستە كەردنى ئەم جۆرە بابەتانە و دوورخستەنەوہى ئايىن لە تەواوۋى كايە كانى ژيانى كۆمەلگە. بە زمانىكى سادەتر دەيانەوېت پىمان بلىن خدا ھەيە، بەلام بۆى نىيە دەست بختە كاروبارى مەوۋقە كانەوہ. ئەوہ مەوۋقە كان لە دەرەوہى خدا و ھەژموونى ئايىن كاروبارە كانى خۇيان پىك دەخەن.

ئەگەر بە زمانىش ئەم بابەتە نەلەن، ئەوا بە دلىيى بە زمانى حال دەيلىن. ئەمە بنەمايەكى گشتىيە و تەواوۋى عالەمانىيە كانى جىهان باوېريان پىيەتى و كارى لە سەر دەكەن، بەلام زۆر جار لە كۆمەلگە مۇسلمانە كاندا جۆرىك لە يارىكەردن و ناپوونى دروست دەكەن، تاوہ كوۋ ئەوہى نەيىتە مايەى رىق و جوولاندنى ھەستى ئايىنى مۇسلمانان بۇ خۇبە دوورگرتن لە بەريە ككەوتنىان لە گەل مۇسلمانان و پىناسەى عالەمانىيەت دەگۆرپ بۇ پىناسەيەكى نەرم و فراوان بۇ ئەوہى ھەر چۆن يىت نرىك يىت لە واقىعى ژيانى خەلكىيەوہ. تەواوۋى ھەولە كانىيان دەخەنە گەر، تاوہ كوۋ ئەوہى جۆرىك لە بىر كەردنەوہ لای مۇسلمانان دروست بكەن كە عالەمانىيەت گوزارشتە لە پىروگرامىكى سەردەمىيانە لە پىناو پىكخستنى و باشتەركەردنى ژيانى مەوۋقە كان. وەك ئەوہى «عەبدولمەجىد ئەلشەرفى» يە كىك لە عالەمانىيە توندرەوہ كانى تونس لەم بارەيەوہ دەلەت: «ئىسلام لە پروكەشدا پىنگەى داوہ بە عالەمانىيەت و ھەزرى عالەمانى خودى ئىسلامىش ھەلگىرى ئەو ھەزرىە. ^(۱) ھەر لەم بارەيەوہ

(۱) المنهج وتطبيقه عبد المجيد الشرفي - تونس دار الجنوب للنشر الطبعة الثانية ۲۰۱۱.

بىرمەندى گەورەى عالەمانى «حەسەن حەنەفى» دەئىت: «ئىسلام لە روالەتدا ئايىنىكى عالەمانىيە»^(۱)

بەو پىيەى ئەوان وەك خۇيان دەئىن ئىسلام بىرىتىيە لە حەلالەكردن و حەرامكردن لە ناو دۆل و بىرکردنەوئى ھەر كەس كە ھاتىيەتتە نىو ئىسلامەو. ئەو كەسەى كە دوور و نزىك پەيوەندىي بە ئىسلامەو نىيە، ھىچ پابەندبوونىكى ئايىنى پرووى تى ناكات بەو پىيەى ئىسلام گوتار و خىتابە لەگەل تاك ئەو كە كۆمەلگە. بە مانايەكى پروونتر دەيانەوئى پىمان بلىن بە گشتى ئايىنەكان لە نىوئىشاندا خودى ئىسلام گوزارشتن لە پەيوەندىيەكى ناسايى نىوان خودا و بەندەكانى.

بە پىنگوزەرىكى خىرا بە ناو قورئاندا، نادروستىي ئەم بانگەشەيەمان بۆ دەردەكەوئى. بەو پىيەى سەدان ئايەتى قورئان كە راستەوخۆ خىتاب ئاراستەى تەواوى تاكەكانى كۆمەلگە دەكات، گەر يىتوو بىيانخەينە پروو پىوستى بە سەدان لاپەرەيە. پروونتر بلىن لە قورئاندا تاكە ئايەتەك بوونى نىيە كە پرووى لە تەواوى كۆمەلگە نەيىت. لەم چوارچىوئەدا، چەندىن ئايەتى قورئانى بە ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾ و ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ دەستى پىي كەردووە، ئەو كە بە گوتار بەرانبەر تاك. ھاوكات قورئان كاتىك خىتاب لەگەل مۇسلمانان دەكات ھەمىشە لەو بابەتانەيە كە لە دواى تەوھىد و بىروباوەرەو دىن، خىتابى ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ بۆ باوەردارانە بە واتا راستەقىنەكەى. ئەم جوړە لە گوتار بۆ ئەو كەسانە نىيە كە ئىسلاميان وەك عەقىدە و بىروباوەر ھەلنەگرتووە، ئەوانەى تر لە دەردەوئى بازنەى ئىسلام لە نموونەى خەلكانى بىباوەر و عالەمانى پابەند ناكەرن بە ئەنجامدانى ئەركە ئايىنىيەكان لە نموونەى نوڤر و پوژوو،

ص ۶۳ وەرگىرا و لە پەرتووئى العلمانية د. سامى العامري، ص ۲۷۶.

(۱) حوار المشرق و المغرب - حسن حنفي و محمد عابد الجابري، ص ۳۸. وەرگىراوە. العلمانية، ص ۲۷۸.

نەك بە واتاي ئەوئى ئىسلام بۇ ئەو نەھاتوئە و پەيوەندىي بەوئە نىيە، بەلكو لەبەر ئەوئى كەسى بىباوەر سەرەتا پىويستە لە سەريان باوەر بە بنەماكانى ئىسلام بەيئەن، قۇناغى دواتر پابەند دەكرن بە ئەنجامدانى ئەركە ئايىنىيە كىدارىيەكان. بە پىچەوانەوئە وەك حەرامكىردنى تەلاق وایە لە سەر كەسىك كە ھەزار كە ھەسەرى نىيە، ياخود پىويستكىردنى زەكات لە سەر كەسىك كە ھەزار بىت. كەواتە ئەم جۆرە لە گوتارە كەسانى بىئايىن ناگرىتەوئە.

كارى سەرەكىي رۆشنىبرانى مۇسلمان برىتىيە لە تىكشكانى بانگەشەى عالەمانىيەكان لە بابەتى پەيوەندىي ئايىن تەنيا بە مەرقەكانەوئە، ئەگەر ئەم بۆچوئەى عالەمانىيەكان سەبارەت بە ھەندىك ئايىن و ئايىنزاي رۆحى دوور لە بنەماكانى ياسا و شەرىعەت تا رادەيەك گونجاو بىت بەلام بۇ ئايىنىكى لىوانلىو لە بەرپۆئەردن و سىستەمى ئابوورىي و سىياسى و سەربازىي و فەركارىي جىاوازي وەك ئىسلام، بە دۇنيايى تىروانىيىكى تەواو ھەلەيە.

عالەمانىيەت لە دید و دۇنيابىنىي عالەمانىيەكانەوئە

ئەوئى گرنگە ھەموو لایەك بىزانىن و ناگامان لىي بىت ئەوئە كە عالەمانىيەت لە گەل ئەوئى لە گەل تەواو بنەما و تىروانىيە ئايىنىيەكان جىاوازە، بە ھەمان شىوئە لە نىو خۆشىدا چەندىن قوتابخانەى جىاوازە و ھەر قوتابخانەيەك دید و تىروانىيى بۇ كایەكانى تری ژيان تەواو جىاوازە. بە جۆرىك عالەمانىيەكانى خۆرەللات پرۆگرام و دۇنيابىنىيان جىاوازە لەوانى خۆرئالوا، ئەوانەى ئەمەرىكای باكور جىاوازن لەوانى ئەمەرىكای باشوور. بە شىوئەك ھىچ دەستوورىكى عالەمانى لە گەل دەستوورىكى تر يەك ناگرىتەوئە، بەلكو لە ھەر قۇناغ و سەردەمىكدا لە رېي كۆمەلىك ياسا و رېتىمايىيەوئە دىانەوئەت ولات بەرپۆئە بىن و مەرقەكان ئاراستە بكەن.

مىرۇقە كانيان دووچارى جۇرئىك لى ئالۇزى بىر كىرەنەۋە كىرەۋە بە جۇرئىك
ژمارىيەك لى مىرۇقە كان گەيىشتۈنەتە ئەۋىرۋايەى كە سىستىمى پادىشاھىيە
پىن گونجاۋىر بىت لى سىستىمى دىموكراتى، ئەزمۈنى خۇرەھلەت و خۇرئالوايى
عالمە مانىيە كان تا ئەۋىرۋايە جىاۋازە.

بە گەرۋانەۋە بۇ ئاكوۋكى و ئالۇزىيە كانى نىۋان خۇدى عالمە مانىيە كان،
دەبىنىن دونىيەك لى ئاكوۋكى لى نىۋانىندا بوۋنى ھەيە. لىم بارىيەۋە ئامازە بە
چەند خالىك دەكەين.

۱- ئايىنى عالمە مانى وەك بىنەرەت لى لايەن مەسىھىيە لادەرە كانەۋە بونىادىراۋە
و برەۋى پىن دراۋە، ئەم پەرەۋازەيىيە دىرژەپىدەرى ئەۋىرەۋازەيى و پىشۋىيەى
پىشۋىرتى باپىرانيانە لى ئاراستە جىاۋازە ئايىنىيە كانيان. وەك قورئانى پىرۋز
ئامازەى پىن دەكات و دەفەرەمۈۋىت: ﴿بَأْسُهُم بَيْنَهُمْ شَدِيدًا تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ
شَتَّىٰ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [الحشر: ۱۴] واتە: «درايەتى نىۋ خۇيان
درايەتىيەكى تەۋاۋ سەختە تۇۋا دەزانىت كە ھەمۈۋ پىكەۋەن و كۇن، بەلام
لى راستىدا دلە كانيان تەۋاۋ جىايە و يەك ناگرن، بە ھۇى ئەۋى گەلىكى
ناخالى و تىنە گەيىشتۈۋەن»

۲- ئەۋى نايەۋىت تى بگات لى خالى عالمە مانىيەت لى دىدى ئىسلامەۋە، پىۋىستە
لى پىناسە و دونىابىنىي خۇدى عالمە مانىيە كانەۋە لىيان تى بگات. پىۋىستىيەكى
گىرنگى ھىزى مۇسلمانانە كە ئاگايان لى ھىزى و بىر كىرەنەۋەى عالمە مانىيە كان
بىت. دەر بارەى ئەم بابەتە «ەلى ھەرب» يە كىك لى رۇشنىبىرانى عالمە مانى لى
پەرتۈۋكى (الممنوع و الممتنع) دا دەلىت: "رۇشنىبىرە عالمە مانىيە كانى خۇمان
ھەمىشە ئەۋى يارىيە دەكەن كە خۇرئالوا دەيسەپىنىت... ئەۋان بە جۇرئىك لى
جۇرە كان دروستكراۋى خۇرئالوان."^(۱) ئەمە دانپىدانانى يە كىكە لى رۇشنىبىرە

(۱) بىروانە: الممنوع و الممتنع علي الحرب وەرگىراۋ لى پەرتۈۋكى العلمانيون العرب و موقفهم
من الإسلام، مصطفى باجو، المكتبة الإسلامية ۲۰۱۲ مصر، ص ۳۳۵.

دىيارەكانى عالەمانى لە خۆرەللات و دواى بەدواداچوونىكى ورد گەيىشتوۋەتە ئەو راستىيەى كە عالەمانىيەكانى خۆرەللات دروستكراوى خۇرئالوايىيەكانى بە تايىبەتى تىۋرىست و بانگەشەكاران، بەلام عالەمانىيە رەشۇكەكان شەرەفى ئەۋەيان پى نەپراۋە بىنە پىاۋى خۇرئالوا، بەلكوۋ دواى چەندىن دەست و فلتەر عالەمانىيەتيان پى گەيىشتوۋە. پاشان بەردەوام دەيىت و دەليىت: "گەر لە ميژۋوى هزرى عالەمانى برۋانىن، دەيىن پرۋژەيەكى شىكستخواردوى نەزۇكە. ھەمىشە بەشېك بوۋە لەو كىشانەى كە ويستوۋىيەتى چارەسەرى بىكات. عالەمانىيەكانى جىهان ھەر يەكيان خاۋەنى ئاراستەيەكى جىاۋازن، ھەر يەكيان پرۋژەيەكى سەربەخۇ و جىاۋازيان ھەيە، ھەر كاميان خۇى بە جىگرەۋە و بەدىلى ئەۋى تریان دەزانرېت. لە راستىشدا لە كۇتايىدا ھىچ كاميان دوور و نرىك پەيۋەندىيان بە واقىعەۋە نيىە، جگە لە كۆمەللىك خەيالپىلاۋى زياتر شىتىكى تر نيىە، تاۋەكوۋ ئەۋەى دەليىت عالەمانىيەت بە ھىچ جۇرئىك پەيۋەندىي بە ژيانى راستەقىنەى مرۇقەكانەۋە نيىە، زياد لەمە لە دواى تاقىكردنەۋە لە ژيانى خەللى شۈننەۋارىكى نەرىنى و تىكەدرى لە ژيانى مرۇقەكان دروست كىردوۋە." (۱)

ۋەك تىشكخستەنەسەرى زياترى ئەم بابەتە «عەبدوللا ئەلەەرەۋى» لە پەرتوۋكى (الايدولوجيات العربية المعاصرة) دا تىشك دەخاتە سەر كەسانى پىشتى بانگەشەكارانى عالەمانىيەۋە و لەم بارەيەۋە دەليىت: "لە پىشت ھەموو پەيامبەر و بانگەشەكارىكەۋە لە بانگەشەكارانى سەردەم، جۈبرەئىللىك لە پىشتىيەۋە ھەيە كە بەرنامەپىژىي بۇ دەكات و بە تەۋاۋى ئاراستەى دەكات لە پىشتى «مۈحەممەد عەبدەۋە» «لۈثر ورا» ھەيە لە پىشت «لۈتفى سەيد» «ۋە» «مۇنتىسكىۋ» ھەيە لە پىشت «سەلامە مووسا» «سبىنر» ھەيە!" بەۋ مانايەى ھىچ كەس لە بانگەشەكارانى هزرى عالەمانىيەت و بە ناۋ

(۱) بروانە: أوھام النخبۃ، علي حرب، ص ۴۲.

نۇنگەرى و رېفۇرمخوۋى خۆرھەلاتى ئىسلامى نابىنن، مەگەر بىرمەند و ئاراستەكارىكى خۇرئالواى لە پىشتەۋىيە يىت. پاشان تىشك دەخاتە سەر ئەۋى نووسەران و پۇشنىبىرانى خۆرھەلاتى ئىسلامى جگە لە دووبارە كىردنەۋى ئەزمۇۋىنى خۇرئالواى كارىكى تىران نە كىردۋە و لەم بارىيەۋە دەئىت: "لە گەل ئەۋىشدا هېچ نووسەرىكى ناخۇيى عالەمانى نىيە راقەى واقع بكات بەبى ھزرى دەرەكى ياخود ھۆزەكى." ^(۱) ھەر ۋەك پىشتىكراستكىردنەۋى ئەم بابەتە «توركى عەلى الرىيىعو» دەئىت: "شىكار و راقەى رۇشنىبىرە عالەمانىيە ناخۇيىيەكان ھەمىشە بۇ لابرەن و رېشەكىشكىردنى بەرانبەرە، بە راستى تا ئىستا نەمان تۈانىۋە خۇمان لەو جۆرە بىر كىردنەۋىيە قوتار بگەين." پاشان دىرئە دەدات بەم بابەتە و دەئىت: "بزوۋتەۋە نايدىۋلۇژىيە عالەمانىيە نۇيەكان ھەمىشە و ھەموو كات كار لە سەر رېشەكىشكىردن و سىرپىنەۋى ئەۋانى تر دەكەن لە ھاۋبەشىيى كارى سىياسى بە بەھانەى ئەۋى ئەۋانى تر خەلكانى دواكەۋتۈۋەن و ھەلگىرى ھزىر و بىر كىردنەۋى كۆنن." ^(۲)

پرسىيارە راستەقىنەكە ئەۋىيە پلان و ستراتىژى عالەمانىيەكان چۇن و بەرەۋ كۆيە؟ ئايا عالەمانىيەكان ئامانجەكانى خۇيان نەپىكاۋە لە دوۋر خىستەنەۋى ئىسلام لە ھوكم و بەرپۇئەبىرەن و تەۋاۋى كايەكانى نىۋ كۆمەلگە و ھەلۋەشاندنەۋى تەۋاۋى ياساى ئىسلامىيەكانى پەيۋەست بە بارى كەسىتى؟ دژايە تىكىردنى زۇرئىك لە سىما ئايىنىيەكان و رېنگىرىكىردن لە كۆبۈۋنەۋى مۇسلىمانان لە نىۋ مەزگەۋت بۇ چالاكىي فېركارى و تىگەيشتن لە ئايىنەكەيان بە جۇرئىك مۇسلىمانى ئەم سەردەمە مەنتەبارە بەۋى كە رېنگىرى نۇيژ و پۇژۋۋى لى

(۱) بىروانە: پەرتۈۋكى الايدولۇجيات العربىة المعاصرة: عبد الله العروى، ص ۶۵ وەرگىراۋ لە پەرتۈۋكى العلمانيون العرب، ص ۳۴۱.

(۲) بىروانە: پەرتۈۋكەكەى خۇي بە ناۋى الحركات الإسلامية في منظور الخطاب العربي المعاصر، ب: المركز الثقافي العربي ص ۱۱۳-۱۱۹-۱۳۶.

ناكرىت. ئەمە جگە لە ناساندنى ئىسلام ۋەك مەترىسيە كى راستەقىنە بۆ سەر ئاسايىشى كۆمەلگەكان. بە دىۋىكى تردا كتومت عالەمانىيەكان ئەۋەيان دەۋىت كە تاكى مۇسلمان بەرجەستەى پەرستشەكانى نىۋان خۇى و خودا بىكات، بەۋ مەرجهى دوور و نرىك پەيۋەندىي نەبىت بە بابەتە زىندەكانى ژيانى خەلگ بە تابەتەى ئەۋەى پەيۋەندىي ھەيە بە حوكم و بەرپۆۋەردن. ۋەك ئەۋەى بوزى و مەسىحى و ئىزىدىيەكان تەنيا چالاكىيەكانيان لە نىۋ پەرستگاكانيان بى ناگا لەۋەى ئىسلام ئايىنىكە ليۋانليۋە لە ئەحكامى و بەرپۆۋەردن و حوكمدارى. دواتر بە پىدانى ئەۋ ئازادىيە سنووردارى كە دەكرىت مۇسلمان لە رپيەۋە پەرستشەكانى ۋەك نرىژ و پۆژ و ئەنجام بدات، ئەۋ بىرکردنەۋەيە لە عەقلىەتەى مۇسلماندا دروست دەكەن كە ئەگەر بىتۋو ئايىندارى خۆت بىكەيت ئەۋا كەس حەقى بە سەرئەۋە نىيە.

لە راستىدا ئەم جۆرە لە ئايىندارىيە ھىچ كات مايەى نىگەرانى و رپىگرى ملھوران نىيە، تەنانتە ئەگەر خودى پەيامبەر «موسا» بە تەنيا ئەم جۆرە ئايىندارىيەى ئەنجام بدايە بە دلىيى نەدەۋەۋە مايەى نىگەرانى و رپىگرى «فىرەۋن».

«فىرەۋن» لە خودى خواپەرستىي «موسا» نىگەرەن نەۋو، بەلگۈۋ لە چالاكىيەكانى «موسا» لە ئاراستەكردنى خەلگى ھەلدان بۆ رزگاركدنى ھۆزى ئىسرائىل و لاوازكدنى پىگەى «فىرەۋن» لەنىۋ جەماۋەردا نىگەرەن بوو. ئەۋەى دەگوترىت ئىسلام پەيۋەندىيەكى نىۋان خودا و بەندەكانە ھەمان ئەۋ پىنئاسە و رافەكردنەيە كە عالەمانىيەكان دەيانەۋىت، بە پىچەۋانەۋە لە پال پەيۋەندىي نىۋان خودا و بەندەكان ئىسلام ئايىنىكى گشتىگرە لە تەۋاۋى كايەكانى پەيۋەست بە ژيان و ژياري مرقفەكان، ئابورىي، سىياسىي دەۋلەتدار، حوكمرانى، كۆمەلايەتەى و بازارگانى قسە و دونىابىنىي خۇى ھەيە. عالەمانىيەكان تا رادەيەكى باش سەرگەۋتۋو بوون لە دەركدنى ئەم

تىرۋانىنە گىشتىگرە بەرانبەر بە ئىسلام لە دلى مۇسلمانان، بەلام ئەم بابەتە ۋەك حەقىقەتلىكى قورئانى دەمىنىتەۋە ۋە ھىچ كات ناتوان لە پەرەكانى قورئاندا دەرى بەين ۋە بىسپرنەۋە.

لەبارەى كىشەى عالمەمانىيەكان لە بىر كەرنەۋە ۋە لە دەستدانى راستگۇييان لە سەر ئاستى كۆمەلگە «خەلىل عەبدولكەرىم» يە كىك لە نووسەرانى ماركسىي عالمەمانى دەلىت: "كىشەى سەرەكىي كەسە پىشكەۋتوۋەكان (عالمەمانىيەكان) ئەۋدە كە تەنبا لە پروكەشدا پىش كەۋتوۋن، بەلام لە ئاكار ۋە عەقل ۋە بىر كەرنەۋەدا تەۋاۋ دواكەۋتوۋ ۋە كۆنەپەرستىن، كەۋاتە كىشە لە خۇياندايە كە راستگۇييان لە دەست داۋە".^(۱)

پرسىيارى راستەقىنە سەبارەت بە راستگۇيىي عالمەمانىيەكان لەۋتوۋ دەردەكەۋىت چۆن ۋە لە چ پىنگەيەكەۋە بتوانن كەموكورتىي عالمەمانىيەكان دەرىخەين لە كاتىكدا تەۋاۋى جومگە سەرەكىيەكانى بەرپوۋەردنى ۋلاتانى ئىسلامى ياسادانان ۋە دەسلەت ۋە راگەياندن بە دەستى خودى عالمەمانىيەكان خۇيانەۋەيە. ئەمە تەنباۋەك پىنگوزەرىك بە نىۋرەخەنى جىدى ۋە راستەقىنەى خودى عالمەمانىيەكان لە عالمەمانىيەت.

زىاد لەمە كەسايەتییە گەۋرە ۋە تىۋرىستە ديارەكانى عالمەمانىيەت پوۋبەرۋوى چەندىن پەخەنى جىدى ھاتوۋن لەلەين ھاۋىيەرەكانىيەۋە. بەۋەى كە خەلكانى لوتبەرز ۋە خۇبەزلزان بە چارۋىكى كەمەۋە تەماشاي كۆمەلگە ۋە ئەندامانى كۆمەلگە دەكەن، لەم چوارچىۋەدا بىرمەندى گەۋرەى عالمەمانى «فوتاد زەكەرىا» لەلەين ھاۋىيەرەكانىيەۋە دوۋچارى چەندىن پەخەنى توند ھاتوۋە بەۋەى (لە فەيلەسوفەۋە گۇرپا بۇ پۇلىسى فېكر ۋە چەندىن دەرپرېنى يىمانا ۋە يىشعور ۋە يىبەرپرسانە دەردەپرېت كە زۆر سادە ۋە پوۋچن، لەۋانە بە

(۱) برونە: الجذور التاريخية للشرية الإسلامية. خليل عبد الكريم، هينا للنشر، ص ۷-۸.

چاۋىڭكى كەمەۋە سەيرى مۇسلمانان دەكات و پىيى واىە خەلكانى يىعەقلى
و نەفامىن، لەبەرئەۋەى بەرگىڭك دەپۇشن كە عادەتيان پىۋە گرتۈە.^(۱) لە
راستىدا ئەمە بە تەنیا بىر كەردنەۋە و تىروانىنى «فوناد زەكەرىا» نىيە بەرانبەر
بە مۇسلمانان، بەلكو ئەمە بىر كەردنەۋە و تىروانىنى زۆرىڭك لە بىرمەند و
نوسەرانى عالەمانىيە سەبارەت بە مۇسلمانان.

ئەۋەى جىڭەى ھەلۋىستە و نىگەرانىيى، دەبىنن عالەمانىيەكان خەلكانى
مۇسلمان بە ھۆى ھىشتەنەۋەى رېشەۋە بە كرڭىگىراۋ و جاشى عەرەب ناۋ دەبەن لە
كاتىڭكا كە خۇدى خۇيان دوور و نرىك پەيۋەندىيان بە كەلتوور و پۇشنىبىرى
كوردىيەۋە نىيە تەۋاۋى بىر كەردنەۋە و تىروانىنىان خۇرئالوايىيە، بەلام پازى نىن
پىيان بگوترىت بە كرڭىگىراۋى خۇرئالوايى، زىاد لە «فوناد زەكەرىا» چەندىن
كەسايەتى و بىرمەندى گەۋرەى ترى عالەمانى لەلايەن ھاۋىرەكانىانەۋە
پروپەروۋى رەخەنى توند بوۋنەتەۋە، «نەسر حامىد ئەبووزەيد» يەكىڭك لە
بىرمەندان و بانگەشەكارانى عالەمانىيەت بە توندى رەخەنى ئەۋەى لى
دەگىرىت كە تەۋاۋى خەلكى بە پىۋەرى ھەندىڭك كەس دەپىۋىت، تەۋاۋى
خەلكى قىياس دەكاتە سەر ھەندىڭك كەس و ھىچ كەسى قەبوۋل نىيە، جگە
لە خۇى و خاۋەنى دىكتاتورىيەتىكى ھزرىيە و بوۋەتە زىندانى ھزرى ماركىسى
و نەرسەدۇكسىيە، ئەمە جگە لەۋەى خاۋەنى زىمانىكى زىر و درىژ بوۋە
بەرانبەر بە نەيارانى بە تايىبەتى لە پەرتوۋكى (التكفير فى زمن التفكير) دا
لىۋانلىۋە لە جىنۋ و قسەى زىر و ناشىرىن و نوۋسىنەكانى لىۋانلىۋن لە گوتارى
زىر و بىرپىزىكرەن بەرانبەر بە مۇسلمانان، بە جۆرىڭك بوۋە ماركىسىيەكى
عەقلىستو، زۆر جار لە سەر بىئاڭگايى و بىزانست بۇچوۋنەكانى دەرەپرى.^(۲)

(۱) بىروانە: ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ۷-۸.

(۲) بىروانە: رۇيە معاصرة لعلوم القران يان استبدال هوية النص. بۇ سەرچاۋەى قسەكان لە
سەرى بىروانە: العلمانيون العرب ص ۳۶۰.

«سادق جەلال ئەلئەرزەم» يەككى تەرەلەو بىرمەندە عالەمانىيەى كە لەلايەن ھاوبىرەكانىيەوۋە دووچارى پەخنى توند ھاتوۋە و بە كەسكى دژ بە يەك و گالته جار بە دەوروبەرى ناوبراۋە، تەنانت يەككى لە ھاوپرى نرىكەكانى خوى بە ناوى «عەلى ھەرب» بە كەسكى خەيالپلاو و دژى واقىع و مېژوو ناو دەبات. لەگەل ئەوۋى ماركسىيەكى توندپرو بوۋە، ھاوكات ھاوبىرەكانى بە كەسكى ئايدىۋولژىي عەقلىستوو و بىۋىژدان ناوى دەبەن.^(۱) دواترىش ژمارەيكەكى بەرچاۋ لەو بىرمەدانى عالەمانىيە دووچارى پەخنى ھاوبىرەكانىان ھاتوۋن لە نموۋەى «ھەسەن ھەنف»، «تەيب تىزنى موھەممەد عبدالجابرى»، «عەبدوللا عەرەۋى»، «موھەممەد ئارگۇن» و «تەھا ھوسەين» و چەندىن بىرمەندى گەورەى تر كە لەلايەن ھاوبىرەكانىيەوۋە پىيان دەلەن دەمارگىر و توندپرو و بىۋىژدان و بىخزمەت و ھەلگىرى ھزرى سادە و بى ئەرزىش، ئەمە جگە لە چەندىن ھىرىشى توند و تىكشىكنەر بۇ يەكتى. دەكرىت ئەوۋە ۋەلامى ئەو پرسىارەمان پى بداتەوۋە كە بۇچى عالەمانىيەت لە خۇرھەلاتى ئىسلامىدا شكىستى ھىنا و بوۋە نەفرەت بۇ تەۋاۋى دانىشتۋانى خۇرھەلات و خەلكانى شكىستخوارد و دەروۋننەخۇش سەركردايەتتى بزاۋتى عالەمانىيەتتى خۇرھەلات دەكەن، بۇيە پۇژ لە دۋاى پۇژ خۇرھەلاتى ئىسلامى دووچارى داخزان و دواكەوتۋى دىت پىك ۋەك ئەوۋى شاعىر دەلەت:

كېھىمە عمىاء قاد زمامھا أعمى على عوج الطريق الأعوج

لەگەل ئەوۋى عالەمانىيەت ئاينىكى لىۋانلىۋە لە شكىست و بىپلانى، بەلام لەگەل ئەوۋىشدا بەشىك لە لىكۆلەرانى خۇرھەلات و خۇرئالوا ھەر چۆن بىت ھەر بە باشتى دەزانن لە ئاينەكانى تر، ئەۋىش بە بەھانەى بوۋنى دوو خالى پروكەش لە عالەمانىيەتدا:

(۱) بېروانە: نقد النص علي حرب، ص ۱۳۱ - ۱۳۲.

۱- تىكەلكردى ئىسلام و جىانە كىرەنەۋەى لە دەسەلاتە ئايىنىيە كانى خۇرئالوا:

يەككىك لەو ھۆكارانەى كە دۆخىكى ئالۋىزى لای ژمارەيەك لە لىكۈلەرەن دروست كىرەۋە، بابەتى ھەۋلى جىا كىرەنەۋەى ئايىنە لە دەۋلەت لەلايەن عالەمانىيە كانەۋە. ژمارەيەكى بەرچاۋ لە لىكۈلەرەن كەۋتۈنەتە ھەلەۋە و پىيان واىە بابەتى جىا كىرەنەۋەى ئايىن لە دەۋلەت يەككىكە لە گىرەنگىرەن دەستكەۋتە كانى عالەمانىيەت، بەۋ پىيەى ئايىن ھەلگىرى پىرۋىزى خۋەتەى و گوزارشتە لە پەيۋەندىيەكى دۆستانەى نىۋان خۇدا و بەندەكانى. جىهان و ژيانى مەۋقەكان ھەمىشە و ھەموۋ كات لە پىشكەۋتن و گۆرەنكارىدان، ئايىن ناتوانىت داخۋازى و پىۋىستىي ژيانى مەۋقەكان پىر بىكەتەۋە، ياخۇد نايت كاروبار و ھۆكەم و بەرپۈەبەردن تىكەلى ئايىن و پىرۋىزىەكانى ئايىن بىكرىت لەبەر ئەۋە پىۋىستە ئايىن و دەسەلات لە يەكتر جۇدا بىكرىتەۋە. ھەلەت ئەم ھەۋلەى خۇرئالوايىيەكان لە كاتىكدا بوۋ بۆ ماۋەى چەندىن سەدە جىهانى خۇرئالوايى و ئەۋرۋوپا بە تايىبەتى لەلايەن پىاۋانى ئايىنى و كلىساكانەۋە بەرپۈە دەبران. دەسەلاتى ئايىنى پاپايى چەندىن كارەسات و نەھامەتى بە سەر خۇرئالوايىيەكاندا ھىتابوۋ، بە جۆرەك تەۋاۋى جۈمگەكانى دەسەلاتىيان مۆنۋپۇل كىرەبوۋ. ئابۋورىي و سىياسەت و فىزىكرەنىيان خىستىۋە بەرژەۋەندىي كلىساۋە بە و تۈندى دژى ھەر ھەۋلىكى زانىستى و سىياسى و فەرھەنگى دەۋەستانەۋە كە بىتە ھۆكارى لاۋازىۋونى پىگە و شكۋى كلىسا. ھەر بەم ھۆكارە چەندىن زانا و داھىتەرى خۇرئالوايى بە دىرەندەتەرىن شىۋە لە ناۋ بران و ھىندىكى تىران ناچار بە پاشە كشى و خۇرەدەستكرەنى كلىسا كران.

تىۋرىستە عالەمانىيەكان و رابەرانى شۆرشى فەرەنسى گەشىتە ئەۋ بىرايەى كە ئايىنى مەسىحىيەت و كلىسا ئەستەنگى گەۋرەن لە بەردەم بەرەپىشچۈۋنى كۆمەلگە خۇرئالوايىيەكان، بۆيە پىۋىستە بە ھەر نىرخىك بىت ھەژمۈۋ دەسەلاتىيان بە تەۋاۋى سىۋوردار بىكرىت و ھەژمۈۋنىيان بە تەۋاۋى لە

ناۋەند گىرنگە كانى سىياسەت و بەرپۆۋەردن دورۇر بىخىرەتەۋە.

ئەۋەى بىرمەندانى عالەمانى و رابەرانى شۆرشى فەپەنسى لەبارەى گۆرپىن سنوودارکردنى ھەژموونى كلىساۋە بىريان لى دەكرەۋە، ھەنگاۋىكى دروست بو و تەۋاۋ لە شوئى خۇيدا بو. رۋونتر بلېن ھەۋلىكى لەم شېۋەدايە بۇ سنوودارکردنى دەسلەتلى كلىسا و ھىنانەپىشەۋەى جىگرەۋەى سىياسى و ھوكمرانى بۇ ئەۋرۋوپا برپارىكى دروست و لە جىگەى خۇيدا بو، بەلام كىشەكە لەۋۋە دروست دەيت كاتىك ھەۋل بىرئى ئىسلام ۋەك ئايىنىكى لىۋانلىۋ لە سىياسەت و بەرپۆۋەردن و ئابورى و بازىرگانى و جەنگ و ناشتى و ياسا و بارى كەسىتى و ... ھتد بەراۋرد بىرئى لەگەل ئايىنىكى تىكدرەۋى ھەلۋەشاۋى بى بنەماى ۋەك مەسىحىيەت و دامەزراۋىيەكى گەندەل و ئالۋى ۋەك دامەزراۋى كلىسەى قاتىكانى. لە راستىدا بەراۋردىكى تەۋاۋ ناتەندروست و ئالۋىزىكىيە. ئاخىر ئىسلام لە بىچوكتىر بىبەتەۋە لە چوۋنە دەستشۋرەۋە و پەيۋەندى ھاۋسەرگىرى قسەۋباسى خۇى ھەيە تا دەگاتە كايە گىرنگە كانى بەرپۆۋەردن و ھوكمدارى و سىياسەت و دەۋلەت و جەنگ و ناشتى و ئابورى و پەيۋەندىيە كۆمەلەيتى و سىياسى و بازىرگانى و ئابورىيەكان بەراۋرد بىرئى لەگەل ئايىنىكى دەستكارىكرەۋى فەلى بى دەست و زمانى ۋەك مەسىحىيەت كە تىندا دەگوتىرت (دع مالىقىصر لقيصر وما لله لله) بەراۋرد بىرئى لەگەل قورئاننىك كە دەفەرمووت ﴿ان الحكم الا لله﴾ ھوكم و بەرپۆۋەردن تەنيا و تەنيا بۇ خودايە؟ گەر عالەمانىيەت سەرگەۋتوۋىت لە بەرپۆۋەشېردنى خۇرئال و دەرکردنى لە چىنگى كلىسا ئەۋا بە دلىيائى عالەمانىيەت بۇ ۋلاتانى خۇرەلەتلى ئىسلامى پىچەۋانەكەيتى و بىگرە بوۋتە مايەى مەترسىيەكى گەۋرە و راستەقىنە بۇ سەر تەۋاۋى كۆمەلگە و لىكترازان و پارچەپارچەكردنى تەۋاۋى كۆمەلگە و ھەلۋەشاندەۋەى ھەستى ئايىنى لاي تەۋاۋى تاكەكانى كۆمەلگە.

قۇناغى دواتر بەشىك لە عالەمانىيە كانى عەرەب ھاتنەو ھۆش خۇيان و دانيان بە ھەلە و شكستى ھزرى خۇياندا نا. لەم چوارچىۋەيەدا «خالىد موخەمەد خالىد» يەككىك لە عالەمانىيە ديارە كانى عەرەب و خاۋەنى ھەر دوو پەرتووكى (من هنا نبدأ) و (الدين فى خدمة الشعب) دواى سى سالى لە خزمەتكردن و بانگەشە كىردن بۇ عالەمانىيەت وازى لە عالەمانىيەت ھىنا و پەشيمان بووۋە لە بىروبوچوۋە كانى راپردوۋى و پەرتووكىكى بە ناۋى (الإسلام والدولة) نووسى و تىيدا سەرەكىترىن ھۆكارە كانى ھەلخەلتاندىن و بەھەلەداچوۋنى خۇى لە پشتگىرى عالەمانىيەت خستە پروو. ناوبراۋ بە وريايىيەۋە تىشك دەخاتە سەر جەۋھەرى ھەلەى خۇى لە پشتگىرىكردىن عالەمانىيەت بۇ ئەۋە دەگىرپىتەۋە كە پىشتىر جىاۋازى نىۋان ھوكمى ئىسلام و دەۋلەتى ئايىنى كلىسايى لە ئەۋروپا نە كىردوۋە، بۇيە عالەمانىيەتى ۋەك بەدىلى بەرپۆۋەبردنى كۆمەلگە ناسى.

۲- تىكەلكردىن دەستوورى خەلافەتى ئىسلامى و جىانە كىردنەۋەى لە دەستوور و بەرنامەى ئايىنە كانى تر:

خالى جەۋھەرى جىاۋازى نىۋان ئىسلام و تەۋاۋى ئايىن و پەپرەۋ و پرۆگرامە كانى تر لە بەرپۆۋەبردن خستە پروۋى بىنەماكانى ھوكمكردن و بەرپۆۋەبردندا خۇى دەبىئىتەۋە. ئايىنە كانى تر خالى بوون لە دەستوور و ياسادانان و ئەم ئەركە سىپىراۋو بە ھاكىم و كارىبەدەستان، پاپا ياخود فىرەمەن، دانان و ھەلېئاردنىشيان بە ھەمان شىۋە لاي ھاكىم و كارىبەدەستان بوۋە، بەلام ئەۋەى جىي سەرنجە ئايىنى عالەمانى بە پىچەۋانەى تەۋاۋى ئايىنە كانى ترەۋىيە. بەۋ پىيەى لە سىستىمى عالەمانىيەتدا سەرچاۋەى دەستوور و ياسادانان خەلگە و ھاۋكات ھەلېئاردنى ھاكىم و كارىبەدەستانىش بە دەستى خەلگە، بەلام ئىسلام تەۋاۋ پىچەۋانەى لە گەل ھەر دوو ئاراستە ئايىنىيەكەى تر لە ئىسلامدا دەستوور و ياسادانان لاي خۇدايە نەۋەك ھاكىم و كارىبەدەستان و ھەلېئاردن و

دانانى حاكم لاي خەلگىيەۋە بە شورا دەيىت.

ئىسلام لەۋەدا جيا دەيىتەۋە لە فيرەۋون و پاپا و كاهىنەكان كە خودى خۇيان ياسا دەنوسنەۋە و خۇيشيان لە سەر حوكمكردن لەۋەدا جياۋازن لە گەل ئايىنى عالەمانىيەت كە دەستور و ياسادانان كارى خودايە نەۋەك خەلگى، بەلام لەۋەدا يەك دەگرەۋە كە ھەر دوولا كارى دانان و ھەلئاردنى حاكم دەدەنە دەستى خەلگى. ئەمە ۋەك ميكانيزمەكانى دانان و نوسىنەۋەى ياسا و دەستىشانكردنى حاكم و دەسەلاتدار، بەلام ئەۋەى پەيۋەندى ھەيە بە چۆنەتتى بەرجەستەكردن و جىبەجىكردنى ياسا و دەستورەۋە ئىسلام تەۋاۋ جياۋازە لە ئاراستە ئايىنەكانى تر و ئايىنى عالەمانىيەت و ھەر دوولاش لە گەل ئىسلام جياۋازن.

لە رابردوۋدا لە ئايىنەكانى فيرەۋنىيەت و پاپايى و كەھنوتىيەدا حاكم و دەسەلاتدار و پىشەۋاي ولات، ھەلگىرى ھەر ئايىن و بيروباۋەرىك بوونايە تەۋاۋى خەلگى بەناچارى پىۋىست بوو ئەۋ ئايىنە قەبوۋل بكنە و بە تەۋاۋى پەيپەۋىي لى بكنە. قەبوۋلگىرى و پشتگىرىكردنى ھەر ئايىنىكى تر بە تاۋان ھەژمار دەكرا، پەيپەۋىكارى ئايىنەكانى تر جياۋاز لە ئايىنى حاكم و دەسەلاتداران بە تاۋانبار دەناسران و رۋبەروۋى سزاي مەرگ دەبوۋنەۋە. بە پىچەۋانەى ئەم جۆرە لە مامەلە و بىرگەرنەۋە و لە ئىسلامدا بوۋنى نىيە، بەۋ پىيەى لە ئىسلامدا شتىك نىيە بە ناۋى زۆرلىكردن و ھىچ كەس ناچارى قەبوۋلگىردنى ئايىن ناكرىت و بە زۆر ناكرىتە مۇسلمان. ھەر ۋەك چۆن قورئان بە شىۋەيەكى رۋون تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەفەرموۋىت ﴿آيَةُ الْكُرْآنِ فِي الدِّينِ﴾ زۆر كىردن و زۆرەملىيى لە ئايىندا بوۋنى نىيە. قورئانى پىرۆز لە جىگەيەكى تردا بە شىۋەيەكى رۋون تىشك دەخاتە سەر ئازادىي ھەلئاردانى مەۋقەكان لە ھەلئاردنى ئايىنى راستەقىنە.

لە راستىدا نەو نازادىيەى كە ئىسلام فەراھەم دەكات لە ھىچ نايىنىكى
 تردا بوونى نىيە، بە خودى قوتابخانى عالىمانىيەشەو. عالمانىيەت تەواۋى
 دەستوور و ياسا و دونىايىنى خۆى بە زەبرى ھىز بە سەر تەواۋى تاكەكانى
 كۆمەلگەدا بەبى لەبەرچاۋگرتنى جىاۋازىيە نايىنى و كۆمەلەيەتى و
 فەرھەنگىيەكانىان دەسەپىنىت. بە پىچەوانەى ئەم سەپاندنەو، ئىسلام ياسا
 و پرۆگرام و دونىايىنى خۆى تەنيا بە سەر شوئىكەوتوان و لايەنگرانىدا
 فەرز دەكات، كاتىك پەيۋەندى بە كاروبارى دەۋلەتەو نەبىت. بۇ نمونە
 لە سەروبەندى دەسەلاتدارى ئىسلام و بوونى دەۋلەتى ئىسلامى بابەتەكانى
 نوئز و پرۆژوو و ھەج و زەكات و خىر و جىھاد و ... ھتد فەرز ناكات بە سەر
 خەلكانى غەيرە مۇسلماندا، بە پىچەوانەى عالمانىيەكانەو كە ياساكانى
 سوودى بانكى و پىگىرىكردن لە فرەژنى و لە ناو ژىنگەى مۇسلماندا بە زۆر
 دەسەپىنن بە سەر مۇسلماناندا.

تېرۋانينى عالەمانىيەت سەبارەت بە ھوكمېرانى ۋە سىياسەت ۋە بەرپۆھبەردنى دەۋلەت لە ئىسلامدا

بە پېچەۋانەى ھەقىقەتى راستەقىنەى ئىسلامەۋە، عالەمانىيەكان پېيان ۋايە شتېك نىيە لە ئىسلامدا ناۋى سىستىم ۋە دەستور ۋە بەرپۆھبەردن بېت، تاۋەكوۋ ئەۋەى خەلكى لە رېيھوۋە كاروبارى ھوكمدارى دەۋلەت ۋە ۋلات بەرپۆھبەرن. باس لەۋە دەكەن ئىسلام ئايىنىكى رېۋحىيە ۋە گوزارشتە لە كۆمەلېك پەيۋەندى سىنوردارى نىۋان خودا ۋە ئەۋ مەرۋفە مۇسلمانانەى كە باۋەرپان پېيەتى ۋە بابەتېكى كەسىيە ۋە پەيۋەندى بە كۆمەلگەۋە نىيە ۋە دور ۋە نزىك پەيۋەندى بە كاروبارى دۇنياسى خەلكىيەۋە نىيە ۋە بە تەۋاۋى خاللىيە لە دەستور ۋە ياسا ۋە ھوكم ۋە بەرپۆھبەردن، ھەر لەبەر ئەۋە پىۋىستە ئايىن بە تەۋاۋى لە دەۋلەت ۋە دەسەلات ۋە بەرپۆھبەردن جىا بىكرىتەۋە ۋە جىگەى دروستى ئايىن، نىۋ ۋىانى خەلكى ۋە دامەزراۋەكانى دەسەلات ۋە بەرپۆھبەردن نىيە، بەلگۋۋ چۋارچىۋەى مزگەۋت جىگەى راستەقىنە ۋە دروستى ئىسلامە، ۋەك ئەۋەى پېشتىر سەركەۋتوۋ بوون لە لەقالبەدانى ئايىنى مەسىحىيەت لە چۋارچىۋەى كلىساكاندا، دەيانەۋىت بە ھەمان ئاراستە لە نىۋ كۆمەلگە ئىسلامىيەكان پەلۋېۋى ئىسلام بىكەن ۋە بىخىزىنەۋە نىۋ مزگەۋتەكان، دۋاترىش لە نىۋ مزگەۋتەكانىش پەلۋېۋ بىكرىت ۋە جىگە لە ئەنجامدانى نۆزۋ تەۋاۋى چالاكىيەكانى تى موسلمانانى تېدا قەدەغە بىكرىت، ۋەك ئەۋەى لە ئىستە لە زۆرىك لە ۋلاتانى ئىسلامىدا دەگوزەرىت كە چالاكىي نىۋ مزگەۋتەكان تەنبا لە ئەنجامدانى نۆزۋى بە كۆمەل ۋە وتارى ھەينىدا خۆى دەينىتەۋە.

ھەلبەت ئەم جۆرە بۇچوونە تېرۋانىنى عالەمانىيە ميانپەرۋە كانە بەشىكى زۆر لەوانە لە ولاتانى ئىسلامىدا دەژىن خۇيان بە موسلمان ھەژمار دەكەن، دەنا عالەمانىيە رادىكالە كان لە بىنەرەتەۋە برۋايان بە بوون و ھەژموونى ئىسلام نىيە، تەنەنت بوونى ئىسلاميان لە چوارچىۋەى مزگەوتە كانىش قەبوول نىيە. بە شىۋەيەكى گىشتى جىاۋازىيەكى ئەوتۇ نىيە لەنىۋان عالەمانىيە ميانپەرۋە و عالەمانىيە رادىكال تەنیا جىاۋازى كاتى و شىۋىنى و تەكتىكى نەبىت، ئەو عالەمانىيە لە ولاتانى موسلماننشىن دەژىت، ناتوانىت راستەوخۇ بانگەشەى ھەلئەكاندن و لە رىشەھەلگىشانى ئايىن بىكەن، بەو پىيەى كات و شىۋىن رىگە نادەن بە بانگەشەيەكى لەو شىۋەيە و شەرمناە و دوورپوانە گوزارشت لە بۇچوون و دونىابىنى دەكەن، بەلام عالەمانىيەكانى دەرەۋەى ولاتانى ئىسلامى پرونتەر و بوژرانەتر بۇچوونەكانيان دەخەنە پروو. لە ھەندىك دۇخدا خەلگەلگىكى دىارى نىۋ جىھانى ئىسلامى بانگەشەى ئەم جۆرە بىر و بۇچوونانە دەكەن، لە نمونەى ھەندىك كەسايەتتى ئەزھەرىى كارىگەر بە ھەژموونى زانستى و سىياسى خۇرئاوا لە نمونەى «عەلى عەبدولرازىق» بانگەشەى ئەۋەى دەكرد كە ئىسلام جگە لە پەياممىكى رۇخى ھىچ بابەتتىكى سىياسەت و دەۋلەت و فەرمانپەرۋايى لە خۇ نەگرتوۋە، بەلكو جىاۋازىيەكى زۆر لەنىۋان ئىسلام و سىياسەتدا ھەيە. موخەممەد (ﷺ) ۋەك پىغەمبەرانى تر تەنیا پابەرلىكى رۇخىيە و ھىچى تر، نە دەۋلەتى دروست كرددوۋە نە سەرگردايەتتى دەۋلەتتىشى كرددوۋە، پەياممەكەشى ۋەك گىشت پەياممەكانى پىش خۇى بانگەشەى ئەۋە دەكات "ئەۋەى كارى قەيسەرە، با بۇ قەيسەر بىت؛ ئەۋەى كارى خودايە، با بۇ خودايىت." ^(۱) پاشان دەلىت: "حوكم و بەرپۆۋەردن لە سەردەمى پىغەمبەردا زۆر

(۱) بېروانە: الاسلام و اصول الحكم: على عبدالرازق، ص ۴۸ - ۸۰ چاپى قاھىرە ئەم پەرتوۋكە لە سەردەمى خۇيدا كىشەيەكى گەورەى نايەۋە، كە بە ھۆيەۋە نووسەرەكەى لە پىزى زانايانى ئەزھەر دوور خرايەۋە، لەلايەن زانايانەۋە چەندىن ۋەلامى زانستىيى وردى ئەم پەرتوۋكە درايەۋە لەوانە ۋەلامى شىخ خزر حوسەين، بە ناۋى نقض كتاب الاسلام و اصول الحكم

ناديار و لىل و شاراوه و تىكەلاو بووه.^(۱)

بەشىكى تران باس لەوه دەكەن بە ھىچ شىۋىيەك نە لە قورئان و نە لە فەرمودەدا باس لە ياسا و ھۆكۈمراڭى دەستورى ئىسلامى نە كراوه، تەنيا كۆمەللىك بابەتى لاۋەكى و سەرپىيى نەيىت.^(۲) يەككىكى تران لە چوارچىۋى درىژەدان بەم بابەتە باس لەوه دەكات "ئىسلام خۇى نەداۋە لە باسكردنى ياسا و ھۆكۈمراڭى و سىستىم و بەرپۆۋەردن، تەنيا كۆمەللىك بابەتى شاز نەيىت" بەشىكى تران باس لەوه دەكەن كە "ئىسلام بە ھىچ شىۋىيەك بىنەمايەكى ديارىكراۋى دەستىشان نەكردوۋە بۇ چۆنىيەتتى ھۆكۈمكردن و بەرپۆۋەردنى سىستىمى سىياسى و ئابورى ولات تەنيا بە شىۋىيەكى سەرپىيى نەيىت، ئەۋىش لە كۆمەللىك بابەتى ديارىكراۋا و بە ھىچ جۇرئىك باسى لە وردەكارىيەكانى ھۆكۈم و بەرپۆۋەردن نەكردوۋە، تەنيا ئەۋە نەيىت لىرەۋەلەۋى تىشكى خستوۋەتە سەر ھەندىك بابەتى رەۋىشتى كە پىۋىستە لە سەرۋەندى ھۆكۈمكردندا پەپرەۋى لى بىكرىت. پاشان لە چەندىن جىگە و شورنى جىاۋازدا باس لەۋە دەكەن كە ئىسلام دوور و نىزىك بە ھىچ شىۋىيەك ئامازەى نەكردوۋە بە چۆنىيەتتى ھۆكۈمراڭى و دەستور و ياسا تاۋەكوۋ داۋا لە موسلمانان بىكرىت، پابەند بن پىۋەى و ئىسلام بە ھىچ شىۋىيەك پەيۋەندى بە سىياسەت و بەرپۆۋەردنەۋە نىيە.^(۳)

لە راستىدا گرفتى سەرەكىي بانگەشكارانى ھزرى عالەمانىيەت

دواترىش د: محمد عمارة به ناوى معركة الاسلام واصول الحكم.

(۱) بىروانە: الاسلام و اصول الحكم، ص ۴۶.

(۲) السلطات الثلاث في الدساتير العربية المعاصرة د. سليمان الطماوي وەرگىراۋ لە تحطيم الصنم العلماني محمد شاکر شریف دار البىقار، ص ۲۶.

(۳) بىروانە: تحطيم الصنم العلمانية، ص ۲۷-۲۹ تىيىدا تەۋاۋى زانىارىيەكان لەبارەى خاۋەنى ئەم بىر و بۆچوۋنانەۋە خراۋەتە ۋو.

گشتگىرىيە، واتە بەشيۋىيە كى گشتىگر دوور لە وردەكارى بابەتەكان دەخەنە
 رپوو. واتە ئەگەر پىرسىارى ئەودىيان لى بىكرىت ئىسلام تىشكى نەخستووتە
 سەر چ بابەتلىك پەيۋەست بە ژيان و بەرپۋەبردنى خەلكى بە جۆرىك لە
 ئالۋزى وەلام دەدەنەو، ئەو ياسا و دەستوورە گشتىرە چىيە و كامەيە كە
 ئىسلام تىشكى نەخستووتە سەر و سەر باسى لىۋە نەكردووە. هەندىكىيان
 باس لەو دەكەن كە ئىسلام باس لە شوورا و دادپەرۋەرى و ئازادىي گشتى و
 ئازادىي تاك و يەكسانىي نەكردووە. هەندىكى تىران باس لەو دەكەن كە
 ئىسلام گىرنگىي نەداوە بابەتەكانى راپۋىژى سىياسى و مامەلەكردنى لەگەل
 خەلكانى ناموسلمان. ئەمە جگە لە هەندىك بابەتى سىياسى و حوكمرانى
 كە عالەمانىيەكان باس لەو دەكەن گوايە ئىسلام باسى نەكردووە و تىشكى
 نەخستووتە سەر.

ئىسلام دەستور و ھۆكۈمرانىي خۆى باسكردوۋە و خەلكىشى پىۋە پاينەند كىردوۋە

بەدرىزايى مېژوۋى دەرگەوتنى ئىسلام بە تايىبەتى لەم قۇناغانەى دواتر زنجىرىيەك ھېرشى ناپەوا كراۋەتە سەر ئىسلام و ھەول دراۋە ھەر چۆن يىت پۇخى بەپۈۋەبردن و سەرگىردايەتەكردنى لى ۋەرىگىرتتەۋە. لە راستىدا بانگەشەكارانى بېرۋەكەى نەبوۋنى سىستىمى ھۆكۈمرانى و بەپۈۋەبردن ۋەك ئەۋەى ھېچ كات قورئانىان نەخوتىندىتتەۋە، ئەم بانگەشەيەيش جگە لە پالئەرى دوژمنايەتى پالئەرىكى تىرى نىيە. رەۋايىى لە كىردايە ئەۋ ژمارە زۆرى دەقەكانى قورئان و فەرموۋە پىشتىگۈى بخىرت، قورئانى پىرۋز بە دەقى پروون و ئاشكرا كە دەرغەتى تەئۋىلكردنى نىيە لە چەندىن جىگەى جىاۋازدا ھەقىقەتى ئەم بابەتەى پىشتراست كىردوۋەتەۋە، ئەمە جگە لە بوۋنى سەدان فەرموۋەى پاست لەبارەى ھۆكۈمدارى و بەپۈۋەبردن ئىسلام ھەم داۋاى كىردوۋە. ھەمىش فەرمانى كىردوۋە بە جىبەجىكردنى، ھەمىش باسى لە شىۋاز و چۆنىەتى تەۋاى ھۆكۈمە شەرىعىيەكانى پەيۋەست بە ھۆكۈمدارى و بەپۈۋەبردن كىردوۋە. سەرەپاى ئەۋەى لە چەندىن جىگەدا بە وردى تىشكى خىستەۋە سەر سىروشتى دەسەلات و پەيۋەندى نىۋان دەسەلات و ھاۋلاتىيان و كاربەدەستان و چۆنىەتى مامەلەى كاربەدەستان لەگەل ژىردەستان و تەۋاى دامەزراۋەكانى تىرى دەۋلەت، ئەۋەى لە فەرھەنگى ئىسلامىدا بە «ئىمام يان ئەمىر يان پىشەۋاى مۇسلمانان» ناۋ دەبىرت. لىزەدا ھەول دەدەين دىيارترىن ئەۋ بەلگانە بخەينە پروو كە لەبارەى ھەقىقەتى دەسەلات و ياسا و ھۆكۈمرانى لە قورئاندا ھاتون:

يەكەم: خۆى گەورە لە قورئاندا دەفەرمووئە: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ۖ﴾ [البقرة: ۳۰] «ئەو کات بىر پىنەووە کە پەرورەدگار ت فەرمووی من جىنشىنىک لە زەوى دادەنیم» «ئىبن کەشیر»ى رافە کارى قورئان لە رافەى ئەم نایەتەدا دەفەرمووئە: "ئىمامى «قورتوى» و جگە لەویش ئەم نایەتەیان کردووەتە بەلگە بۆ واجبوونی دانانى خەلیفە و سەرکرەدەیک، تاوەکوو ئەوێ کاروبارى خەلکى راپى بکات و حوکىمان لەنێواندا بکات." (۱)

دووهم: خۆى گەورە دەفەرمووئە: ﴿يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىَٰ﴾ [ص: ۲۶] «ئەى داود ئىمە بە راستى تۆمان کردە جىنشىن لە سەر زەویدا بۆ بەرپۆتەبردنى کاروبارى خەلکى، کەواتە تۆیش بە دادوهرى حوکم بکە لەنێوانیاندا و شوین هەواو هەوس نەکەوى لە کاتى حوکمدا.» «ئىبن کەسیر» لە رافەى ئەم نایەتەدا دەفەرمووئە: "ئەمەيش وەسىەت و فەرمایشتى خۆى گەورە بە بۆ کاربەدەستان کە حوکم بکەن لەنێوان خەلکى بەراستدروستى و لاندەن لى، ئەو کات گومرا و سەرلێشیواو دەبن".

سێهەم: خۆى گەورە لە قورئاندا تیشک دەخاتە سەر گزنگى حوکمکردن و بە یاسا و بەرنامەى خۆى و هەپەشە و مەترسى لەو کەسانەى کە پشت لە یاسا و بەرنامەى پەرورەدگار دەکەن: ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ [المائدة: ۴۴] یان ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ [المائدة: ۴۵] یان ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ [المائدة: ۴۷] ئەم نایەتە پوونتە و رەشکاوترین نایەتە لە سەر واجبوونی کارکردن بە حوکم و یاسا و ئەو بەرنامەى کە خۆى گەورە ناردوویەتیە خوارووە. ئەم نایەتە جگە لەوێ بە دەقێ ناشرکرا فەرموویەتى ﴿هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ ﴿هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ ﴿هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

سىياقى ئايەتەكە باس لە خالىكى گىرنگ و جەوھەرى دەكات كە ئىمە لىرەدا دەمانەوېت بىخەينە پروو. ئەم ئايەتەنە سەرەو لە سىياقى باسكردنى ئەو كەسانەى كە ئەھلى كىتاب پىيان وايە باوەردارن و شوین پەرتووكىكى ئاسمانى كەوتوون، بەلام پەرەردگار لە چەند شوئىكىكى ئەم سوورەتەدا باس لەو دەكات ئەوان بە هیچ شىوازىك شوین تەورات و ئىنجىل نەكەوتوون، بەو پىيەى حوكمىيان پى نەكردووە و كارىان بە شەرى خوا و حوكمى خودایى نەكردووە. وەك ئەوئى قورئان لە پىش باسكردنى ئەو سى ئايەتە دەفەرموېت:

﴿وَكَيْفَ يُحْكُمْونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾ [المائدة: ۴۳]

واتە: «ئەوان چۆن تۆ دەكەنە حاكم و بىرپارەدەر لە كاتىكدا خۆيان پەرتووكى خۆيان (تەورات)يان لایە، زۆر بەروونى حوكمى خۆى تىدايە، كەچى پىشتى لى هەلدەكەن و كارى پى ناكەن. نە حوكمى تەوراتى خۆيان و نە حوكمى بەرنامەى نىراوى ئىمە. كەواتە ئەوانە بە هیچ جۆرىك مۇسلمان و باوەردار نىن.» خۆى گەورە لەم ئايەتەدا زۆر بەروونى دەفەرموېت: ﴿وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾ خالى جەوھەرى لىرەو دەست پى دەكات كە دواى ئەو ئايەتە خۆى گەورە لە سى شوئىدا يەك لە دواى يەك دەفەرموېت: ﴿وَمَنْ لَمْ يُحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ [المائدة: ۴۴] يان ﴿وَمَنْ لَمْ يُحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ [المائدة: ۴۵] يان ﴿وَمَنْ لَمْ يُحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ [المائدة: ۴۷] ژىنگە و سىياقى ئەم ئايەتە ھۆشدارى توند دەداتە ئەوانەى خۆيان بە مۇسلمانان دەزانن و خۆيان دەدەنە پال ئىسلام، بەلام حوكم بە قورئان و ئەو دەستورەى خوا ناردوويەتى ناكەن. ھاوشىوئى يەھودى و نەسرانىيەكان وان كاتىك دەيانوت كە ئەوان باوەردارن، بەلام حوكمىيان بە تەورات و ئىنجىل نەدەكرد. بۆيە خۆى گەورە فەرموئى: ﴿وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾ ئىوئىش بزانن كە ھەر كەس حوكم نەكات بەوئى

كە خوا ناردوويەتى، ئەوا بە دۇنيايى ﴿هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ ﴿هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ ﴿هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ پاشان خۇاى گەورە دەفەرمووت: ﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ [المائدة: ۵۰]

«ئەرى ئەمانە دەيانەوت ياسا و بەرنامەى جاھىليەتى پېش ئىسلام زىندوو بىكەنەو، بېرىار و بەرنامەى خوا لا بدەن و كارى پې نەكەن، جا دەبىت بېرىار و بەرنامەى كى باشتەر و چاكتەر بىت لە بەرنامەى خوا بۆ ﴿لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ ديسان خۇاى گەورە لە سورەتى (النساء) دا بە شىۋەى كى پرون تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەفەرمووت: ﴿فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [النساء: ۶۵] واتە: «نەخىر بەو شىۋەى نىيە، بەلكوو سوتند بە خۇداى تۆ ئەى موخەممەد، نابنە باوەردار ھەتاوەكوو بۆ كىشەكانى نىوانيان تۆ و بەرنامەى تۆ دەكەنە دادوەر و ياساى خۇيان، ئەوسايش دەبىت ھىچ نارەھەتى و تەنگىيەك دروست نەبىت لايان بەرانبەر ئەو ياسا و بەرنامە و حوكمكردەى تۆ و بە چاكىش دەبىت ملكەچ و رادەستى تۆ بن» ديسان خۇاى گەورە لە چەندىن شوتنى ترى قورناندا ئەم بابەتە پىشتراست دەكاتەو و پرونتەر پىداگرى لى دەكات و دەفەرمووت: ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [يوسف: ۴۰] واتە «ھەر چى حوكم و بېرىارنك ھەيە، تەنيا بېرىار و حوكمى خودايە و بۆ خودايە، دەبىت تەنيا ئەو حاكم بىت، بۆيە فەرمانى داوہ كە تەنيا دەبىت ئەو بېدەستن و گوپرايەلى ئەو بن، ئەمە نايىنى راست و پەوايە، بەلام زۆربەى خەلكى لىي بىئاگان.»

شىخولئىسلام «ئىن تەيمىيەى ھەرانى» (پەخمەتى خۇاى لى بىت) دەفەرمووت: «بىگومان ھەر كەسنىك حوكم و ياساى خودا پەت بىكاتەو، پىي

واجب نہیئت، ئەو بە دۇنیایی کافر و بیباوەرە. ^(۱) ئەمەى رابوورد، بەشیکی
کەم بوو لەو ئایەتە قورئانییانەى کە بە پروونی تیشک دەخات سەر پىویستی
پیکخستن و حوکم و یاسا وەک پىگوزەرنکی خیرا ئامازەمان پى کرد، دەنا
دریژەدان بەم بابەتە پىویستی بە زنجیرەى ک پەرتووکی سەربەخۆیە.

(۱) بىروانە: تەواوى قسەکانى شىخولئىسلام ئىبن تەيمىيە لە مجموعه التوحيد رساله ۱۲ ص ۴۱۳.

حەقىقەتى ھۆكمرانى و دەسلەت لە فەرموودەكانى پەيامبەردا

پەيامبەر (ﷺ) ۋەك پەيامبەر و سەرکردەى دەۋلەت لە يەك كاتدا ھەر دوو نەركە خوداىي و مەۋجىيەكەى بە باشتىن شىۋە جىبەجىي كەردوۋە. جگە لە كارو كەردەۋەى خۆى كە بەشەكە لە سۈننەت و بەھىزەتەن بەشى سۈننەتە، يەك كارى دواى كۆچى بۆ مەدىنە دامەزراندنى دەۋلەت و رېئەسەتەنى ھۆكۈم و كاروبارى خەلەكى بوو. جگە لەم رەۋە كەردارىيە، لە چەندىن شەندە بە گوتە تەشەكى خەستەۋەتە سەر ئەم بابەتە. ۋەك دەفەر مەۋەت: «كانت بنو اسرائيل يسوسهم انبيائهم كلما هلك نبي خلفه نبي وأنه لا نبي بعدى»^(۱) «ھەمىشە پەيامبەرانى خودا سەسەت و ھۆكىمى ھۆزى ئىسرائىلىيان بە رەۋە دەبرد، ھەر كات پەيامبەر ئەك بەرداىە پەيامبەر ئەكى تر شەندى دەگرتەۋە، بەلام لە دواى مەن پەيامبەر نايت» (ۋاتە ھۆكمرانىيەكە لە ئىسلامدا دەگۆرەت و خەلەكانى تر جەئى پەيامبەرى دەگرتەۋە، بەۋ پەئەى لە دواى مەۋە مەد ئىتر پەيامبەرى تر نايت، بەلكو جەئەشەن و خەلەفەكان بە ژمارەيەكى زۆرەۋە دواى ئەۋ دەن). پەيامبەر (ﷺ) زۆر بە رەۋە تەشەك دەخاتە سەر ئەۋەى كە يەكەك لە كارە گرتەكانى پەيامبەران سەسەت و ھۆكەم كەردن و بەرپەۋەردنى كارى خەلەكى بوۋە و يەكەك بوۋە لە ئەركە پەروژەكانى پەيامبەرانى خودا و خودى خەشەى. بەۋ پەئەى لە سەردەمى ھۆزى ئىسرائىلدا ۋەجى ئاسمانىي كۆتەئى نەھاتەۋو، بۆيە ھەر كات پەيامبەر ئەك ۋەفاتى دەكەرد، ياخود شەھىد دەكەرد پەيامبەر ئەكى تر شەندى دەگرتەۋە، بەلام لە دواى پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ)

(۱) متفق عليه

ئىتر جارىكى تر پەيامبەر نايەت، بۆيە خەلكانى تر لە خەلىفە و جىنشىنانى شەرى شويى دەگرنەۋە و دەبنە درىژەپىدەرى لە رېكخستىنى كاروبارى مۇسلمانان. دواتر پەيامبەرى خۇشەۋىست (ﷺ) درىژە دەدات بە بابەتەكە و لە بەشەكانى ترى فەرمۇدەكەدا بە پرونى تىشك دەخاتە سەر پىۋىستىي گۆرپايەلى خەلكى بۇ فەرمانى باشەى حاكم و كارىدەستان و ئەركى رەۋىشتىي كارىدەستان بەرانبەر تاك و كۆمەلگەى مۇسلمان و ھاونىشتىمانىي ترى نىو كۆمەلگەى مۇسلمانان. ئايىنەكانى تر حوكم و بەرپۆۋەردىنى ۋەك ئەركىكى قورس و مەترسىدار ھەژمار كردوۋە دەسلەتدارى ۋلات بەرپرسىيان لە دۇخى تاك بە تاكى ھاۋلا تىيانى كۆمەلگە، ۋەك دەفەرموۋىت: (فان الله سائلهم عما استرعاهم). واتە: (خوۋى گەۋرە پرسىيان لى دەكات دەريازەى ئەو خەلكانەى ئەوان بەرپرسىيان لە سەرپەرشتىكردنىان).

ھەموو ئەمانە ئامازەى پرون بە پىۋىستى و واجبوونى حاكم و بەرپابوونى حوكمرانى. دواتر ۋەك فەرمان بە درىژەدانى گۆرپايەلىي دروستى خەلىفە و جىنشىنانى دواى خۆى. لەم بارىيەۋە لە فەرمۇدەيە كدا دەفەرموۋىت: «عليكم بسنتي وسنت الخلفاء الراشدين من بعدي»^(۱) «دەست بگرن بە سوننەتى من و سوننەتى جىنشىنە راشىدەكانى دواى من.» لە پاشان لە جىنگەيەكى تردا ۋەك ئامازەيەك بۇ رېگريكردن لە دروستبوونى ئالۋزى و پشيوى سىياسى بەھۋى مىللاننى لە سەر دەسلەتەۋە دەفەرموۋىت: «إذا بويع لخلفتين فاقتلوا الآخر منهما»^(۲) «ئەگەر لە يەك كاتدا بەيەت درايە دوو خەلىفە، ئەوا دووھەمىيان بكوژن».

لە جىنگەيەكى تردا دەفەرموۋى: «مابعث الله من نبي ولا استخلف من خليفة

(۱) رواه أبوداود ۴۶۰۷ والترمذي ۲۶۶.

(۲) مسلم ۱۸۵۳

الاکانت له بطانتان»^(۱) ديسان له جىگەيە کى تردا دەفەرمووت: «إنما الإمام جنة يقاتل من ورائه»^(۲) پاشان له جىگەيە کى تردا له سەروبەندى ديارىکردنى بەرپرسيارتىي پىشەوا و پىشەنگى موسلمانان بەرانبەر بە کۆمەلگە کەى دەفەرمووت: «فالأمير الذي على الناس راع وهو مسؤول عن رعيته»^(۳) ئەمەو چەندىن بەلگەى ترى فەرموودە کە بە شىۋەيە کى ڤوون له سوننەت و مەسانىدەکانى فەرموودەدا ھاتووە و بە ناشکرا تىشک دەخەنە سەر واجبوونى حوکم و دەسەلات و سىياسەت و بەرپۆڤەردن، ئەمە سەرەڤاى وردەکارىيەکانى پەيوەست بە سروشتى دەسەلات و بەرپرسيارتىيەکانى سەرشانى دەسەلاتداران و ھاۋلاتىيان و شىۋازەکانى چارەسەکردنى کىشەکان و سنوورى دەسەلاتەکانى فەرمانرەوا و ڤىکخستنى پەيوەندىيەکانى دەۋلەت و ھاۋلاتىيان و دەۋلەت و ۋلاتانى تر.

ھەندىکجار بە تەواۋى دەگەينە ئەو ڤروايەى کە سەلماندى ئەم بابەتە ھىندە پىوستى بە خستەڤروۋى بەلگە نييە، بەلکۆ دەکرت له ڤى پرسیارتىکى سادەوہ کۆتايى بەم بابەتە ٻهينين. بە سادەي دەپرسين يە کەمىن کارى پەيامبەرى ئىسلام (ﷺ) دواى کۆچى بۆ مەدينە چى بوو؟ بىگومان ھەمووان کۆکن له سەر ئەوہى دروستکردنى دەۋلەت و دامەزراندنى کيان و حوکومەت يە کەمىن کار بووہ دواى دروستکردنى مزگەوت پى ھەستا. ديسان دەپرسين يە کەمىن سەرکردەى ئەو دەۋلەت و کيانە کى بوو؟ بىگومان ھەمووان دەلین: پەيامبەر «موحەممەدى کورى عەبدوللا» (ﷺ) کەوايە خودى پەيامبەر ئەم بابەتەى بە گرنگ زانیوہ و ئەم گرنگزانينەيش له بابەتىکى سادە و ھەستىکى کەسييەوہ سەرچاوہى نەگرتوہ، بەلکۆ پشتبەستو بووہ بە وەحى و سروشتىکى خوايى،

(۱) رواه البخاري ۶۷۷۳

(۲) مسلم ۱۸۴۱

(۳) متفق عليه

وہک قورئانی پیرۆز و وئناى دەکات ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۖ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ [النجم: ۳-۴] ھەرۋەھا پەيامبەر (ﷺ) تەواۋى وردە کارىيە كانى پەيۋەست بەم بابەتەۋە خستۋەتە پروو، تاۋە کوو ئەۋەى خەلىفە و پىشەۋايانى رپرەۋى رەسەنایەتیی پەيامبەر بە شىۋەيە کى دروست لە سەرى پرۆن، دواترىش جىئىشنانى راشيد ۋەک رپنمايىيە كانى خۆشەۋىست کاريان لەسەر کردوۋە و تەواۋى وردە کارىيە كانى پەيۋەست بە بابەتەى حوکمدارى و بەرپۆۋەردن لە سەرچاۋە ئىسلامىيە رەسەنەکان بە پروۋنى باس کراۋن و قسەيان لە بارەۋە کردوۋە.

دواترىش کارىيە دەستە خاۋىن و رەسەنەکان، پىبەپىي فەرمانرەۋايىي پەيامبەرى خۆشەۋىست (ﷺ) سىياسەت و حوکم و ژيانى مۇسلمانان بە رپۆۋەردۋە، ئەحکامە كانى شەرىيان جىبەجى کردوۋە و کاريان بە دەستورى خودايى ئىسلامى کردوۋە. کارکردن بە دەستورى خودايى لە سەر دەمى پەيامبەر (ﷺ) و قۇناغى دواتر لە سەر دەمى خولەفای راشيدىن، بە وردى پروۋن کراۋەتەۋە و کارى پىن کراۋە و دواترىش مۇسلمانان لە سەرى رپۆشستۋون. ئەۋ بابەتە جۈزئى و لاۋە کىيانەى کە عالەمانىيەکان بانگەشەى ئەۋە دەکەن، گوايە ئىسلام قسەى لە بارەيانەۋە نە کردوۋە مەحالە ئىسلام چارەسەر و قسەى ھەيىت لە تەواۋى وردە کارىيە ياسايى و سىياسىيە كانى پەيۋەست بە حوکمرانى و رپنکخستنى ژيانى خەلکى زۆر جار ھەندىک لە بەناۋ مۇسلمانەکان ئەم قسەيە دەکەن باس لەۋە دەکەن چۆن ئىسلام دەکرت بىتە ياسا و بەرنامەيە کى گشتگىر بۆ تەواۋى ژيانى خەلکى لە کاتىکدا ئىسلام ھەزار و چوارسەد سال پىش ئىستا دەرکەوتوۋە. ئەۋ کات ژيان جۆرۋىكى تر بوۋە، پىداۋىستىيە كانى ژيان کەم بوۋن و جىاۋاز لە ئىستا و مەرۋفى سەر دەمى نوئ، پىۋىستى بە ياسا و بەرنامە و دەستورى نوئە، بۆ ئەۋەى بىتە ۋەلامدەرەۋى داۋاکارى و پىۋىستىيە ھەنۋەکەيىيە كانى.

زۆر جار عالەمانىيە كانى خۇرئالوا و خۆرەلەتتى ئىسلامى ئەم بابەتە ۋە کوو

گومان ياخود ۋەك پىرسىيارىكى بىۋەلام دەخەنەپروو، چۆن دەكرىت لە جىھانى پىشكەوتوو و جىھانى سەردەمى نوى، لىۋانلىو لە پىشكەوتن و گەشەسەندىن و پىداۋىستىيى زۆر و گەشەى جىاواز لە سەر ئاستى ئابوورى و سىياسى و ياساى و ژيان و ژيارى. چۆن دەكرىت مەۋفى ئەم سەردەمە بەم ھەموو پىشكەوتن و پىداۋىستىيە زۆرۋە، بە بەرنامە و شەرىعەتتىكى ۱۴۰۰ يىش ئىستا ژيانىان رېك بىخەين و ھوكم و ئاراستەيان بىكەين! بۆيە دەكرىت ئىسلام بۇ قۇناغىكى مېۋوۋىيى دىيارىكراۋى ژيانى مەۋفەكان گونجاۋ و لەبار بوۋىت، بەلام مەھالە بۇ ژيانى پىشكەوتوو و گەشەسەندوۋى ئەمەۋى مەۋفەكان سەركەوتوو يىت.

ئىسلام باسى تەۋاۋى ياسا و وردەكارىيە سىياسىيەكانى ھوكمپرانىي كىردوۋە. ئەو تۆمەتھى كە دەتريت گوايە ئىسلام تەنبا كۆمەللىك بابەتى گىشتىگىرى خىستەتە پروو، دوور و نىزىك باسى لە وردەكارىيەكانى پەيوەست بە ياسا و دەستوور و سىياسەتەۋە نەكىردوۋە و دوورە لە پىستىيەۋە.

أ- سەرەتا ئەۋى پىۋىستە تىشكى بىخەيتنە سەر ئەۋىيە كە ئىسلام خاۋەنى قىسەى كۆتايىيە لە مىكانىزمى دانانى دەستوور و فەرموۋىيەتى: ﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَفُضُّ الْحَقُّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ﴾ [الأَنْعَام: ۵۷] واتە ھەممە ھوكم و بىرپارىك ھەر ھى خۇدايە و ھەر ئەۋىش بە باشترىن شىۋە ھەق پروون دەكاتەۋە و جىاى دەكاتەۋە.

ب- قورئان بە توندى ئەو بابەتە رەت دەكاتەۋە كەسىك ياخود شەرىعەت و ياسا و دەستوورنىكى تر بىكرىتە ھاۋىيەشى ياسا و دەستوورى پەروەردگار ۋەك قورئان بە ئاشكرا وىئەى دەكات و دەفەرموۋىت: ﴿وَلَا يَشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا﴾ [الكهف - ۲۶] واتە: «ھىچ كەس ھاۋىيەشى نىيە لە كار و بىرپار و ياسادانان، لە گەل خۇدا». ئەم ئايەتە پىروۋە بە پروونى تىشك دەخاتە سەر ئەۋى كە خۇدا نەك تەنبا خاۋەنى شەرىعەت و ياسا و دەستوور، لە پال ئەۋەدا بە ھىچ

شېۋەك رازى نايىت ھېچ كەس و لايەنىك بېيىتە ھاوبەشى لە ھوكم و ياسادانان، ئايەتى دواتر ئەم بابەتە زياتر پروون دەكاتەو و دەفەرموۋىت: ﴿وَاللَّهُ يَخْتِمْ لَكُمْ لَكُمْ﴾ [الرعد: ۴۱]

واتە: «تەنیا خدا ھوكم و برپار دەرەكات و ھېچ كەشىش ناتوانىت رېنگەى لى بگرتت.» ديسان لە شورىنىكى تردا ۋەك وىناكردنى بلىد و بالاي و تە و ھوكمى پەرۋەردگار بە سەر تەواۋى ئەوانى تردا قورئان دەفەرموۋىت: ﴿وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ [التوبة: ۴۰] واتە «ۋشەى خدا و فەرمانى خدا بەرزە و دەيىت بەرز و بلىد يىت.»

تەواۋى ئەم ئايەتانەى پىشتووتر كە باسما كىرەن بە پروونى تىشك دەخەنە سەر ئەۋەى كە خۋاى گەورە بە تەنیا سەرچاۋەى سەرەكى و كۆتايىي دەستور و ياسادانانە، تەواۋى دەستور و ياسا و رېڭخستى ژيانى مەۋقەكان لاي خۇدايە و ھېچ كەس بۆى نىيە ياسايەكى تر پەپرە بكات چ بگات بەۋەى خۋى ھەستىت بە نووسىنەۋە و دانان و فەرزكردنى بە سەر خەلكىدا.

ج- قورئان بە گرنگىيەۋە باس لە دانانى كارىدەستان دەكات بە مەبەستى رېڭخستى ژيانى خەلكى، دواتر مەرج دادەنىت بۆ ئەو كارىدەستە كە دەيىت چۆن يىت. زىاد لەمە تىشك دەخاتە سەر پىۋىستى پابەندبوونى خەلكى بە برپارە دروستەكانى ئەو كارىدەستەۋە. ۋەك دەفەرموۋىت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ [النساء: ۵۹] واتە: «ئەى ئەوانەى ئىمانتان ھىناۋە، گوڭرايەلى خدا و پەيامبەرەكەى بن، گوڭرايەلى كارىدەستان نىو خۇشتان بن.» بە وردبوونەۋە لەم ئايەتە دەبنىن خۋاى گەورە.

۱- گرنگى و پىۋىستى بوونى كارىدەست بۆ رايىكردنى نىش و كاروبارى خەلكى و چەسپاندنى دەستور و ياساى خۇدايى.

۲- گرنگى پابەندبوونى جەماۋە بە برپار و رېنمايىيەكى پىشەۋا و كارىدەستەۋە

تا ئەو كاتەي لە سنوورى خودا لاي نەدايىت.

۳- ھاوتاكردنى ئەو گۆرپايەلىيە بە گۆرپايەلىيى خودا و پەيامبەرى خودا (ﷺ) وەك دەبينىن لە ئايەتەكەدا بە شىۋەيەكى پلەبەندى خراۋەتە پروو.

دەستىشانكردنى سىروشتى خودى پىشەوا ياخود سەرۆك ياخود ھەر ناوئىكى تىرى لى بىرئەت بەۋەي كە دەيىت مۇسلمان يىت، واتە لە خودى مۇسلمانان خۇيان يىت. (منكم) لە خۇتان (لا من غيركم) وەك سەرەتاي ئايەتەكە، خىتابە بۇ مۇسلمانان و دەفەرمويىت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ كەواتە لە كۆمەلگەي ئىسلاميدا پىويستە كاربەدەستى مۇسلمان سەرکردايەتتى ولات و كۆمەلگە بكات و بە ھىچ شىۋەيەك رېنگەپىندراۋ نىيە كەسانىكى نامۇسلمانان لە ھەرەمى دەسەلاتدا كاروبارى حوكم و ياساى مۇسلمانان پى بىسپىرەت. دواتر قورئان پروونتر تىشك دەخاتە سەر ئەۋەي كە مەحەلە خەلكانى نامۇسلمان بىنە بەرپرسيارى يەكەم و حوكمكردنى مۇسلمانان، وەك بە پروونى دەفەرمويىت: ﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾ [النساء: ۱۴۱] واتە: «ھەرگىز خودا پى نادات كە بىباۋەران زال و گەورە بن بە سەر مۇسلماناندا.»

بىنگومان ھىچ رېنگە و بەرپرسيارىيەك ھىندەي بەرپرسيارىيە حوكم و فەرمانراۋايى گەورە نىيە، كەواتە ئەۋەي گىرنگە و مەرجى سەرەكىيە دەيىت كاربەدەستى مۇسلمانان، مۇسلمان يىت ئەمە جگە لە چەندىن مەرجى تر كە لە سەرچاۋە فىقھىيەكاندا بە ئاشكرا پروون كراۋەتەۋە و تىشك دەخەنە سەر كۆمەلەك مەرجى تر لە نمونەي بالفى و عاقلى و دادپەرۋەرەۋە ... ھتد. ھەريەك لەم مەرجانە چەندىن بەلگەي پروون و ئاشكراي لە قورئان و فەرمودە لەسەرە كە لىرەدا دەرفەت نىيە بۇ ئەۋەي بە وردى تىشكىان بخەينە سەر. ئەۋەي گىرنگە ئامارەي پى بىكەين ئەۋەيە كە ھەولدان و كاركردن بۇ دانانى كاربەدەستىكى مۇسلمان نەركى سەرشانى ھەموو مۇسلمانىكە، وەك

ئەۋەي پەيامبەر (ﷺ) بەرۋونى تىشك دەخاتە سەر و دەفەرموۋىت «من مات وليس في عنقه بيعة مات ميتة جاهيلة»^(۱) واتە: «ھەر كەسنىك بىرەت و بەبى ھىچ رېڭرىيەك بەيەتە پېشەۋايەكى مۇسلمانانى لە گەردندا نەيىت ئەۋە بە مردىكى نەفامى مردو». ماناى ئەم فەرمودەيە و لە سۆنگەي بىنەماي شەرى (مالايتىم الواجب الا به فهو واجب) ھەر واجىك نەدەھاتە دى، مەگەر بە واجىكى تر نەيىت، ئەۋا ئەۋ شتە خۇي دەيىتە (واجب) بە دۇنيايى ھۆكۈمكردن و بەرپۈرەردنى كاروبارى مۇسلمانان تەنيا بە كەسانى مۇسلمان و پابەند دەكرت.

دە ئىسلام بەرۋونى تىشك دەخاتە سەر سىروشتى پەيۋەندىي نىۋان كارىدەستان و ھاۋلايتيان، ئەگەرى دروستبۈنى ناكۆكى لەنيۋانان و شىۋازى چارەسەركردنى ئەۋ كېشە و گەرتانەي كەرۋودەدەن، واتە دەگونجىت و بگەر ئاسايىيە كە ئالۋزى و ناكۆكى و لىكتىنەگەيشتن لەنيۋان كارىدەست و ھاۋلايتيان رۈۋىدات. زىاد لەمە قورئان مىكانىزى چارەسەركردن و يەكلايىكردنەۋەي ئەۋ كېشە و نارىشانەي دەستىشان كەردوۋە، گەپرانەۋەي بۇ لاي قورئان و سۈننەتى كەردوۋە بە كىلىلى چارەسەرى كېشە و گەرتەكان ۋەك دەفەرموۋىت: ﴿فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ٥٩﴾ [النساء: ۵۹] واتە: «ئەگەر لەشتىكدا كېشە و ناكۆكىتان ھەبۈ، ئەۋە بىگەرپىنەۋە بۇ لاي خودا و پەيامبەرەكەي ئەگەر باۋەرتان بە خودا و رۈزى دۋايى ھەيە، چۈنكە ئەۋ گىرپرانەۋەي بە جوانترىن و چاكتىرىن و پەر خىرتىرەنە بۇتان.»

ھ- ئەۋەي پەيۋەندىي ھەيە بە ماۋەي ھۆكۈمپاننى سەرۋك و پېشەۋاي ۋلا تەۋە پېچەۋانەي ئەۋەي ئىستا لە زۆرىك لە ۋلاتان دەگوزەرت، تىيدا ماۋەي فەرمانپەرۋايى سەرۋك بۇ چۈر سالى ياخۇد ھەشت سالى دىارى دەكەن،

لە ئىسلامىدا شىتېك نىيە بە ناۋى ماۋى كاتى حوكمپرانى، ھىچ كات زەمەنىكى بۇ دىارى نە كىردوۋە، بە مەرجىك (سەرۋىك، ئىمام، پىشەۋا) بابەندى تەۋاۋى ئەۋ مەرجانە يىت كە لە سەرى پىۋىست كراۋن، لە بەرانبەردا ھىچ كەس لە مۇسلمانان لە سەر ئاستى تاك و دەستە مافى ئەۋەيان نىيە ھەۋلى لادان جى پىن لەفكردىنى بدن، ھەر كەس شىش كارنىكى لەم شىۋە بىكات يىگومان لە دونىا و دۋاپۇژدا بەرپرسىار و تاۋانبار دەيىت و بەر توۋرەپى خودا دەكەۋىت، لە دۋاپۇژىشدا بە گومپراپى و بىن بەلگە دەچىتەۋە لای پەرۋەردگار. ۋەك ئەۋەى پىغەمبەر (دروۋدى خۋاى لە سەر يىت) بە پۈۋنى وىئناى دەكات و دەفەرموۋىت: «من خلع يداه من طاعة لقي يوم القيامة ولا حجة له»^(۱) واتە: «ھەر كەس دەست ھەلبىگىرت لە گومپراپەلى و جىا بىيىتەۋە لە سەرۋىك و پىشەۋاى باۋەرداران بەبى ھۆكارىك، ئەۋە لە پۇژى دۋايدا بەبى بەلگە و مايەپوۋچى دەكەپىتەۋە بۇلای پەرۋەردگار.»

ۋ- ئىسلام بە دەقى ئاشكرا باسى لە مىكانىزىمى دانانى پىشەۋا و دەسەلاتداران كىردوۋە بە وردى تىشك دەخاتە سەر ئەم بابەتە و دەفەرموۋىت: ﴿وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ﴾ [الشورى: ۳۸] واتە: «كاروبارىان و پىكخستنى لەنىۋان خۇياندا بە شورا و پرس و راۋىژە.» ئەم ئايەتە پىروژە بە پۈۋنى تىشك دەخاتە سەر ئەۋەى كە تەۋاۋى كاروبارەكانى كۆمەلگەى مۇسلمانان، لە سەر و ھەموۋىانەۋە پرسەكانى پەيۋەست بە حوكم و دەسەلاتدارى، بە دىارىكرۋايتىر پرسى دەستنىشانكردىنى ئىمام و پىشەۋا پىۋىستە بە پرس و راۋىژ ئەنجام بىرىت. بەۋ پىيە بابەتىكى ھەستىارى ۋەك دەستنىشانكردىنى ئىمام و پىشەۋا تەۋاۋ گرنگە و پەيۋەندىي بە ژيانى تاك بە تاكى ھاۋلاتىيانى كۆمەلگەى مۇسلمانانەۋە ھەيە، بۇيە دەيىت بە راۋىژ دەستنىشان بىكرىت. دىسان پرسىارى ئەۋە دىتە پىشەۋە مىكانىزىمى راۋىژە كە چۆنە و دەيىت چۆن يىت؟ لە راستىدا ئەم

بابەتە گىرگىيە كى ئەوتۆى نىيە، دەكرىت بەپى كات و شوپن گۇرپانكارى بە سەردا بىت، ئايا ئەو راپوژرە لە ناو كۆپى شارەزاياندا بىت، ئەوئى لە فىقەئى ئىسلامىدا بە ئەھلى ھەلوعەقد ناسراۋە، ياخود تاك بە تاكى ھاۋلاتىيان بە رېۋشۋىنىكى گونجاۋ دەستىيان ھەبىت لە دەستىشانكردنى سەرۋەك و پېشەۋادا. دواترىش بابەتى پرس و راپوژر درىژ دەبىتەۋە بۇ تەۋاۋى كايەكانى ترى نىۋ كۆمەلگە، بەتابىەتى تر كايەى سىياسى و نابوورى و سەربازىيەكان، تاۋەكوۋ ئەوئى درىژ دەبىتەۋە بۇ كايە كۆمەلەيەتى و كەسىيەكانى نىۋ كۆمەلگە.

پېشەۋا «ئىبن عەطىيە» لە رافەئى ئەم ئايەتەدا دەفەرموۋىت: "راپوژر كىرەن يەكىكە لە ياسا گىرگەكانى شەرىعەتى ئىسلامى، ھەر كارىدەستىك بە وىستى خۇى كار بىكات و پرس و را بە پىسپۇران خاۋەن ئايىن و زانست نەكات، ئەۋە بە دۇنيائى لابرەنى واجبە، ئەم بابەتەش ھىچ خىلافىكى تىدا نىيە."

ھەر لەم چوارچىۋەدا دەبىن پېشەۋا «عومەرى كۆپى خەتتاب» (رەزائى خۇاى لى بىت) لە دۋاى برىنداربوونى خۇى و پىش شەھىدبوونى چەند ھاۋەللىكى ھەلېژارد ۋەك لىژنەيەكى شوۋرا و راپوژركارى، تاۋەكوۋ دۋاى شەھىدبوونى خۇى پېشەۋايەك بۇ مۇسلمانان دەستىشان بىكەن، ئەۋ ھاۋەلەنىش دۋاى گەپران و پرس و راپوژر كىرەن بە نىۋ خەللىكى مەدىنە دواتر «عوسمانى كۆپى عەفان»يان ھەلېژارد. ھەر بەم شىۋەيە واتە بۇچوونى زۆرىنەى زۆرى بىگرە ھەمۇۋ خەللىكى «عوسمانى كۆرى عەفان»يان ھەلېژارد. كەۋاتە ھەلېژاردنى كارىدەست لە رىنگەى جەمەۋەرە بابەتلىكى ئىسلامىيە و ئىسلام لە سەدەى شەشەمى زايىنىيەۋە ھىناۋىيەتە كايەۋە، نەك ئەۋئى ھزرى چەقبەستۋى عالەمانى بانگەشەى دەكات گۋايە ئەم مىكانىزمە مىكانىزمىكى دۋاى سەردەمى شۇرشى فەرەنسى و رېئىسانس و بەرھەمى عالەمانىيەتە.

لە راستىدا مىكانىزمى ھەلېژارد و دەستىشانكردنى سەرۋەك و پېشەۋاى

ولّات بە كەرەستەى عالەمانىيەت، بابەتتىكى شىكىستخواردو و بېرپۇر كىرەنە بە مافى زۇرئىكى تر. لەوانەى تر بۇ نمونە ئەۋەى لە جىهانى نوئدا باۋە لە پىرۇسەى ھەلپۇاردنى سەرۋكى ولّات زۇر جار زىاتر لە كەسىك، بىگرە ھەندىك جار چوار كەس و زىاتر خۇيان بۇ ئەۋ پۇستە كاندىد دەكەن، ئەگەر بە شىۋازنىكى گرمانەبى بلىن چوار كەس خۇيان كاندىد دەكەن، لە كۆتايىدا باشتىن كاندىد و خاۋەنى زۇرترىن چانسى جەماۋەرى، لە سەدا چلى دەنگە كان دەھىنىت و يەكىكى تر لەسەدا سى و ئەۋى تر لە سەدا ھەقە ئەۋى تر لە سەدا سىازدە بە كۆى گشتى پىژەى دەنگى سەرۋكى ھەلپۇرراۋ دەگاتە لەسەدا چل، ئەمەش واتاى فەۋتانى دەنگى لە سەدا شەستەكەى ترى بەشدارىۋانى ھەلپۇاردن. جگە لە مافى ئەۋ كەسانەى كە ھەر لە بىنەرەتەۋە بە ھۆى بى متمانەبىيان بەشدارىيان نەكردوۋە. لە زۇرەى ولّاتانى خۇرەھەلّاتى ناۋەرپاست بە ھۆى بى متمانەبىي خەللى بە ھەلپۇاردن و دەنگدان پىژەى بەشدارىكردن لە پىرۇسە كانى دەنگدانان لە ناستىكى تەۋاۋ نزمدايە، بە شىۋەك لە ھەندىك ولّات پىژەى بەشدارىكردن لە سەدا چل تىنپەرپىت، ئەۋ پىژەش دابەش دەپت بۇ سەر چەندىن كاندىد و لە كۆتايىدا ھەندىك جار سەرۋك بە لە سەدا دەى دەنگە كان دەپتە سەرۋك، لە سەدا ئەۋەتى بەشدارىۋان و بەشدار نەۋون ئىتر مافە كانىيان يەكسان دەپت بە ھىچ و دەنگيان دەپتە زىلدانەۋە. ھەلەت ئەمە لە كاتىكدايە كە پىرۇسە كە بە خاۋىنى و دوور لە ساختەكارى و بە شەفافى بە پىۋە بچىت كە بابەتتىكى لەم شىۋە بە تابەتەى لە سىستى عالەمانىيە كانى خۇرەھەلّاتىيە كان، تىيدا ھىچ ھەلپۇاردنىك بەبى ساختە و دەسكارىكردنى دەرئەنجامە كان بە پىۋە ناچىت. دىسان بابەتە كە ئالۇز دەپت كاتىك كە ھەر حىزب و لايەننىكى كاندىدى خۇى دەستىشان دەكات، ئەمە ئەگەر خۇدى دەسەلّات رازى بىت. لە كۆتايىدا ئەگەر تەۋاۋى خەللى بە ئازادى و بى ساختە و دوور لە ترس و تۇقاندن دەنگ بەدن ھىشتا دەنگى زۇرىنەى خەللى دەفەۋتەت.

ئىسلام دىدى خۇى ھەيە لەبارەى تەواوى كايەكانى پەيۋەست بە ژيانى مرۇقەۋە

كاتىك دەگوتىت ئىسلام گونجاۋە بۇ ھەموو كات و شوئىنك، ياخود دروستتر بلين ھەموو كات و شوئىنك گونجاۋە لەگەل ئىسلامدا، واتاى ئەۋەيە ئىسلام قسەى خۇى ھەيە لە تەواوى كايەكانى پەيۋەست بە ژيانى مرۇقايەتى و چارەسەرى گونجاۋى ھەيە بۇ تەواوى نارىشە و گرتە كۆمەلەيەتى و سىياسى و ئابورىيەكان، بە گەۋاھىيى خودى نەياران. لەم چوارچىۋەيەدا خۇرھەلاتناسى فەرەنسى «ھانوتو» دەلئت: "ئىسلام ھەم ئايىنە و ھەمىش سىياسەت و بەرپۆۋەردن، تەواوى مۇسلمانان پىيان وايە دەسەلات مۇلكى خودايە و بۇ ھىچ كەس نىيە بىگرتتە دەست، جگە لە خودى مۇسلمانان نەيت"^(۱) بىگومان ئەۋەى «ھانوتو» لەبارەى ئىسلامەۋە دەلئت دروستى گوتوۋە، دىسان ۋەك گەۋاھىدانىك لەم بارەيەۋە «نمىل درمنجم» دەلئت: "ئىسلام برىتى نىيە لە بيروباۋەپرىكى ماددى كە پۆۋەرە ماددىيەكانى بە سەردا جىبەجى بىيت، ھاۋكات بيروباۋەپرىكى پۆۋحى نىيە كە ھىچ پەيۋەندىيەكى نەيت بە ژيان و ماددەۋە، بەلكوۋ ئىسلام بيروباۋەپرىكى گشتگىرە و بە گرنگىيەۋە دەپروانئت لە ژيانى دونيا و ماددە و پۆۋح ھەم دونيا و ھەمىش دۋاپۆۋژ.

ئىسلام لە يەك كاتدا ھەم پۆۋحە و ھەمىش جەستە، ھەم دەۋلەت و ھەمىش ئايىن، ھەم ژيانە ھەم پەنھانە. ئىسلام بيروباۋەپرىكى بەرەۋىشەبەرە نەك تەنيا لەبەرئەۋەى پشتگىرىيى تيۋرىاكانى كۆمەلگەى ئىستا دەكات، بەلكوۋ

(۱) بىروانە: اثر الفكر العلماني في المجتمع الإسلامي د. محمد رشاد عبد العزيز دار الكتب المصرية ص ۱۱۶.

لەبەر ئەۋەى خۇدى ئىسلام ھەمىشە تاكەكانى كۆمەلگە بەرەو پىشكەۋتن و بەرەو پىشچوون ھان دەدات. ^(۱)

يىگومان ئەمە پىناسەيەكى كىردارىى دروستە بۇ ئىسلام و تەۋاۋى لايەنەكانى مەۋقايەتى و پىداۋىستىيى مەۋقەكان لە ئىسلامدا بوۋنى ھەيە. لەلايەنى بىروباۋەرەۋە ھەزاران دەقى قورئان و سۈننەتى راست بەرچاۋ دەكەۋن كە بنەماكانى عەقىدە و بىروباۋەرى مۇسلمانان بۈنىات دەئىن و دەستىشانى دەكەن. لەلايەنى ھۆكۈم و بەرپۆۋەردن و سىياسەت و دەستۈر و ياسادانانەۋە لە رېگەى دەقەكانى قورئان و فەرمۇدەۋە چەندىن بنەما و دەستۈر و ياساى جۇراۋجۇرى خستەۋە پىش چاۋى مۇسلمانان، تاۋەكوۋ ئەۋەى لە رېيەۋە بىتۈان سىستىمى ھۆكۈمرانى و دەسەلات و بەرپۆۋەردنى خۇيان كۈنترۇل بىكەن كە تا ئىستائىش قوتابخانەى عالەمانىيەت نەى تۈانىۋە بە ھىچ شىۋەيەك پى بىگات. لە ياساكانى پەيۋەست بە بابەتە كۆمەلايەتتەكاندا، ئىسلام چەندىن ياساى جۇراۋجۇرى پەيۋەست بە بابەتەكانى ژنخۈاستن و تەلاق و پەيۋەندىيى نىۋان ھاسەرەن خستەۋە پرو، بە شىۋەيەك تىيدا مافى ھەموۋ لايەكى تىدا پارىزراۋە و نمونەى جوانى واقىيەتى لە ھىچ ياسايەكى دۈنيادا نىيە.

لە ھەمبەر پەيۋەندىيە بازىرگانى و ئابۋورىيەكان و رېكخستىنى بازار و سىستىمى دارايى و ئابۋورى چارەسەرى ھەژارى و ھەلئاسانى ئابۋورى، ئىسلام چەندىن ياسا و تىۋرى و رېنمايىيى خستەۋە پرو بە شىۋەيەك بە پەيۋەلىكەردنىان تەۋاۋى كىشە و ئارىشە ئابۋورى و دارايىيەكان چارەسەر دەبىت. پتەۋىيى ئەم ياسايانە بە شىۋەيەكە، ھەندىك جار لە ولاتانى خۇرەللاتدا لەگەل ئەۋەى ياسا عالەمانىيەكان سەپىنراۋن، كەچى دەبىنن ھەندىك جار ۋەك ناچارى و بۇشايىيى ياسا و بىرگە ياسايىيەكانى خۇيان پىشت بە ياسا ئىسلامىيەكان دەبەستن، بە تاييەتى لە بابەتەكانى پەيۋەست بە ياساكانى بارى كەسىتى.

(۱) سقوط العلمانية انو الجندى، ص ۱۹۶ وەرگىراۋ لە ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو.

سەرچاوهكان

القرآن الكريم.

الكتب الحديثية وتشتمل على: صحيح البخاري، صحيح مسلم، سنن أبي داود، سنن ابن ماجه، سنن الترمذي، سنن البيهقي، مسند أحمد، معجم الطبراني وغيرها.

التفاسير المعتمدة وتشتمل على: تفسير الطبري، تفسير ابن كثير، تفسير القرطبي وغيرها.

الفرصة السانحة: ريتشارد نيكسون، ترجمته الى العربية أحمد صدقي مراد، طبعة القاهرة ١٩٩٢.

الدرر في اختصار المغازي والسير، لابن عبد البر، الناشر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية بمصر - القاهرة، سنة ١٩٦٦.

احذروا الأساليب الحديثة في مواجهة الإسلام، للدكتور سعد الدين صالح، مكتبة الصحابة ١٩٩٨.

هموم الداعية، للشيخ محمد الغزالي، دار القلم، سنة ٢٠٠٦.

قادة الغرب يقولون دمروا الإسلام و أبيدوا أهله، جلال العالم الطبعة الأولى ١٩٧٤.

الإسلام دين المستقبل روجيه جارودي، ترجمه عبد المجيد بارودي، دار الإيمان للنشر والتوزيع ١٩٨٣ .

معركة المصحف في العالم الإسلامي، للشيخ محمد الغزالي، دار القلم

للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق سنة ٢٠٠٥.

الله أو الدمار، سعد جمعة، المختار الإسلامي بمصر _ القاهرة.

الفكر الإسلامي وسموم التغريب والتبعية، أنور الجندي، دار الفضيلة للنشر والتوزيع والتصدير، سنة ١٩٩٩.

كيف هدمت الخلافة الإسلامية، عبد القيوم ذلول، دار الأمة للطباعة والنشر والتوزيع، الإمارات الطبعة الثانية سنة ١٩٩٠.

شبهات حول الإسلام والرد عليها، لمحمد قطب، دار الشروق بمصر _ القاهرة سنة ١٩٩٢.

الغارة على العالم الإسلامي، ا.ل □ شاتلية، لخصها ونقلها إلى العربية: مساعد اليافي، و محب الدين الخطيب، منشورات العصر الحديث، جدة سنة ١٣٧٧ الهجري

ولتستبين سبيل المجرمين، للدكتور محمد يسري إبراهيم، دار اليسر بمصر _ القاهرة سنة ٢٠١١.

التبشير والاستعمار في البلاد العربية، للدكتور مصطفى خالدي، والدكتور عمر فزوح، الكتب العصرية بيروت، سنة ١٩٥٣.

الغزو الفكري والتيارات المعادة للإسلام، علي عبد الحليم محمود، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية سنة ١٩٨١.

غزو في الصميم، عبد الرحمن حسن حنبكة الميداني، دار القلم دمشق بيروت، سنة ١٩٨٢.

أساليب الغزو الفكري للعالم الإسلامي، علي محمد جريشة، و محمد شريف الزبيق، دار الوفاء سنة ١٩٧٩.

التعليم ومستقبل المجتمعات الإسلامية في التخطيط الإسرائيلي ماجد عرسان الكيلاني، دار السعودية للنشر والتوزيع.

حصوننا مهددة من داخلها، محمد محمد حسين، مكتبة المنار الاسلاميه الكويت ١٩٦٨.

مجلة النيوزيك الأمريكية ژماره ١٤ مانگی يهنايهري ٢٠٠٤.

مجلة الصمود حرب على الإرهاب أم حرب على الاسلام و قيمه ٢٢-١٠-٢٠١٨

گوتاريك بتناوي بالصوت والصورة حرب على الإسلام أم حرب على الإرهاب نووسيني السعيد الخميس ١١-٨-٢٠١٨ موقع نافذة مصر.

حرب القيم عبد الكريم بوفره، دار الأحمديّة للنشر جدة سنة ٢٠٠٣.

لعبة الشيطان روبرت دريفوس، دار الثقافة الجديدة،

الدعوة الى الاسلام، سير توماس ارنولد، ترجمة: حسن ابراهيم حسن، وه عبد المجيد عابدين، وه اسماعيل النحراوى، مكتبة النهضة المصرية القاهرة ١٩٧١،

قصة الحضارة ويل ديورانت، ترجمه محمد بدران، دار الجيل بيروت .

تأريخ الحضارات العام / اندريه ايمار-جنين، ترجمة فريد داغر، يوسف أسعد داغر، منشورات عويدات بيروت.

شمس العرب تسطع الغرب، سيفريد هونكه، : فاروق بيضون، و كمال الدسوقي، دار الجيل بيروت لبنان الطبعة الثامنة ١٩٩٣،

مجلة الأمان اللبنانية ژماره ٥٧ سالى دووهم ئازارى ١٩٨٠

مكانة المرأة في الاسلام، للدكتو محمد عمارة، دار السلام بمصر سنة ٢٠١٠.

مسألة السفر والحجاب عبد الودود شلبي، هدية مجلة الأزهر ١٤٠٥هـ

فتايتنا بين التغريب والعفاف د. الناصر العمر.

جريدة الأخبار ژماره ٢٦ / محرم ١٣٣٧،

من مفاهيم العلوم الاجتماعية أنور الجندي، دار الكتاب اللبناني للطباعة والنشر والتوزيع.

مكانة المرأة بين المسيحية والإسلام: سعدية محمد أبورزيزة، رسالة مقدمة لنيل الدرجة العالمية ماجستير بجامعة أم القرى بالسعودية _ بمكة، سنة ١٤٠٨هـ.

تحرير المرأة بين الغرب والإسلام، د. محمد عمارة، مكتبة الإمام البخاري للنشر والتوزيع بمصر سنة ٢٠٠٩.

المرأة والأسرة المسلمة، د. عماد الدين خليل عمر، مكتبة التفسير للنشر والإعلان بالعراق _ أربيل سنة ٢٠٠٨.

المذاهب الفكرية المعاصرة د. غالب العواجي، دار العصرية للطباعة والنشر والتوزيع بجدة سنة ٢٠٠٦.

صورة الإسلام في الإعلام الغربي، عبد القادر طاش، الزهراء للإعلام العربي بمصر ١٩٩٣.

المتلاعبون بالعقول، هريت شلير، ترجمه: عبد السلام رضوان، عالم المعرفة بالكويت ١٩٧٨ .

التربية الاعلامية كيف نتعامل مع الإعلام: فهد بن عبدالرحمن الشميري، مكتبة الملك الفهد الوطنية رياض. ٢٠١٠.

حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، لأبي نعيم الأصفهاني، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.

صورة الإسلام في الغرب، بين حملات التشويه و واجب التصحيح، مجموعة من الباحثين طبعة ۲۰۰۶.

صورة الإسلام في الإعلام الغربي، للدكتور محمد بشاري، دار الفكر — دمشق ۲۰۰۴.

أثر الإرهاب في تشويه صورة الإسلام والمسلمين في الإعلام الغربي، الشيخ عبد الحق بن ملا حقي التركماني، رابطة العالم الإسلامي ۲۰۱۵،

صورة الإسلام من وسائل الاعلام الغربية، محمد كمال الدين امام رياض ۱۴۰۵ الهجرية

لسان العرب، لابن منظور، بيروت الطبعة الأولى ۱۹۹۰.

الاستشراق والتاريخ الاسلامي، فوزى، فاروق عمر، الأهلية للنشر، اردن ۱۹۹۸ م.

الاستشراق والدراسات الإسلامية، دكتور علي بن ابراهيم الحمد النملة، مكتبة التوبة، رياض، ۱۴۱۸.

الاستشراق ومنهجية النقد عند المسلمين المعاصرين في الاجتهاد، السيد محمد الشاهد، عدد ۲۲، السنة السادسة، شتاء عام ۱۴۱۴هـ/ ۱۹۹۴م.

تاريخ حركة الاستشراق، الدراسات العربية والاسلامية فى اروبا حتى بداية القرن العشرين، المستشرق يوهان فوك، تعريف عمر لطفى العالم، دار قتيبة، دمشق، ۱۴۱۷.

فلسفة الاستشراق وأثرها في الأدب العربي المعاصر، أحمد سمايلوفيتش، القاهرة

الدراسات العربية والإسلامية في الجامعات الألمانية، رودى بارت، ترجمة مصطفى ماهر دار الكتاب العربي ۱۹۶۷،

خفريات الاستشراق، سالم يفوت، المركز الثقافي العربي، دار البيضاء الطبعة الأولى،

الصورة الغربية والدراسات الغربية الإسلامية في تراث الإسلام، مكسيم رودنسون القسم الأول تصنيف شاخت وبوزورث، ترجمة محمد زهير السمهوري، الكويت: سلسلة عالم المعرفة، ١٩٧٨م.

تهذيب سيرة ابن هشام، عبد السلام هارون، المؤسسة العربية الحديثة الطبعة الثانية ١٩٦٤.

الاستشراق بين الموضوعية والافتعالية، قاسم السامرائي، الرياض دار الرفاعي ١٩٨٣.

المستشرقون، نجيب العقيقي، القاهرة: دار المعارف، بدون تاريخ.

بحوث في الاستشراق واللغة، سماعيل أحمد عمارة، كلية الآداب الجامعية الأردنية دار وائل للنشر.

جهود المستشرقين في التراث العربي، محمد عوني عبدالرؤف: المجلس الأعلى للثقافة ٢٠٠٤، ص ٢٣.

المؤتمرات الاستشراقية الحديثة مجلة الشريعة والدراسات الإسلامية الكويت عدد ٤٦.

مؤتمر المستشرقين الدولي الحادي والعشرون في المشرق، فؤاد افرام البستاني، السنة الثانية والأربعون، تشرين أول - كانون الأول ١٩٤٨.

الاستشراق: صورة الشرق في الآداب والمعارف الغربية، ضياء الدين ساردار، ترجمة فخري صالح نشر هيئة أبو ظبي للسياحة والثقافة الطبعة الأولى ١٤٣٣ هـ،

الاستشراق بحث للمستشرقين مالهم وما عليهم/ عمر فروخ: سلسلة كتب

الثقافة المقارنة بغداد العدد ١ بدون تاريخ طبع.

الاستشراق والخلفية الفكرية للصراع الحضاري، للدكتور محمود حمدي زقزوق، دار المعارف بمصر_القاهرة.

الاستشراق اهدافه و وسائله، للدكتور محمد فتح الله الزياي، دار قتيبة ١٩٩٨.

جاذبية الإسلام مكسيم رودنسون، ترجمة: الياس مرقص، الطبعة الأولى دار التنوير للطباعة والنشر، لبنان.

الإسلام والحضارة الغربية، محمد محمد حسين، دار الفرقان بالسعودية_الرياض.

دراسات في المذاهب الفكرية المعاصرة أحمد علي عبد العال.

موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، محمد علي التهانوي مكتبة لبنان ناشرون، بيروت_لبنان.

العلمانية طاعون العصر كشف المصطلح وفضح الدلالة د. سامي العامري تكوين للدراسات والأبحاث الطبعة الثانية السعودية ٢٠١٨.

تفكيك مصطلح العلمانية: مقال لعبد الرحمن السليمان. الرابط: <http://www.atida.org/forums/showthread.php?t=10552>

المعجم العربي بين الماضي والحاضر، عدنان الخطيب، مكتبة لبنان ناشرون الطبعة الثانية ١٩٩٤.

العلمانية.. نشأتها وتطورها و آثارها في الحياة الإسلامية المعاصرة، د.سفر الحوالي

قراءة في تاريخ و حضارة أوروبا العصور الوسطى، أشرف صالح، بيروت

٢٠٠٨ شركه كتاب الالكترونى العربى .

موسوعة قصة الحضارة، ول ديورانت، ترجمته الدكتور زكي نجيب محمود:
دار الجيل للطبع والنشر والتوزيع.

الإسلام والرسول في نظر منصفى الشرق والغرب، آل بوطامى آل على، أحمد بن
حجر، مكتبة منار السبيل _ الدوحة.

وجهة الإسلام الحركات الدينية في ١٩٩٣، مجموعة من المستشرقين .مركز
المسبار.

الإسلام فى الغرب، جان بول رو، ترجمه نجدة هاجر، و سعيد الغز، المكتب
التجارى للطباعة والنشر.

الرجل الصنم، ضابط تركي سابق، ترجمه عبدالله عبد الرحمن مؤسسة
الرسالة، چاپى دووهم ١٨٩٢

فكرة القومية العربية على ضوء الاسلام د صالح العبود. دار الطيبة للصبغ
والنشر والتوزيع السعودية.

العلمانيون والقران الكريم الدكتور، احمد ادريس طعان، دار ابن سزم الرياض
٢٠٠٧،

اعلام الموقعين، لابن القيم، بيروت دار الجليل ١٩٧٣.

العلمانيون العرب و موقفهم من الإسلام، مصطفى باجو، المكتبة الإسلامية
٢٠١٢ مصر.

الحركات الإسلامية في منظور الخطاب العربي المعاصر، لتركى علي
الريبعو، المركز الثقافى العربى المركز الثقافى العربى.

الجزور التاريخية للشريعة الإسلامية، خليل عبد الكريم، هينا للنشر.

الإسلام وأصول الحكم، على عبدالرازق، القاهرة.

السلطات الثلاث في الدساتير العربية المعاصرة د. سليمان محمد الطماوي، دار الفكر العربي.

تحطيم الصنم العلماني، محمد شاكر شريف دار البيقار.

مجموع فتاوى لابن تيمية.

أثر الفكر العلماني في المجتمع الإسلامي د. محمد رشاد عبد العزيز دار الكتب المصرية.

الحركات النسائية في الشرق وصلتها بالاستعمار والصهيونية العالمية، محمد فهمي عبد الوهاب دار الاعتصام.

الاسلام قوة الغد العالمية، باول شمتز، ترجمة الدكتور محمد شامة، الناشر مكتبة وهبة بمصر.

مقال عن المنهج رينيه ديكارت، ترجمته محمود محمد الخضير، دار الكتاب العربي)

ناوەرۆك

- پىشەكى 0
- دەرۋازە و مېژوو ۹
- دروستىكردى دووبەرەكى لەنىوان موسلماناندا ۲۳
- گۆرىنى پىرۆگرامەكانى خويندن ۳۷
- تۆمەتباركردى ئىسلام و موسلمانان بە تىرۆر ۶۲
- مافەكانى ئافرەت وەك كەرەستەيەك بۆ لەكەداركردى موسلمانان ۸۲
- كۆنگرە و كۆنفرانسەكانى پەيوەست بە كىشەكانى ئافرەتان و ژنان ۹۴
- تىكەلكردنى كوپان و كچان: ۹۵
- تانەدان لە مافى ئافرەتان لە چوارچىۋەى ئىسلامدا ۹۷
- ئافرەت لى يۇنانىيەكان ۹۷
- ئافرەت لى ھىندىيە كۆنەكان ۹۸
- ئافرەت لى جۈولەكە ۹۸
- ئافرەت لى رۇمانىيەكان ۹۸
- ئافرەت لى نەسرانىيەكان ۹۹
- ئافرەت لى عەرەب پىش ئىسلام ۱۰۰
- مىدىا وەك كەرەستەيەك بۆ لەكەداركردى ئىسلام ۱۱۵
- ۱- ئەفسانەى تاك و مافى تاك: ۱۱۸
- ۲- ئەفسانەى بىللىيەنى: ۱۱۹
- ۳- ئەفسانەى جىگىركردنى سىروشتى مەروپى: ۱۲۰
- ۴- خەفەكردن و ونكردى كىشەكانى كۆمەلگە: ۱۲۱
- ۵ - فرەبى پاراگەياندن: ۱۲۱
- ئىسلام و سىنەماى خۇرئالواى ۱۳۹
- لدوازكردى ھەستى ئايىنى و گرینگىدان بە ھەستى نەتەوايەتى ۱۵۷

- خۆرھەلتناسى ۱۶۰
- مىژۋى سەرھەلدانى: ۱۶۰
- پالئەرەكانى بزووتنەۋەى خۆرھەلتناسى ۱۷۶
- يەكەم: پالئەرى ئايىنى ۱۷۶
- دوۋەم: پالئەرى سىياسى و داگىركارى ۱۷۹
- سىيەم: پالئەرى ئابوورى ۱۸۱
- عالمەمانىيەت ۱۹۳
- ھۆكارەكانى سەرھەلدانى عالمەمانىيەت لە خۇرئالوا ۲۰۰
- ھۆكارەكانى سەرھەلدانى عالمەمانىيەت لە جىھانى ئىسلامىدا ۹۰۲
- يەكەم: ھۆكارى دەرەكى ۲۱۲
- دوۋەم: ھۆكارى ناۋخۇبى ۲۱۵
- عالمەمانىيەت ئايىننەكە لە ئايىنەكان ۲۲۱
- كىشى نىۋان ئايىنى عالمەمانىيەت و ئىسلام لە دىد و بۆچۈنى ھەردوۋ لالو ۲۲۹
- عالمەمانىيەت و عەقىدە ۲۳۰
- عالمەمانىيەت و عىبادەت ۲۳۴
- عالمەمانىيەت و رەۋش ۲۳۶
- عالمەمانىيەت و شەرىعەت ۲۳۸
- عالمەمانىيەت لە دىد و دونايىنى عالمەمانىيەكانەۋە ۲۴۱
- تېروانىنى عالمەمانىيەت سەبارەت بە ھۆكمرانى و ۲۵۴
- سىياسەت و بەرپۈۋەردى دەۋلەت لە ئىسلامدا ۲۵۴
- ئىسلام دەستور و ھۆكمرانى خۇى باسكردوۋە و ۲۵۸
- خەلگىشى پۈۋە پابەند كىردوۋە ۲۵۸
- ھەقىقەتى ھۆكمرانى و دەسەلت لە ھەرموۋدەكانى پەيامبەردا ۲۶۳
- ئىسلام دىدى خۇى ھەيە لەبارەى تەۋاۋى كايەكانى پەيۋەست بە ژيانى مۇقەۋە ۲۷۴
- سەرچاۋەكان ۲۷۶

ئىسلام دەك ئايىن و دونىيىنى لە بەرانبەر خۆرئالوا دەك جوگرافيا و دونىيىنى، لە چەندىن قۇناغى جياواز بە ھەموو كەرەستە جياوازەكانى جەنگ و بەرەنگارى و داگىركارىيى سىياسى و ھەزرى، بەرانبەر يەكتىرى وەستاونەتەوہ.

دواى پروخاندنى خەلافەتى عوسمانى و ھەلەكشانى ھىزى ئىمپىريالىستىيى خۆرئالوايى و پارچە پارچە بوونى جىھانى ئىسلامى، دەرڤەتتىكى لەبار دروستبوو بۇ ئەوہى خۆرئالوايىەكان تەواوى ويست و پىلانەكانيان لە جىھانى ئىسلاميدا بەرجەستە بکەن. ئىستاش خۆرئالوا لە تەواوى ئاستە جياوازەكاندا لە جەنگىتىكى كراوہى ھەزرى و ئايدىيۇلۇزى و سەربازى دابە بەرانبەر بە ئىسلام.

ئەم پەرتووكە بەشئوہىەكى بابەتى تىشك دەخاتە سەر ئەو پىلانانەى كە خۆرئالوايىەكان زياتر لە سەدەيەكە كارى لەسەر دەكەن، بەتايىبەتى بابەتەكانى پەيوەست بە كرانەوہ و مافەكانى مروؤف و ئافرەتان و كىشەى كەمىنە نەتەوہىيى و ئايىنىيەكان. دواتر ھەر لەم پەرتووكەدا بە لەبەرچاوغرتنى پرنەنسىيە زانستىيەكان، تىشكخراوہتە سەر بابەتەكانى عالەمانىيەت و ھوكمرانى و وەلانىنى شەرىعەت و بە خۆرئالوايىى كردن و تىرۆر و ئىسلاموؤفويا و چەندىن بابەتى كاريگەرى تر.

نرخ: ۶۰۰۰ دىنار

